

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

SERIA „MONOGRAFIE I ROZPRAWY”, NR 7

Danuta Guzal-Dec, Agnieszka Siedlecka,
Magdalena Zwolińska-Ligaj

**Ekologiczne uwarunkowania i czynniki
rozwoju funkcji gospodarczych
na obszarach przyrodniczo cennych
województwa lubelskiego**

Biała Podlaska 2015

Wydawca:

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Autorzy:

Danuta Guzal-Dec:
rozdział 1, podrozdziały - 3.1, 3.2, 3.3, 4.1, 4.2, 5.1, 5.2, 5.3.1, 5.4, 6.4, 7.1, 7.4
Agnieszka Siedlecka:
podrozdziały - 3.4.2, 4.3, 5.3.3, 5.4, 6.3, 7.3
Magdalena Zwolińska-Ligaj:
rozdział 2, podrozdziały - 3.4.1, 4.4, 5.3.2, 5.4, 6.1, 6.2, 7.2, 7.4

Recenzent:

prof. zw. dr hab. Mieczysław Adamowicz

**Opracowanie przygotowano w ramach projektu badawczego
nr 2011/01/D/HS4/03927 pt.: „Ekologiczne uwarunkowania i czynniki
rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych
województwa lubelskiego” finansowanego ze środków
Narodowego Centrum Nauki**

© Copyright by

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

ISBN 978-83-64881-13-8

Nakład: 150 egz.

Liczba arkuszy wyd.: 19,5

Wydawnictwo PSW JPII
ul. Sidorska 95/97, p. 334R
21-500 Biała Podlaska
www.pswbp.pl

Skład, druk, projekt okładki:

Agencja Reklamowa TOP, ul. Toruńska 148, 87-800 Włocławek
tel.: 54 423 20 40, fax: 54 423 20 80, www.agencjatop.pl

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. Charakterystyka cenności przyrodniczej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego ze wskazaniem obszarów cennych zagrożonych	13
1.1. Pojęcie obszarów przyrodniczo cennych	13
1.2. Pomiar i przestrzenna charakterystyka cenności przyrodniczej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego	15
1.3. Zagrożenia środowiska przyrodniczego i konflikty na tle ochrony środowiska w badanych gminach	23
1.4. Włodawa i Kazimierz Dolny – gminy zagrożone presją turystyki – studium przypadku	27
1.4.1. Charakterystyka badanych gmin w aspekcie walorów i zasobów przyrodniczych – motywy wyboru	27
1.4.2. Charakterystyka potencjału rozwoju turystyki ze wskazaniem na zagrożenie nadmierną presją i działań naprawczych	31
1.4.3. Działania i czynniki zewnętrzne służące zmniejszeniu presji na środowisko	36
Rozdział 2. Typy funkcjonalne obszarów wiejskich województwa lubelskiego ze wskazaniem typów obszarów przyrodniczo cennych	37
2.1. Funkcje rolnictwa i obszarów wiejskich	37
2.2. Ewolucja struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich i jej uwarunkowania	39
2.3. Wielofunkcyjność a zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych	41
2.4. Cele, materiał, metody i etapy badania struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich województwa lubelskiego	43
2.5. Typy funkcji obszarów wiejskich województwa lubelskiego	49
2.6. Rozmieszczenie jednostek reprezentujących wyodrębnione typy funkcjonalne	53
2.7. Charakterystyka funkcji obszarów przyrodniczo cennych	57
Rozdział 3. Zakres i metodyka badań empirycznych	63
3.1. Województwo lubelskie jako obszar badań	63
3.2. Dobór i charakterystyka gmin	69
3.3. Poziomy badania ze wskazaniem stosowanych metod, technik i narzędzi badawczych	73
3.4. Charakterystyka badanych przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych	75

3.4.1. Charakterystyka badanych przedsiębiorstw.....	75
3.4.2. Charakterystyka badanych gospodarstw rolnych	80

Rozdział 4. Uwarunkowania rozwojowe gospodarek lokalnych ze szczególnym uwzględnieniem problemów środowiskowych..... 87

4.1. Uwarunkowania rozwoju gmin przyrodniczo cennych położonych w regionie peryferyjnym – aspekty teoretyczne.....	87
4.2. Uwarunkowania rozwoju i problemy wykorzystywania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze postrzegane z perspektywy władz samorządowych.....	98
4.2.1. Uwarunkowania rozwoju gmin w opinii wójtów i burmistrzów..	98
4.2.2. Problemy rozwoju ze szczególnym uwzględnieniem problemów środowiskowych	104
4.3. Uwarunkowania i czynniki rozwoju gospodarstw rolnych	110
4.3.1. Uwarunkowania zewnętrzne.....	110
4.3.2. Uwarunkowania wewnętrzne.....	115
4.3.3. Zagrożenia i szanse związane z funkcjonowaniem na obszarach cennych przyrodniczo.....	120
4.4. Uwarunkowania i czynniki rozwoju przedsiębiorstw.....	123
4.4.1. Uwarunkowania zewnętrzne.....	123
4.4.2. Uwarunkowania zewnętrzne środowiskowe (makrootoczenie i otoczenie lokalne)	129
4.4.3. Uwarunkowania wewnętrzne.....	135

Rozdział 5. Możliwości rozwoju funkcji gospodarczych opartych na zasobach i walorach środowiska gmin przyrodniczo cennych..... 141

5.1. Działalność gospodarcza a ochrona przyrody.....	141
5.2. Charakterystyka realizowanych przez władze lokalne kierunków rozwoju lokalnych gospodarek.....	149
5.3. Diagnoza stanu i systematyka kierunków wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze (zgodnych z koncepcją zrównoważonego rozwoju).....	153
5.3.1. Obszary aktywności samorządów gminnych i kierunki wykorzystania walorów i zasobów przyrodniczych w procesie rozwoju	153
5.3.2. Diagnoza stanu, systematyka kierunków wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze – perspektywa przedsiębiorstw	161
5.3.3. Diagnoza stanu, systematyka kierunków wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze – działania realizowane przez gospodarstwa rolne.....	172

5.4. Możliwości i systematyka form wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach stymulowania rozwoju lokalnego.....	187
Rozdział 6. Możliwości upowszechniania zarządzania środowiskowego w samorządach, przedsiębiorstwach i gospodarstwach rolnych.....	205
6.1. Podstawy teoretyczne zarządzania środowiskowego w organizacji.....	205
6.2. Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwach – stan i uwarunkowania upowszechniania.....	214
6.2.1. Stopień zaawansowania przedsiębiorstw w obszarów przyrodniczo cennych w zakresie zarządzania środowiskowego.....	214
6.2.2. Organizacja i planowanie zarządzania środowiskowego.....	218
6.2.3. Procedury i procesy w zakresie zarządzania środowiskowego..	220
6.2.4. Komunikowanie i współpraca z otoczeniem w obszarze ochrony środowiska i działania z zakresu marketingu ekologicznego.....	223
6.2.5. Stan, efekty i perspektywy wdrażania dobrowolnych systemów zarządzania środowiskowego na przykładzie certyfikatu zgodności z normą ISO 14001 - studium przypadku.....	227
6.3. Zarządzanie środowiskowe w gospodarstwach rolnych.....	232
6.4. Zarządzanie środowiskowe realizowane przez urzędy gmin i Zakłady Usług Komunalnych.....	241
6.4.1. Planowanie strategiczne rozwoju w badanych gminach.....	242
6.4.2. Przygotowanie organizacyjne.....	245
6.4.3. Zarządzanie informacją ekologiczną i edukacja ekologiczna....	247
6.4.4. Proekologiczne inwestycje komunalne i gospodarka odpadami.	251
6.4.5. Współpraca międzygminna w zakresie ochrony środowiska....	254
Rozdział 7. Model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach stymulowania rozwoju obszarów przyrodniczo cennych..	257
7.1. Samorząd gminy jako kreator procesów stymulowania konkurencyjności środowiskowej obszarów przyrodniczo cennych.....	257
7.2. Instytucjonalne warunki wzmocnienia potencjału lokalnej przedsiębiorczości rolniczej i pozarolniczej.....	260
7.3. Instytucjonalne warunki wzmocnienia gospodarstw rolnych.....	264
7.4. Propozycja modelu instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach stymulowania rozwoju obszarów przyrodniczo cennych.....	267
Zakończenie.....	275

Literatura.....	278
Spis rzeczy.....	291
Aneks	299

Wstęp

Dynamizacja rozwoju regionów peryferyjnych – zapóźnionych w rozwoju to wyzwanie stawiane w polityce regionalnej Unii Europejskiej. Teren badania – województwo lubelskie należy do jednych z najbardziej problemowych w tym aspekcie obszarów Unii Europejskiej. Charakteryzuje je przygraniczne położenie, przy wschodniej granicy UE i jedno z najniższych tempo wzrostu wartości dodanej. Obszary wiejskie województwa charakteryzuje relatywnie niskie tempo wielofunkcyjności obrazujące się w nadal wysokim udziałem rolnictwa w strukturze zatrudnienia. Województwo lubelskie w klasyfikacjach regionalnych przyporządkowane jest do regionu problemowego województw Polski Wschodniej. Główne wyzwanie dla tegoż regionu to zatem kreowanie zrównoważonego rozwoju przy przyspieszeniu procesu wielofunkcyjności.

Obszary przyrodniczo cenne województwa lubelskiego mogą stać się, przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju, miejscem aktywizacji gospodarczej dla zamieszkujących je społeczności lokalnych oraz być włączone w kreowanie inteligentnej specjalizacji regionu. Wymaga to jednak uruchomienia procesu zrównoważonego wykorzystania niezwykle cennych walorów i zasobów środowiskowych w procesach gospodarowania, a więc wykorzystania zdolności poszczególnych podmiotów: władz samorządowych, przedsiębiorców, rolników, jak i całego regionu do osiągnięcia konkurencyjności środowiskowej. Konkurencyjność środowiskowa regionu rozumiana jest tu jako „właściwość związana z pozyskiwaniem i (lub) przetwarzaniem zasobów środowiska przyrodniczego przez podmioty istniejące w regionach w celu osiągnięcia poprawy jakości życia”¹. Należy zwrócić uwagę, że z ekonomicznego punktu widzenia nie tyle samo istnienie zasobów środowiskowych, co zdolność ich wykorzystania w procesach gospodarowania, można traktować jako czynnik konkurencyjności.

Potrzeba wzrostu konkurencyjności środowiskowej i postulat prowadzenia polityki ukierunkowanej na ten cel przez samorządowe władze regionalne i lokalne wynika zatem z charakteru tego procesu. Jego istotą jest stworzenie warunków do oddolnego rozwoju poprzez aktywizację lokalnych podmiotów do zrównoważonego gospodarowania w oparciu o lokalne zasoby przyrodnicze.

Regiony słabiej rozwinięte z reguły dysponują istotnym czynnikiem osiągnięcia przewagi konkurencyjnej, jakim jest relatywnie nieskażone środowisko naturalne. Właściwe wykorzystanie tego waloru może stanowić dźwignię rozwoju regionalnego i lokalnego, zapewniając dobrobyt mieszkańcom i uzyskanie przewagi nad innymi terytoriami. Jak podkreśla A. Kasztelan, środowiskowa konkurencyjność regionu to koncepcja, która doskonale wpisuje się w podstawowe założenie zrównoważonego rozwoju regionów słabiej rozwiniętych. Właściwe wykorzystanie potencjału środowiskowego może pozwolić na wygenerowanie dodatkowych efektów ekonomicznych, przyczynić się do dalszej poprawy stanu środowiska i uniemożli-

¹ H. Kruk 2010: Przyrodnicza konkurencyjność regionów, Wydawnictwo TNOIK, Toruń, s. 199–200.

wić uzyskanie dzięki temu efektów synergii, sprzyjać realizacji celów społecznych, poprzez spadek bezrobocia w regionie i ogólną poprawę jakości życia².

Za zasadne przyjęto zatem określenie jakie są uwarunkowania i możliwości wykorzystania lokalnych zasobów przyrodniczych w procesach gospodarowania na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego i czy realizowane przez lokalne podmioty gospodarcze takie jak: przedsiębiorstwa, gospodarstwa rolne (występujące także w roli konsumenta) oraz władze samorządowe, procesy produkcji (i konsumpcji) zgodne są z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Prowadzone badania miały charakter złożony – wielopłaszczyznowy, odpowiednio do specyfiki zgłębianej problematyki. Przeprowadzono kompleksową z perspektywy wielu podmiotów diagnozę uwarunkowań rozwoju w obszarze uwarunkowań ogólnych i środowiskowych. Przedstawiono stan i systematykę kierunków gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego tych obszarów. Finalnie, wobec zdiagnozowanych barier rozwoju, a szczególnie problemów wykorzystania walorów i zasobów środowiskowych na cele gospodarcze przez samorządy lokalne, przedsiębiorstwa i gospodarstwa rolne, zaproponowano model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia tegoż procesu.

Generalnym celem pracy było poznanie lokalnych i regionalnych uwarunkowań oraz problemów związanych z wykorzystaniem czynnika ekologicznego w kreowaniu zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich województwa lubelskiego, sformułowanie relacji przyczynowo-skutkowych oraz wskazanie szans i pożądaných kierunków rozwoju. Realizacji celu głównego służyło przyjęcie pięciu celów szczegółowych takich jak:

- klasyfikacja gmin według kategorii cenności ekologicznej oraz identyfikacja obszarów cennych zagrożonych,
- typologia obszarów cennych przyrodniczo pod względem struktury funkcji gospodarczych,
- określenie uwarunkowań rozwojowych gospodarek lokalnych ze szczególnym uwzględnieniem problemów środowiskowych,
- określenie możliwości rozwoju funkcji gospodarczych opartych na zasobach i walorach środowiska,
- diagnoza możliwości upowszechniania zarządzania środowiskowego w samorządach, przedsiębiorstwach i gospodarstwach rolnych,
- opracowanie modelu instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach stymulowania rozwoju obszarów przyrodniczo cennych.

Sformułowano następującą hipotezę główną: „Niski poziom wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych obszarów przyrodniczo cennych oraz problemy gospodarczego wykorzystania tych zasobów powodują potrzebę instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia konkurencyjności środowiskowej gmin przyrodniczo cennych”. Dla rozstrzygnięcia tak sformułowanej hipotezy głównej przyjęto następujące hipotezy szczegółowe:

² A. Kasztelan 2010: Środowiskowa konkurencyjność regionów – próba konceptualizacji, Problemy Ekorozwoju - Problems of Sustainable Development, tom 5, nr 2, s. 83.

- uwarunkowania środowiskowe związane z funkcjonowaniem na obszarach przyrodniczo cennych postrzegane są jako relatywnie istotne, na tle pozostałych determinant – barier i zagrożeń rozwoju,
- badane podmioty gospodarcze w niedostatecznym stopniu (zwłaszcza w zastosowaniach innowacyjnych) wykorzystują lokalne walory i zasoby przyrodnicze w procesach gospodarowania, w związku z czym wymagają w tym obszarze instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia,
- barierami gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych są w opinii podmiotów lokalnych: brak preferencji w dostępie do zewnętrznych środków finansowania inwestycji proekologicznych, utrudniony dostęp do informacji związanych z działalnością gospodarczą na obszarach przyrodniczo cennych oraz niski poziom kooperacji między władzą samorządową a podmiotami lokalnymi w zakresie gospodarczego wykorzystania tych zasobów,
- w badanych podmiotach w niedostatecznym stopniu wdrożono nie tylko sformalizowane, ale i niesformalizowane systemy zarządzania środowiskowego (systemy działań proekologicznych),
- głównymi barierami upowszechniania wdrażania zarządzania środowiskowego są: brak wiedzy i świadomości ekologicznej, a głównie potrzeb i korzyści, jakie dają takie rozwiązania oraz zbyt wysokie koszty wdrażania.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów poprzedzonych wstępem i podsumowanymi zakończeniem. W rozdziale pierwszym dokonano przy pomocy wskaźników w układzie modelu Presja-Stan-Reakcja klasyfikacji cenności przyrodniczej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego. Klasyfikacja ta na pięć grup cenności przyrodniczej stanowiła podstawę do wyodrębnienia gmin do badań empirycznych oraz identyfikację gmin cennych zagrożonych presją na środowisko przyrodnicze. Następnie w rozdziale drugim dokonano analizy służącej wychwyceniu różnic w zakresie typów funkcji gospodarczych reprezentowanych przez grupy gmin zaliczone do każdej z 5 klas cenności przyrodniczej. Procedura określenia struktury funkcji gospodarczych gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego umożliwiła określenie typów modeli rozwoju funkcji gospodarczych obszarów przyrodniczo cennych. W rozdziale trzecim wprowadzono w metodykę i zakres badań empirycznych, przedstawiono specyfikę terenu badań – województwo lubelskie oraz scharakteryzowano próbę badawczą. W rozdziale czwartym określono z perspektywy władz samorządowych, rolników i przedsiębiorców uwarunkowania rozwojowe gospodarek lokalnych ze szczególnym uwzględnieniem problemów środowiskowych. Celem analiz zaprezentowanych w rozdziale piątym było określenie możliwości rozwoju funkcji gospodarczych opartych na zasobach i walorach środowiska. Rozdział szósty poświęcony jest diagnozie możliwości upowszechniania zarządzania środowiskowego w samorządach, przedsiębiorstwach i gospodarstwach rolnych. W rozdziale siódmym zaprezentowano model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach stymulowania rozwoju obszarów przyrodniczo cennych. W zakończeniu przedstawiono weryfikację przyjętych hipotez badawczych.

Studia nad tematem niniejszej pracy rozpoczęto od gruntownego przeglądu literatury przedmiotu, co umożliwiło określenie problemu badawczego, sformułowanie celów, zdefiniowanie hipotez oraz zaprojektowanie narzędzi badawczych wykorzystanych w jej części badawczej. Badania empiryczne zostały przeprowadzone na terenie 30 gmin przyrodniczo cennych i 10 gminach porównawczych województwa lubelskiego. (Schemat procedury doboru oraz charakterystykę badanych gmin przedstawiono w podrozdziałach 3.2. i 3.3.). Badania terenowe zostały zlecone firmie zewnętrznej i zrealizowane w IV kwartale 2013 roku.

Istotnym elementem badań było wskazanie możliwości rozwoju obszarów objętych badaniami, w oparciu o posiadane przez nie zasoby środowiskowe oraz określenie obszarów problemowych. W tym celu analizie poddano: dane urzędów statystycznych; plany ochrony (opracowane lub będące w stadium opracowywania) poszczególnych obszarów chronionych; dokumentacje wojewódzkich inspekcji ochrony środowiska; dokumentacje wojewódzkich konserwatorów przyrody; strategie regionalne i gminne; Programy Ochrony Środowiska i Plany Gospodarki Odpadami w gminach. Większość dodatkowych analiz w oparciu o dane statystyki powszechnej (BDL GUS) przeprowadzono także dla 2013 r.

Badania empiryczne zostały przeprowadzone z zastosowaniem metod i technik badawczych powszechnie wykorzystywanych w naukach społeczno-ekonomicznych i przyrodniczo-rolniczych. Do najważniejszych należały: sondaż diagnostyczny; wywiad z zastosowaniem standaryzowanego kwestionariusza, opracowanego oddzielnie dla każdej grupy badawczej; analiza materiałów źródłowych.

Podstawową metodą prezentacji wyników badań w pracy jest analiza opisowa z użyciem metod ilościowych i jakościowych, w tym analiza porównawcza. Przy opracowywaniu pozyskanego materiału statystycznego wykorzystano następujące metody i narzędzia statystyczne:

1. analiza statystyki opisowej: analiza struktury, średnia arytmetyczna, dominanta, odchylenie standardowe,
2. graficzna prezentacja danych: tabele, wykresy, mapy,
3. inne typy analiz statystycznych:
 - metoda bezwzorcową tzw. wskaźnik Perkala,
 - analiza skupień przeprowadzona metodą k-średnich,
 - testy istotności różnic: test niezależności chi-kwadrat, testy Kruskala-Wallisa i U Manna-Whitneya, test t,
 - mierniki siły związku zmiennych: współczynnik korelacji r Pearsona.

Analizy statystyczne danych w zakresie statystyk podstawowych: tabele liczości, tabele wielozdzielcze, statystyki opisowe, korelacje oraz taksonomiczne grupowanie badanych jednostek terytorialnych metodą k-średnich w ramach badań nad strukturą funkcjonalną obszarów wiejskich regionu wykonane zostały w Centrum Badań nad Innowacjami PSW im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej z wykorzystaniem programu Statistica 10 przez Pana Adama Szepeluka. Analizy przekrojowe wraz z oceną różnic między średnimi w badanych grupach w układach terytorialnym (gminy przyrodniczo cenne/gminy porównawcze) i rodzajowym (typ gospodarstwa rolnego, branża przedsiębiorstwa) wykonały autorki niniejszej publikacji. Opracowanie przygotowano w ramach projektu badawczego nr 2011/01/D/

HS4/03927 pt.: „Ekologiczne uwarunkowania i czynniki rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego” finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Bardzo dziękuję Recenzentowi, Panu Profesorowi Mieczysławowi Adamowiczowi, którego niezwykle cenne oraz życzliwe uwagi i sugestie przyczyniły się do znaczącego ulepszenia ostatecznej wersji pracy.

Kierownik projektu Danuta Guzał-Dec

Rozdział 1

Charakterystyka cennej przyrodniczej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego ze wskazaniem obszarów cennych zagrożonych

1.1. Pojęcie obszarów przyrodniczo cennych

Definiując obszary przyrodniczo cenne nie można nie odnieść się do definicji obszarów chronionych, zwłaszcza, że pojęcia te niekiedy stosowane są jako równoważne – synonimy. Faktem jest, że najlepszym sposobem zachowania wartościowych przyrodniczo terenów jest objęcie ich ochroną prawną, ale nie wszystkie obszary wartościowe pod względem cech przyrodniczych są i mogą być w przyszłości objęte formami ochrony³. Definicje obszarów przyrodniczo cennych formułowane są na gruncie różnych nauk, ale za podstawowe uznaje się definicje formułowane w naukach przyrodniczych⁴. Pojęcie obszaru przyrodniczo cennego w przeciwieństwie do pojęcia obszaru chronionego nie ma natomiast swojego umocowania w naukach prawnych.

Jedną z pierwszych definicji obszarów przyrodniczo cennych w literaturze polskiej sformułował L. Ryszkowski. Według tegoż autora obszar przyrodniczo cenny to „teren, na którym występuje organizm, gatunek lub zespół organizmów czy też nieożywiony twór, całe siedlisko, ekosystem, jak i krajobraz, wyróżnione ze względu na ich rzadkość, typowość, użyteczność, symboliczność, walor estetyczny itd.”⁵. Naturalność pochodzenia nie jest cechą konieczną, mogą to być układy, które dzięki działalności człowieka odtwarzają lub ilustrują naturalne struktury⁶. Jeszcze szerzej pojemność znaczeniową wyznacza W. Radecki, według którego obszary przyrodniczo cenne to „obszary, które przedstawiają wartości dane przez przyrodę dla jakiegokolwiek działalności ludzkiej”⁷. Definicje na gruncie nauk przyrodniczych wskazują zatem, że właściwości obszarów przyrodniczo cennych znacznie wykraczają poza prawno-administracyjne określenie obszarów chronionych⁸. Zależność między obszarami przyrodniczo cennymi a obszarami chronionymi nie jest zwrotna – wszystkie obszary chronione są wartościowe przyrodniczo, ale nie wszystkie obszary przyrodniczo cenne są objęte różnymi formami ochrony.

³ A. Zielińska 2013: Gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych w Polsce w kontekście rozwoju zrównoważonego, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław, s. 30.

⁴ Tamże.

⁵ L. Ryszkowski 1984: Idea rolnictwa ekologicznego – postawienie zagadnienia, Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych (286), s. 17–44.

⁶ Tamże.

⁷ Por. W. Radecki 1987: Ochrona prawna obszarów przyrodniczo cennych, OA PTTK, Kraków, s. 5.

⁸ Por. M. Kistowski 2007: Kolidzje i konflikty środowiskowe w planowaniu przestrzennym na obszarach przyrodniczo cennych, Czasopismo Techniczne. Architektura, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, zeszyt 7-A, s. 249–255.

Należy przyjąć, że A. Krzymowską-Kostrowicką, że największy wpływ na ocenę wartości obszarów przyrodniczo cennych mają cechy naturocentryczne – cechy nieożywionych elementów środowiska – w tym elementów krajobrazu i struktury przestrzeni – jak i wartość środowiska z punktu widzenia organizmów żywych oraz sprawność funkcjonowania układów ekologicznych, która warunkuje trwałość poszczególnych gatunków. Kolejną grupą cech wyróżniającą środowisko są wartości antropocentryczne. Znajdą się tu cechy wpływające na samopoczucie, psychikę, zdrowie, cechy odpowiedzialne za estetyczne, kulturowe i historyczne bodźce. Trzecia grupa – wartości technokratyczne – obejmuje zasoby naturalne przydatne w procesach produkcyjnych, w tym także sposób rozmieszczenia elementów środowiska eliminujący konflikty przy korzystaniu z nich⁹. Wartości te (wskazane w grupie trzeciej) były najwyżej cenione w okresie rozkwitu gospodarki rynkowej, a współcześnie kształtująca się cywilizacja wiedzy walory te stawia na dalszym planie¹⁰. Poza przedstawionymi wartościami środowisko posiada też pewne cechy fizyko-chemiczne, które wpływają na jego stan. Tworzą one specyficzny dla danego środowiska bioklimat rekreacyjny.

Jak zauważa M. Łuszczuk, na podstawie analizy cech środowiska można stwierdzić, że w ocenie obszarów przyrodniczo cennych największe znaczenie mają rejonny o dużej bioróżnorodności, w ogóle nie zmienione lub tylko w niewielkim stopniu przekształcone przez człowieka, na których poziom zanieczyszczeń nie zakłóca funkcjonowania pierwotnych ekosystemów. Są to obszary, które ze względu na swój charakter najlepiej zaspokajają potrzeby człowieka w zakresie estetycznym, naukowym, kulturowym oraz wypoczynkowym. Powinny one służyć rozwojowi społeczno-gospodarczemu pod warunkiem zachowania trwałości walorów środowiska, ale aby spełnić postulat ochrony zasobów środowiska niezbędne są uregulowania prawne. Należy przy tym zaznaczyć, że stopień ochrony powinien być dopasowany do elementu przyrody posiadającego określone cechy. Ochronie ścisłej, oznaczającej całkowite i trwałe zaniechanie bezpośredniej ingerencji człowieka w stan ekosystemów i składników przyrody oraz w przebieg procesów przyrodniczych na obszarach objętych ochroną, nie mogą podlegać bezkrytycznie wszystkie walory przyrodnicze¹¹.

Przyjmując za punkt wyjścia wartości ekonomiczne B.M. Dobrzańska definiuje obszary przyrodniczo cenne jako „obszary, których różnorodność biologiczna stanowi lub może stanowić (przy doborze właściwych kierunków i metod) dominujący, istotny czynnik działalności gospodarczej lub w istotny sposób ogranicza formy gospodarowania sprzeczne z podstawowym celem istnienia obszarów przyrodniczo cennych – zachowaniem różnorodności biologicznej”¹².

⁹ A. Krzymowska-Kostrowicka 1999: Geoekologia turystyki i wypoczynku, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

¹⁰ M. Łuszczuk 2011: Kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów przyrodniczo cennych [w:] Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych. Planistyczne i implementacyjne aspekty rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, tom 1, T. Poskrobko (red.), WSE w Białymstoku, Białystok, s. 260–263.

¹¹ Tamże.

¹² B. M. Dobrzańska 2007: Planowanie strategiczne zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 56.

Kryteria ekonomiczne wskazują, że obszar przyrodniczo cenny powinien być przedmiotem gospodarowania. Konieczne jest natomiast poszukiwanie kierunków rozwoju, które przy zachowaniu odpowiedniego stanu środowiska zapewniłyby społeczności dochody pozwalające zaspokoić ich potrzeby bytowe. W związku z tym, jak podkreśla B.M. Dobrzańska, na obszarach przyrodniczo cennych powinna występować podsfera powiązań społeczno-gospodarczych, umożliwiającą właściwe włączenie obszaru chronionego w szerszy kontekst gospodarczy, a przez to kompensowanie utraconych korzyści¹³. Uwzględnwszy natomiast, że obszary chronione są zawsze konstruktywnym elementem obszarów przyrodniczo cennych należy podkreślić, że na obszarach przyrodniczo cennych może i powinna być (poza strefami ścisłej ochrony dotyczącej wybranych form ochrony przyrody) prowadzona działalność gospodarcza.

Wielość definicji, a jednocześnie brak zdefiniowania obszarów przyrodniczo cennych na gruncie nauk prawnych stwarza problem w opracowaniu kryteriów wydzielania obszarów, które określa się tym pojęciem. Uwzględnwszy postulat gospodarczego wykorzystania zasobów obszarów przyrodniczo cennych należy przyjąć definicje opierające się nie tylko na kryterium przyrodniczym, ale i ekonomicznym¹⁴.

Jak podkreśla M. Jalinik, wydzielenie obszarów przyrodniczo cennych nie powinno dotyczyć wyłącznie granic obszaru, który chcemy chronić, lecz obszaru, w ramach którego można zaproponować taką strategię rozwoju pozwalającą na ochronę wszelkich pożądanych zasobów i walorów przyrody, a jednocześnie nieograniczającą szans na rozwój społeczno-gospodarczy społeczności lokalnych¹⁵. Stopień cenności przyrodniczej (ekologicznej) można zatem określać także dla obszaru gminy¹⁶. Podejście takie, wydaje się uzasadnione, ponieważ obszar przyrodniczo cenny to terytorium zawarte w całości lub części w określonej jednostce podziału taksonomicznego. W analizie funkcjonowania obszaru przyrodniczo cennego, przy usytuowaniu go w jednostce podziału terytorialnego, jaką jest gmina można użyć określenia „gmina przyrodniczo cenna”.

1.2. Pomiar i przestrzenna charakterystyka cenności przyrodniczej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego

Potrzeba zrozumienia podstawowych prawidłowości określających wzajemne związki między człowiekiem a środowiskiem naturalnym spowodowała pojawienie się w literaturze światowej już w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych dwudziestego wieku wielu różnych metod i technik oceny środowiska, zarówno o charakterze poznawczym, jak i praktycznym. Oceny te jednak najczęściej, doty-

¹³ Tamże.

¹⁴ M. Witkowska-Dąbrowska, T. M. Łąguna (red.) 2010: Zarządzanie zasobami środowiska, Fundacja Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Białystok, s. 66.

¹⁵ M. Jalinik 2009: Zarządzanie gospodarstwem ekoagroturystycznym na obszarach przyrodniczo cennych, Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej. Ekonomia i Zarządzanie, zeszyt 14, Wydawnictwo Politechniki Białostocka, Białystok, s. 89.

¹⁶ M. Witkowska-Dąbrowska, T. M. Łąguna (red.) 2010: Zarządzanie zasobami..., dz. cyt., s. 75.

czyły zjawisk jednostronnych, elementarnych, za to wnioski z nich płynące często rozszerzano na całokształt badanych relacji. W efekcie rzeczywista ocena nie odzwierciedlała stanu faktycznego, co skutkowało błędnymi decyzjami w zarządzaniu środowiskiem, a informacja zwrotna w postaci reakcji środowiska była inna od spodziewanej. Konieczne stało się zatem badanie całokształtu środowiska przyrodniczego, ujmowanego w sposób dynamiczny, przy jednoczesnym uwzględnianiu powiązań, jakie występują między jego elementami składowymi¹⁷.

W celu dokonania klasyfikacji gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego według ich cenności przyrodniczej odniesiono się do koncepcji modelu Presja-Stan-Reakcja. Model ten oparty jest na trójdzielnym podziale według kryteriów przyczynowo-skutkowych. U podstaw tego podejścia tkwi przekonanie, że działalność człowieka wywiera presję na środowisko przyrodnicze i jest przyczyną jego degradacji. Reakcja społeczeństwa na te zmiany przejawia się właśnie świadomym tworzeniem zasad i realizacji polityki zrównoważonego rozwoju¹⁸.

Za T. Bajerowskim ocenę cenności ekologicznej gmin wiejskich uzależniono od trzech następujących parametrów¹⁹:

- „mocy ekologicznej” (zdolności powracania do stanu dynamicznej równowagi na wszystkich poziomach przyrody) formy użytkowania – różne struktury użytków gruntowych mogą w różny sposób warunkować zdolność przyrody do samoregulacji ekologicznej,
- zanieczyszczenia środowiska i stopnia zdegradowania poszczególnych elementów środowiska,
- stopnia zachowania naturalnych elementów środowiska.

Podstawowe źródło pozyskiwania danych stanowił Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS), a pozostałe źródła wskazano w tabeli 1.1. Przy konstrukcji wskaźników cenności przyrodniczej uwzględniono kryteria merytoryczne, ale możliwości doboru zmiennych w znacznym stopniu ograniczała dostępność danych dla wszystkich badanych jednostek terytorialnych na poziomie gmin (NUTS 5) BDL GUS. Ważnym kryterium kwalifikowania do badania projektowanych wskaźników była ich przydatność dla celów kształtowania polityki zwłaszcza lokalnej i regionalnej wobec badanych jednostek.

¹⁷ A. S. Kostrowicki 1992: System „człowiek-środowisko” w teorii ocen, Prace Geograficzne nr 156, IGiPN PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 156.

¹⁸ M. Stanny, A. Czarniecki 2011: Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Zielonych Płuc Polski. Próba analizy empirycznej, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 166.

¹⁹ J. Suchta (red.) 1997: Wycena i gospodarowanie nieruchomościami na obszarach cennych ekologicznie (cenność ekologiczna-wartość ekonomiczna, Zachodnie Centrum Organizacji, Olsztyn – Zielona Góra, s. 75–90.

Tabela 1.1. Wskaźniki cenności przyrodniczej gmin wiejskich/wiejsko-miejskich

Lp.	Wskaźniki presji	Rodzaj funkcji oceny (stymulanta- S /destymulanta- D)	Źródło danych
(P1)	liczba dużych emitorów (instalacje wymagające pozwolenia zintegrowanego) – wskaźnik zanieczyszczenia powietrza	D	WIOŚ
(P2)	ludność korzystająca z sieci gazowej/ludność wg faktycznego miejsca zamieszkania – wskaźnik zanieczyszczenia powietrza	S	BDL GUS
(P3)	stosunek długości czynnej sieci kanalizacyjnej do czynnej sieci rozdzielczej wodociągowej – wskaźnik zanieczyszczenia wód	S	BDL GUS
(P4)	obsada zwierząt w sztukach dużych (SD) na 100 ha użytków rolnych – wskaźnik zanieczyszczenia wód i gleb	D	Powszechny Spis Rolny 2010, GUS
(P5)	odsetek gospodarstw objętych zorganizowaną gospodarką odpadami – presja spowodowana wytwarzaniem i składowaniem odpadów	S*	BDL GUS
(P6)	obecność i stan składowiska odpadów – presja spowodowana wytwarzaniem i składowaniem odpadów	S**	WIOŚ
(P7)	udział długości dróg krajowych i wojewódzkich w powierzchni geodezyjnej liczonej w km ² – wskaźnik zanieczyszczenia gleb i hałasu	D	BDL GUS
(P8)	występowanie przekroczeń dopuszczalnych poziomów hałasu pochodzącego z instalacji w porze dnia i nocy – wskaźnik hałasu	D	WIOŚ
(P9)	zgodność z obowiązującymi normami dopuszczalnej wartości składowej elektrycznej pola elektromagnetycznego – wskaźnik elektromagnetycznego promieniowania niejonizującego	S	WIOŚ
L.p.	Wskaźnik stanu („mocy ekologicznej”)		
(S1)	średnia ważona udziałów poszczególnych użytków gruntowych w powierzchni gminy***	S	GUS
L.p.	Wskaźnik ochrony		
(O1)	udział powierzchni rezerwatów przyrody, parków narodowych i krajobrazowych w powierzchni gminy	S	BDL GUS
(O2)	udział obszarów Natura 2000 w powierzchni gminy	S	RDOŚ
(O3)	udział powierzchni działek, na których realizowane są pakiety rolnośrodowiskowe w powierzchni użytków rolnych	S	ARiMR-Oddział w Lublinie
(O4)	wydatki z budżetu gminy na gospodarkę komunalną i ochronę środowiska	S	BDL GUS

*im w większym stopniu gospodarka odpadami ma charakter zorganizowany tym mniejszy problem działań nieuregulowanych typu: dzikie wysypiska odpadów; **brak wysypiska oraz spełnianie norm przez istniejące wysypiska – uznawano jako stan pozytywny; ***informacje na temat wag patrz wzór 1, s. 20.

Źródło: D. Guzal-Dec 2013: Operacjonalizacja modelu Presja-Stan-Reakcja w badaniu cenności ekologicznej gmin wiejskich na przykładzie województwa lubelskiego, Annual Set the Environment Protection/Rocznik Ochrona Środowiska, T. 15, nr 3, s. 2925–2941.

Przyjęte wskaźniki presji na środowisko naturalne z założenia miały opisywać bezpośrednie przyczyny zanieczyszczenia i degradacji, będące przejawami antropogenicznego obciążenia środowiska takie jak zanieczyszczenia powietrza, cieków i zbiorników wód, gleb, powietrza, a także nieracjonalne użytkowanie zasobów naturalnych, przekształcanie powierzchni, zmiany krajobrazu i towarzyszące im zmiany istniejących ekosystemów oraz pozamaterialne zanieczyszczenie przestrzeni (termiczne, radioaktywne, elektromagnetyczne) i emitowanie uciążliwego hałasu i wibracji²⁰. Przyjęte wskaźniki miały także odnosić się do specyfiki ocenianych jednostek samorządowych (gminy wiejskie i miejsko-wiejskie), a więc uwzględniać także presję wywoływaną działalnością rolniczą.

W ramach presji przejawiającej się zanieczyszczeniem powietrza atmosferycznego pyłami i gazami przyjęto wskaźniki zanieczyszczeń przemysłowych – (**P1** – liczba dużych emitorów (instalacje wymagające pozwolenia zintegrowanego²¹) – destymulanta, gdzie ustalono następującą punktację przy zamianie na stymulante cenności ekologiczne – powyżej 2 emitorów – 0 pkt, 2 emitory – 1pkt, brak emitorów – 3 pkt²², a dla zanieczyszczeń z palenisk indywidualnych – gospodarstw domowych – (**P2**) – odsetek ludności korzystającej z gazowych źródeł energii – wskaźnik ludność korzystająca z sieci gazowej/ludność według faktycznego miejsca zamieszkania – stymulanta.

Potencjalnym źródłem zanieczyszczenia wód powierzchniowych i podziemnych są ścieki komunalne nie odprowadzone do kanalizacji. Mając na uwadze fakt, że ocena zanieczyszczenia wód w gminach nie może być określona na podstawie klasy czystości wód (nie jest możliwa ewidencja na poziomie gmin wiejskich, a jedynie miejscowości) w ramach presji przejawiającej się zanieczyszczeniem wód przyjęto wskaźnik (**P3**) stosunku długości czynnej sieci kanalizacyjnej do czynnej sieci rozdzielczej wodociągowej – jako stymulantę cenności ekologicznej.

Zanieczyszczenia pochodzące z sektora rolniczego, zarówno obszarowe jak również punktowe, stanowią potencjalne duże źródło presji. Wynika to głównie z niewłaściwego wykonywania zabiegów agrotechnicznych, czy też składowania nawozów naturalnych. Problem stanowić może odprowadzanie z gospodarstw wiejskich surowych ścieków bezpośrednio do odbiorników wodnych, wynikający z niedostatecznej sanitacji obszarów wiejskich.

Istotnym źródłem zanieczyszczenia wód są spływy powierzchniowe zanieczyszczeń z terenów rolniczych, głównie związków azotu i fosforu. Dodatkowo nieprawidłowe składowanie pasz soczystych, nawozów naturalnych czy środków ochrony roślin przyczynia się do dużego obciążenia gleb związkami biogennymi. Jako

²⁰ K. Górka, B. Poskrobko 1991: *Ekonomika ochrony środowiska*, PWE, Warszawa, s. 63.

²¹ Informacje o instalacjach, które podlegają obowiązkowi uzyskania pozwolenia zintegrowanego pochodziły z listy instalacji, ustalonych przez Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Lublinie, które podlegają temu obowiązkowi w podziale na branże; były to głównie przedsiębiorstwa funkcjonujące w przemyśle energetycznym, mineralnym: chemicznym, w gospodarce odpadami, przetwórstwie produktów spożywczych, drobiarskim i mięsny.

²² M. Witkowska-Dąbrowska 2010: *Wyznaczanie strategicznych obszarów ekologicznie cennych [w:] Analiza uwarunkowań wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie powiatu olsztyńskiego ziemskiego z wykorzystaniem doświadczeń Portugalii*, T.M. Łaguna, M. de Jesus Ilisio (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn, s. 110–126.

wskaźnik presji – oddziaływania na zanieczyszczenie gleb i wód przyjęto wskaźnik **(P4)** obsady zwierząt w sztukach dużych (SD) na 100 ha użytków rolnych w 2010 r. – destymulanta cenności ekologicznej gmin. Wskaźnik ten obrazuje siłę oddziaływania gospodarki rolnej, a dokładniej produkcji zwierzęcej, na przyrodę.

W ramach analizy gospodarki odpadami przyjęto wskaźnik **(P5)** odsetek gospodarstw objętych zorganizowaną gospodarką odpadami – stymulanta cenności ekologicznej oraz **(P6)** obecność i stan składowiska odpadów – przy czym przyjęto, że za brak wysypiska oraz w przypadku wysypiska eksploatowanego, spełniającego wymogi ochrony środowiska przyznawano 1 punkt – stan taki traktowano jako stymulantę cenności ekologicznej, a w przypadku składowisk eksploatowanych, niespełniających wymogów, nieeksploatowanych przed rekultywacją, w trakcie rekultywacji i po rekultywacji – 0 punktów – stan taki traktowano jako destymulantę cenności ekologicznej.

Następnym czynnikiem determinującym jakość środowiska jest hałas. Hałas antropogeniczny występujący w środowisku dzieli się na dwie podstawowe kategorie: instalacyjny i komunikacyjny. Jako wskaźnik hałasu komunikacyjnego **(P7)** przyjęto wskaźnik udziału długości dróg krajowych i wojewódzkich w powierzchni geodezyjnej liczonej w km² – destymulanta cenności ekologicznej (wskaźnik ten jest jednocześnie wskaźnikiem zanieczyszczenia gleb metalami ciężkimi). Jako wskaźnik hałasu przemysłowego-instalacyjnego **(P8)** przyjęto występowanie przekroczeń dopuszczalnych poziomów hałasu pochodzącego z instalacji w porze dnia i nocy. Przy czym przyjęto punktację: przekroczenia norm hałasu przemysłowego w porze dziennej i nocnej przez więcej niż jeden obiekt – 0 pkt, przekroczenia norm hałasu przemysłowego w porze dziennej lub nocnej przez więcej niż jeden obiekt lub w porze dziennej i nocnej przez jeden obiekt – 1 pkt, przekroczenia norm hałasu przemysłowego w porze dziennej lub nocnej przez jeden obiekt – 2 pkt, w normie hałas przemysłowy w porze dziennej i nocnej – 3 pkt.

Głównymi źródłami promieniowania elektromagnetycznego są elektroenergetyczne linie wysokiego napięcia i instalacje radiokomunikacyjne, takie jak: stacje bazowe radiokomunikacji ruchomej (w tym telefonii komórkowej) i stacje nadające programy radiowe i telewizyjne. Obiektami o istotnym z punktu widzenia ochrony środowiska oddziaływaniu są:

- duże radiowo-telewizyjne centra nadawcze – ze względu na zasięg oddziaływania,
- stacje bazowe telefonii komórkowej i radiowego dostępu do Internetu – ze względu na powszechność występowania.

W badaniu dla oceny oddziaływania elektromagnetycznego promieniowania niejonizującego na środowisko i ludność można przyjąć wskaźnik **(P9)** zgodności z obowiązującymi normami przypisując im stopnie oceny²³: norma przekroczona powyżej 50% – 0 pkt, norma przekroczona o 26%–50% – 1 pkt, norma przekroczona o 1%–25% – 1 pkt, w normie – 3 pkt.

Równowaga ekologiczna jest wynikiem wewnętrznej dynamiki układów przyrodniczych. Wiąże się to nieprzerwanymi i nieustannymi procesami adaptacyjnymi

²³ M. Witkowska-Dąbrowska 2010: Wyznaczanie strategicznych..., dz. cyt., s. 115.

i ewolucyjnymi ekosystemów²⁴. Moc ekologiczna formy użytkowania świadczy o jej zdolności do samoregulacji ekologicznej i uzależniona jest od rodzaju użytku gruntowego. Mierzyć ją można udziałem poszczególnych użytków gruntowych w powierzchni gminy (**S1**) według wzoru 1:

$$W = \frac{P_1 m_1 + P_2 m_2 + \dots}{\Sigma P} \quad (1)$$

gdzie:

W – „moc ekologiczna” formy użytkowania,

P – powierzchnia użytku gruntowego,

m – liczba punktów „mocy ekologicznej”(m) danego użytku gruntowego

Tabela 1. 2. Określenie „mocy ekologicznej” formy użytkowania

Rodzaj użytku gruntowego	Liczba punktów „mocy ekologicznej”(m) danego użytku gruntowego
lasy	10
grunty zadrzewione i zakrzewione	7
wody powierzchniowe	5
trwałe użytki zielone	5
grunty orne i sady	1
grunty pozostałe	0

Źródło: M. Witkowska-Dąbrowska 2010: Wyznaczanie strategicznych..., dz. cyt., s. 112; J. Suchta 1997: Wycena i gospodarowanie..., dz. cyt., s. 78.

Największą „moc ekologiczną” nadano lasom oraz gruntom zadrzewianym, użytkami pod wodą oraz trwałym użytkowaniem zielonym. Lasy w naszej strefie klimatyczno-geograficznej są najmniej zniekształconą formacją przyrodniczą. Są jednocześnie formą użytkowania gruntów, która zapewnia produkcję biologiczną, przedstawiającą wartość rynkową²⁵. Wody zarówno te płynące, jak i stojące również zaliczamy do obszarów przyrodniczo cennych zwłaszcza na terenach wiejskich. Obszary użytkowane rolniczo są w pierwszej kolejności narażone na skutki pojawienia się wahań dostępności wody²⁶. Trwałe użytki zielone spełniają wiele ważnych dla środowiska naturalnego funkcji pozaprodukcyjnych takich jak np.: ochrona przed erozją, ubytkiem substancji organicznej w glebach, przeciwdziałanie eutrofizacji wód czy zachowanie cennych siedlisk oraz terenów stanowiących ostoję wielu gatunków roślin i zwierząt²⁷.

Udział obszarów chronionych w ogólnej powierzchni gminy to pierwsza zmierzająca do odwołania się do efektów działań postrzeganych jako reakcja społeczeństwa i instytucji na wzrastające zagrożenia dla środowiska przyrodniczego. Kategoria

²⁴ J. Suchta 1997: Wycena i gospodarowanie..., dz. cyt., s. 75-90

²⁵ Raport o stanie lasów w Polsce 2011, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa 2012, s. 7.

²⁶ Z. Michalczyk 2004: Rola obszarów wiejskich w tworzeniu i wykorzystaniu zasobów wodnych w Polsce, Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie, tom 4, zeszyt 2a(11), s. 13-24.

²⁷ J. Barszczewski, S. Twardy, T. Liziński, Z. Wasilewski: Trwałe użytki zielone jako przedmiot interdyscyplinarnych badań naukowych, http://www.imuz.edu.pl/aktualnosci/k251109f/referaty/1_9%20konerencja%20IMUZ.pdf dostęp z dnia 12.09.2014.

obszarów chronionych w prowadzonym badaniu cenności przyrodniczej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego obejmuje trzy formy powierzchniowe: rezerwy przyrody, parki narodowe i krajobrazowe. Jako wskaźnik **(01)** przyjęto udział tych form w powierzchni gminy. Za wyborem tych form spośród wielu innych przemawiał najwyższy stopień ochrony (restrykcyjność w stosunku do podejmowania działalności gospodarczej)²⁸.

Zmienna **(02)** – udział obszarów Natura 2000 w powierzchni gminy uwzględnia relatywnie nową powierzchniową formę ochrony – sieć Natura 2000. Obszar Natura 2000 – to obszar specjalnej ochrony ptaków, specjalny obszar ochrony siedlisk lub obszar mający znaczenie dla Wspólnoty, utworzony w celu ochrony populacji dziko występujących ptaków lub siedlisk przyrodniczych lub gatunków będących przedmiotem zainteresowania Wspólnoty. Obszar Natura 2000 może obejmować część lub całość obszarów i obiektów objętych innymi formami ochrony przyrody²⁹. O ile parki narodowe i krajobrazowe oraz rezerwy są przejawem troski społeczeństwa kraju, a ich tworzenie wyrazem krajowej polityki ochrony środowiska, tak obszary Natura 2000 są wyrazem troski społeczeństwa Unii Europejskiej – polityki UE w zakresie ochrony środowiska.

Działania rolników w zakresie ochrony środowiska obrazuje przyjęta zmienna **(03)** – udziału powierzchni działek, na których realizowane są pakiety rolnośrodowiskowe w powierzchni użytków rolnych. Wskaźnik ten informuje o powierzchni ziemi rolniczej, na której realizowane są prośrodowiskowe działania oraz pośrednio wskazuje na aktywność rolników w działalności ochronnej. Wskazuje ona bowiem miarę zainteresowania rolników świadczeniem usług na rzecz środowiska przyrodniczego w ramach programu rolnośrodowiskowego.

Zmienna **(04)** – wydatki z budżetu gminy na gospodarkę komunalną i ochronę środowiska świadczą o znaczeniu przypisywanym ochronie środowiska przez władze lokalne, ich aktywności inwestycyjnej w tym zakresie.

Przedstawiona propozycja wskaźników oceny presji, stanu i reakcji na zmiany środowiska naturalnego gminy wiejskiej. Wskaźniki te mogą i powinny służyć do³⁰:

- oceny skuteczności lokalnej polityki zrównoważonego rozwoju/polityki ochrony środowiska poszczególnych gmin,
- oceny cenności ekologicznej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa,
- wyznaczania obszarów strategicznych ze względu na cenność ekologiczną, predysponowanych do prowadzenia zrównoważonej ekologicznie gospodarki (wybrane formy turystyki, rolnictwa, leśnictwa, wybrane rodzaje przetwórstwa),
- prowadzenia skutecznej polityki interregionalnej w zakresie ochrony środowiska i dystrybucji środków służących bardziej optymalnej ochronie środowiska,
- wskazania gmin problemowych odnośnie stanu ekologicznego, borykających się ze szczególnymi trudnościami w realizacji polityki zrównoważonego rozwoju,
- informowania społeczności lokalnej o środowisku naturalnym na terenie gminy.

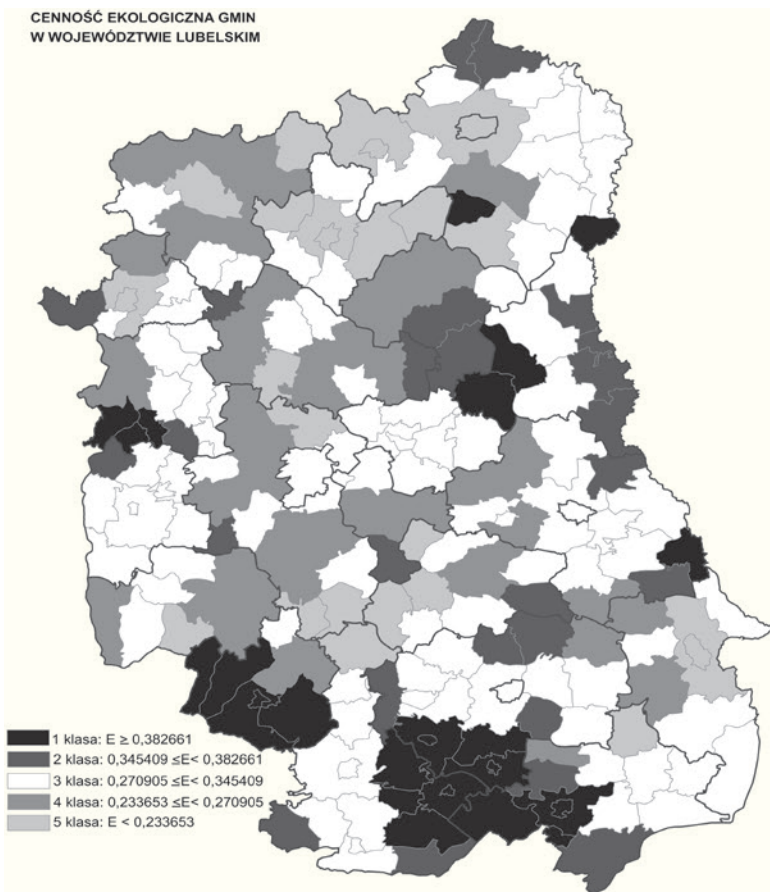
²⁸ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. Dz.U. 2004 Nr 92 poz. 880.

²⁹ Tamże, art. 25

³⁰ D. Guzal-Dec 2013: Operacjonalizacja modelu..., dz. cyt., s. 2937.

W celu wyłonienia do badań 30 gmin o ponadprzeciętnym poziomie cenności przyrodniczej i 10 gmin porównawczych z grupy gmin o najniższym poziomie cenności przyrodniczej w oparciu o wartość wskaźnika E_i ogół gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego (193) podzielono na pięć klas uwzględniając takie statystyki wskaźnika, jak: średnia x i odchylenie standardowe s , gdzie:

1. bardzo wysoki poziom cenności – I klasa – $E_i \geq x + s$; $E_i \geq 0,38266 - 21$ gmin,
2. wysoki poziom cenności – II klasa – $x + 1/2s \leq E_i < x + s$; $0,34541 \leq E_i < 0,38266 - 24$ gminy,
3. przeciętny poziom cenności – III klasa – $x - 1/2s \leq E_i < x + 1/2s$; $0,2709 \leq E_i < 0,34541 - 85$ gmin,
4. niski poziom cenności – IV klasa – $x - s \leq E_i < x - 1/2s$; $0,23365 \leq E_i < 0,2709 - 42$ gminy,
6. bardzo niski poziom cenności – V klasa – $E_i < x - s$; $E_i < 0,23365 - 21$ gmin.

Mapa 1.1. Przestrzenne zróżnicowanie cenności przyrodniczej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Jak można zaobserwować na powyższej mapie gminy najcenniejsze ekologicznie (z 1 i 2 klasy cenności przyrodniczej) charakteryzują się peryferyjnym położeniem i znacznym oddaleniem od centrum regionu. Największe ich skupisko występuje w obszarze Roztoczańskiego i Poleskiego Parku Narodowego. W ramach pierwszej i drugiej klasy cenności ekologicznej do pogłębionych badań wybrano gminy: Janów Podlaski, Konstantynów, Józefów, Łukowa, Obsza, Dzwola, Janów Lubelski, Modliborzycze, Janowiec, Kazimierz Dolny, Wąwolnica, Kraśniczyn, Wilków, Dębowa Kłoda, Sosnowica, Stężycza, Lubycza Królewska, Susiec, Tarnawatka, Tomaszów Lubelski, Rossosz, Sławatycze, Urszulín, Włodawa, Adamów (zamojski), Krasnobród, Łabunie, Skierbieszów, Stary Zamość oraz Zwierzyniec. Procedurę doboru gmin przyrodniczo cennych i przyjętych jako obiekty porównawcze 10 gmin pozbawionych wybitnie cennych walorów przyrodniczych - z piątej - bardzo niskiej klasy cenności ekologicznej przedstawiono szczegółowo w podrozdziale 3.2.

1.3. Zagrożenia środowiska przyrodniczego i konflikty na tle ochrony środowiska w badanych gminach

Zagrożenia środowiska przyrodniczego są źródłem potencjalnej, a następnie jeśli nie zostaną zneutralizowane, rzeczywistej presji na środowisko powodując bezpośrednio zakłócenia ładu środowiskowego. Oddziałują negatywnie na stan ilościowy i jakościowy walorów i zasobów przyrodniczych uniemożliwiając ich gospodarcze wykorzystanie w takich rodzajach wytwórczości, w których wymagana jest ich wysoka jakość (niski poziom skażenia).

W województwie lubelskim główne zagrożenia środowiska przyrodniczego dotyczą miast z okręgu/powiatu puławskiego (oddziaływanie Zakładów Azotowych Puławy) okręgu chełmskiego oraz aglomeracji Lublina. Stosowane (wymuszone realizacją polityki ochrony środowiska UE) rozwiązania ochronne przez zakłady produkcyjne – głównych emitorów zanieczyszczeń powodują zmniejszanie się zasięgu oddziaływania tych zanieczyszczeń i ich punktowy charakter. Analiza raportów o stanie środowiska naturalnego dla województwa lubelskiego oraz Atlasu sozologicznego gmin Polski za lata 2000–2009 wskazuje na zmniejszającą się presję w największych regionach zagrożenia antropopresją, a w tym oddziaływaniem przemysłu. Według Atlasu sozologicznego w 1980 r. wskazano 20 gmin o silnym zanieczyszczeniu środowiska skupionych w powiecie puławskim i chełmskim, a na bazie analiz z okresu 2000–2009 wskazano na miasta: Puławy, Chełm i aglomerację Lublina jako ośrodki i obszar problemów sozologicznych³¹.

Zagrożenia środowiska przyrodniczego są wynikiem utrzymującej się przewagi popytu na określone zasoby i walory środowiska przyrodniczego nad ich podażą, co wywołuje konflikty między poszczególnymi funkcjami zlokalizowanymi na danym obszarze. Do sytuacji konfliktowych dochodzi na ogół wówczas, gdy elementy środo-

³¹ Na podstawie mapy 236 Obszary problemów sozologicznych (OPS) w latach 2000–2009 na tle obszarów ekologicznego zagrożenia w 2009 r.: A. Kassenberg, C. Rolewicz 1985: Przestrzenna diagnoza ochrony środowiska w Polsce, Studia KPZK PAN, LXXXIX, PWE Warszawa 1985; M. Kistowski 2012: Atlas sozologiczny gmin Polski 2000–2009, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 310.

wiska cechuje niska odporność na intensywne użytkowanie lub w przypadku, kiedy na tym samym terenie może być zlokalizowanych kilka funkcji, realizujących różne cele³².

Konflikty ekologiczne sprowadza się w istocie do sytuacji, w której pewna grupa podmiotów powiązana jest rodzajem stosunków o charakterze antagonistycznym, obejmującym takie cechy jak: sprzeczne cele, wzajemnie wykluczające się interesy, wrogość emocjonalna³³, a przedmiotem konfliktu są z reguły różnice w systemach wartości oraz interesach wyrażanych przez członków tych grup w odniesieniu do lokalizacji inwestycji wpływających na środowisko, a tym samym – życie i zdrowie ludzi³⁴. Konflikty te w dużej mierze mogą wynikać z braku lub z niewystarczającej informacji, sprzeczności interesów lub postrzegania ich jako sprzeczne, różnic wartości, niewłaściwych relacji między stronami konfliktu³⁵.

Konfliktem związanym z dostępem do informacji łatwo zapobiec, odpowiednio wcześniej powiadamiając społeczeństwo o planowanych inwestycjach i zachęcając je do udziału nie tylko w postępowaniu, którego przedmiotem jest wniosek o wydanie decyzji, lecz także wcześniej – w tworzeniu założeń dokumentów strategicznych, z których wynikać będzie konieczność realizacji określonych inwestycji, lub w tworzeniu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego³⁶. Szczególnie w przypadku gmin położonych na obszarach chronionych, w których interakcje środowisko-człowiek-środowisko częściej niż w gminach pozbawionych wybitnych walorów przyrodniczych mogą powodować konflikty ekologiczne ważne jest, aby przekazywać społeczeństwu pełne i dokładne informacje o planowanych przedsięwzięciach ekologicznych. Wzrost świadomości społeczności lokalnej odnośnie skutków planowanych przedsięwzięć dla środowiska powoduje, iż organom władzy samorządowej łatwiej jest wprowadzać i wdrażać rozwiązania mające na celu ochronę środowiska, nawet te, które początkowo nie cieszyły się poparciem społecznym³⁷.

Konflikty interesów powstają na tle rywalizacji o dobra niepodzielne, występujące w niewystarczającej ilości lub mające zaspokoić sprzeczne potrzeby stron konfliktu. Przyczyną tego typu konfliktów jest często różnica między korzyściami indywidualnymi (np.: inwestora) a ogólnospołecznymi oraz korzyściami w krótkim i długim czasie.

Kolejną grupę stanowią konflikty wartości w ochronie środowiska, związane z odmiennymi ocenami tego, co istotne i nieistotne, oraz tego, co można zachować,

³² M. Dutkowski 1995: Konflikty w gospodarowaniu dobrami środowiskowymi, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

³³ E. Olędzka-Koprowska 2000: Przyczyny konfliktów ekologicznych w społeczności lokalnej [w:] Rola konsultacji i negocjacji społecznych w procedurze uzgadniania inwestycji zmieniających środowisko, W. Lenart (red.), EKOKONSULT, Gdańsk, s. 88.

³⁴ A. Haładaj 2010: Organ administracji jako mediator w konfliktach związanych z realizacją inwestycji publicznych. Działania faktyczne w postępowaniu w sprawie decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach [w:] Planowanie inwestycji publicznych. Aspekty prawne, ekonomiczne i środowiskowe, K. Giordano, R. Biskup (red.), Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 33.

³⁵ M. Burchard-Dziubińska 2004: Ochrona środowiska jako przyczyna konfliktów na szczeblu lokalnym [w:] Regionalne strategie rozwoju zrównoważonego, S. Kozłowski (red.), Ekonomia i Środowisko, Białystok, s. 487.

³⁶ K. Nowacki 2009: O próbie stanu wyjątkowego w inwestycjach drogowych? - dwie ustawy, jeden wyrok i dwie opinie [w:] Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi, J. Supernat (red.), WUWr, Wrocław, s. 511.

³⁷ B. Wiszniewska, A. Farr, J. Jędrośka 2002: Postępowanie w sprawie oceny oddziaływania na środowisko planowanych przedsięwzięć, Ministerstwo Ochrony Środowiska, Warszawa, s. 14–15.

i tego co można poświęcić. Źródłem konfliktów może być także rywalizacja o podłoże ambicjonalnym i brak chęci porozumienia³⁸. W praktyce najtrudniejsze wydaje się zwalczanie tzw. syndromu NIMBY³⁹, polegającego na sprzeciwie mieszkańców poddanych potencjalnemu oddziaływaniu planowanej inwestycji, którzy w związku z tym domagają się przesunięcia inwestycji w inne miejsce. Podjęcie takiej próby często skutkuje wywołaniem protestu typu NIMBY gdzie indziej⁴⁰.

Podatność danej społeczności lokalnej na powstawanie i utrzymywanie się (opór wobec mediacji) sytuacji konfliktogennych na tle ochrony środowiska utrudnia procesy gospodarowania lokalnymi zasobami przyrodniczymi. Analizie poddano zatem problem występowania w badanych gminach przyrodniczo cennych zagrożeń środowiska przyrodniczego i konfliktów na tle ochrony środowiska.

Podczas wywiadów przeprowadzonych z wójtami/burmistrzami w ramach badań pogłębionych w 30 gminach przyrodniczo cennych (w tym 25 wiejskich i 5 miejsko-wiejskich) województwa lubelskiego zebrano informacje na temat zagrożeń środowiska przyrodniczego i konfliktów ekologicznych występujących w gminach. Wójtowie i burmistrzowie badanych gmin przyrodniczo cennych generalnie wskazywali na niską intensywność występujących na terenie gmin zagrożeń środowiska przyrodniczego.

Tabela 1.3. Charakterystyka intensywności występowania zagrożeń dla środowiska przyrodniczego w gminie według opinii wójtów i burmistrzów gmin przyrodniczo cennych

Rodzaj zagrożenia	liczba wskazań sporadycznego występowania problemu	liczba wskazań powszechnego występowania problemu
wypalanie traw	24	3 (Kazimierz Dolny, Wąwolnica, Łukowa)
dzikie wysypiska	16	5 (Lubycza królewska, Dębowa Kłoda, Sosnowica, Urszulin, Janowiec)
niekontrolowane odprowadzanie ścieków	17	4 (Lubycza Królewska, Dębowa Kłoda, Sosnowica, Józefów)
nieumiejętne stosowanie środków chemicznych przez rolników	21	-
samowolne usuwanie drzew i krzewów	17	1 (Dębowa Kłoda)
zbyt intensywna produkcja rolnicza	12	1 (Skierbieszów)
zbyt duży ruch turystyczny	12	2 (Kazimierz Dolny, Włodawa)
zanieczyszczenia z zakładów produkcyjnych	9	-
nadmierna eksploatacja kopalin	8	-
brak zagospodarowania odpadów szklanych i plastikowych	6	-
grzebowiska padłych zwierząt	5	-

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

³⁸ Tamże, s. 488.

³⁹ Akronim od Not-In-My-Back-Yard – „nie na moim podwórku”.

⁴⁰ W. Szymański 2008: Planowanie przestrzenne na NIMBY, Problemy Ocen Środowiskowych, nr 3, s. 47.

Wśród analizowanych zagrożeń można wyodrębnić cztery typy stanowiące umiarkowany problem w badanych gminach:

- powszechne i typowe dla gmin wiejskich zagrożenia środowiska wynikające z niskiej świadomości ekologicznej mieszkańców – takie jak wypalanie traw czy samowolne usuwanie drzew i krzewów,
- zagrożenia związane z niedostateczną sprawnością systemu gospodarki odpadami,
- zagrożenia związane z gospodarką rolną – wynikające z niskiego poziomu wrażliwości ekologicznej oraz zbyt intensywną produkcją rolniczą,
- zbyt intensywny i nierównomiernie rozłożony na terenie gminy ruch turystyczny w przypadku gmin o rozwiniętej funkcji turystycznej.

Na terenie badanych gmin, charakteryzujących się licznymi ograniczeniami prawnymi działalności społeczno-gospodarczej wynikającymi z występowania obszarów chronionych, niemożliwe jest praktycznie uniknięcie występowania konfliktów na tle ochrony środowiska dotyczących zagospodarowania przestrzeni. W badanych gminach przyrodniczo cennych najczęściej pojawiające się sytuacje konfliktowe na tle ochrony środowiska powodowało powiększanie obszarów chronionych oraz lokalizacja masztów telefonii komórkowej (wskazano w czterech gminach). Głównym źródłem pojawiania się oporu mieszkańców i rolników wobec powiększania obszarów chronionych była obawa przed kolejnymi ograniczeniami prowadzenia działalności gospodarczej. Równie często pojawiającym się źródłem lokalnych konfliktów była lokalizacja masztów telefonii komórkowej, gdzie przyczynę obaw społeczeństwa stanowiła troska o stan zdrowia wobec zagrożenia promieniowania.

Należy także wskazać, że w przypadku zidentyfikowanych konfliktów ich uczestnikami, poza mieszkańcami i władzami samorządowymi, byli: w przypadku budowy składowiska odpadów oraz budowy farm wiatrowych – organizacje ekologiczne, a w przypadku powiększania obszarów chronionych głównie rolnicy oraz zarządcy istniejących obszarów chronionych.

Szczegółowe informacje o konfliktach przedstawiono w tabeli 1.4.

Tabela 1.4. Charakterystyka konfliktów na tle ochrony środowiska występujących w badanych gminach

Pole konfliktu:	Gmina (liczba sytuacji konfliktowych)	Najważniejsze kwestie/ problemy zgłaszane przez strony konfliktu:
składowanie odpadów	Tomaszów Lubelski (1)	lokalizacja, protest przeciwko lokalizacji składowiska odpadów
powiększenie obszarów chronionych	Tomaszów Lubelski, Sławatycze, Sosnowica, Urszulin (4)	ograniczenie gospodarki rolno-leśnej, brak/ograniczenia możliwości prowadzenia działalności gospodarczej, lokalizacja i formy ochrony obszarów
lokalizacja masztów telefonii komórkowej	Tomaszów Lubelski, Rossosz, Kazimierz Dolny, Skierbszów (4)	negatywne oddziaływanie na zdrowie – promieniowanie, zagrożenie zdrowia
potencjalna możliwość wydobycia gazu łupkowego	Tomaszów Lubelski, Wąwolnica (2)	bezpieczeństwo publiczne, degradacja środowiska
budowa biogazowni	Tomaszów Lubelski, Zwierzyniec, Sławatycze (3)	brzydki zapach, zatrucie powietrza
budowa farm wiatrowych	Tomaszów Lubelski (1)	negatywne oddziaływanie na środowisko

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Analiza specyfiki pojawiających się w badanych gminach konfliktów pozwala stwierdzić, że konflikty typu punktowego były głównie przejawem syndromu NIMBY, niechęcią lokalizacji w miejscu zamieszkania inwestycji mogącej potencjalnie oddziaływać na środowisko. Wobec niedostatecznej świadomości ekologicznej społeczności lokalnej czynnikami nasilającymi zjawisko konfliktu były nieskutecznie przeprowadzane akcje informacyjno-promocyjne odnośnie planowanych inwestycji oraz akcje informacyjno-mediacyjne przy wprowadzaniu nowych form ochrony przyrody.

1.4. Włodawa i Kazimierz Dolny – gminy zagrożone presją turystyki – studium przypadku

1.4.1. Charakterystyka badanych gmin w aspekcie walorów i zasobów przyrodniczych – motywy wyboru

Włodawa. Gmina wiejska Włodawa leży w powiecie włodawskim w województwie lubelskim, przy granicy z Białorusią i Ukrainą. Zajmuje ona 24,4 ha powierzchni, w tym około 11.000 ha lasów. Liczy 6.049 mieszkańców skupionych w 15 sołectwach⁴¹. Gmina posiada dobre połączenia komunikacyjne z Chełmem, Lublinem Warszawa i Białą Podlaską oraz linie kolejową z Chełmem.

⁴¹ Obliczenia D. Guzal-Dec na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych, www.stat.gov.pl dostęp z dnia 7.03.2014. BDL GUS, 2013 r.

Gmina Włodawa położona jest na terenie, gdzie przez wieki ściągały się ze sobą tradycje i kultura różnych narodów i religii. Można tu znaleźć wiele śladów zostawionych przez dawnych mieszkańców tych ziem. Ludność zamieszkującą te ziemie stanowili Polacy, Ukraińcy, Białorusini, Żydzi i Niemcy⁴². Na terenie gminy znajduje się wiele pozostałości kultury materialnej tych narodowości. Samo miasto Włodawa nazywane jest miastem trzech kultur natomiast gmina wiejska rozpoznawalna jest głównie i kojarzona licznymi jeziorami, w związku z położeniem na terenie Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego.

Północna część gminy leży na Garbie Włodawskim zaś południowa we wschodniej części Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Obie te jednostki należą do regionu fizjograficznego zwanego Polesiem Lubelskim. O atrakcyjności krajobrazowej gminy Włodawa decydują liczne i malownicze jeziora oraz duże kompleksy leśne. Jeziora niewątpliwie stanowią wielkie bogactwo gminy. Koncentrują się one w dwóch obszarach. Jeden z nich położony jest wokół wsi Okuninka, gdzie występuje siedem jezior, w tym Jezioro Białe i Jezioro Glinki. Drugi obszar leży w Sobiborskim Parku Krajobrazowym, na którym występuje siedem jezior śródlęśnych.

Najbardziej znanym jeziorem gminy i województwa jest Jezioro Białe. Tereny wokół tego zbiornika stały się centrum wypoczynku i rekreacji. Jezioro odległe jest od Włodawy o 7 km, od Chełma o 40 km i od Lublina o 95 km. Zajmuje obszar 106 ha, liczy 1616 m długości i 806 m szerokości a długość jego linii brzegowej wynosi 4262 m. Maksymalna głębokość jeziora sięga 33 m. Wody jeziora mają I klasę czystości. Jezioro ma łatwy dostęp do wody, twarde i piaszczyste dno. Żyje w nim około 20 gatunków ryb, w tym: sielawa, szczupaki, sandacze, węgorze, okonie, karpie, liny i leszcze.

Rozległe lasy Sobiborskiego Parku Krajobrazowego przylegające do jeziora są bogate w zwierzynę łowną, grzyby i jagody. Kryją one też wiele gatunków zwierząt, a swe siedliska mają w nich łosie, wilki, dziki, sarny i inne. Nad samym jeziorem pojawiają się kaczki krzyżówki, rybitwy, perkozy, czaple siwe, łąbędzie, kurki wodne i błotniki stawowe.

Jezioro Glinki położone jest na południowy wschód od wsi Orchówek. Jest to zbiornik o dużych możliwościach rozwoju turystyki. Jezioro ma powierzchnię 47 ha. Jest ono predysponowanym akwenem dla wędkarzy i do uprawiania sportów wodnych. Druga klasa czystości wody umożliwia korzystanie z kąpeli. Obrzeża jeziora charakteryzują plaże trawiaste i częściowo zalesione. Od kilku lat władze gminy dążą do rozbudowy infrastruktury turystycznej wokół Jeziora Glinki i zachęcają inwestorów do budowy obiektów noclegowych, kulturalnych i sportowych. Od strony wschodniej jeziora przygotowany jest kompleks terenów pod budownictwo letniskowe indywidualne i zbiorowe oraz wszelkiego rodzaju usługi związane z turystyką i wypoczynkiem.

Woda, lasy, czyste powietrze to najważniejsze walory turystyczno-krajoznawcze gminy. W oparciu o te walory istnieją tu możliwości rozwoju turystyki i różnych form wypoczynku. Obecnie największym terenem rekreacyjnym jest Okuninka nad Jezioro Białym – położona w północnej części województwa chełmskiego – sku-

⁴² Strategia rozwoju gminy Włodawa na lata 2009–2015, UG Włodawa, Włodawa, s. 23.

piającym około 70 ośrodków wypoczynkowych, pola namiotowe oraz prywatne domki letniskowe. Mniej zagospodarowane są mniejsze lecz również atrakcyjne jeziora jak Glinki, Czarne, Świąte, Lipiniec.

Do atrakcji turystycznych gminy należy Sobiborski Park Krajobrazowy z licznymi rezerwatami przyrody. Powstał on w 1983 roku jako jeden z czterech parków wchodzących w skład Ekologicznego Systemu Obszarów Chronionych województwa Chełmskiego. Celem jego utworzenia było zachowanie najcenniejszych fragmentów wschodniej części Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego z dużymi partiami lasów sąsiadujących z licznymi torfowiskami i śródleśnymi torfowiskami. W parku występuje siedem niewielkich jezior. Największym z nich jest Jezioro Spólne o powierzchni 77,5 ha, najmniejszym – Jezioro Orchowe – 7 ha. Cechą charakterystyczną wszystkich jest niedostępność brzegów spowodowana położeniem wśród bagien i podmokłych lasów.

Według aktualnie obowiązującego Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, na terenie którego znajduje się Włodawa zostało zaklasyfikowane w aspekcie rozwoju turystyki do strefy A – strefy najwyższej atrakcyjności turystycznej. W strefie tej Włodawa przyporządkowana zaś została do rejonu 2 – rejonu przeinwestowania rekreacyjnego (jezioro Białe k/Włodawy), gdzie wymagane jest ograniczenie przestrzennej ekspansji bazy turystycznej, zagospodarowanie turystyczne możliwe w kierunku podnoszenia standardu wypoczynku, porządkowania istniejącej zabudowy turystycznej oraz rozwiązywanie problemów gospodarki wodno-ściekowej⁴³.

Kazimierz Dolny. Gmina Kazimierz Dolny jest gminą miejsko-wiejską, położoną jest na prawym brzegu Wisły, w zachodniej części województwa lubelskiego, w powiecie puławskim⁴⁴. W skład gminy wchodzi miasto Kazimierz Dolny oraz 14 sołectw. Powierzchnia gminy obejmuje obszar 72,49 km², z czego miasto zajmuje 30,42 km², natomiast tereny wiejskie 42,04 km², liczba mieszkańców według stanu na koniec 2013 r. wynosiła 7021⁴⁵. Gmina zlokalizowana jest na zachodnim skraju Wyżyny Lubelskiej, w obrębie Płaskowyżu Nałęczowskiego, w Małopolskim Przełomie Wisły, na prawym jej brzegu. Kazimierz Dolny sąsiaduje z czterema gminami powiatu puławskiego: Puławy – gmina miejska, Wąwolnica, Janowiec, Końskowola oraz dwiema gminami powiatu opolskiego: Karczmiska i Wilków. Od Puław miasto Kazimierz Dolny oddalone jest o 14 km, zaś od Lublina – stolicy województwa – dzieli je 56 km.

W krajobrazie gminy dominującą rolę odgrywa dolina Wisły, zachowującej cechy dużej nieuregulowanej rzeki nizinnej, pełniącej rolę ważnego korytarza ekologicznego. W okolicach Kazimierza Dolnego w malowniczy sposób tworzy ona przełom pomiędzy stromymi wzniesieniami po obu jej brzegach. Przełom rzeki stanowi jedyny i niepowtarzalny w skali kraju walor krajobrazowy. Charakterystycznym elementem krajobrazu przełomu Wisły są ślady po licznych kamieniołomach, które na przestrzeni wieków eksploatowano w zboczach doliny. Dopływami Wisły na terenie gminy są: Bystra i Grodarz. Trzecią malowniczą rzeczką w gminie jest Potok Witoszyński, tak

⁴³ www.plan.lubelskie.pl/Tom_2/Roz2_05cd.htm dostęp z dnia 1.02.2015.

⁴⁴ www.kazmierz-dolny.pl dostęp z dnia 1.07.2015.

⁴⁵ Obliczenia własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych, www.stat.gov.pl dostęp z dnia 7.03.2014.

czysty, że żyją w nim pstrągi i bobry. Dolina Wisły jest ważnym miejscem gniazdowania i przelotu ptaków. Ciekawym miejscem siedlisk ptactwa jest Krowia Wyspa na Wiśle koło Mięćmierza – rezerwat faunistyczny (od 1991r.). Tutejsze ziemie charakteryzują się przewagą gleb o wysokiej przydatności rolniczej. Teren jest niezwykle bogato urzeźbiony. Składają się na niego wzgórza, doliny i wąwozy, wyżłobione w grubej warstwie lessu, dominującego w górnej warstwie podłoża, dolną stanowią w przewodzie pokłady skał wapiennych. Występują tu liczne kamieniołomy, z których pozyskiwano wapień do budownictwa i urządzeń hydrotechnicznych. Wzgórza i wąwozy porasta bujna, zmieniająca się wraz z porami roku, roślinność. Wyjątkowa podatność podłoża lessowego na erozję wodną spowodowała ogromne urozmaicenie krajobrazu. Śladami działalności wody są liczne i długie wąwozy lessowe.

Sieć wąwozów osiąga tu rekordową w skali europejskiej gęstość $11\text{km}/\text{km}^2$, jak również liczne odsłonięcia geologiczne. Te zmienione przez naturę formy krajobrazu mają wybitne walory naukowo-dydaktyczne. W lasach na terenie gminy Kazimierz Dolny przeważają dęby, graby, lipy, brzozy. Z uwagi na specyficzny mikroklimat gmina Kazimierz Dolny posiada urozmaiconą, miejscami obfitującą w rzadkie ciepłolubne gatunki i murawy o charakterze stepowym, szatę roślinną. Ze zwierzyzny łownej i dzikiej występują tu zające, lisy, dziki, sarny, jelenie, borsuki. Na terenie gminy spotkamy także interesujący świat owadów. Żyją tu m.in. modliszki, rzadkie chrząszcze i motyle.

Gmina Kazimierz Dolny posiada bardzo bogate zasoby dziedzictwa kulturowego. Około 150 obiektów architektury i budownictwa oraz zespołów zabytkowych, jak również 396 zabytków ruchomych (zgromadzonych głównie w obiektach sakralnych) objętych jest ochroną prawną z tytułu wpisania do rejestru zabytków. Poza nimi 180 innych obiektów architektonicznych, zespołów zabudowy, miejsc pamięci, uznawanych za dobra kultury. Miasto znane jest z dziesiątków galerii, muzeów i festiwali artystycznych: Festiwalu Filmu i Sztuki, Festiwalu Muzyki i Tradycji Klezmerskiej, Letnich Wieczorów Muzycznych w kościele farnym, Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych.

Ze względu na takie bogactwo dziedzictwa kulturowego połączone z unikatowymi i doskonale zachowanymi walorami krajobrazu i przyrody – całe miasteczko wraz z sąsiadującym Mięćmierzem zostały wpisane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do rejestru zabytków jako zespół urbanistyczno-architektoniczno-krajobrazowy, a w 1994r. Prezydent RP uznał Kazimierz Dolny za pomnik historii (Zarządzenie nr 417 Prezydenta RP z dnia 8 września 1994r.). Według aktualnie obowiązującego Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego Kazimierski Park Krajobrazowy został zaklasyfikowany w aspekcie rozwoju turystyki do strefy A – strefy najwyższej atrakcyjności turystycznej⁴⁶. Z uwagi na położenie w samym centrum Kazimierskiego Parku Krajobrazowego większość terenów gminy Kazimierz Dolny zakwalifikowana została przez plan krajowy do Rejonów Rekreacyjnych I klasy atrakcyjności. Fakt ten jednoznacznie określa walor atrakcyjności turystycznej całej gminy⁴⁷. Problemem rozwoju turystyki w gminie

⁴⁶ http://www.plan.lubelskie.pl/Tom_2/Roz2_05cd.htm dostęp z dnia 1.02.2015.

⁴⁷ Strategia zrównoważonego rozwoju miasta i gminy Kazimierz Dolny na lata 2008–2013, UMiG, Kazimierz Dolny 2007, s. 49–53.

wskazanym w strategii rozwoju jest nadmierne skoncentrowanie ruchu turystycznego w samym mieście, a niewystarczająca struktura bazy turystycznej, w szczególności brak wystarczającej liczby urządzeń i zaplecza sportowo-rekreacyjnego oraz niewystarczające wykorzystanie walorów turystycznych i rekreacyjnych terenów gminy położonych poza obszarem miasta Kazimierz Dolny⁴⁸.

1.4.2. Charakterystyka potencjału rozwoju turystyki ze wskazaniem na zagrożenie nadmierną presją i działań naprawczych

Analiza potencjału rozwoju turystyki dla gmin Włodawa i Kazimierz Dolny dokonana została w odniesieniu do badanych gmin bezpośrednio sąsiadujących – w przypadku Kazimierza Dolnego – (gminy Janowiec i Wąwolnica) lub w przypadku Włodawy usytuowanych w tym samym rejonie atrakcyjności turystycznej (gminy Urszulin i Sosnowica), także rozwijających funkcję turystyczną. Należy także nadmienić, że gmina Kazimierz Dolny wraz m.in.: z Janowcem i Wąwolnicą tworzą LOT i jednocześnie inicjatywę klastrową w obszarze rozwoju turystyki – „Kraina lessowych wąwozów”⁴⁹, a Włodawa wraz m.in. z Urszulinem i Sosnowicą – Włodawski Obszar Funkcjonalny⁵⁰.

Według przyjętych powszechnie ogólnych klasyfikacji atrakcyjności turystycznej (uwarunkowań i czynników rozwoju turystyki) składają się na nią trzy główne komponenty: walory turystyczne, infrastruktura turystyczna oraz dostępność komunikacyjna⁵¹. W celu pomiaru atrakcyjności turystycznej do powyżej wskazanych komponentów poszukiwano zatem odpowiednich mierników. Znaczne ograniczenie stanowiła jednak dostępność, kompletność i aktualność danych statystyki publicznej na poziomie NUTS 5⁵².

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ www.kraina.org.pl dostęp z dnia 1.08.2014.

⁵⁰ www.wof.wlodawa.eu dostęp z dnia 1.07.2014.

⁵¹ Por. m.in. J. Warszńska, A. Jackowski 1978: Podstawy geografii turystyki, PWN, Warszawa; G. Gołębcki (red.) 2002: Kompendium wiedzy o turystyce, PWN, Poznań – Warszawa i późniejsze wydania; Z. Młynarczyk, A. Zajadacz (red.) 2009: Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Tom III Walory i atrakcje turystyczne. Potencjał turystyczny. Plany rozwoju turystyki. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace, nr 3, s. 9–13.

⁵² Podstawowe źródło danych stanowił Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS), w ramach którego pozyskano dane do konstrukcji mierników za 2013 rok. Dodatkowe źródła stanowiły: oficjalna strona internetowa Urzędu Marszałkowskiego w Lublinie-Lubelskie.pl – informacje na temat szlaków pieszych i rowerowych oraz kąpielisk, Załącznik Nr 1 do Obwieszczenia Nr 1/2014 Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie z dnia 18 marca 2014 r. wykaz zabytków wpisanych do rejestru „A” zabytków nieruchomości województwa lubelskiego według stanu na dzień 31 grudnia 2013 r. (www.wkz.lublin.pl) – informacje o zabytkach wpisanych do rejestru „A”, Program gospodarki wodnej województwa lubelskiego. Część II i III, Lublin 2005-wykaz i charakterystyka jezior województwa lubelskiego o powierzchni powyżej 50 ha, Mapa podziału hydrograficznego Polski, INGW, Warszawa 2010 – wykaz rzek przepływających przez województwo lubelskie (o długości całkowitej przynajmniej 50 km).

Tabela 1.5. Charakterystyka wybranych składników potencjału i stanu rozwoju turystyki gmin Włodawa i Kazimierz Dolny na tle badanych gmin otoczenia

Gminy	Włodawa	Sosnowica	Urszulin	Kazimierz Dolny	Janowiec	Wąwolnica
Wskaźnik						
liczba obiektów wyposażonych w zaplecze sportowo-rekreacyjne – wypożyczalnię sprzętu	5	0	1	4	1	0
liczba miejsc w salach konferencyjnych	415	29	60	1790	70	0
liczba muzeów wraz z oddziałami	0	0	0	6	1	0
wskaźnik atrakcyjności przyrodniczej	1,55	0,57	0,01	0,61	0,05	0,13
udział obszarów chronionych (rezerwatów oraz parków narodowych i krajobrazowych) w powierzchni gminy	0,23	0,21	0,48	0,80	0,27	0,47
udział obszarów Natura 2000 w powierzchni gminy	0,30	0,61	0,87	0,16	0,32	0,00
wskaźnik położenia względem zbiorników wodnych	2,5	1,3	3	1	1	0
udział dróg krajowych i wojewódzkich w powierzchni geodezyjnej gminy	0,17	0,19	0,10	0,21	0,05	0,21
wskaźnik Baretje'a-Deferta	35,02	1,65	2,04	22,34	1,75	0,00
wskaźnik Schneidera	517,17	33,59	10,55	972,45	91,77	0,00
Korzystający z noclegów okresie I-XII 2013	31237	913	434	67284	3355	0
Zmiany w liczbie korzystających z noclegów ogółem w okresie 2007–2013 wg klucza Stabilizacja gdy zmiana poziomu między 2007r. a 2013r. nie przekraczała 20% Wzrost , gdy zmiana poziomu między 2007r. a 2013r. przekraczała +20%, Spadek , gdy zmiana poziomu między 2007r. a 2013r. przekraczała -20%, Brak zmian	wzrost	spadek	spadek	stabilizacja	wzrost	brak zmian

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie BDL dane w ujęciu rocznym za 2013 r.

Charakterystyka gmin w aspekcie rozwoju turystyki dokonana została w oparciu o szereg wskaźników opisujących uwarunkowania rozwoju oraz wskaźników opisujących efekty: stan i zmiany stanu liczby turystów.

W analizie wykorzystano trzy występujące w literaturze przedmiotu wskaźniki pomiaru uwarunkowań rozwoju turystyki: wskaźnik Baretje'a-Deferta, wskaźnik atrakcyjności wynikającej z warunków przyrodniczych oraz wskaźnik położenia względem zbiorników wodnych.

Wskaźnik Baretje'a-Deferta – (wskaźnik BD)⁵³ – to miernik zagospodarowania turystycznego, nazywany także wskaźnikiem funkcji turystycznej. Wyraża się on relacją – liczba turystycznych miejsc noclegowych/liczba mieszkańców*100. Interpretacja wartości, jakie przyjmuje wskaźnik WBD zależna jest od kryteriów przyjętych przez badacza, a zatem jest arbitralna. Jedni autorzy (jak A. Kowalczyk⁵⁴, A.R. Szromek⁵⁵) podają, iż wartość wskaźnika powyżej 100 wskazuje na dobrze rozwiniętą funkcję turystyczną, inni (jak J. Warszyńska⁵⁶, czy M. Żek⁵⁷) obniżają to kryterium dla obszarów Polski do 50. Z kolei D. Pearce⁵⁸ przytacza zaproponowaną przez M. Boyer interpretację wskaźnika WBD w sześciostopniowej skali wartości, gdzie wartość wskaźnika należy interpretować następująco⁵⁹:

- WBD poniżej 4 – aktywność turystyczna praktycznie nie istnieje,
- $4 < \text{WBD} < 10$ – mały ruch turystyczny lub funkcja turystyczna „zanurzona” wśród innych funkcji gminy,
- $10 < \text{WBD} < 40$ – gmina z istotną, ale nie dominującą funkcją turystyczną,
- $40 < \text{WBD} < 100$ – gmina z dominującą funkcją turystyczną,
- $100 < \text{WBD} < 500$ – duży ośrodek turystyczny,
- WBD powyżej 500 – nowoczesny i bardzo dobrze rozwinięty ośrodek turystyczny.

W przypadku pomiaru zagospodarowania turystycznego gmin podstawową trudność w interpretacji wartości wskaźnika BD było nieuwzględnienie (z powodu braku danych w BDL GUS) miejsc w kwaterach agroturystycznych, a zatem wskaźnik nie umożliwiał pomiaru funkcji agroturystycznej. Rzeczywiste wartości wskaźnika, po uwzględnieniu tych danych, byłyby z pewnością wyższe. Niemniej jednak zastosowany przy użyciu tego narzędzia pomiar daje ogólny pogląd o zagospodarowaniu turystycznym badanych gmin i wskazuje na mały ruch turystyczny w gminach sąsiadujących a Włodawę i Kazimierz Dolny sytuuje jako gminy z istotną, ale nie dominującą funkcją turystyczną.

⁵³ R. Baretje, P. Defert 1972: *Aspects économiques du tourisme*, Berger-Levrault, Paris.

⁵⁴ A. Kowalczyk 2002: *Geografia turystyki*, PWN, Warszawa.

⁵⁵ A. R. Szromek 2007: *Wskaźniki ilościowe w ocenie sprawności operacyjnej sanatoriów*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej w Gliwicach, Gliwice.

⁵⁶ J. Warszyńska 1985: *Funkcja turystyczna Karpat polskich*, Folia Geographica. Series Geographica-Oeconomica, tom XVIII, s. 97.

⁵⁷ M. Żek 2008: *Funkcja turystyczna obszaru nadbużańskiego*, *Turystyka i Hotelarstwo*, 14, s. 73.

⁵⁸ D. Pearce 1995: *Tourism today. A geographical analysis*. Second edition, Longman Publishing Group, Essex.

⁵⁹ A. R. Szromek 2012: *Przegląd wskaźników funkcji turystycznej i ich zastosowanie w ocenie rozwoju turystycznego obszaru na przykładzie gmin województwa śląskiego*, *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie, Politechnika Śląska*, zeszyt 61, s. 295–309.

Kolejny użyty do charakterystyki gmin wskaźnik to wskaźnik atrakcyjności wynikający z warunków przyrodniczych. Stanowi on uzupełnienie charakterystyki walorów przyrodniczych, gdyż nie ujmuje takich powierzchniowych form jak: parki narodowe i krajobrazowe czy obszary Natura 2000. W tabeli 1.6 przedstawiono kryteria i schemat algorytmu wyliczania tego wskaźnika.

Tabela 1.6. Kryteria klasyfikacji badanych gmin z uwzględnieniem atrakcyjności wynikającej z warunków przyrodniczych

Obiekt	Kryterium	Punkty
uzdrowiska rezerwat	występowanie w gminie	3
	poniżej 50 ha powierzchni chronionej*	0,5
	50–100 ha	1
	100 ha i więcej	1,5
pomniki przyrody	gmina o maksymalnej liczbie pomników przyrody	1
	pozostałe gminy	liczba pomników przyrody w gminie w stosunku do liczebności tychże obiektów w gminie o maksymalnej ich liczbie

Źródło: L. Ossowska, W. Poczta: Endogenne uwarunkowania..., dz. cyt., s. 49;

*w przypadku braku obiektu nadawano 0 punktów.

Charakterystykę gmin z uwzględnieniem położenia wobec zbiorników wodnych przeprowadzić można na podstawie informacji o zbiornikach wodnych graniczących lub przepływających przez gminę (rzeki) i znajdujących się w granicach administracyjnych gminy (jeziora). W analizie uwzględniono jeziora o powierzchni powyżej 50 ha i rzeki o długości powyżej 50 km⁶⁰. W ocenie wskazanych gmin w aspekcie położenia wobec zbiorników wodnych przyjęto punktację: w przypadku występowania jezior o dużych walorach rekreacyjnych – 1,5 pkt pozostałych jezior i rzek – 1pkt.

Analiza uwarunkowań rozwoju turystyki w gminach Włodawa i Kazimierz Dolny wskazuje na zdecydowanie bardziej rozwiniętą infrastrukturę turystyczną w tych gminach, a porównywalne uwarunkowania atrakcyjności przyrodniczej w aspekcie występowania obszarów chronionych oraz dostępności do zbiorników wodnych. Podobnie na tle gmin porównawczych kształtuje się także dostępność komunikacyjna. W analizowanej grupie gmin Kazimierz Dolny charakteryzuje się natomiast szczególnie korzystnymi uwarunkowaniami rozwoju nie tylko turystyki przyrodniczej, ale i kulturowej.

W przypadku obszarów przyrodniczo cennych problematyczny dla zapewnienia zrównoważonego rozwoju staje się dopuszczalny poziom wzrostu liczby turystów. Problem tkwi też w ustaleniu dla terenu całej gminy, a nie wyłącznie obszarów chro-

⁶⁰ Por. L. Ossowska, W. Poczta 2009: Endogenne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich Pomorza Środkowego, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań, s. 49.

nionych, dopuszczalnego poziomu obciążenia ruchem turystycznym (wytyczne występują bowiem tylko dla obszarów chronionych terenu i tras).

Dlatego też w analizie zaawansowania rozwoju funkcji turystycznej dodatkowo dokonano pomiaru intensywności ruchu turystycznego, by określić czy nie występują na badanym terenie problemy nadmiernie zintensyfikowanego ruchu turystycznego i zbadać czy zastosowano/planuje się zastosować działania korygujące/naprawcze. Do pomiaru intensywności ruchu turystycznego wykorzystano wskaźnik Schneidera. Przedstawia on relację - liczba turystów/liczba stałych mieszkańców obszaru*100. Uznaje się, że obszar jest dobrze rozwinięty turystycznie jeśli jego wartość osiąga poziom 500 i więcej⁶¹. O ile w przypadku pozostałych gmin poziom wskaźnika Schneidera jest niewielki to w przypadku Włodawy (powyżej 500) i Kazimierza Dolnego (powyżej 900) wskazuje on na wysoki ruch turystyczny. Problematyczne w kontekście powstawania presji na środowisko jest koncentracja tego ruchu w samym mieście Kazimierz Dolny oraz w okolicach Jeziora Białego na terenie gminy Włodawa. Analiza zmiany ruchu turystycznego w okresie 2007–2013 wskazuje na niepokojące zjawisko rosnącego ruchu turystycznego kierowanego do Włodawy przy spadku liczby turystów w przypadku Urszulina i Sosnowicy. Nieco korzystniej przedstawia się sytuacja Kazimierza Dolnego – stabilizacja ruchu turystycznego w gminie, przy wzroście ruchu turystycznego do Janowca i niezarejestrowanym, poza aktywnością agroturystyczną, ruchem turystycznym w Wąwolnicy.

Na problemy koncentracji ruchu turystycznego w Kazimierzu Dolnym i we Włodawie wskazuje się ponadto w Audycie turystycznym gmin należących do LOT „Kraina lessowych wąwozów” oraz w Strategii Rozwoju Włodawskiego Obszaru Funkcjonalnego. W Audycie turystycznym m.in. dla gmin Kazimierz Dolny, Janowiec i Wąwolnica znajdujemy, że: cechą dominującą stanu zagospodarowania obszaru LOT jest jego nierównomierność, widoczna przede wszystkim w bazie noclegowej i turystycznej. Skrajna koncentracja obiektów turystycznych występuje w miejscowościach o ugruntowanej pozycji turystycznej, zwłaszcza w Kazimierzu Dolnym. Ponadto występuje mała różnorodność obiektów: w bazie noclegowej przeważają kwatery prywatne oraz gospodarstwa agroturystyczne, a wśród obiektów gastronomicznych funkcjonują głównie bary i restauracje. Jeżeli chodzi o infrastrukturę paraturystyczną, jest jej zdecydowanie za mało, w związku, z czym potencjał turystyczny nie jest w pełni wykorzystywany. Negatywnie należy ocenić fakt, iż brakuje szlaków tematycznych. Zbyt mała (w porównaniu do zróżnicowania środowiska naturalnego) jest również liczba ścieżek przyrodniczo-dydaktycznych.

Obszar LOT już obecnie generuje stosunkowo duży ruch turystyczny, jest on jednak skoncentrowany głównie w Kazimierzu Dolnym i Nałęczowie. Pozostałe gminy i miasta nie cieszą się tak dużą popularnością wśród turystów. Nie jest wykorzystywany cały potencjał. Brakuje oferty zintegrowanej, zawierającej elementy zbudowane w oparciu o walory wszystkich miast i gmin objętych LOT⁶².

⁶¹ J. Warszzyńska 1985: Funkcja turystyczna..., dz. cyt., s. 79–104.

⁶² Audyt turystyczny gmin Janowiec, Karczmiska, Kazimierz Dolny, Nałęczów, Opole Lubelskie, Poniatowa, Wąwolnica, Wilków, Wojciechów oraz miasta i gminy Puławy, PART, Warszawa 2007, s. 133–137.

W strategii rozwoju Włodawskiego Obszaru Funkcjonalnego⁶³ także wskazano na problem nierównomiernego rozwoju turystyki na tym obszarze spowodowanego słabo rozwiniętą infrastrukturą turystyczną, sportowo-rekreacyjną, brakiem produktów turystycznych, dostępnością komunikacyjną oraz brakiem zintegrowanej dla całego obszaru atrakcyjnej oferty turystycznej.

1.4.3. Działania i czynniki zewnętrzne służące zmniejszeniu presji na środowisko

W związku z utrzymującą się presją turystyczną samorzady gmin Włodawa i Kazimierz Dolny podjęły pewne działania planistyczne oraz projektowe pozwalające na „wyregulowanie” ruchu turystycznego. Z inicjatywy tych gmin powstały międzygminne strategie rozwoju uwzględniające zintegrowany rozwój turystyki: Strategia Włodawskiego Obszaru Funkcjonalnego do 2020 r. finansowana z PO Pomoc Techniczna na lata 2007–2013 oraz strategia „Strategia Funkcjonalno-Przestrzenna Rozwoju Turystyki Krainy Lessowych Wąwozów na Obszarze Funkcjonalnym Powiśle” finansowana ze środków własnych LOT.

Jako przykłady najciekawszych indywidualnych działań projektowych podejmowanych przez badane samorzady w ramach RPO województwa lubelskiego na lata 2007–2013 można wskazać⁶⁴: „Program promocji walorów kulturowych i turystycznych Włodawy – miasta trzech granic i trzech kultur”, „Centrum turystyczne Sosnowica”, „Urszulin – po pracy, Polesie” – promocja lokalnej marki jako części marki regionu, „Strategię rozwoju turystyki gminy Urszulin”. Należy także wspomnieć o wsparciu samorządowym⁶⁵ w gminie Janowiec dla projektu „Wprowadzenie nowego produktu turystycznego pod postacią Ogrodu Botanicznego Parku Pokazowo-Rekreacyjnego „Magiczne Ogrody”. Wsparcie dotyczyło znalezienia odpowiednio dużego kompleksu działek (około 12 ha) oraz dokonania zmian w planie zagospodarowania przestrzennego. Ta ostatnia wymieniona inicjatywa uruchomiona w 2014 r. faktycznie generuje już znaczny ruch turystyczny.

⁶³ www.wof.wlodawa.eu dostęp z dnia 1.08.2014

⁶⁴ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny w kreowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, Wydawnictwo PSW w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska, s. 319.

⁶⁵ Informacje pozyskane w Urzędzie Gminy Janowiec (15.06.2015).

Rozdział 2

Typy funkcjonalne obszarów wiejskich województwa lubelskiego ze wskazaniem typów obszarów przyrodniczo cennych

2.1. Funkcje rolnictwa i obszarów wiejskich

Pojęcie funkcji należy traktować jako „działalność ludzką o podobnych cechach technicznych, społecznych i ekonomicznych związanych z zaspokojeniem poszczególnych rodzajów potrzeb człowieka”. Obszarom wiejskim przypisuje się cechę wielofunkcyjności, która obejmuje ich „potencjał funkcjonalny, czyli ogólną możliwość różnorodnego wykorzystania”^{66 i 67}.

Badaczem, który wniósł znaczący wkład w zagadnienie funkcji obszarów wiejskich był J. S. Kostrowicki, zajmujący się strukturą przestrzenną i typologią rolnictwa oraz użytkowania ziemi. Już w latach 70' J. S. Kostrowicki zwracał uwagę na potrzebę rozwijania pozarolniczych funkcji wsi. Zdaniem tego Autora znaczne zróżnicowanie obszarów wiejskich, wynikające z różnej przeszłości historycznej i różnego rozwoju społeczno-gospodarczego oraz odmiennych warunków przyrodniczych, wymaga odpowiedniej specjalizacji poszczególnych terenów związanej z najbardziej racjonalnym wykorzystaniem lokalnych warunków przyrodniczych, zasobów surowcowych oraz zasobów siły roboczej, co wpłynie na wyższą efektywność gospodarowania⁶⁸.

Jak podkreśla B. Kutkowska, „obszary wiejskie nie są współcześnie traktowane jak tereny monofunkcyjne, oparte wyłącznie o gospodarkę rolną, ale jak obszary pełniące liczne funkcje społeczno-ekonomiczne, środowiskowe, kulturalne i przestrzenne o istotnym znaczeniu w skali lokalnej, regionalnej, krajowej, czy globalnej,

⁶⁶ A. Hopfer, T. Bajerowski, J. Suchta za J. Regulski 2000: Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur [w:] Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską. Aspekty regionalne, A. Stasiak (red.), Materiały z Konferencji zorganizowanej w dniach 16–17 maja 2000 r. przez KPZK PAN i SGGW, Studia, tom CX, Warszawa, s. 219–220.

⁶⁷ Zagadnienie funkcji rolnictwa i obszarów wiejskich, w tym przyrodniczo cennych omawiane w niniejszym rozdziale przedstawiono z wykorzystaniem kompleksowego, teoretycznego ujęcia zaprezentowanego w monografii: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji gospodarczych i środowiskowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego. Perspektywa przedsiębiorstw, Wydawnictwo PSW w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska (w Rozdziale 1 pt. „Zrównoważony rozwój i wielofunkcyjność obszarów wiejskich” oraz w Rozdziale 2 pt. „Obszar przyrodniczo cenny jako przestrzeń wielofunkcyjna”).

⁶⁸ Wielka Encyklopedia PWN, T. 14, PWN, Warszawa 2003, s. 458, J. Kostrowicki 1976: Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne, Przegląd Geograficzny, T. XLVI-II, Z. 4, s. 601–602.

a efekty zewnętrzne działalności rolniczej są źródłem dostarczania przez rolnictwo i obszary wiejskie licznych dóbr niekomercyjnych”⁶⁹.

W szerokim ujęciu podmioty sektora rolnictwa wypełniają cztery rodzaje funkcji⁷⁰:

1. zielone, związane m.in. z kształtowaniem i ochroną krajobrazu naturalnego i kulturowego, współdziałaniem w utrzymaniu obszarów chronionych, poprawą obiegu materii i energii, wytwarzaniem energii z biomasy, podtrzymywaniem bioróżnorodności;
2. błękitne, związane z zarządzaniem zasobami wodnymi, w tym poprawą jakości wód, zapobieganiem powodziom, wytwarzaniem energii wodnej i wiatrowej;
3. żółte, odnoszące się do roli rolnictwa w utrzymaniu spójności i żywotności obszarów wiejskich, podtrzymaniu tożsamości wsi, ochronie tradycji i kultury ludowej, podtrzymaniu i rozwoju infrastruktury gospodarczej;
4. białe, umożliwiające zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego, wysokiej jakości zdrowej i różnorodnej żywności, w tym żywności funkcjonalnej.

W literaturze przedmiotu prezentowane są różne klasyfikacje funkcji obszarów wiejskich. Niektóre z nich koncentrują się na funkcjach gospodarczych i wyodrębniają działalność rolniczą i pozostałe, pozostające w różnym związku z działalnością rolniczą. Inne, kompleksowe klasyfikacje ujmują oprócz funkcji gospodarczych także takie, jak ochrona środowiska, lub akcentują problem skali oddziaływania funkcji – w ramach lokalnego układu lub poza nim⁷¹.

Kompleksowe podejście do funkcji obszarów wiejskich prezentują E. Otoliński i W. Wielicki⁷², którzy sprowadzają współczesną wielofunkcyjność terenów wiejskich do trzech odrębnych sfer aktywności: gospodarczej, ekologicznej i demograficzno-kulturowej. Sfera gospodarcza, zdaniem tych Autorów, obejmuje następujące działalności:

- produkcja rolnicza o charakterze socjalnym;
- produkcja rolnicza i leśna o charakterze komercyjnym;
- produkcja rolnicza ekologiczna i integrowana;
- produkcyjno-usługowa działalność nierolnicza;
- niekonwencjonalne wytwarzanie energii, w tym geotermalnej;
- hydroelektrownie;
- podtrzymywanie rezerwowego potencjału produkcji rolnej;
- bezpieczne dla środowiska wykorzystanie surowców naturalnych;
- profilaktyczno-lecznicza turystyka i wypoczynek.

⁶⁹ B. Kutkowska 2012: Nowe funkcje obszarów wiejskich na przykładzie terenu sudeckiego, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Uniwersytet Rzeszowski, nr 29, Rzeszów, s. 97.

⁷⁰ G. Van Huylenbroeck, V. Vandermeulen, E. Mettepenningen, A. Verspecht 2007: Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments, *Living Rev. Landscape Res.*, 1, (2007)3, s. 7, <http://landscaperesearch.livingreviews.org/Articles/lrlr-2007-3/download/lrlr-2007-3Color.pdf>, dostęp z dnia 18.07.2015.

⁷¹ Zob. M. Zwolińska-Ligaj 2015: Functional Classification of Rural Areas in the Lubelskie Voivodship Including Their Natural Values, *Barometr Regionalny*, tom 3, nr 1.

⁷² E. Otoliński, W. Wielicki 2003: Kierunki rozwoju wsi i gospodarstw rolnych, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*, CCCLVIII, s. 106–107.

W ramach sfery ekologicznej Autorzy wyróżnili następujące kierunki aktywności:

- ochrona obszarów cennych ekologicznie;
- ochrona i kształtowanie rolniczej i leśnej przestrzeni produkcyjnej i krajobrazu;
- ochrona cennych ekotypów roślin i zwierząt.

W sferach demograficznej i kulturowej z kolei ujęte zostały takie działalności, jak:

- opanowanie terenów marginalnych przez „żywość ludzki”;
- rezydencjalno-socjalna;
- wkład w społeczne i kulturowe życie kraju;
- ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego.

W toku procesów rozwojowych jakim podlegały obszary wiejskie Polski na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat zmieniała się rola poszczególnych funkcji w strukturze gospodarki obszarów wiejskich. Współcześnie, wraz z uznaniem zrównoważonego rozwoju za punkt odniesienia projektowanych polityk rozwojowych, uwypuklane są pozaekonomiczne funkcje rolnictwa i obszarów wiejskich.

2.2. Ewolucja struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich i jej uwarunkowania

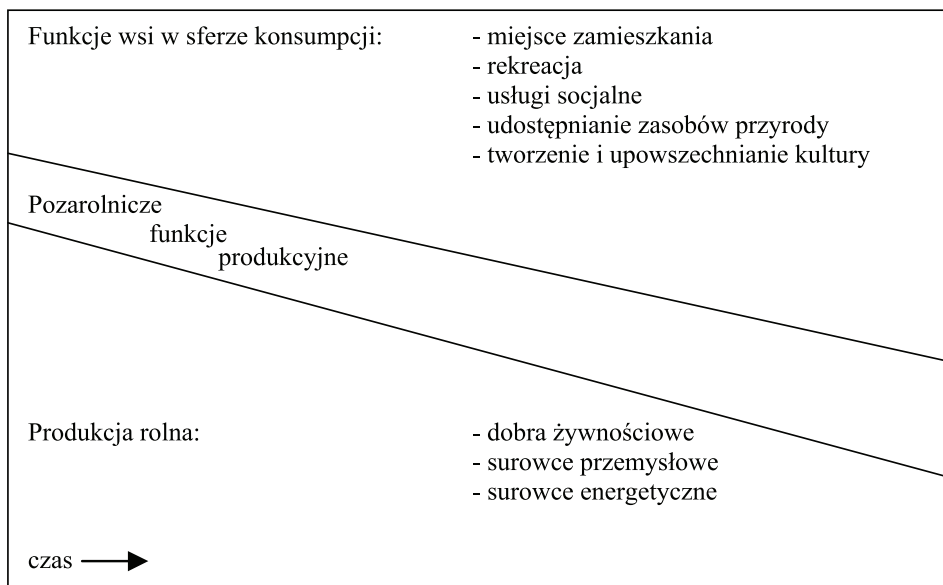
Obecnie produkcja rolnicza, tradycyjnie dominująca w strukturze funkcjonalnej obszarów wiejskich, zmniejsza swój udział w zestawie funkcji, jakie spełniają obszary wiejskie, na rzecz pozarolniczych funkcji produkcyjnych oraz funkcji konsumpcyjnych, takich jak: udostępnianie zasobów przyrody (usługi turystyczno-rekreacyjne), czy też nowe miejsca zamieszkania⁷³.

W konsekwencji, między innymi członkostwa Polski w Unii Europejskiej i realizowania Wspólnej Polityki Rolnej, obszary wiejskie charakteryzują współcześnie intensywne zmiany społeczno-ekonomiczne, które polegają na⁷⁴:

- ograniczaniu roli rolnictwa – zmniejsza się udział rolnictwa w wytwarzaniu PKB i w zatrudnieniu, zmniejsza się powierzchnia użytków rolnych i liczba gospodarstw;
- coraz większej roli pozarolniczej działalności gospodarczej – zwiększa się powierzchnia zalesień i rozwijają się funkcje związane z leśnictwem, agroturystyką, twórczością ludową i wykorzystaniem miejscowych surowców;
- rosnącym znaczeniu funkcji środowiskowej – wzrasta świadomość ekologiczna, troska o bioróżnorodność, architekturę krajobrazu, poprawia się jakość środowiska naturalnego;
- wzrastającym znaczeniu funkcji społecznych i kulturowych – rozwija się osadnictwo na wsi, następuje rozwój infrastruktury technicznej i społecznej, odnotowywana jest coraz większa aktywność społeczności lokalnych (rysunek 2.1).

⁷³ M. Kłodziński 2010: Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej, Studia BAS, nr 4 (24), s. 9.

⁷⁴ E. Niedzielski 2015: Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 2, s. 92.

Rysunek 2.1. Obszary wiejskie jako miejsce produkcji i konsumpcji

Źródło: J. Wilkin 2007: Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne (Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich pt. „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”, 29–30 listopada 2007).

Jak podaje J. Sikora, „wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich pozostaje pod silnym wpływem uwarunkowań przestrzennych, demograficznych, przyrodniczych, infrastrukturalnych i kapitałowych. Ich zróżnicowanie w poszczególnych gminach oznacza zróżnicowanie kierunków rozwoju wielofunkcyjnego. Najczęściej podstawowe funkcje gospodarcze obszarów wiejskich są wypadkową funkcji rolnictwa, leśnictwa i turystyki, zaś w mniejszym stopniu – mieszkalnictwa, przemysłu i usług”⁷⁵.

Z badań nad przemianami struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce A. Rosnera wynika, że wysoki stopień dezagraryzacji struktury gospodarczej występuje w gminach podmiejskich wokół większych miast oraz w gminach o specyficznym położeniu (względem przejść granicznych, obszarów o szczególnie dużych walorach turystycznych itp.). Bardziej zaawansowany proces odchodzenia od monofunkcyjności rolniczej występuje w zachodniej części kraju niż wschodniej, przy czym szczególnie niekorzystne pod tym względem struktury występują w Polsce wschodniej i centralnej, poza obszarami aglomeracyjnymi. Uznaje się przy tym, że rozkład przestrzenny zjawiska dezagraryzacji struktury gospodarczej jest wypadkową dwóch kryteriów porządkujących, z których jedno odnosi się do historycz-

⁷⁵ J. Sikora 2012: Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2(24), s. 218.

nych różnic Polski Wschodniej i Zachodniej, a drugie do zyskującego na znaczeniu *continuum* centrum-peryferia⁷⁶. Ponadto w ostatnich latach nasila się proces suburbanizacji, który związany jest z przekształcaniem terenów rolniczych na osiedla mieszkaniowe domów jednorodzinnych oraz miejsca lokalizacji działalności gospodarczej. Proces ten wiązać się może z negatywnymi efektami dla środowiska przyrodniczego⁷⁷.

2.3. Wielofunkcyjność a zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych

Pojmowanie różnorodności obszarów wiejskich szerzej niż wielofunkcyjność w wymiarze działalności społeczno-gospodarczej człowieka, z uwzględnieniem funkcji przyrodniczych i kulturowych terenów wiejskich, jest zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju, które stanowią wyznacznik współczesnych procesów rozwojowych tych terenów⁷⁸. Paradygmat zrównoważonego rozwoju wsi oparty jest więc głównie na dwóch koncepcjach, tj. wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich (*multifunctionality of rural areas*) i wielofunkcyjnym rolnictwie (*multifunctionality of agriculture*), które się wzajemnie uzupełniają⁷⁹.

Zasady zrównoważonego rozwoju harmonizujące cele ekonomiczne, ekologiczne i społeczne znajdują wyraźne uzasadnienie w koncepcjach rozwoju terenów wiejskich, a zwłaszcza tych, które usytuowane są w rejonach o dużych walorach przyrodniczych⁸⁰. W stosunku do terenów o szczególnie cennych właściwościach

⁷⁶ A. Rosner 2008: Uwarunkowania społeczno-gospodarcze związane z restrukturyzacją funkcji rolniczej wsi [w:] Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008–2033, K. Saganowski, M. Zagrzajewska-Fiedorowicz, P. Zuber (red.), tom I, MRR, Warszawa, s. 449–450.

⁷⁷ P. Brodowski, J. Falkowski 2007: Ekologiczne podstawy gospodarki przestrzennej obszarów wiejskich [w:] Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich, S. Grykień, W. Hasiński (red.), Studia Obszarów Wiejskich, tom XII, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół badań obszarów wiejskich, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 79.

⁷⁸ M. Adamowicz, M. Zwolińska-Ligaj 2009: Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Polityki Europejskie Finanse i Marketing, nr 2(51), s. 17; szerzej na temat wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich także w pracach: M. Adamowicz 2005: Naturalne środowisko i krajobraz wiejski a Wspólna Polityka Rolna, Acta Agraria et Silvestria 2004, Series Agraria, Sekcja Ekonomiczna, tom XLIII/1, PAN, Kraków; M. Adamowicz 2005: Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmian we Wspólnej Polityce Rolnej, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 1, Warszawa; M. Adamowicz 2004: Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa [w:] Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji, M. Adamowicz (red.), Prace Naukowe KPAiM, numer 33, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 25–48; M. Adamowicz 2004: Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej, Wieś i Rolnictwo, nr 4 (125), s. 9–30; M. Adamowicz 1991: Functions of rural areas in the age of urbanization and industrialization, Annals of Warsaw Agricultural University SGGW – AR, Agricultural Economics and Rural Sociology (Poland).

⁷⁹ B. Roszkowska-Mądra 2009: Koncepcje rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich, Gospodarka Narodowa, nr 10, s. 87.

⁸⁰ B. Kutkowska 2007: Możliwości rozwoju obszarów wiejskich o dużych walorach przyrodniczych na Dolnym Śląsku [w:] Ekologiczne aspekty zrównoważonego rozwoju regionalnego i lokalnego, K. Michałowski (red.), Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok, s. 117.

przyrodniczych uzasadniona jest polityka wielofunkcyjnego wykorzystania ich zasobów i rozwijania wachlarza funkcji zarówno gospodarczych, jak i społecznych oraz środowiskowych, co stanowić może czynnik ich zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z założeniami zrównoważonego rozwoju, „gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych nie może stwarzać zagrożenia walorów przyrodniczych, ale jednocześnie to właśnie zasoby i walory środowiska przyrodniczego stanowiące największe potencjalne aktywa terenów przyrodniczo cennych powinny należeć do podstawowych czynników stymulujących ich rozwój”⁸¹.

Nowe ujęcia obszarów chronionych, w porównaniu do tradycyjnych koncepcji, koncentrujących się na głównie na celach ochrony przyrody mają na celu spójną integrację funkcji konserwujących i rozwojowych i dążą one do tego aby obszary chronione stały się „żywymi krajobrazami” w wymiarze społecznym i ekonomicznym⁸². Definicje obszaru przyrodniczo cennego bazujące na kryteriach ekonomicznych podają, że obszary te powinny być przedmiotem gospodarowania⁸³. Jak podkreśla A. Zielińska, obszar przyrodniczo cenny jest to „przestrzeń geograficzna o walorach cennych przyrodniczo i kulturowo mająca znaczenie funkcjonalne, czyli umożliwiająca zrównoważone gospodarowanie znajdującymi się w niej zasobami”⁸⁴.

Obszary przyrodniczo cenne, w tym obszary chronione rzadko są zorientowane monofunkcyjnie, zwykle wypełniając różnorodne funkcje równocześnie, których zakres współcześnie wykracza poza funkcje ochronne. Wskazać można następujące cele i funkcje obszarów przyrodniczo cennych, które odchodzą od tradycyjnego paradygmatu ochrony środowiska:⁸⁵

- ochrona i wzmacnianie bioróżnorodności – funkcja regulacyjna;
- regionalne i ponadregionalne efekty społeczne – funkcje siedliskowe;
- zachowanie puli genowej oraz zapobieganie klęskom naturalnym – funkcje wspierające;
- zrównoważony rozwój regionu – funkcje rozwojowe;
- edukacja środowiskowa i szkolenia – funkcja informacyjna.

W innym ujęciu wśród funkcji obszarów przyrodniczo cennych wynikających z tego, że ich istnienie wiąże się z występowaniem szeregu korzyści dla społeczeństwa wymienia się następujące⁸⁶:

- turystyka i rekreacja – z wyjątkiem obszarów, których podstawowym celem jest ścisła ochrona naturalnych zasobów lub realizacja badań;
- ochrona działów wodnych;
- utrzymywanie procesów ekologicznych;

⁸¹ G. Dobrzański 2000: Trwały rozwój w ujęciu regionalnym i lokalnym, *Ekonomia i Środowisko*, nr 2 (17), s. 27–28.

⁸² I. Mose 2007: Foreword [w:] *Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century*, I. Mose (red.), Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate.

⁸³ B. M. Dobrzańska 2007: *Planowanie strategiczne zrównoważonego...*, dz. cyt., s. 57–58.

⁸⁴ A. Zielińska 2013: *Gospodarowanie na obszarach...*, dz. cyt., s. 37.

⁸⁵ I. Mose, N. Weixlbaumer 2007: A new paradigm for protected areas in Europe? [w:] *Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century*, I. Mose (red.), Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, s. 4–5.

⁸⁶ J. A. Dixton, P. B. Sherman 1991: Economics of protected areas, *Ambio*, Vol. 20, No. 2, *Environmental Economics*, s. 70.

- utrzymanie bioróżnorodności – funkcja ta jest obecnie uważana za jedną z najważniejszych korzyści z ochrony obszarów naturalnych;
- edukacja i badania naukowe;
- korzyści konsumpcyjne – obszary chronione mogą dostarczyć wielu produktów konsumpcyjnych takich, jak: drewno, pasze, żywność, ryby, zioła i leki, rattan, materiały budowlane, gumę;
- korzyści niekonsumpcyjne – wartości estetyczne, duchowe, kulturowe i historyczne.

Zasoby i walory środowiska przyrodniczego powinny być traktowane, zdaniem D. Kiełczewskiego, jako ważny potencjał rozwojowy. Jednym z najważniejszych czynników prorozwojowych w skali regionalnej jest bowiem kapitał naturalny oraz strategia jego wykorzystania⁸⁷.

2.4. Cele, materiał, metody i etapy badania struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich województwa lubelskiego

Celem badania jest charakterystyka struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich⁸⁸ województwa lubelskiego uwzględniająca ich ekologiczną cennosc. Osiągnięciu tego celu służyło określenie typów struktury funkcji występujących na obszarach wiejskich badanego regionu, charakterystyka rozmieszczenia jednostek reprezentujących wyodrębnione typy funkcjonalne oraz analiza struktury funkcjonalnej obszarów reprezentujących różne klasy cennosci ekologicznej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów ekologicznie najcenniejszych⁸⁹.

Obszar badań należy do najsłabiej rozwiniętych regionów kraju, o położeniu peryferyjnym, o słabym zaawansowaniu procesów urbanizacyjnych i gospodarce obszarów wiejskich zdominowanej przez funkcje rolnicze. Województwo lubelskie charakteryzuje się różnorodnymi zasobami i walorami środowiska przyrodniczego, wśród których wskazać można m.in. zasoby kopalin, wód podziemnych, mineralnych, gazu łupkowego. Obszary prawnie chronione stanowią 22,7% powierzchni regionu. Najcenniejszymi pod względem przyrodniczym obszarami województwa są: Polesie (w tym Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie), Roztocze oraz dolina Wisły i Bugu. Województwo posiada znaczący udział dobrej jakości gleb do produkcji rolniczej. Według skali IUNG w Puławach, wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej w województwie lubelskim wynosi 74,1 pkt. (w kraju 66,6 pkt.) i jest jednym z najwyższych w Polsce (po województwach opolskim i dolnośląskim). Jednak potencjał ten jest niewykorzystany ze względu na to, iż większość gospodarstw

⁸⁷ D. Kiełczewski 2009: Rozwój zrównoważony w skali regionalnej. Środowisko przyrodnicze – czynnik czy bariera rozwoju [w:] Zrównoważony rozwój – aspekty rozwoju społeczności lokalnych, Fundacja Forum Inicjatyw Rozwojowych, Białystok, s. 34, 36.

⁸⁸ Za tereny wiejskie za Rejestrem Urzędowym TERYT przyjęto „obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich wraz z gminami wiejskimi”, http://www.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-3880.htm, dostęp z dnia 26.03.2014.

⁸⁹ Problematykę niniejszego pomiaru struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich, w tym cennych przyrodniczo przedstawiono w węższym ujęciu w pracy: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Functional Classification..., dz. cyt., s. 67–75.

rolnych to jednostki małoobszarowe, prowadzone w tradycyjny, niskoefektywny ekonomicznie sposób⁹⁰.

Rozbudowa struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich regionu jest więc naturalnym kierunkiem zmian gospodarki obszarów wiejskich badanego regionu. Wielofunkcyjność w wymiarze funkcji gospodarczych rozpatrywać należy jako ważny czynnik poprawy sytuacji społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich regionu, a w szerszym wymiarze, po uwzględnieniu funkcji pozagospodarczych – jako czynnik jego zrównoważonego rozwoju. Wyniki analiz przeprowadzonych dotąd wskazują, że „obszarami kumulacji czynników ograniczających realizację inwestycji są: Polesie z Pojezierzem Łęczyńsko-Włodawskim, Roztocze i Puszcza Solska oraz rejon Nałęczowa, Kazimierza Dolnego i Puław z Kazimierskim Parkiem Krajobrazowym. Natomiast obszarami w największym stopniu predestynowanymi do wprowadzenia nowych funkcji stymulujących rozwój województwa, jak strefy przemysłowe, jest północna część regionu”⁹¹.

Rozpoznanie wymaga więc aktualny stan struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich regionu, uwzględniający nie tylko wymiar ekonomiczny funkcji obszarów wiejskich, ale także będący próbą ujęcia ich funkcji pozaekonomicznych. Wyniki badania mogą być uwzględniane w tworzonych strategiach rozwoju lokalnych jednostek terytorialnych zmierzających do kompleksowego wykorzystania możliwości rozwojowych wynikających z potencjału funkcjonalnego tych obszarów. W przypadku obszarów ekologicznie najcenniejszych badanie umożliwi dodatkowo wskazanie typów struktury funkcjonalnej charakterystycznych dla obszarów przyrodniczo cennych regionu.

Na potrzeby prowadzonych badań funkcje obszarów wiejskich uporządkowano w ramach ogólnego podziału na funkcje rolnicze oraz pozarolnicze funkcje produkcyjne i usługowe. Podstawę doboru cech diagnostycznych i ich mierników stanowiły zestawy wskaźników wykorzystanych w klasyfikacjach funkcjonalnych gmin wiejskich J. Bańskiego i W. Stoli⁹², w których uwzględnione zostały funkcje bioprodukcyjne (rolnictwo i leśnictwo), technoprodukcyjne (przemysł i budownictwo) i usługowe (rekreacja-turystyka i wypoczynek) oraz mieszkalnictwo (funkcja sypialna). Z uwagi na zamiar rozszerzonego ujęcia funkcji obszarów wiejskich i brak dostępności aktualnych danych do konstrukcji wskaźników wykorzystanych w przywołanych pracach dokonano modyfikacji i rozszerzenia zestawu wskaźników uwzględnionych w badaniu. Rozszerzenia wskaźników oparto na zestawie mierników J. Bańskiego⁹³ wprowadzając do zestawu zmienne ujmujące m.in. efektywność funkcji

⁹⁰ Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014–2020 (z perspektywą do 2030 r.), Urząd Marszałkowski w Lublinie, Lublin 2014, s. 23.

⁹¹ Studium przestrzenne lokalizacji i możliwości rozwoju Regionalnych Stref Przedsiębiorczości w województwie lubelskim – kierunki rozwoju stref przedsiębiorczości, Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie, Lublin 2008, s. 20.

⁹² W. Stola 1987: Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna, IGiPZ PAN, Prace habilitacyjne, Ossolineum, Wrocław, s. 139; J. Bański, W. Stola 2002: Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, Studia Obszarów Wiejskich, tom 3, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 61–62.

⁹³ J. Bański 2009: Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 3.

leśnej i turystycznej, gęstość zaludnienia i zjawisko migracji. Ponadto zestaw funkcji gospodarczych proponowanych przez W. Stołę i J. Bańskiego został rozszerzony o pozarolnicze funkcje usługowe: kształtowanie i ochrona krajobrazu naturalnego oraz kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego.

Wyodrębnienie typów funkcji obszarów wiejskich województwa lubelskiego objęło następujące etapy:

1. opracowanie zestawu dwudziestu trzech zmiennych diagnostycznych (wskaźników) uporządkowanych w dziewięć grup mierników funkcji społeczno-ekonomicznych obszarów wiejskich charakteryzujących się zdolnością dyskryminacji funkcji badanych jednostek i akceptowalnym poziomem skorelowania ze sobą (Aneks, tabele A1 i A2),
2. ustalenie wartości 23 przyjętych do badań wskaźników dla 171 gmin wiejskich i obszarów wiejskich 22 gmin miejsko-wiejskich województwa lubelskiego,
3. standaryzacja dwudziestu trzech zmiennych diagnostycznych według wzorów nr 2 i 3:

$$z_j = \frac{x_j - \bar{x}_j}{S_j} \quad (2)$$

gdzie:

x_j – wartość dla i -tego obiektu i j -tej cechy,

\bar{x}_j – średnia względem j -tej cech,

S_j – odchylenie standardowe względem j -tej cechy.

$$\dot{z}_{ik} = \frac{\sum_{j=1}^{n_k} z_{ij}}{n_k} \quad (3)$$

gdzie:

n_k – liczebność k -tej zmiennej zbiorczej

4. obliczenie dziewięciu średnich arytmetycznych standaryzowanych współczynników przypisanych do grup mierników poszczególnych funkcji (Aneks, tabela A3),
5. taksonomiczne grupowanie badanych jednostek metodą k -średnich na podstawie średnich arytmetycznych grup mierników poszczególnych funkcji przy założeniu występowania czterech skupień i wybierania obserwacji tak, aby zmaksymalizować odległości skupień.

Po określeniu typów funkcji obszarów wiejskich w województwie lubelskim, w kolejnym etapie badania wykorzystano wyniki badań nad cennością ekologiczną obszarów wiejskich regionu zrealizowanych przez D. Guzal-Dec⁹⁴, która wyodręb-

⁹⁴ Procedura została opisana szczegółowo w publikacji: D. Guzal-Dec 2013: Operacjonalizacja modelu..., dz. cyt., s. 2925–2941.

niła 5 klas cenności przyrodniczej obszarów wiejskich badanego regionu. Cenność przyrodniczą (ekologiczną) w badaniu uzależniono od: mocy ekologicznej rodzaju formy użytkowania, zanieczyszczenia środowiska i stopnia zdegradowania poszczególnych elementów środowiska oraz stopnia zachowania naturalnych elementów środowiska i określono ją z wykorzystaniem wskaźnika Perkala. Gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich województwa lubelskiego w oparciu o wartość wskaźnika E_i D. Guzal-Dec podzieliła na pięć klas uwzględniając takie statystyki wskaźnika jak: średnia i odchylenie standardowe. Następnie obszary zaliczone do każdej z 5 klas cenności przyrodniczej poddane zostały analizie służącej wychwyceniu różnic w zakresie reprezentowanych przez nie typów funkcji gospodarczych i społecznych.

Podstawowe źródło danych stanowił Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS) w ramach którego pozyskano dane do konstrukcji mierników za 2012 rok (bądź za okres trzyletni: 2010–2012 w przypadku zmiennych 7.2, 8.3 i 9.3) lub za rok 2006 w przypadku zmiennej 7.1 oraz dane Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku odnoszące się do funkcji rolniczej. Uzupełniającym źródłem stały się dane Głównego Urzędu Statystycznego dotyczące struktury użytkowania powierzchni w badanych jednostkach terytorialnych województwa lubelskiego, dane Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska (RDOŚ) o udziale obszarów Natura 2000 w powierzchni gmin oraz dane WUS w Lublinie dotyczące odsetka pracujących w przemyśle i budownictwie w liczbie pracujących ogółem w 2011 roku⁹⁵. Poza zmienną 7.1. – „liczba osób przyjeżdżających do pracy przypadająca na 1 osobę wyjeżdżającą do pracy w 2006 roku” będącą destymulantą wszystkie zmienne miały charakter stymulant.

Badanie dążyło do możliwie kompleksowego ujęcia funkcji społeczno-ekonomicznych obszarów wiejskich, do których zaliczono gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-miejskich regionu. Znaczne ograniczenie stanowiła jednak dostępność, kompletność oraz aktualność danych statystyki publicznej na poziomie NUTS 5, przy czym szczególnym problemem okazał się pomiar funkcji rolniczej. W procesie określania zestawu wskaźników opisujących poszczególne funkcje przyjęto następujące założenia: dostępność danych dla wszystkich badanych gmin wiejskich i obszarów wiejskich gmin miejsko-miejskich, istotność informacji oraz kompleksowość ujęcia wyodrębnionych funkcji przy jednoczesnej klarowności i akceptowalnym poziomem skorelowania ze sobą.

Funkcje rolnicze w badaniu reprezentowały trzy wskaźniki. Zmienna „odsetek użytków rolnych w powierzchni gminy ogółem w 2011 roku” odzwierciedla powierzchniowy charakter ekstensywnej funkcji rolniczej wskazując na znaczenie rolnictwa w zagospodarowaniu powierzchni obszarów wiejskich. Kolejna zmienna, „odsetek gospodarstw domowych z dochodem z działalności rolniczej w ogóle gospodarstw domowych w 2010 roku” odzwierciedla pośrednio stopień powiązania gospodarstw domowych danej gminy z rolnictwem. W sytuacji braku możliwości zastosowania bardziej dokładnych mierników opisujących intensywność produkcji rolniczej oraz rolę sektora rolnego w tworzeniu dochodów gospodarstw domowych,

⁹⁵ Województwo lubelskie. Podregiony, powiaty, gminy, US w Lublinie, Lublin 2012.

z uwagi na ich niedostępność w ramach wyników PSR 2010 (np. PSR 2002 umożliwił konstrukcję mierników: „utrzymujący się głównie z pracy w rolnictwie na 100 ha UR”, „odsetek gospodarstw rolnych produkujących głównie na rynek”, „odsetek ludności utrzymującej się głównie z pracy poza rolnictwem w liczbie utrzymujących się głównie z pracy”), zdecydowano się przyjąć w analizach powyższy miernik mający w świadomości znaczny stopień uogólnienia informacji jakie zawiera. Trzeci wykorzystany w badaniu wskaźnik opisujący funkcje rolnicze to „średni obszar indywidualnego gospodarstwa rolnego prowadzącego działalność rolniczą powyżej 1 ha użytków rolnych w 2010 roku”. Jest on miarą nie pozbawioną wad, jak zauważa M. Stanny⁹⁶, lecz charakteryzującą dobrze typ struktury indywidualnych gospodarstw rolnych, a jego wielkość związana jest z osiągniętym poziomem procesów koncentracji w rolnictwie.

W badaniu nadrzędnym celem było rozróżnienie sektora rolniczego i pozarolniczego oraz szczegółowe uwzględnienie funkcji pozarolniczych obejmujących usługi, w tym turystykę oraz przemysł i leśnictwo, stąd za uzasadnione uznano uwzględnienie ogólnego wskaźnika rozwoju pozarolniczych działalności gospodarczych: „liczba pozarolniczych podmiotów gospodarczych na 10000 mieszkańców w wieku produkcyjnym w 2012 roku”. Przyjęto przy tym, że duża liczba podmiotów gospodarczych w relacji do liczby ludności wskazuje na intensywność procesów odchożenia od rolnictwa⁹⁷.

Bioprodukcyjną funkcję leśnictwa reprezentowały zmienne odnoszące się zarówno do potencjału rozwojowego tej funkcji, jak i jego wykorzystania. Stąd w badaniu uwzględniono zarówno zmienną „odsetek lasów w powierzchni ogółem gminy w 2012 roku” wskazującą na znaczenie leśnictwa w zagospodarowaniu obszarów wiejskich, a także na pozaprodukcyjne znaczenie lasów, np. w zakresie potencjalnych możliwości rozwoju funkcji turystycznych, jak i zmienną „pozyskanie grubizny drewna w m³/100 ha powierzchni lasów w 2012 roku”, która odnosiła się do produktywności leśnictwa.

Funkcja przemysłowa reprezentowana była przez mierniki: „odsetek pracujących w przemyśle i budownictwie w liczbie pracujących ogółem w 2011 roku” odnoszący się do roli przemysłu w tworzeniu miejsc pracy oraz „liczba podmiotów gospodarczych sekcji przemysł i budownictwo na 1000 mieszkańców w 2012 roku” wskazujący na znaczenie tego sektora w strukturze gospodarki. W analizie ujęto także zmienną: „udział wpływów z opłaty eksploatacyjnej w dochodach własnych gminy ogółem w 2012 roku”, która umożliwiła uwzględnienie górnictwa i wydobywania – działalności polegających na eksploatacji występujących na terenie danej gminy złóż kopalin⁹⁸.

⁹⁶ M. Stanny 2013: *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 158.

⁹⁷ K. Heffner, P. Gibas 2013: *Delimitacja przestrzenna obszarów wiejskich o słabym dostępie do usług publicznych w województwie lubuskim*, Ekspertyza wykonana na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubuskiego, Zielona Góra, s. 32–33.

⁹⁸ Złożem kopaliny jest naturalne nagromadzenie minerałów, skał oraz innych substancji, których wydobywanie może przynieść korzyść gospodarczą, Art. 6. Ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. *Prawo geologiczne i górnicze*, Dz.U. 2011 nr 163 poz. 981; kopalina to substancja pochodzenia nieorganicznego lub organicznego, powstała w wyniku procesów zachodzących w skorupie ziemskiej, tworząca złoża;

W przypadku charakterystyki roli sektora usług przyjęto miernik „odsetek podmiotów sekcji usługowych w ogóle podmiotów zarejestrowanych w systemie Regon w 2012 roku” informujący o roli tego sektora w strukturze lokalnej gospodarki oraz miernik odzwierciedlający natężenie podmiotów tego sektora – „liczba podmiotów gospodarczych sekcji usługowych sektora prywatnego (bez sekcji I i R – reprezentujących turystykę i rekreację) na 1000 mieszkańców w 2012 roku”. Ostatni wskaźnik objął wyłącznie podmioty sektora prywatnego z uwagi na to, że wzrost zatrudnienia pozarolniczego poza sferą usług publicznych jest warunkiem równoważenia wiejskiego (lokalnego) rynku pracy⁹⁹.

W ramach sektora usług wyodrębniona została turystyka i rekreacja, jako istotny kierunek wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Trzy mierniki opisujące tę funkcję odnosiły się zarówno do potencjału zagospodarowania turystycznego poprzez uwzględnienie mierników: „miejsca noclegowe turystyki ogółem na km² gminy w 2012 roku” oraz „liczba podmiotów gospodarczych sekcji reprezentujących turystykę (sekcja I i R) na 1000 mieszkańców w 2012 roku”, jak i jego wykorzystania odzwierciedlonego zmienną: „liczba udzielonych noclegów w turystycznych obiektach noclegowych na 1000 mieszkańców gminy w 2012 roku”. Przyjęto zatem, że o intensywności i znaczeniu turystyki w funkcjonowaniu jednostek lokalnych świadczy ilość podmiotów zaangażowanych w obsługę i podtrzymywanie funkcji turystycznej i wykorzystanie potencjału turystyczno-rekreacyjnego gmin¹⁰⁰.

W odniesieniu do funkcji mieszkaniowej, która dotyczy pełnienia przez daną gminę na rzecz części miejscowej ludności tylko funkcji miejsca zamieszkania i obsługi miejscowej ludności (a nie miejsca pracy) przyjęto, że może ona zostać w przybliżeniu wykazana pośrednio przez dojazdy ludności do pracy¹⁰¹. Pomimo braku możliwości konstrukcji wskaźnika bazującego na aktualnych danych w klasyfikacji wykorzystano wskaźnik „liczba osób przyjeżdżających do pracy przypadająca na 1 osobę wyjeżdżającą do pracy w 2006 roku” (o charakterze destymulanta) uznając, iż zawiera istotne dane dla kompleksowego, uwzględniającego funkcje mieszkalnictwa, spojrzenia na obszary wiejskie badanego regionu. Ponadto w ramach określenia funkcji mieszkaniowej wykorzystano wskaźniki: „współczynnik atrakcyjności migracyjnej (iloraz salda migracji do ich obrotu) w latach 2010–2012” oraz „gęstość zaludnienia/1km² w 2012 roku”. Uznano, że współczynnik atrakcyjności migracyjnej przyjęty być może jako miara atrakcyjności lokalnego rynku pracy¹⁰². Gęstość zaludnienia z kolei nie informuje bezpośrednio o żadnej z funkcji, jednak wskazuje na stopień intensywności zagospodarowania obszarów, na charakter osadnictwa oraz możliwości organizacji wyposażenia w usługi, urządzenia infrastruktury itp.,

wyróżnia się: kopaliny energetyczne, np. gaz ziemny, ropa naftowa, węgiel kamienny, ruda uranu; kopaliny metaliczne — rudy metali, metale rodzime; kopaliny przemysłowe, m.in. apatyt, azbest, gips, gliny, kamienie szlachetne, kwarc, marmur, piaski, piryt, siarka, sól kamienna, a także solanki, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3925524/kopalina.html>, dostęp z dnia 15.07. 2014.

⁹⁹ A. Rosner 2008: Uwarunkowania społeczno-gospodarcze..., dz. cyt., s. 449–450.

¹⁰⁰ K. Heffner, P. Gibas 2013: Delimitacja przestrzenna..., dz. cyt., s. 33.

¹⁰¹ W. Stola 1993: Struktura przestrzenna i klasyfikacja..., dz. cyt., s. 19.

¹⁰² M. Stanny 2013: Przestrzenne zróżnicowanie..., dz. cyt., s. 146.

które mają wpływ na kształtowanie struktury funkcjonalnej i których rozwój od tej struktury zależy¹⁰³.

W badaniu odniesiono się także do coraz bardziej istotnych funkcji obszarów wiejskich, do których należą kształtowanie i ochrona krajobrazu naturalnego oraz kulturowego. Przyjęto, że proces ochrony zasobów naturalnych „polega na podjęciu lub zaniechaniu działań umożliwiających zachowanie lub przywrócenie równowagi przyrodniczej, kształtowanie zaś zasobów dotyczy świadomego wprowadzania zmian w ekosystemach i ukierunkowywania rozwoju ekosystemów tak, aby nie spowodować ich degradacji, a jednocześnie umożliwić uzyskanie największych, długotrwałych korzyści gospodarczych i społecznych”¹⁰⁴. Rolę obszarów wiejskich w kształtowaniu i ochronie krajobrazu naturalnego określają najważniejsze, powierzchniowe formy ochrony przyrody ujęte we wskaźnikach: „udział powierzchni gminy objętej siecią Natura 2000 w powierzchni gminy ogółem w 2011 roku”, „udział obszarów chronionych (parków krajobrazowych i narodowych oraz rezerwatów przyrody) w powierzchni gminy ogółem w 2012 roku” oraz działania władz samorządowych w zakresie ochrony przyrody opisane zmienną: „wydatki samorządów gmin na ochronę środowiska przyrodniczego na 1 mieszkańca w latach 2010–2012” (na ochronę powietrza atmosferycznego i klimatu, gospodarkę ściekową i ochronę wód oraz gospodarkę odpadami).

W ramach pomiaru funkcji kształtowania i ochrony krajobrazu kulturowego przyjęto trzy wskaźniki. Umożliwiły one ocenę atrakcyjności oferty kulturalnej gminy w wymiarze lokalnym i ponadlokalnym – wskaźniki: „liczba uczestników imprez kulturalnych organizowanych przez gminę na 1000 mieszkańców w 2012 roku”, „liczba zespołów artystycznych w gminie na 1000 mieszkańców w 2012 roku” oraz pośrednio ocenę znaczenia lokalnego krajobrazu kulturowego w realizowanych przez lokalne samorządy zadaniach – wskaźnik „wydatki samorządów gmin na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego na 1 mieszkańca w latach 2010–2012”.

2.5. Typy funkcji obszarów wiejskich województwa lubelskiego

Zastosowanie analizy skupień metodą k-średnich pozwoliło na wyodrębnienie względnie jednorodnych wewnątrznie w zakresie przyjętych do analizy kryteriów czterech skupień (grup) jednostek terytorialnych – typów funkcjonalnych gmin. Z analizy wariancji wynika, że wszystkie zmienne były istotne przy podziale badanych obszarów na poszczególne skupienia, ale największe znaczenie miała zmienna 6 (turystyka: $F=212,78$), a najmniejsze – zmienna 9 (kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego: $F=2,71$) oraz zmienna 8 (kształtowanie i ochrona krajobrazu naturalnego: $F=10,69$) (tabela 2.1, Aneks – tabela A4).

¹⁰³ W. Stola 1993: *Struktura przestrzenna i klasyfikacja...*, dz. cyt., s. 14.

¹⁰⁴ A. Karpa, D. Łaguna, T. M. Łaguna, A. Napiórkowska-Baryła, M. Witkowska-Dąbrowska, M. Zapotoczna 2010: *Gospodarowanie zasobami naturalnymi [w:] Zarządzanie zasobami środowiska*, T. M. Łaguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok – Olsztyn, s. 98.

Tabela 2.1. Wyniki analizy wariancji

Numer i nazwa funkcji	Suma kwadratów odchyłeń średnich w poszczególnych grupach od średniej (Między SS)	Stopnie swobody (df)	Suma kwadratów odchyłeń wszystkich wyników od średnich z odpowiadających im grup (Wewn. SS)	Stopnie swobody (df)	Wartość statystyki F	Istotność p
1. Rolnictwo	33,8	3	57,4	189	37,1	0,00
2. Pozarolnicza aktywność gospodarcza	101,4	3	91,6	189	69,8	0,00
3. Leśnictwo	28,5	3	58,5	189	30,6	0,00
4. Produkcja przemysłowa	41,0	3	51,7	189	50,0	0,00
5. Usługi	56,9	3	77,9	189	46,0	0,00
6. Turystyka	97,2	3	28,8	189	212,8	0,00
7. Mieszkalnictwo	32,0	3	50,6	189	39,8	0,00
8. Kształtowanie i ochrona krajobrazu naturalnego	13,2	3	77,9	189	10,7	0,00
9. Kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego	3,9	3	89,4	189	2,7	0,05

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Skupienie 1 (typ silnie zdywersyfikowany, mieszany) grupuje gminy i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich (w dalszym opisie ujmowane łącznie i określane jako „gminy” bądź „jednostki terytorialne”) o silnie zdywersyfikowanej w kierunku przemysłu i usług, na tle pozostałych grup, strukturze gospodarki¹⁰⁵. Grupę także charakteryzuje wypełnianie silnie zaznaczonych funkcji mieszkalnictwa. Cechuje się ona najwyższym poziomem nasycenia pozarolniczymi podmiotami gospodarczymi, najsilniej rozwiniętą produkcją przemysłową i działalnością polegającą na wydobywaniu złóż kopaliny. Najlepiej wykształcony jest sektor usług z rozwiniętą funkcją turystyki. Przekształconej strukturze funkcji ekonomicznych towarzyszy najsilniej, na tle pozostałych grup gmin, rozwinięta funkcja mieszkalnictwa. Określają ją najwyższa gęstość zaludnienia, znaczna atrakcyjność migracyjna oraz niezbyt duża liczba osób przyjeżdżających do pracy przypadająca na jedną osobę

¹⁰⁵ Wyodrębnione skupienia omówiono za: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Functional Classification..., dz. cyt., s. 70–71.

wyjeżdżającą. Wyraźnie więc zaznacza się w przypadku gmin typu zdywersyfikowanego ich rola w wiejskim systemie osadniczym.

Bardzo dobrze rozwiniętym pozarolniczym funkcjom technoprodukcyjnym i usługowym towarzyszy niski poziom rozwoju funkcji bioprodukcyjnych powiązanych z lokalnymi zasobami naturalnymi. Tą grupę charakteryzuje słabo rozwinięta funkcja rolnicza. Przeciętnemu, na tle pozostałych grup, odsetkowi użytków rolnych w powierzchni gminy towarzyszą stosunkowo mniejsze wartości odsetka gospodarstw domowych z dochodem z działalności rolniczej oraz niewielka przeciętna powierzchnia indywidualnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję rolniczą.

Najmniejszy, na tle pozostałych typów obszarów, jest wkład jednostek terytorialnych typu mieszanego w kształtowanie i ochronę krajobrazu naturalnego, który określają wskaźniki udziału obszarów prawnie chronionych w powierzchni gminy oraz poziom wydatków samorządów terytorialnych ukierunkowanych na ten cel. W tej grupie gmin odnotowano także stosunkowo mniejsze wydatki samorządów na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego. Tą grupę charakteryzuje jednocześnie najslabiej rozwinięte, na poziomie porównywalnym z grupą gmin rolniczych, leśnictwo. Największemu natężeniu podmiotów sektora usług towarzyszy najwyższy odsetek podmiotów prywatnych. Świadczy to o zaawansowanym procesie przekształceń i możliwościach oddziaływania sektora usług na lokalne rynki pracy (Aneks, tabele A3 i A4).

Skupienie 2 (typ leśny) koncentruje gminy o znaczącym potencjale przyrodniczym warunkującym rozwój pozarolniczych funkcji produkcyjnych. Grupę tą tworzą jednostki o wybitnie wykształconej funkcji leśnictwa oraz o najwyższym, na tle pozostałych, wkładzie w kształtowanie i ochronę krajobrazu naturalnego i bardzo dobrze wykształconej funkcji produkcji przemysłowej. Funkcję leśnictwa charakteryzuje zarówno duży potencjał, jak i znaczący stopień jego wykorzystania. Funkcja kształtowania i ochrony środowiska przyrodniczego wyraża się ponadprzeciętnym udziałem obszarów przyrodniczo cennych w powierzchni gminy i największym zaangażowaniem finansowym samorządów w ochronę środowiska przyrodniczego. W gminach reprezentujących ten typ nie występują korzystne uwarunkowania produkcji rolniczej, która jest słabo rozwinięta na tle pozostałych grup i niejako „wyparta” przez leśnictwo. Stan ten wyraża się udziałem UR w powierzchni gminy poniżej przeciętnego, odsetkiem gospodarstw domowych z dochodem z działalności rolniczej w ogóle gospodarstw domowych i mniejszym potencjałem powierzchni gospodarstw rolnych prowadzących działalność gospodarczą.

W strukturze gospodarczej wyodrębnionej grupy wyraźnie zaznacza się funkcja przemysłowa. W grupie tej odnotowano najwyższy odsetek pracujących w przemyśle i budownictwie, występującą działalność polegającą na eksploatacji kopalni i znaczne natężenie podmiotów gospodarczych tego sektora. Grupę charakteryzuje jednocześnie stosunkowo niskie, w porównaniu z pozostałymi, nasycenie przedsiębiorczością pozarolniczą. Przeciętny na tle pozostałych typów, porównywalny z gminami rolniczymi, jest poziom rozwoju pozarolniczej aktywności gospodarczej w zakresie usług.

Dość wyraźnie zaznaczającą się funkcją obszarów typu leśnego jest z kolei turystyka. Charakteryzuje ją większa intensywność niż w przypadku grupy gmin o zdywersyfikowanym typie struktury funkcji. Warunki przyrodnicze są zatem ważnym czynnikiem sprzyjającym wykształceniu się tej funkcji. W powiązaniu z dominacją funkcji leśnictwa w strukturze gospodarczej jednostek zaliczonych do tego typu funkcjonalnego najsłabiej wykształcona jest funkcja mieszkalnictwa określona niewielką atrakcyjnością migracyjną tych obszarów, gęstością zaludnienia i najwyższą liczbą osób przyjeżdżających do pracy przypadającą na 1 osobę wyjeżdżającą do pracy. W gminach tych zaznacza się wyraźnie ich rola w zakresie kształtowania i ochrony krajobrazu kulturowego.

Skupienie 3 (typ rolniczy) tworzą gminy o dominującej w strukturze ich gospodarek funkcji rolniczej. Podobnie jak w przypadku typu mieszanego, w powierzchni jednostek zaliczonych do tego typu znaczący udział wykazują użytki rolne. Ponadto grupę tą cechuje znaczna przeciętna powierzchnia gospodarstwa prowadzącego działalność oraz największy odsetek gospodarstw prowadzących działalność, uzyskujących dochody z działalności rolniczej. Ten typ gmin charakteryzuje także najmniejsza intensywność pozarolniczej działalności gospodarczej. Najsłabiej, na tle pozostałych grup, jest także rozwinięty sektor produkcji przemysłowej. Brak jest bazy w postaci podmiotów gospodarczych tworzących miejsca pracy w tym sektorze oraz uwarunkowań przyrodniczych umożliwiających eksploatację kopalini.

Nieco lepiej niż przetwórstwo wykształcona jest funkcja usługowa. Turystyka jednak ma znikome znaczenie na tle pozostałych typów jednostek. Gminy reprezentujące typ rolniczy, podobnie jak w przypadku pierwszej omówionej grupy (typu zdywersyfikowanego), nie wnoszą znaczącego wkładu w kształtowanie i ochronę krajobrazu naturalnego. Z sytuacją tą powiązany jest charakterystyczny dla tej grupy niski poziom rozwoju leśnictwa określony jego niewielkim potencjałem i efektywnością. Stosunkowo wyraźnej monofunkcyjności struktury gospodarczej towarzyszy bardzo niski poziom rozwoju funkcji mieszkalnej oraz nieznaczny wkład w kształtowanie i ochronę krajobrazu kulturowego. Ponadto, podobnie jak w przypadku gmin reprezentujących typ leśny, niskiej gęstości zaludnienia towarzyszy ujemny wskaźnik atrakcyjności migracyjnej i niewielka liczba osób przyjeżdżających do pracy przypadająca na osobę wyjeżdżającą do pracy.

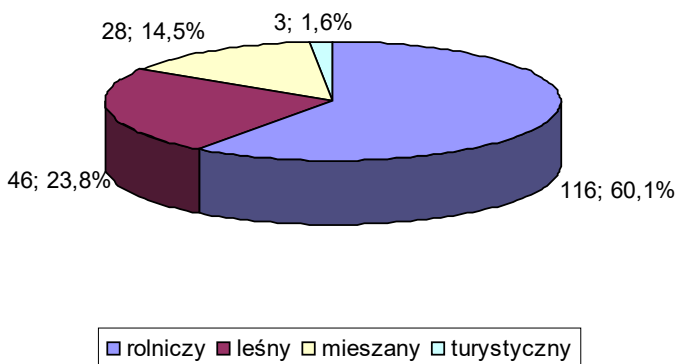
Skupienie 4 (typ turystyczny) tworzy grupa trzech gmin o wybitnym profilu turystycznym i znacznie zdywersyfikowanej strukturze gospodarek powiązanych z najsilniej na tle pozostałych typów zaznaczonym wkładem w kształtowanie i ochronę krajobrazu kulturowego. Pozostałe analizowane funkcje są dobrze i dosyć równomiernie rozwinięte. W tej grupie dobrze zarysowana jest pozarolnicza działalność gospodarcza, w tym produkcja przemysłowa oraz pozostałe (poza turystyką) funkcje usługowe. Charakterystyczny dla omawianego typu obszarów wiejskich jest jego znaczny wkład w kształtowanie i ochronę krajobrazu naturalnego powiązany z rozwojem leśnictwa i bardzo dobrze rozwiniętą funkcją mieszkalnictwa. Funkcje rolnicze nie mają w przypadku tej grupy obszarów istotnego znaczenia. Ważnym uwarunkowaniem rozwoju funkcji turystycznych w badanej grupie jest znaczący wkład tych jednostek w kształtowanie i ochronę zarówno krajobrazu naturalnego, jak i kulturowego.

Podsumowując, zauważyć należy, że w przypadku struktur zdywersyfikowanych, reprezentowanych przez typy mieszany i turystyczny odnotowano największe nasycenie działalnością pozarolniczą, znaczny poziom rozwoju sektora usług i produkcji przemysłowej. Z kolei w typach leśnym i turystycznym łącznie, dostrzeżono bardzo dobrze rozwinięte funkcje: leśnictwa, kształtowania i ochrony krajobrazu naturalnego oraz kulturowego.

2.6. Rozmieszczenie jednostek reprezentujących wyodrębnione typy funkcjonalne

Wśród wyróżnionych czterech typów funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego najliczniej reprezentowane były te, w których strukturze funkcji ekonomiczno-społecznych wyraźnie dominowały funkcje bioprodukcyjne – rolnictwo i leśnictwo. Jednostki terytorialne o bardzo dobrze wykształconej funkcji leśnictwa oraz o dominującej funkcji rolniczej stanowiły zdecydowaną większość (83,9%) w badanej grupie. Strukturę funkcji obszarów wiejskich regionu uznać należy za mało zróżnicowaną i zdominowaną przez jednostki o strukturach gospodarki zdominowanych przez funkcje rolnicze (wykres 2.1).

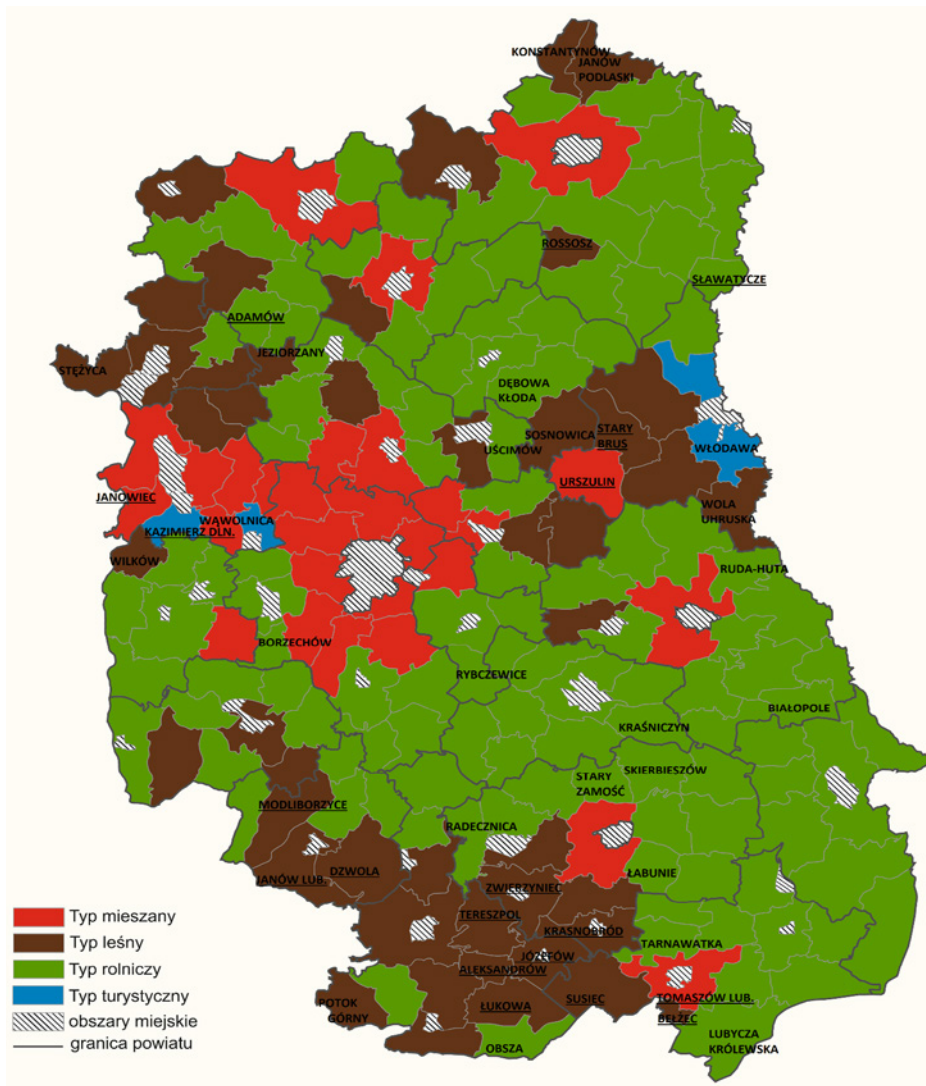
Wykres 2.1. Struktura typów funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Obszary wiejskie województwa lubelskiego charakteryzują się zróżnicowaniem przestrzennym pod względem wypełnianych przez nie funkcji (mapa 2.1). Rozmieszczenie gmin o rozwiniętych funkcjach pozarolniczych, wskazuje na jego wyraźny związek z oddziaływaniem miejskiej sieci osadniczej. Zdywersyfikowane obszary wiejskie zlokalizowane są przede wszystkim wokół głównego ośrodka koncentrującego funkcje potencjału gospodarczego regionu jakim jest miasto Lublin, wokół ośrodków o dużym poziomie koncentracji funkcji gospodarczych takich, jak: Biała Podlaska, Puławy, Chełm, Zamość oraz ośrodków o średnim poziomie koncen-

tracji funkcji do których należą: Lubartów, Świdnik, Radzyń Podlaski i Tomaszów Lubelski, a także wzdłuż dróg krajowych, np. Lublin – Puławy. Ujawnia się zatem rola sąsiedztwa ośrodków miejskich w stymulowaniu rozwoju wielofunkcyjnego i dezagraryzacji struktur gospodarczych¹⁰⁶.

Mapa 2.1. Struktura typów funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego

Nazwy gmin zaliczonych do pierwszej klasy cenności ekologicznej podkreślono, pozostałe oznaczone gminy reprezentują drugą klasę cenności ekologicznej

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

¹⁰⁶ Por. M. Stanny 2013: Przestrzenne zróżnicowanie..., dz. cyt., s. 283.

Przestrzenny układ gmin o rozwiniętych funkcjach leśnych w dużej mierze jest zgodny z układem przestrzennym systemu obszarów chronionych województwa lubelskiego, natomiast układ przestrzenny gmin o przewadze funkcji produkcji rolnej, odpowiada w dużej mierze obszarom i rejonom produkcyjnym rolnictwa wyodrębnionym na podstawie warunków produkcji oraz głównych rodzajów produkcji rolnej. Obszar północny województwa, charakteryzują tereny nizinne, słabe gleby oraz większe gospodarstwa niż w przypadku regionu południowego. Obszar południowy, obejmujący wyżynne tereny województwa, o korzystniejszych warunkach glebowych umożliwia większe możliwości specjalizacji produkcji rolnej oraz większą koncentrację zakładów przetwarzających surowce¹⁰⁷.

Wyodrębnione jednostki o typie turystycznym stanowią gminy łączące cenne walory środowiska przyrodniczego i kulturowego. Należą do nich – Kazimierz Dolny, Nałęczów i Włodawa.

Analiza rozmieszczenia przestrzennego wyodrębnionych typów jednostek terytorialnych w układzie podregionów wskazuje na występujące między nimi różnice. Zróżnicowanie przestrzenne lokalizacji gmin o różnych typach realizowanych funkcji występuje także wewnątrz podregionów (tabela 2.2).

Tabela 2.2. Struktura podregionów województwa lubelskiego według obszarów wiejskich reprezentujących wyodrębnione typy funkcjonalne

Typ funkcjonalny		Podregion				Ogółem
		bialski	chełmsko-zamojski	lubelski	puławski	
mieszany	liczebność	3	3	14	8	28
	% z podregion	7,9%	4,3%	36,8%	17,0%	14,5%
	% z ogółem	1,6%	1,6%	7,3%	4,1%	14,5%
leśny	liczebność	10	16	5	15	46
	% z podregion	26,3%	22,9%	13,2%	31,9%	23,8%
	% z ogółem	5,2%	8,3%	2,6%	7,8%	23,8%
rolniczy	liczebność	24	51	19	22	116
	% z podregion	63,2%	72,9%	50,0%	46,8%	60,1%
	% z ogółem	12,4%	26,4%	9,8%	11,4%	60,1%
turystyczny	liczebność	1	0	0	2	3
	% z podregion	2,6%	0,0%	0,0%	4,3%	1,6%
	% z ogółem	0,5%	0,0%	0,0%	1,0%	1,6%
ogółem	liczebność	38	70	38	47	193
	% z podregion	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	% z ogółem	19,7%	36,3%	19,7%	24,4%	100,0%

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Podregionem koncentrującym największą liczbę badanych jednostek terytorialnych (36,3%) jest podregion chełmsko-zamojski. Jest to obszar zdominowany

¹⁰⁷ Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego, Biuro Planowania Przestrzennego, Lublin 2002.

przez jednostki reprezentujące typ rolniczy stanowiące 72,9% ogółu typów w regionie oraz o istotnym udziale jednostek typu leśnego. Charakterystyka ta wynika ze sprzyjających warunków naturalnych produkcji rolniczej na terenie podregionu, który w części środkowo-wschodniej stanowi ważny element głównego rejonu rolniczego regionu lubelskiego. W części południowo-wschodniej podregionu występują zwarte obszary gmin o typie leśnym, co jest uwarunkowane funkcjonowaniem obszarów prawnie chronionych – Roztoczańskiego Parku Narodowego, Krasnobrodzkiego PK, PK Puszczy Solskiej, Szczepreszyńskiego PK. Gminy o typie mieszanym koncentrują się na obszarach wiejskich pozostających pod oddziaływaniem miast powiatowych – Chełma, Zamościa i Tomaszowa Lubelskiego.

Podregion puławski koncentrujący 24,4% jednostek terytorialnych cechuje się znacznym zróżnicowaniem ich struktury. Niemal połowę (46,8%) stanowią jednostki o profilu rolniczym. Rolnictwo posiada korzystne warunki rozwojowe w części południowej i środkowej podregionu. W podregionie puławskim ponadto występuje największy odsetek gmin leśnych z uwagi na niepowtarzalne walory przyrodniczo-krajobrazowe obszarów objętych ochroną prawną. W części północnej podregionu wyróżnić należy – Łukowski OCK, OCK Pradolina Wieprza, Kraśnicki i Lasy Janowskie, zaś w części środkowo-zachodniej – Wrzelowiecki i Kazimierski PK, Chodelski OCK, Kraśnicki OCK oraz w części południowej – „Lasy Janowskie”. Dwie gminy o dominacji funkcji turystyki – Nałęczów i Kazimierz Dolny – zlokalizowane są na obszarze Kazimierskiego PK i dysponują znaczącymi walorami kulturowymi. Gminy o typie mieszanym mają istotny udział w strukturze jednostek terytorialnych podregionu (17,0%) i są zlokalizowane wokół takich ośrodków osadniczych, jak Łuków, Puławy oraz wzdłuż drogi krajowej Puławy – Lublin.

Podregion biały charakteryzował się znacznym udziałem gmin o charakterze rolniczym (63,2%). Pomimo średniej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, rolnictwo jest ważnym sektorem gospodarki podregionu, który wyróżnia się na tle województwa najkorzystniejszą strukturą gospodarstw rolnych. Lokalizacja gmin leśnych powiązana jest z występowaniem w północno-wschodniej części regionu PK „Podlaski Przełom Bugu”, w południowej części podregionu zaś – obszarze Poleskiego Parku Narodowego (PN), Poleskiego Parku Krajobrazowego (PK), Poleskiego OCK, Sobiborskiego PK, PK „Pojezierze Łęczyńskie”. Funkcje turystyczne reprezentuje Włodawa (ośrodek styku „trzech kultur”). Typ mieszany z kolei – obszary zlokalizowane w sąsiedztwie miast powiatowych – Biała Podlaska i Radzyń Podlaski oraz gmina Urszulin o znacznym potencjale turystyki.

Najwyżej rozwiniętym gospodarczo podregionem województwa lubelskiego jest podregion lubelski. Charakteryzuje się on największym udziałem jednostek mieszanych (36,8%) skoncentrowanych wokół stolicy regionu – miasta Lublin – oraz najmniejszym udziałem jednostek typu leśnego skoncentrowanych głównie w północnej części podregionu (13,2%). Obszary reprezentujące typ rolniczy stanowią połowę jednostek terytorialnych podregionu. Są to obszary położone poza pierścieniem gmin o typie mieszanym położonym wokół Lublina i występujące poza obszarami parków krajobrazowych – Nadwieprzańskiego i Kozłowieckiego, z którymi związana jest lokalizacja jednostek o typie leśnym.

2.7. Charakterystyka funkcji obszarów przyrodniczo cennych

Obszary zaliczone do najcenniejszych ekologicznie (klasa pierwsza cenności) zdominowane były przez jednostki o wiodącej funkcji leśnictwa i znaczącym wkładzie w kształtowanie i ochronę krajobrazu naturalnego oraz bardzo dobrze wykształconej funkcji produkcji przemysłowej (typ leśny)¹⁰⁸. Udział obszarów reprezentujących typ leśny w pierwszej klasie cenności stanowił 61,9%. Ponadto w klasie tej koncentrowało się niemal 1/3 jednostek tego typu. Większy ich udział (37,0%) wystąpił jedynie w przeciętnej (trzeciej) klasie cenności (tabela 2.3, Aneks – tabela A5).

Tabela 2.3. Struktura obszarów reprezentujących wyróżnione klasy cenności ekologicznej według typów funkcjonalnych

Klasa cenności		Typ funkcjonalny				Ogółem
		mieszany	leśny	rolniczy	turystyczny	
1	liczebność	3	13	4	1	21
	% z klasa cenności	14,3%	61,9%	19,0%	4,8%	100,0%
	% z typ funkcjonalny	10,7%	28,3%	3,4%	33,3%	10,9%
2	liczebność	1	8	14	1	24
	% z klasa cenności	4,2%	33,3%	58,3%	4,2%	100,0%
	% z typ funkcjonalny	3,6%	17,4%	12,1%	33,3%	12,4%
3	liczebność	12	17	55	1	85
	% z klasa cenności	14,1%	20,0%	64,7%	1,2%	100,0%
	% z typ funkcjonalny	42,9%	37,0%	47,4%	33,3%	44,0%
4	liczebność	8	6	28	0	42
	% z klasa cenności	19,0%	14,3%	66,7%	0,0%	100,0%
	% z typ funkcjonalny	28,6%	13,0%	24,1%	0,0%	21,8%
5	liczebność	4	2	15	0	21
	% z klasa cenności	19,0%	9,5%	71,4%	0,0%	100,0%
	% z typ funkcjonalny	14,3%	4,3%	12,9%	0,0%	10,9%
ogółem	liczebność	28	46	116	3	193
	% z klasa cenności	14,5%	23,8%	60,1%	1,6%	100,0%
	% z typ funkcjonalny	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Kolejną, najliczniej reprezentowaną grupą jednostek terytorialnych na obszarach najcenniejszych przyrodniczo była ta skupiająca jednostki o gospodarce zdominowanej przez rolnictwo i najsłabiej rozwiniętym na tle pozostałych grup sektorem przedsiębiorczości pozarolniczej (stanowiła 19,0% jednostek badanego obszaru). Gminy reprezentujące ten typ na obszarach najcenniejszych ekologicznie stanowiły jednak tylko 3,4% ogółu tych jednostek, a niemal połowa z nich zlokalizowana była na terenach zaliczonych do trzeciej klasy cenności ekologicznej.

¹⁰⁸ Ogólna charakterystyka obszarów najcenniejszych ekologicznie za: M. Zwolińska-Ligaj 2015: *Functional Classification...*, dz. cyt., s. 72.

W pierwszej klasie cenności ekologicznej zaznaczył się również udział gmin o silnie zdyswersyfikowanej strukturze gospodarki z wyraźnym wpływem oddziaływania procesów urbanizacyjnych i wykształconą funkcją mieszkalnictwa (mieszany typ stanowiący 14%) oraz o profilu wybitnie turystycznym (4,8%).

Wraz z przechodzeniem do niższych pod względem cenności ekologicznej klas obserwować można zwiększanie się udziału w poszczególnych klasach cenności gmin o zdyswersyfikowanej strukturze funkcji gospodarczych oraz zmiany w zakresie udziału funkcji bioprodukcyjnych polegające na zmniejszaniu się udziału gmin reprezentujących typ leśnictwa oraz zwiększaniu się udziału gmin, w których strukturze badanych funkcji wyraźnie dominuje funkcja rolnicza. Ponadto gminy o wybitnym profilu turystycznym wykazują związek lokalizacji z istnieniem walorów środowiska naturalnego.

Analiza struktury obszarów reprezentujących poszczególne klasy cenności ekologicznej według typów funkcjonalnych prowadzi do następujących spostrzeżeń¹⁰⁹:

1. Gminy z rozwiniętym pozarolniczym działem gospodarki, znacznie częściej występowały na obszarach zaliczanych do niższych klas pod względem cenności ekologicznej mając większy udział w ich strukturze. Gminy te skoncentrowały się w trzeciej klasie cenności stanowiąc 42,9% ogółu. W czwartej i piątej klasie cenności ekologicznej ich udział stanowił odpowiednio – 28,6% i 14,3%, natomiast w pierwszej i drugiej łącznie – 14,3%.
2. Występowanie gmin o dominującej funkcji leśnictwa i znaczącym wkładzie w kształtowanie i ochronę krajobrazu naturalnego oraz bardzo dobrze wykształconej funkcji produkcji przemysłowej wykazuje powiązania z klasą cenności. Warunki wykształcania się tych funkcji są najlepsze na obszarach o największej cenności ekologicznej. Gminy o wykształconej funkcji leśnictwa w pierwszej, najwyższej klasie cenności ekologicznej stanowiły 61,9%, a w najmniej cennej – piątej – 9,5%. Najwięcej gmin reprezentujących omawiany typ funkcjonalny było skoncentrowanych w klasie trzeciej cenności ekologicznej – 37,0% oraz pierwszej i drugiej – odpowiednio – 28,3% oraz 17,4%.
3. Wraz z obniżaniem się klasy cenności gmin zwiększa się udział jednostek reprezentujących funkcje rolnicze – od 19,0% w klasie pierwszej do 71,4% w klasie piątej. Najwięcej tych jednostek skupiło się w klasach cenności: trzeciej i czwartej – odpowiednio – 47,7% oraz 24,1%. Funkcja rolnictwa, jak wskazano już wcześniej, jest więc ograniczana przez znaczne powierzchnie przeznaczone pod realizację funkcji leśnictwa i ochrony przyrody.
4. Gminy o profilu turystycznym skupiły się po jednej w trzech klasach o najwyższej cenności ekologicznej.

Gminy o najwyższej cenności ekologicznej, zaliczone do pierwszej i drugiej klasy cenności, stanowiły 23,3% ogółu badanych obszarów. Tereny te koncentrowały jednostki terytorialne reprezentujące głównie profil turystyczny (66,6% jednostek tego typu położonych było na terenach ekologicznie najcenniejszych) oraz leśny

¹⁰⁹ Tamże.

(odpowiednio – 45,7%). Jednostek o typie rolniczym i mieszanym w tej grupie obszarów zlokalizowanych było stosunkowo niewiele (odpowiednio – 15,5% i 14,4%).

Dokonując charakterystyki wyodrębnionych typów funkcjonalnych badanych obszarów należy zauważyć, że obszary przyrodniczo najcenniejsze reprezentujące **profil turystyczny** objęły jednostki o znaczącej, ponadregionalnej atrakcyjności turystycznej, łączące bogactwo przyrodnicze i unikalne dziedzictwo historyczno-kulturowe. Te atuty w powiązaniu z oddziaływaniem ośrodków miejskich i dostępnością komunikacyjną umożliwiły postępowanie procesów dywersyfikacji struktur gospodarczych obszarów o profilu turystycznym. Produkcja rolnicza nie wypełnia w tej grupie gmin znaczącej roli na tle pozostałych typów analizowanych struktur. Turystyka stała się naturalnym kierunkiem rozwoju gospodarczego, jednak obszary te wypełnią także pozostałe funkcje ekonomiczne, jak usługi i produkcja przemysłowa, co zapewnia stabilne podstawy rozwoju lokalnego. Z uwagi na znaczącą atrakcyjność turystyczną i związaną z nią intensywną presją na lokalne zasoby i walory, w tym tereny objęte formami ochrony prawnej, ważnym kierunkiem działań władz lokalnych stać się powinna troska o kreowanie zrównoważonego rozwoju lokalnej gospodarki, szczególnie w sferze turystyki. Podejmowanie działań w ramach systemu zarządzania środowiskowego w gminach może być ważnym impulsem dla zachowania lokalnego środowiska przyrodniczego i powiązanej z nim kultury oraz dążenia do zrównoważonego rozwoju na poziomie lokalnym (Aneks, tabela A5).

Obszary ekologicznie najcenniejsze o **profilu leśnym** dysponują innymi warunkami rozwoju niż te o profilu stricte turystycznym. Charakteryzuje je bowiem znaczne oddalenie od większych ośrodków osadniczych i związana z tym mniejsza rola funkcji mieszkalnictwa i atrakcyjność migracyjna. Znacząca jest rola bioprodukcyjnych sektorów gospodarki takich, jak leśnictwo i rolnictwo. Rolnictwo często jest ważnym sektorem na tych terenach, jednak nie ma ono korzystnych warunków rozwoju. W gminach o profilu leśnym wyraźnie zaznaczone są procesy dywersyfikacji w oparciu o przemysł i usługi, głównie turystyczne. Występowanie na terenie gmin surowców mineralnych umożliwia rozwój działalności związanych z jego wydobywaniem i przerobem. Eksploatacja ta jest jednak ściśle warunkowana przepisami ochrony środowiska. Szczególne walory środowiska naturalnego, czyste rzeki, lasy i powietrze oraz unikalne krajobrazy tworzą warunki sprzyjające rozwojowi różnych form turystyki, w tym pieszej, rowerowej i konnej. Obszary te charakteryzują często walory klimatyczne, które mogą stanowić o jego dużej atrakcyjności wypoczynkowo-wczasowej i uzdrowskiej. Na terenie gmin o profilu leśnym lub w ich bliskiej odległości znajdują się często parki krajobrazowe lub narodowe, rezerваты, pomniki przyrody. Tworzą one potencjał do rozwoju wypoczynku i sprzyjają różnorodnym formom turystyki z uwagi na rozwijane ścieżki spacerowe, konne i rowerowe, istniejące warunki do uprawiania sportów zimowych, organizacji kuli-gów i narciarstwa biegowego, uprawiania łowiectwa i wędkarstwa. Duże możliwości wynikają z organizacji wypoczynku związanego z dostępnością kąpielisk. Innym kierunkiem rozwoju tych obszarów jest organizacja imprez, czy też form ekstremal-

nego wypoczynku. Problemem rozwoju turystyki w tych gminach jest natomiast, zdaniem D. Guzal-Dec, niedostatecznie rozwinięta infrastruktura turystyczna¹¹⁰.

Obszary ekologicznie najcenniejsze zaliczone do typu leśnego charakteryzuje nie tylko duża różnorodność przyrodnicza i krajobrazowa, ale także bogata historia i tradycje kulturowe, które także mogą tworzyć możliwości rozwoju drobnej przedsiębiorczości. Wkład tych obszarów w kształtowanie i ochronę krajobrazu kulturowego przejawia się w organizowanych cyklicznie imprezach, funkcjonujących zespołach folklorystycznych, rozwoju rękodzielnictwa i kultywowaniu tradycyjnej kuchni, czy też zanikających zawodów.

Wydaje się, że na obszarach o leśnym profilu funkcji należy rozwijać lokalną bazę gastronomiczną i noclegową, pracować nad lokalnymi produktami oraz podejmować działania z zakresu marketingu terytorialnego prowadzące do intensyfikowania funkcji turystyki opartej na lokalnym dziedzictwie przyrodniczym i kulturowym. Zauważyć jednak należy, że mimo, iż we wszystkich badanych gminach w strategiach rozwoju jako jeden z kierunków, często wiodący, wskazywana jest turystyka, to względnie korzystne uwarunkowania rozwoju turystyki przyrodniczej występują jedynie w 30% ogółu gmin przyrodniczo cennych w których zrealizowano badania (w Janowie Podlaskim, Urszulinie, Włodawie, Józefowie, Suścu, Krasnobrodzie, Zwierzyńcu, Janowie Lubelskim i Kazimierzu Dolnym), a jedynie w pięciu (Kazimierzu Dolnym, Włodawie, Zwierzyńcu, Krasnobrodzie i Janowie Podlaskim) występują korzystne warunki rozwoju turystyki przyrodniczej i kulturowej¹¹¹.

Obszary przyrodniczo najcenniejsze o **profilu rolniczym** charakteryzuje niewielkie zaangażowanie w procesie dywersyfikacji. Rolnictwo jest zwykle podstawą utrzymania ludności, jednak coraz częściej inicjowane są działania na rzecz rozwoju pozarolniczych funkcji lokalnych gospodarek, w zakresie usług, handlu, produkcji drzewnej oraz turystyki.

Brak rozwoju przemysłu uciążliwego dla środowiska, liczne użytki rolne oraz lasy na tych obszarach sprzyjają zachowaniu czystości powietrza i wód. Jednym z podstawowych, potencjalnych kierunków ich rozwoju wydaje się być turystyka i wypocznik. Ogranicza ją jednak obecnie często brak odpowiedniej infrastruktury. Istniejące w bliskiej odległości obszary prawnie chronione traktować należy jako istotne ośrodki turystyczno-rekreacyjne, z którymi wiąże się obecność szlaków turystycznych i ścieżek edukacyjnych. Wśród innych kierunków rozwoju możliwych do podejmowania na terenach o profilu rolniczym wskazać można: ekologiczne rolnictwo, hodowlę ryb, produkcję zdrowej żywności, rozwój małych zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego i inne dziedziny biogospodarki.

Typ zdwersyfikowany obszarów przyrodniczo cennych wykształcił się w jednostkach o dobrej dostępności komunikacyjnej i bliskości ośrodków tworzących impulsy rozwojowe dla podporządkowanych im obszarów peryferyjnych i jednocześnie w sąsiedztwie obszarów o wyjątkowej cenności przyrodniczej. Tereny te cechuje stosunkowo mniejszy udział w ich powierzchni obszarów prawnie chronionych, co tworzy szersze możliwości rozwoju różnych dziedzin działalności gospodarczej. Dobrze rozwinięte są funkcje mieszkalnictwa oraz baza turystyczna, natomiast

¹¹⁰ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 321–323.

¹¹¹ Tamże.

stosunkowo mniejsze znaczenie ma funkcja rolnicza. Miejscowości gminne charakteryzuje rozbudowany potencjał funkcji ekonomicznych, w tym przemysłu i usług. Wiązać się on może z występowaniem dosyć silnej presji lokalnego społeczeństwa i gospodarki, a także przybywających na teren gminy turystów, na lokalne zasoby i walory środowiska przyrodniczego. W przypadku obszarów ekologicznie najcenniejszych typu zdywersyfikowanego priorytetowe jest takie kierowanie intensywnymi procesami rozwoju lokalnego, które zapewnią zrównoważenie między celami społeczeństwa, gospodarki i środowiska przyrodniczego.

W świetle przeprowadzonych badań strukturę funkcjonalną obszarów wiejskich regionu uznać należy za mało zróżnicowaną i zdominowaną przez jednostki reprezentujące funkcje rolnicze. Sytuacja ta wymaga poszukiwania możliwości kreowania nowych i wzmacniania dotychczasowych funkcji pozarolniczych. Rozbudowa struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich musi uwzględniać problem ich cenności ekologicznej. W przypadku terenów reprezentujących wysokie klasy cenności ekologicznej należy dbać o bardziej kompleksowe wykorzystanie ich potencjału funkcjonalnego, na który składają się funkcje ekonomiczne i społeczne. Szczególnym kierunkiem jest wykorzystanie potencjału środowiska przyrodniczego do rozwijania różnych form turystyki i innych usług oraz działalności wytwórczych, nie powodujących konfliktów na styku: „funkcja ochronna obszaru – rozwój społeczno-gospodarczy”. Tereny o niższych klasach cenności wymagają bardziej intensywnej rozbudowy działalności produkcyjnych w szeroko rozumianym sektorze biogospodarki ukierunkowanych na wykorzystanie dostępnych zasobów terenów wiejskich.

Badania ujawniły także istniejącą różnorodność obszarów ekologicznie najcenniejszych wynikającą z realizowanych profili funkcji ekonomiczno-społecznych. Szczególne uwarunkowania rozwojowe predestynują te obszary do przyjmowania kierunków rozwojowych i poszukiwania „nisz” rozwojowych, co wymaga innowacyjności wszystkich podmiotów gospodarczych tworzących lokalne układy społeczno-ekonomiczne. Przyjmowane kierunki rozwoju powinny uwzględniać nadrzędne uwarunkowanie w postaci potrzeby zachowania środowiska przyrodniczego o wyjątkowej cenności. Jednocześnie należy dążyć do konsensusu lokalnych środowisk gospodarczych i społecznego dotyczących warunków, potrzeb i możliwości rozwojowych oraz do opracowania szczegółowych strategii wykorzystania szans gospodarek lokalnych tkwiących w specyfice zasobów i walorów środowiska przyrodniczego.

Rozdział 3

Zakres i metodyka badań empirycznych

3.1. Województwo lubelskie jako obszar badań

Województwo lubelskie położone jest w pasie przygranicznym, we wschodniej części kraju w makroregionie Polski Wschodniej. Województwo to zajmuje powierzchnię 25.114,5 km² i jest trzecim pod względem powierzchni regionem w kraju¹¹². Strukturę administracyjną województwa tworzą: 20 powiatów ziemskich i 4 miasta na prawach powiatu (tzw. powiaty grodzkie): Lublin, Biała Podlaska, Chełm i Zamość oraz 213 gmin, w tym 20 gmin miejskich, 22 miejsko-wiejskich i 171 wiejskich.

Województwo lubelskie zajmuje część międzyrzecza Wisły i Bugu. Przez środek międzyrzecza przepływa Wieprz, główna rzeka województwa lubelskiego, której dorzecze w całości znajduje się na jego terenie¹¹³. Dolina Wisły jest ważnym obszarem aktywności turystycznej przy czym koncentracja następuje głównie w obszarze tzw. trójkąta Kazimierz Dolny – Puławy – Nałęczów¹¹⁴. Największe skupisko jezior w województwie występuje na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim. W sumie na obszarze województwa znajduje się 67 jezior o powierzchni powyżej 1 ha, z czego 7 jezior przekształconych zostało na sztuczne zbiorniki wodne¹¹⁵. Stan ekologiczny rzek i jezior w granicach administracyjnych województwa należy natomiast ocenić jako nieoptymalny. Monitoring WIOŚ w Lublinie przeprowadzony w latach 2010–2012 wskazuje na ich umiarkowany (przy pięciostopniowej skali oceny) stan ekologiczny¹¹⁶.

Specyficzne położenie fizjograficzne oraz geobotaniczne regionu powoduje duże zróżnicowanie krajobrazu oraz bogactwo świata roślin i zwierząt. Województwo lubelskie charakteryzuje się bardzo dużym zróżnicowaniem fizjograficznym. Na Lubelszczyźnie występują zarówno tereny nizinne (pojezierze, Polesie) oraz tereny wyżynne (Roztocze), poprzecinane dolinami rzecznyymi (Bug i Wisła), które jako nieliczne nie zostały poddane zabiegom regulacyjnym. Obszary wiejskie województwa lubelskiego, takie jak Polesie i Roztocze należą do miejsc nietypowych, ale jak wynika z badań potencjału turystycznego Wschodniej Polski, w bardzo małym stopniu kojarzone są ze znanymi i atrakcyjnymi miejscami wyjazdów¹¹⁷.

¹¹² Strategia rozwoju województwa lubelskiego..., dz. cyt., s. 8 i 18.

¹¹³ Program zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Tom I. Diagnoza i prognoza rozwoju, IUNG, Lublin 2004, s. 39.

¹¹⁴ B. Kawałko 2009: Nowy model formułowania strategii rozwoju województwa lubelskiego wobec wyzwań polityki spójności Unii Europejskiej po 2013 r., Barometr Regionalny, nr 2 (16), s. 38.

¹¹⁵ Program gospodarki..., dz. cyt., s. 16.

¹¹⁶ <http://www.wios.lublin.pl> dostęp z dnia 25.03.2014.

¹¹⁷ Potencjał turystyczny Polski Wschodniej – badania poprzedzające tworzenie kampanii reklamowej. Raport z badania jakościowego. Raport przygotowany przez Dom Badawczy MAISON dla Polskiej Organizacji Turystycznej. Warszawa, kwiecień 2009, s.17; Badanie skuteczności kampanii promocyjnej walorów turystycznych wschodniej Polski, Sopot – Warszawa, sierpień 2012, s.20.

Lubelszczyzna jest obszarem cennym przyrodniczo, dlatego jest wiele obszarów i obiektów prawnie chronionych tworzących system ochrony przyrody. Według danych GUS w 2014 r. obszary prawnie chronione zajmowały powierzchnię 570.095,7 ha – 22,7% powierzchni województwa¹¹⁸. Obszary chronione nie są rozmieszczone równomiernie na terenie województwa. Najuboższe pod tym względem są północne i południowo-wschodnie części województwa (powiaty: bialski, radzyński, parczewski, rycki, tomaszowski)¹¹⁹.

System obszarów chronionych w województwie tworzą: 2 parki narodowe – Roztoczański i Poleski – o powierzchni 18.247,4 ha, 16 parków krajobrazowych o łącznej powierzchni 233.211,7 ha, 17 obszarów chronionego krajobrazu (301.970,8 ha), 86 rezerwatów przyrody (11.862,9 ha), 23 obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) – 335.841,2 ha i 97 specjalnych obszarów ochrony siedlisk (SOO) – 164.724,7 ha¹²⁰, 1516 pomników przyrody, 7 stanowisk dokumentacyjnych (11,3 ha), 7 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych (768,8 ha), 265 użytków ekologicznych (6.909,4 ha) i ponad 300 stref ochrony zwierząt i roślin¹²¹. Należy jednakże zauważyć, że przeprowadzony w 2013 r. w województwie lubelskim monitoring gatunków i siedlisk na 169 stanowiskach badawczych wykazał, że stan jedynie około 20% z nich można było uznać za właściwy¹²². Przeprowadzony monitoring przyrody wskazuje zatem na pilną potrzebę dalszych działań ochronnych¹²³.

Województwo lubelskie jest bogate w surowce naturalne. W okolicach Łęcznej, Bogdanki i Puchaczowa występuje węgiel kamienny, eksploatowany w kopalni należącej do spółki Lubelski Węgiel „BOGDANKA” S.A. Ponadto występują złoża gazu ziemnego i niewielkie złoża ropy naftowej, a także fosforytów koło Annapola, ziemi krzemionkowej koło Rejowca, margli na zachód od Chełma, wapieni na Roztoczu, piasków szklarskich koło Biłgoraja i piasków formierskich koło Lubartowa. Do kopalni powszechnie występujących na terenie województwa należą: kruszywa naturalne, surowce ilaste, gliny lessowe, ropy, kreda i torf¹²⁴. W ostatnim okresie wzrosło zainteresowanie gazem łupkowym, który może występować w formacjach perspektywicznych¹²⁵.

Województwo lubelskie jest regionem o typowo rolniczym charakterze. Sytuacja społeczno-gospodarcza oraz wyraźnie zróżnicowane są w poszczególnych podregionach. Najwyższy poziom rozwoju gospodarczego i produkcji pozarolniczej

¹¹⁸ Ochrona środowiska 2014, Informacje i opracowania statystyczne, GUS, Warszawa 2014, s. 284.

¹¹⁹ www.lubelskie.pl dostęp z dnia 25.03.2014.

¹²⁰ Ochrona środowiska 2014..., dz. cyt., s. 299.

¹²¹ Dane RDOŚ w Lublinie. Stan na 7 marca 2014.

¹²² Raport o stanie środowiska województwa lubelskiego w 2013 roku, WIOŚ, Lublin 2014, s. 90–91.

¹²³ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 206.

¹²⁴ Strategia rozwoju województwa lubelskiego ..., dz. cyt., s. 10–17.

¹²⁵ Są to ilasto-mułowcowe łupki górnego ordowiku i dolnego syluru, występujące na znacznych głębokościach (3000-4500 m), datowane na około 450 mln lat. Dotychczasowa wiedza pozwoliła na wstępne określenie możliwości występowania złóż gazu łupkowego (shalegas) w polskiej strefie ekonomicznej Bałtyku, na Pomorzu, wschodnim i północnym Mazowszu, Podlasiu i Lubelszczyźnie oraz w łupkach dolnego karbonu na Przedgórzu Sudeckim. Parametry geologiczno-geochemiczne łupków potencjalnie gazonośnych są porównywalne do klasycznych osadów tego typu w basenach amerykańskich. Na obecnym etapie poszukiwania i rozpoznawania niekonwencjonalnych złóż gazu ziemnego i ropy naftowej nie jest możliwe rzeczywiste oszacowanie ich zasobów.

wykazuje podregion lubelski. Typowo rolniczy charakter odzwierciedla wartość współczynnika osób zatrudnionych w rolnictwie w stosunku do ogólnej liczby pracujących, który w roku 2013 kształtował się na poziomie 26,51%, podczas gdy dla Polski – na poziomie 11,99%, województwa podlaskiego – 24,28%, zaś mazowieckiego – 10,96%¹²⁶.

Województwo lubelskie jest regionem zasobnym w dobre i bardzo dobre gleby. Około 76% użytków rolnych zaliczonych jest do I–IV klasy bonitacyjnej gleb¹²⁷. Wartość wskaźnika jakości i przydatności rolniczej gleb (wg IUNG) w regionie kształtuje się bardzo korzystnie na tle kraju¹²⁸ i waha się od 31,1 do 84,4. Występuje tu jednak duże zróżnicowanie. Najwyższe wartości tego wskaźnika charakteryzują gminy powiatu hrubieszowskiego – średnia dla powiatu powyżej 79 pkt, a najniższe gminy powiatu włodawskiego średnia około 36 pkt¹²⁹.

Problemy przed jakimi staje rolnictwo w województwie lubelskim są wynikiem dziedzictwa historycznego oraz peryferyjnego, przygranicznego położenia. Wśród problemów, które się nawarstwiają i stanowią źródło słabych stron rozwoju gospodarczego regionu wymienić należy¹³⁰:

- rozdrobnienie agrarne;
- bardzo niski poziom kooperacji rolników indywidualnych;
- nadmierne zaabsorbowanie siły roboczej, o niskich na ogół kwalifikacjach, w rolnictwie;
- niski poziom towarowości rolnictwa;
- negatywna selekcja w zakresie struktury demograficznej w rolnictwie i na obszarach wiejskich;
- wolne tempo przezwyceźniania monofunkcyjnego charakteru wsi;
- mało sprawne i niedofinansowane instytucje odpowiedzialne za transfer wiedzy do rolnictwa i mieszkańców wsi.

Województwo lubelskie należy do najsłabiej zaludnionych i zurbanizowanych regionów kraju. Sytuacja demograficzna jest niekorzystna i stale się pogarsza w wyniku zbyt małej liczby urodzeń i odpływu migracyjnego. Województwo lubelskie cechuje słaba dostępność transportowa do regionu z zewnątrz oraz niska dostępność i spójność komunikacyjna wewnątrz regionu¹³¹. Województwo lubelskie to jednocześnie, podobnie jak inne województwa Polski Wschodniej (podkarpackie, świętokrzyskie, podlaskie i warmińsko-mazurskie), obszar o najniższym w skali kraju (a także UE) poziomie rozwoju¹³².

O relatywnie niskiej liczbie podmiotów gospodarczych w regionie lubelskim na tle kraju świadczą wskaźniki takie jak liczba podmiotów wpisanych do rejestru/10000 ludności (1004 w Polsce i 746 w województwie lubelskim) czy też

¹²⁶ A. Siedlecka 2015: Środowiskowe aspekty funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, PSW Biała Podlaska, s. 35.

¹²⁷ Stan ochrony środowiska w województwie lubelskim 2003, WIOŚ Lublin 2004.

¹²⁸ Pod względem wskaźnika jakości i przydatności rolniczej gleb (wg IUNG) na trzecim miejscu w kraju.

¹²⁹ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 203.

¹³⁰ Strategia rozwoju województwa lubelskiego..., dz. cyt., s. 25.

¹³¹ Tamże, s. 31.

¹³² PKB per capita wynosi poniżej 80% średniej krajowej.

liczba podmiotów nowo zarejestrowanych/10000 ludności (90 w Polsce wobec 67 w województwie lubelskim)¹³³.

Nasylenie przedsiębiorczością obszarów wiejskich regionu lubelskiego jest także znacznie mniejsze w porównaniu do terenów wiejskich Polski, co obrazują wybrane wskaźniki liczby¹³⁴ podmiotów wpisanych do rejestru REGON odniesione do liczby mieszkańców. Pozytywnym zjawiskiem jest zwiększanie się wartości większości wskaźników w analizowanym okresie 2011–2013 (tabela 3.1).

Tabela 3.1. Wartości wybranych wskaźników odzwierciedlających skalę przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski i województwa lubelskiego w okresie 2011–2013

Wskaźniki	Obszary wiejskie					
	województwo lubelskie			Polska		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013
Podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności	495	512	531	663	686	710
Jednostki nowo zarejestrowane w rejestrze REGON na 10 tys. ludności	48	50	52	67	68	71
Jednostki wykreślone z rejestru REGON na 10 tys. ludności	48	35	34	67	48	50
Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na 1000 ludności	39	40	42	54	56	57

Źródło: M. Zwolińska-Ligaj na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS.

W stosunku do obszarów wiejskich w Polsce, w grupie podmiotów gospodarczych funkcjonujących w 2013 roku na obszarach wiejskich Lubelszczyzny mniejszy był udział podmiotów, których działalność opiera się na wykorzystywaniu zasobów naturalnych oraz reprezentujących sektor przemysłu i budownictwa, przy większym udziale podmiotów reprezentujących sektor usług (tabela 3.2).

Tabela 3.2. Struktura podmiotów gospodarczych Polski, obszarów wiejskich Polski oraz obszarów wiejskich województwa lubelskiego według rodzaju prowadzonej działalności w roku 2013

Obszar	Rodzaj działalności		
	rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	przemysł i budownictwo	usługi
Polska	2,2	21,4	76,4
Obszary wiejskie Polski	6,1	28,2	65,7
Obszary wiejskie woj. lubelskiego	5,9	25,6	68,4

Źródło: M. Zwolińska-Ligaj na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS.

¹³³ Obliczenia własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych, www.stat.gov.pl

¹³⁴ M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt.

Mimo, że udział sektora przemysłu (w tym podmiotów szczególnie uciążliwych dla środowiska) jest relatywnie niższy niż na obszarach wiejskich kraju, to jego oddziaływanie na środowisko w powiatach, w których występują skupiska tych podmiotów jest wyraźnie niekorzystne. Funkcjonujące na terenie województwa lubelskiego 92 zakłady szczególnie uciążliwe dla czystości powietrza w 2012 r. stanowiły około 5,2% zakładów w Polsce, 77,7% z nich posiadało urządzenia do redukcji zanieczyszczeń pyłowych, a tylko 10,9% do redukcji zanieczyszczeń gazowych¹³⁵. Województwo lubelskie charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem w rozmieszczeniu źródeł punktowych emisji. Pod względem ilości uwolnionych zanieczyszczeń do powietrza w roku 2013 na czołowych miejscach znalazły się: powiat puławski i powiat chełmski, natomiast powiat janowski znalazł się na ostatnim miejscu¹³⁶.

Struktura podmiotów gospodarczych pod względem wielkości zatrudnienia w przypadku obszarów wiejskich analizowanego regionu charakteryzowała się nieco większym udziałem mikro i małych przedsiębiorstw i mniejszym – średnich (tabela 3.3).

Tabela 3.3. Struktura podmiotów gospodarczych Polski, obszarów wiejskich Polski oraz obszarów wiejskich województwa lubelskiego według wielkości zatrudnienia w roku 2013

Obszar	Wielkość zatrudnienia			
	0–9	10–49	50–249	250 i więcej
Polska	95,6	3,6	0,7	0,1
Obszary wiejskie Polski	95,9	3,6	0,4	0,0
Obszary wiejskie woj. lubelskiego	96,0	3,6	0,4	0,0

Źródło: M. Zwolińska-Ligaj na podstawie Bank Danych Lokalnych GUS.

Obszary wiejskie w województwie lubelskim obejmują 24.152 km² (96,1% powierzchni regionu) i są zamieszkiwane przez ok. 53% ogółu ludności województwa. Poziom wykształcenia mieszkańców wsi jest wciąż niski mimo zwiększającego się dostępu społeczeństwa do usług związanych z nauką i z rozwojem społeczeństwa obywatelskiego. Na znacznej części obszarów wiejskich, położonych z dala od ośrodków miejskich, występują procesy starzenia i zmniejszania się liczby ludności. Towarzyszą temu takie trendy jak: malejący wskaźnik obciążenia demograficznego, niższy współczynnik feminizacji oraz migracje ludności z obszarów wiejskich do miast i otaczających je obszarów w celu poszukiwania pracy i kontynuacji nauki.

Jest to region o słabym zaludnieniu – 86osób na km² (Polska 123km²). Poza niskim stopniem zaludnienia województwa lubelskiego niepokojąca jest struktura ludności według ekonomicznych grup ludności. W 2013 r. liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym stanowiła 18,3% ogółu, w wieku produkcyjnym 62,7%, po-
produkcyjnym 18,9%. Wielkości te dla Polski wynosiły odpowiednio 18,2%, 63,4%,

¹³⁵ Raport o stanie środowiska województwa lubelskiego..., dz. cyt, s. 6.

¹³⁶ Tamże.

18,4%.¹³⁷ O problemie demograficznym starzejącego się społeczeństwa świadczą również wskaźniki obciążenia demograficznego¹³⁸ (tabela 3.4).

Tabela 3.4. Wskaźniki obciążenia demograficznego dla Polski i województwa lubelskiego na dzień 31 grudnia 2013r.

Jednostka terytorialna	Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym	Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym
	osoba	osoba	osoba
Polska	57,6	101,2	29,0
gminy miejskie	58,0	123,1	32,0
gminy miejsko-wiejskie	56,4	89,3	26,6
gminy wiejskie	58,0	80,0	25,8
Lubelskie	59,4	103,3	30,2
gminy miejskie	57,2	114,1	30,5
gminy miejsko-wiejskie	57,5	99,9	28,7
gminy wiejskie	61,8	96,2	30,3

Źródło: A. Siedlecka 2015: Środowiskowe aspekty..., dz. cyt., s. 60.

Poziom wskaźnika obciążenia demograficznego świadczy o bardzo niekorzystnej sytuacji demograficznej województwa, szczególnie na obszarach wiejskich. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w następujących czynnikach: ujemnym przyroście naturalnym, migracjach zarówno wewnętrznych jak i zagranicznych¹³⁹.

Na obszarach wiejskich Lubelszczyzny jednym z kluczowych problemów społecznych i ekonomicznych jest bezrobocie, a zwłaszcza bezrobocie ukryte na obszarach wiejskich. Województwo lubelskie charakteryzuje się jednym z wyższych poziomów bezrobocia. Stopa bezrobocia rejestrowanego w 2013 roku kształtowała się na poziomie 14,4% – dla Polski wynosiła 13,4%¹⁴⁰. Obszary wiejskie Lubelszczyzny rozwijają się wolniej niż miasta regionu. Są mniej atrakcyjne dla inwestorów, mają wyższe bezrobocie i dysponują niewielkim kapitałem. Wyjątkiem są obszary wiejskie położone wokół Lublina i większych miast województwa charakteryzując się wyższym poziomem rozwoju niż pozostałe.

W porównaniu z miastami obszary wiejskie są gorzej wyposażone w podstawową infrastrukturę społeczną i techniczną. Według danych GUS na koniec 2013 roku, długość sieci kanalizacyjnej na obszarze województwa lubelskiego stanowiła 27,0% długości sieci wodociągowej. Z oczyszczalni ścieków korzystało 55,5% ludności województwa lubelskiego (w Polsce 70,3%)¹⁴¹, przy czym 94,5%, korzystających to

¹³⁷ Obliczenia własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych, www.stat.gov.pl dostęp z dnia 8.02.2014.

¹³⁸ A. Siedlecka 2015: Środowiskowe aspekty..., dz. cyt., s. 60.

¹³⁹ I. Frenkel 2014: Ludność wiejska [w:] Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi, I. Nurzyńska, W. Poczta, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s.29.

¹⁴⁰ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 201.

¹⁴¹ Ochrona środowiska 2014..., dz. cyt., s. 72.

mieszkańcy miast, a zaledwie 22,0% to mieszkańcy wsi. Na tle kraju województwo lubelskie mieści się poniżej średniego krajowego odsetka mieszkańców korzystających z kanalizacji¹⁴².

W dokumentach strategicznych dotyczących rozwoju regionu tradycyjnie wskazywane było rolnictwo i turystyka oraz przemysł rolno-spożywczy. W obowiązującej „Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 r.” zaistniała w związku z wytycznymi polityki regionalnej Unii Europejskiej potrzeba wskazania tzw. inteligentnych specjalizacji, w których regiony mogą znajdować często nisze – nowe źródło innowacyjnej przewagi konkurencyjnej¹⁴³. Jako kluczowe inteligentne specjalizacje regionu lubelskiego w „Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 r.” wskazano¹⁴⁴: biogospodarkę¹⁴⁵, medycynę i zdrowie, informatykę i automatykę oraz energetykę niskoemisyjną.

3.2. Dobór i charakterystyka gmin

Dobór gmin do badania (30 gmin przyrodniczo cennych i 10 gmin porównawczych) dokonany został w oparciu o przeprowadzoną uprzednio klasyfikację wszystkich 193 gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego według kategorii cenności przyrodniczej (ekologicznej) – zaprezentowane w rozdziale 1 pracy.

Gminy przyrodniczo cenne wyodrębniono na podstawie trzech kryteriów: mocy ekologicznej formy użytkowania, zanieczyszczenia środowiska i stopnia zdegradowania poszczególnych elementów środowiska oraz stopnia zachowania naturalnych elementów środowiska¹⁴⁶. Do oceny stopnia cenności przyrodniczej zastosowana została

¹⁴² Raport o stanie środowiska..., dz. cyt., s. 38–39.

¹⁴³ Według Dyrekcji Generalnej ds. Polityki Regionalnej Komisji Europejskiej taka specjalizacja może zapewnić wzrost konkurencyjności regionów, a w rezultacie ich szybszy rozwój. Dlatego dokumenty UE wyznaczające politykę rozwoju na lata 2014–2020 zalecają regionom inteligentną specjalizację. Każdy z nich powinien określić, w jakiej dziedzinie będzie się specjalizował i ująć to w swojej strategii rozwoju. Strategia Europa 2020 zakłada wspieranie inteligentnej specjalizacji regionów, czyli innowacyjnego rozwoju poszczególnych obszarów czerpiącego z ich naturalnych zasobów, tradycyjnych przemysłów itp., czyli z tego wszystkiego, co stanowi o ich specyfice i wyjątkowości. Za: Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Komitet Komisji KOM, 3.3.2010, Bruksela. oraz M. Słodowa-Hełpa 2013: Wyzwania stojące przed polskim samorządem lokalnym w perspektywie 2014–2020. Studia Oeconomica Posnaniensia, tom 1, nr 6 (25), s. 44.

¹⁴⁴ Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 r., Urząd Marszałkowski w Lublinie, Lublin 2014, s. 26.

¹⁴⁵ Biogospodarka obejmuje wszystkie rodzaje aktywności gospodarczej oparte na biotechnologiach, zwłaszcza produkcję roślinną i zwierzęcą, produkcję pasz i przetwórstwo rolno-spożywcze, przemysł farmaceutyczny, chemiczny, odnawialne źródła energii (biorafinerie, biopaliwa) zdrowie publiczne oraz przemysły i usługi środowiskowe (ekobiznes), gospodarkę odpadami i recykling, gospodarkę ściekami, monitoring zanieczyszczeń powietrza, zarządzanie środowiskiem, rekultywację gruntów i oczyszczanie wód gruntowych, monitoring hałasu, usługi badawczo-rozwojowe w zakresie ochrony środowiska oraz monitoring środowiska i analizy laboratoryjne, zarządzanie efektywnością wykorzystania zasobów za: Regionalna Strategia..., dz. cyt., s. 26.

¹⁴⁶ Opis wskaźników użytych do pomiaru cenności ekologicznej gmin zaprezentowano szczegółowo w: D. Guzał-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 162.

metoda sum standaryzowanych (wskaźnik Perkala). Wskaźnik został skonstruowany przy założeniu, że wszystkie cechy są równoważne na każdym poziomie uogólnienia.

Klasyfikacja gmin według klas cenności ekologicznej umożliwiła przeprowadzenie doboru 30 gmin z grupy najcenniejszych przyrodniczo (bardzo wysokiej i wysokiej klasy cenności) oraz 10 gmin porównawczych z klasy o bardzo niskim poziomie cenności. Dokonany był on w oparciu o miernik wartości udziału w podatku dochodowym od osób prawnych CIT w budżecie gminy (średnia wartość udziału z okresu 2009–2011). Wybranie tego miernika jako dodatkowego kryterium doboru miało na celu wyłonienie do badań gmin cennych przyrodniczo, w przypadku których cenności tej towarzyszy zróżnicowany poziom aktywności gospodarczej.

W grupie gmin najcenniejszych ekologicznie (bardzo wysokiej i wysokiej klasy cenności) wybranych zostało najpierw 15 o najwyższej wartości udziału podatku dochodowego od osób prawnych CIT, są to gminy, w których cenności przyrodniczej towarzyszyła wysoka aktywność gospodarcza, a następnie z pozostałych gmin w tej grupie (bardzo wysokiej i wysokiej cenności) wybrano, przy pomocy analizy skupień metodą k-średnich, kolejne 15 gmin wykazujących zróżnicowany poziom aktywności gospodarczej (zróżnicowany poziom wartości udziału w podatku CIT). 10 gmin porównawczych dobranych zostało z grupy gmin najmniej cennych przyrodniczo – przy pomocy analizy skupień metodą k-średnich – wybrane zostały gminy zróżnicowane pod względem wartości udziału w podatku CIT. Charakterystyka badanych gmin ze względu na wartość wskaźnika cenności przyrodniczej zawarta została w tabeli 3.5.

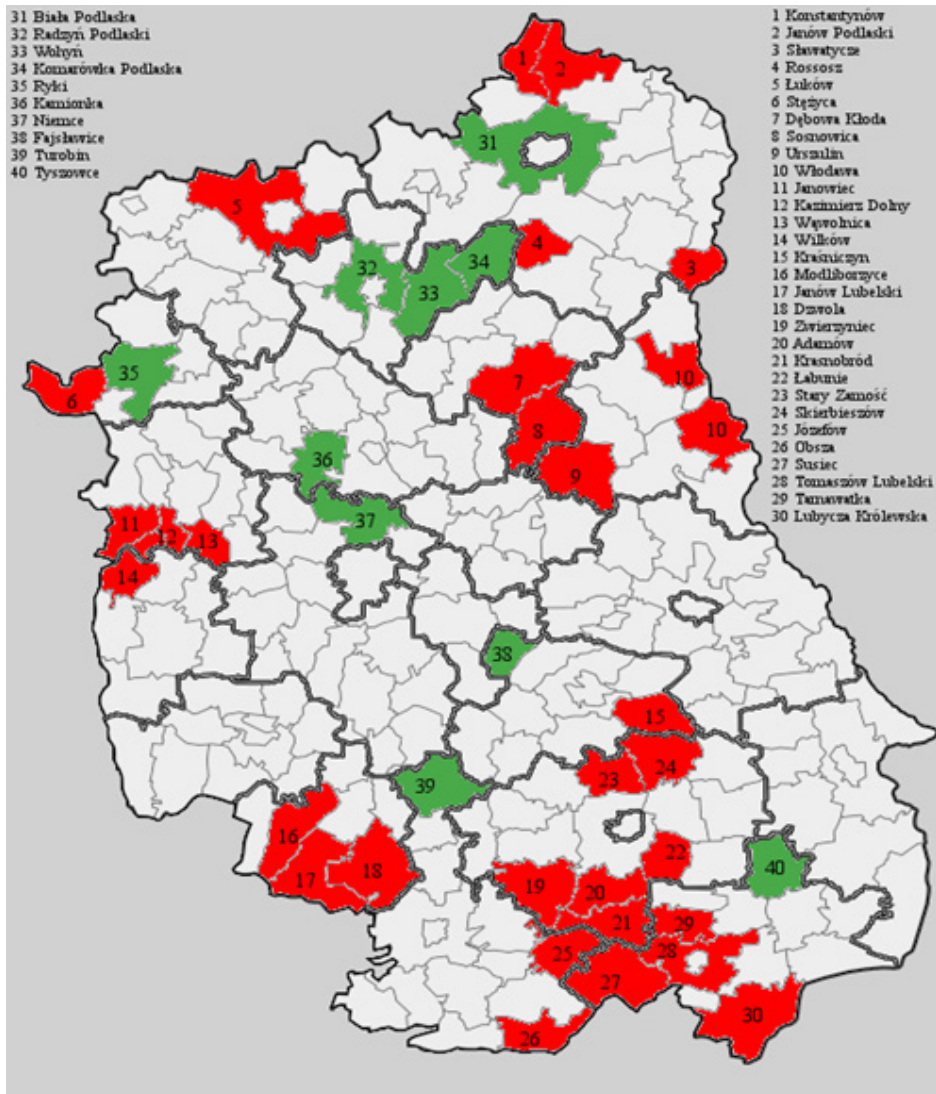
Tabela 3.5. Kryteria doboru gmin, w których przeprowadzono badania

Gmina	Typ PC (przyrodniczo cenna) P (porównawcza)	Powiat	Wartość wskaźnika cenności przyrodniczej
Tomaszów Lubelski	PC	tomaszowski	0,7102
Zwierzyniec *	PC	zamojski	0,5131
Krasnobród *	PC	zamojski	0,4802
Józefów *	PC	biłgorajski	0,4797
Janów Lubelski *	PC	janowski	0,4671
Łukowa *	PC	biłgorajski	0,4526
Kazimierz Dolny *	PC	puławski	0,4510
Modliborzyce *	PC	janowski	0,4488
Susiec *	PC	tomaszowski	0,4449
Dzwola	PC	janowski	0,4261
Ślawatycze *	PC	białski	0,4256
Adamów *	PC	zamojski	0,4206
Janowiec *	PC	puławski	0,4119
Urszulín	PC	Włodawski	0,3911
Rossosz*	PC	białski	0,3848
Sosnowica	PC	parczewski	0,3811
Skierbieszów	PC	zamojski	0,3792
Stary Zamość	PC	zamojski	0,3785
Wąwolnica	PC	puławski	0,3770
Dębowa Kłoda	PC	parczewski	0,3762
Wilków	PC	opolski	0,3761
Janów Podlaski *	PC	białski	0,3739
Włodawa	PC	włodawski	0,3699
Łabunie	PC	zamojski	0,3672
Tarnawatka *	PC	tomaszowski	0,3636
Konstantynów	PC	białski	0,3584
Stężycza	PC	rycki	0,3544
Obsza *	PC	biłgorajski	0,3539
Kraśniczyn	PC	krasnostawski	0,3492
Lubycza Królewska	PC	tomaszowski	0,3484
Tyszowce	P	tomaszowski	0,2329
Fajslawice	P	krasnostawski	0,2326
Kamionka	P	lubartowski	0,2250
Biała Podlaska	P	białski	0,2200
Radzyń Podlaski	P	radzyński	0,1964
Turobin	P	biłgorajski	0,1947
Komarówka Podlaska	P	radzyński	0,1944
Ryki	P	rycki	0,1880
Niemce	P	lubelski	0,1623
Wołyń	P	radzyński	0,1526

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

* 15 gmin z grupy 30 wykazujące najwyższy poziom wartości średniego udziału w podatku CIT w latach 2009–2011 – powyżej 5500 zł, pozostałe gminy to gminy o zróżnicowanym poziomie tego wskaźnika, ale poniżej wartości 5500 zł.

Na mapie 3.1 przedstawiono przestrzenne rozmieszczenie badanych gmin.

Mapa 3.1. Rozmieszczenie przestrzenne 40 gmin z próby badawczej

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań; 30 gmin przyrodniczo cennych (numery od 1 do 30) i 10 gmin porównawczych (numery od 31 do 40).

3.3. Poziomy badania ze wskazaniem stosowanych metod, technik i narzędzi badawczych

Badania zostały zrealizowane na trzech poziomach:

Poziom I – badania ilościowe

Obejmowały wszystkie gminy wiejskie województwa lubelskiego (172) oraz miejsko-wiejskie (21) – łącznie 193 gminy. Gminy poddane zostały analizie statystycznej służącej klasyfikacji oraz wyłonieniu obszarów najcenniejszych przyrodniczo oraz zagrożonych – poddanych wysokiej antropopresji, a także typów funkcjonalnych struktury gospodarczej.

Poziom II – badania ilościowe i jakościowe

Obejmowały 40 gmin (około 20% wszystkich gmin), z czego 30 z grupy najcenniejszych przyrodniczo oraz 10 gmin porównawczych, pozbawionych cechy unikalnego, cennego środowiska przyrodniczego z grupy gmin o niskiej cenności ekologicznej. W każdej gminie badania przeprowadzone były w miejscowości – siedziby urzędu gminy oraz dwóch innych miejscowościach. Badaniem objęto następujące podmioty:

1. Samorządy gmin – w każdym z 30 urzędów gmin przyrodniczo cennych i 10 urzędach gmin porównawczych przeprowadzono pogłębiony wywiad z wójtem/burmistrzem, pracownikiem urzędu zajmującym się sprawami ochrony środowiska, a także prezesem ZUK oraz sondaż diagnostyczny z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety skierowanej do radnych – zgodę na udział w badaniu wyraziło 383 radnych z gmin przyrodniczo cennych (85,7% ogółu) i 116 z gmin porównawczych (74,4% ogółu).
2. Przedsiębiorstwa¹⁴⁷ – w każdej z 40 gmin przeprowadzono 5 standaryzowanych wywiadów z właścicielem/współwłaścicielem lub osobą zarządzającą firmą (200 wywiadów), gdzie dobór odzwierciedlał strukturę rodzajową oraz wielkości zatrudnienia podmiotów każdej z gmin (na podstawie zakupionej w WUS w Lublinie bazy danych podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON funkcjonujących w gminach wiejskich i obszarach wiejskich gmin wiejsko-miejskich województwa lubelskiego). Dobór przedsiębiorstw do badania dokonano przy użyciu metody celowo-losowej. W ramach badanej grupy odrębnej analizie poddane zostały przedsiębiorstwa reprezentujące branże przyjazne bioróżnorodności – m.in. rolnictwo i przetwórstwo, leśnictwo i przetwórstwo drewna, rybołówstwo i akwakultura, turystyka, usługi ochrony środowiska (baza WUS w Lublinie). W przypadku tych przedsiębiorstw wykorzystana została zmodyfikowana wersja kwestionariusza wywiadu. Dodatkowo zrealizowane zostały na podstawie kwestionariusza wywiadu z 10 przedsiębiorstwami z obszaru województwa lubelskiego, posiadającymi certyfikat SZS na zgodność z wymaganiami normy ISO 14001 (około 5 – obszary wiejskie, reszta – dobór według branż i lokalizacji poza

¹⁴⁷ Kompleksowe wyniki badań nad przedsiębiorstwami z badanych obszarów przedstawiono w pracy: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt.

Lublinem – małe miasta – Świdnik, Puławy, Kraśnik, Chełm itp.). W przypadku tych przedsiębiorstw wykorzystana została zmodyfikowana wersja kwestionariusza wywiadu. Łącznie zrealizowanych zostało 210 wywiadów z przedstawicielami przedsiębiorstw.

3. Gospodarstwa rolne¹⁴⁸ – 5 gospodarstw z każdej gminy (łącznie 200) o powierzchni co najmniej 5 ha UR (z czego 3 realizujące programy rolno-środowiskowe, z wyłączeniem Pakietu 2 rolnictwo ekologiczne), a ponad to w ramach 200 – 50 gospodarstw agroturystycznych (około 10% funkcjonujących w województwie dane LODR stan na 1.01.2011), 60 gospodarstw ekologicznych certyfikowanych (około 10% z województwa), 60 reprezentujących rolnictwo konwencjonalne gospodarstwa średnie (5–10 ha) – typowa produkcja rolnicza z wyłączeniem działów specjalnych produkcji rolniczej oraz produkcji warzywniczej, gdzie głównym źródłem zatrudnienia jest praca we własnym gospodarstwie rolnym) i 30 gospodarstw dużych – powyżej 50 ha – produkujących głównie na rynek. Taki dobór miał na celu wyłonienie różnych rodzajów gospodarstw ze szczególnym uwzględnieniem typu działalności predysponowanej na obszarach cennych przyrodniczo a w tym gospodarstwa realizujące programy rolno-środowiskowe, gospodarstwa ekologiczne i agroturystyczne, ale też wyłonione gospodarstwa produkujące wyłącznie na rynek /intensywne/ powodujące potencjalne kolizje ze środowiskiem przyrodniczym. Dobór gospodarstw rolnych do badania dokonano przy użyciu metody celowo-losowej.

Tabela 3.6. Struktura badanych gospodarstw

Rodzaj gospodarstwa	Gospodarstwa z gmin		Suma
	przyrodniczo cennych	porównawczych	
agroturystyczne	39	11	50
duże	25	5	30
ekologiczne	43	17	60
konwencjonalne	43	17	60
Suma	150	50	200

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Badaniami ankietowymi objęto gospodarstwa rolne o powierzchni co najmniej 5 ha UR, przyjmując założenie J. S. Zegara, iż gospodarstwa o mniejszej powierzchni nie mają większego znaczenia dla produkcji rolniczej i trudno upatrywać przed nimi przyszłość związaną z działalnością rolniczą. Jak zauważa autor ten gospodarstwa o mniejszym areale mogą być także wysoko produkcyjne i wysoko dochodowe w przypadku produkcji specjalistycznej (działy specjalne), ale taka produkcja nie powinna mieć miejsca na terenach objętych ograniczeniami środowiskowymi¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Kompleksowe wyniki badań nad przedsiębiorstwami z badanych obszarów przedstawiono w pracy: A. Siedlecka 2015: Środowiskowe aspekty..., dz. cyt.

¹⁴⁹ J. S. Zegar, Szanse rolnictwa zrównoważonego na terenach Natura 2000, s. 295.

Poziom III – badania jakościowe

Obejmowały:

1. wybrane studia przypadku:
 - obszarów zagrożonych kolizją: wykazano występowanie obszaru zagrożenia intensywnym rozwojem turystyki (studium przypadku gmin Kazimierz Dolny i Włodawa w rozdziale 1 pracy);
 - wybranych gmin opierających swój rozwój na unikalnych sposobach wykorzystania walorów przyrodniczych i kulturowych (studium przypadku gminy Janów Lubelski przedstawione w monografii autorstwa D. Guzal-Dec pt.: „Samorząd gminny w kreowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych województwa lubelskiego” (rozdział 7),
2. pogłębione wywiady z przedsiębiorstwami oraz gospodarstwami rolnymi opierającymi swoje strategie rozwojowe na zasobach i walorach środowiska przyrodniczego,
3. wywiady z przedsiębiorstwami z wdrożonymi SZS ISO 14001.

3.4. Charakterystyka badanych przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych

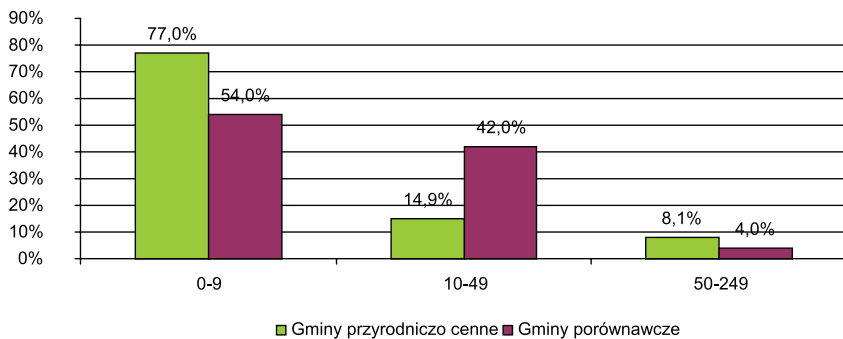
Celem badań przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych była charakterystyka i ocena uwarunkowań ich działalności gospodarczej ze szczególnym uwzględnieniem uwarunkowań przyrodniczych oraz wskazanie kluczowych czynników i barier działalności gospodarczej występujących na obszarach przyrodniczo cennych. Biorąc pod uwagę potrzebę aktywizacji gospodarczej obszarów przyrodniczo cennych w oparciu o zrównoważone wykorzystanie ich zasobów dokonano po pierwsze diagnozy stanu i systematyki kierunków wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze na obszarach cennych przyrodniczo oraz dokonano oceny stanu i możliwości upowszechniania zarządzania środowiskowego. Rozważania uporządkowano w oparciu o charakterystykę porównawczą podmiotów uwzględniającą ich lokalizację – na terenie gmin przyrodniczo cennych i pozostałych. Przyjęty układ analityczny pozwolił na wyłonienie wpływu czynnika położenia na prezentowane postawy i formułowane opinie przedstawicieli badanych podmiotów.

3.4.1. Charakterystyka badanych przedsiębiorstw

W grupie badanych podmiotów dominowały mikroprzedsiębiorstwa, jednak bardziej rozdrobniona struktura według wielkości zatrudnienia była charakterystyczna dla obszarów przyrodniczo cennych, w których przypadku mikroprzedsiębiorstwa stanowiły 77% ogółu badanych podmiotów¹⁵⁰ (wykres 3.1).

¹⁵⁰ Charakterystyka badanych przedsiębiorstw przedstawiona za: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt. (Rozdział 4 pt. „Organizacja badań i charakterystyka próby badawczej”).

Wykres 3.1. Struktura badanych przedsiębiorstw według wielkości zatrudnienia i lokalizacji

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Przeciętna wielkość zatrudnienia w przedsiębiorstwach funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych w pełnym wymiarze godzin wynosiła 13,1 osoby, a w przypadku gmin porównawczych – 16,2. W gminach przyrodniczo cennych mniej osób zatrudniano w niepełnym wymiarze godzin oraz więcej w charakterze pracowników sezonowych. Podobny, w porównywanych gminach, był udział w zatrudnieniu respondentów i członków ich rodzin (tabela 3.7).

Tabela 3.7. Przeciętna wielkość zatrudnienia w badanych przedsiębiorstwach według formy zatrudnienia i lokalizacji

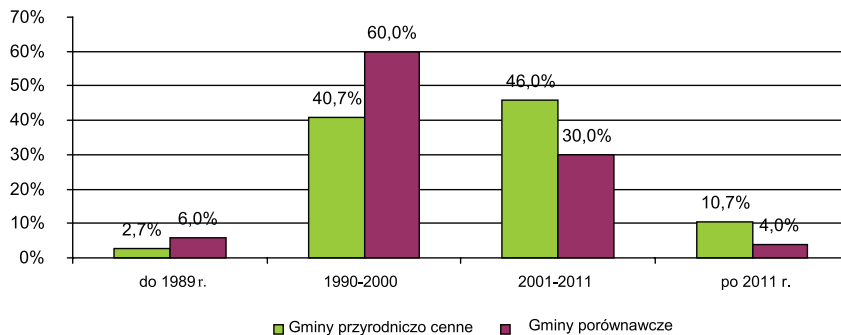
Forma zatrudnienia	Przedsiębiorstwa z gmin							
	przyrodniczo cennych				porównawczych			
	ogółem		w tym respondent i jego rodzina		ogółem		w tym respondent i jego rodzina	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
pełny wymiar godzin	13,1	30,7	1,7	1,1	16,2	21,2	1,7	0,9
niepełny wymiar godzin	3,0	4,9	1,3	0,5	10,4	13,1	1,0	-
pracownicy sezonowi, dorywczycy	6,1	7,4	1,7	0,8	5,2	5,0	2,0	-

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Przedsiębiorstwa z gmin przyrodniczo cennych charakteryzował krótszy staż rynkowy w porównaniu do podmiotów z gmin porównawczych. Ponad połowa

(56,7%) organizacji powstała po roku 2000, w tym 10,7% po roku 2011 (wykres 3.2).

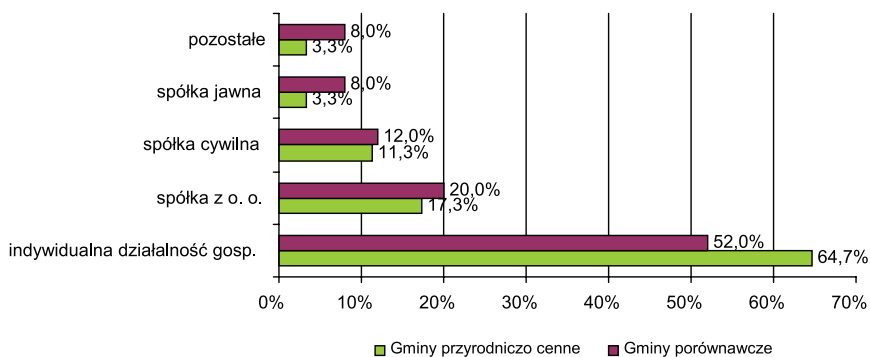
Wykres 3.2. Struktura badanych przedsiębiorstw według roku powołania i lokalizacji

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Dominującą formą prawno-organizacyjną działalności w badanej grupie była indywidualna działalność gospodarcza. Pozostałymi formami, o mniejszej reprezentacji w próbie, były spółki z o. o. oraz spółki cywilne. Zauważyć należy, że w przypadku obszarów przyrodniczo cennych wyraźnie większy był udział przedsiębiorstw funkcjonujących w oparciu o formę indywidualnej działalności gospodarczej oraz mniejszy w odniesieniu do spółek (wykres 3.3).

Wykres 3.3. Struktura badanych przedsiębiorstw według formy prawno-organizacyjnej i lokalizacji

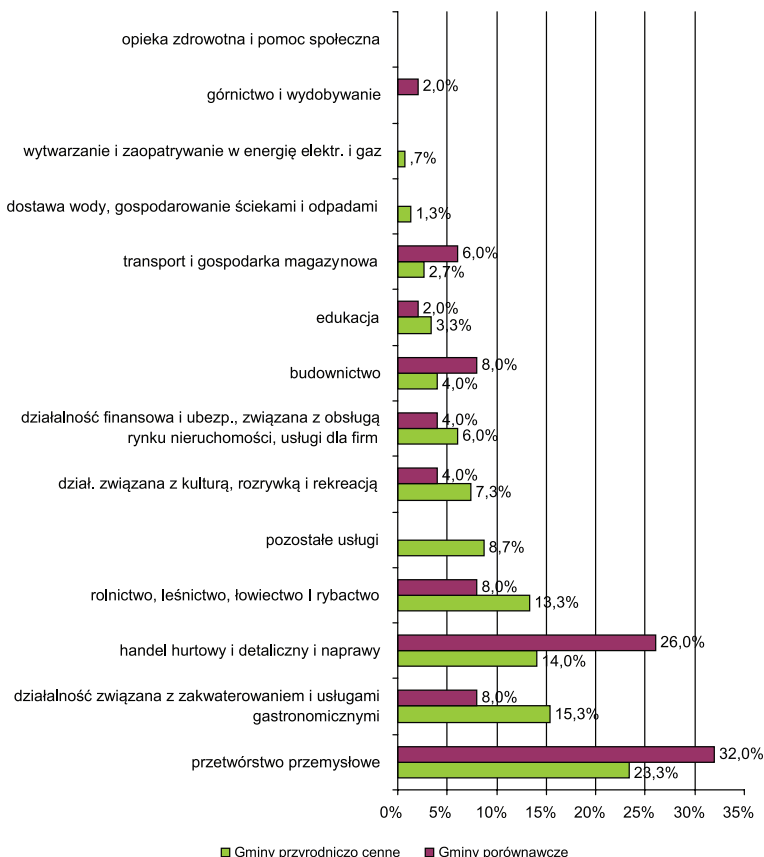
Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Niemal połowa przedsiębiorstw (46,9% na obszarach przyrodniczo cennych i 46,0% na obszarach pozostałych) posiadała status firmy rodzinnej. Oznaczał on, że w firmie pracowało, formalnie lub nieformalnie, co najmniej dwóch członków rodzi-

ny, co najmniej jeden członek rodziny posiadał decydujący wpływ na zarządzanie w firmie oraz rodzina posiadała udziały w przedsiębiorstwie¹⁵¹.

W strukturze branżowej badanych podmiotów dominowało przetwórstwo przemysłowe oraz handel. Przedsiębiorstwa z obszarów przyrodniczo cennych reprezentowały różnorodne dziedziny działalności. Branżą najczęściej reprezentowaną było przetwórstwo przemysłowe (23,3%), kolejnymi branżami, o mniejszym udziale w próbie, były: działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (15,3%), handel hurtowy i detaliczny i naprawy (14,0%) oraz rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo (13,3%). W przypadku gmin porównawczych wyraźnie wyróżniały się – przetwórstwo przemysłowe (32,0%) oraz handel hurtowy i detaliczny i naprawy (26,0%) (wykres 3.4).

Wykres 3.4. Struktura badanych przedsiębiorstw według rodzaju działalności i lokalizacji

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

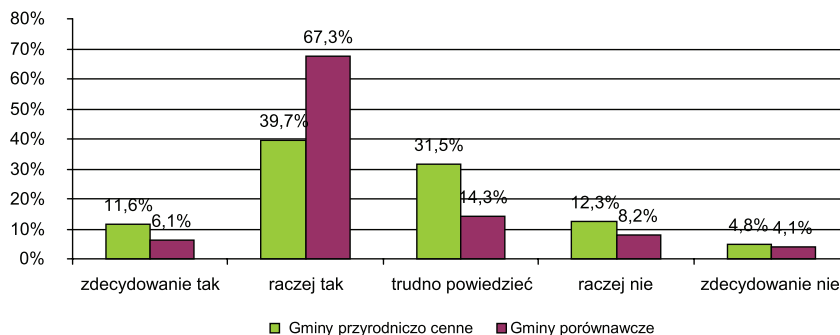
¹⁵¹ Definicja przyjęta za: Firmy rodzinne w polskiej gospodarce – szanse i wyzwania, Projekt współfinansowany przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego, realizowany na zlecenie Zespołu Rozwoju Zasobów Ludzkich PARP, Warszawa 2009, s. 52.

Przedsiębiorstwa zlokalizowane w gminach zaliczonych do cennych przyrodniczo i pozostałych charakteryzowały się bardzo zbliżonym geograficznym zasięgiem obsługiwanych rynków. Ponad 1/3 badanych podmiotów obsługiwała rynki lokalne, około 14% regionalne, ponad 1/3 krajowe i ponad 10% zagraniczne. W grupie podmiotów obsługujących ponadlokalne rynki dominujący był zatem udział podmiotów o krajowym zasięgu rynków.

Przedsiębiorstwa zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych wykazywały, w porównaniu do tych zlokalizowanych na pozostałych terenach, większe powiązania z lokalnymi rynkami dóbr i usług. Na obszarach przyrodniczo cennych 39% przedsiębiorstw od 50–100% wartości zakupów realizowało na terenie gminy. W przypadku obszarów porównawczych odsetek był dużo mniejszy i wynosił 16%.

Znaczna grupa badanych przedsiębiorców oceniała pozytywnie sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa, przy czym, właściciele (menadżerowie) przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie gmin przyrodniczo cennych zdecydowanie rzadziej (49,0%) oceniali sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstw jako dobrą i bardzo dobrą w porównaniu do podmiotów z gmin porównawczych (83,7%). Dostyc duża grupa podmiotów (38,1%) z obszarów przyrodniczo cennych oceniła tą sytuację przeciętnie. Obserwowane różnice charakteryzowała statystyczna istotność ($t=-4,159$, $p<0,001$). Na wykresie 3.5 przedstawiono opinie przedsiębiorców odnośnie odnotowania rozwoju przedsiębiorstwa w okresie 2011 – 2013.

Wykres 3.5. Opinie przedsiębiorców odnośnie odnotowania rozwoju przedsiębiorstwa w okresie 2011-2013 według lokalizacji przedsiębiorstw

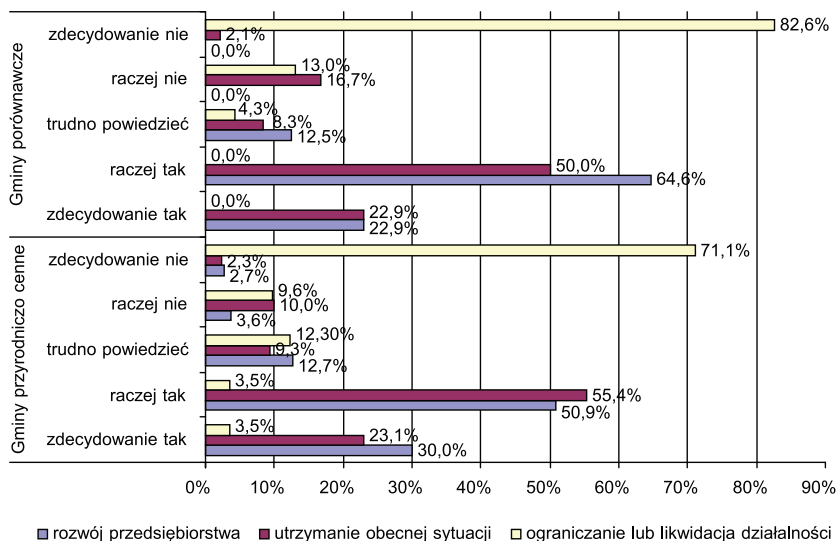

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Większość badanych przedsiębiorców oceniała, że przedsiębiorstwo w ciągu ostatnich trzech lat rozwinęło działalność, przy czym właściciele (menadżerowie) przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie gmin przyrodniczo cennych znacznie rzadziej formułowali pozytywne oceny (51,3%) w porównaniu do podmiotów z gmin pozostałych (73,4%). Ponadto przedsiębiorcy z terenów przyrodniczo cennych częściej nie potrafili dokonać jednoznacznej oceny kierunku zmian, które w badanym okresie dotyczyły organizacji (wykres 3.5). Obserwowanych różnic cechowała jednak statystyczna istotność ($t=-1,373$, $p=0,171$).

Na wykresie 3.6 przedstawiono informacje na temat deklarowanych planów przedsiębiorców w perspektywie najbliższych trzech lat według lokalizacji w gminach przyrodniczo cennych i pozostałych.

Wykres 3.6. Deklarowane plany przedsiębiorców w perspektywie najbliższych trzech lat według lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

O dosyć stabilnej pozycji rynkowej większości badanych podmiotów świadczą wykazywane plany rozwojowe, przy czym w nieco mniejszym zakresie zgłaszane w przypadku przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych. Na obszarach cennych przyrodniczo 80,9% przedsiębiorców zadeklarowało plany rozwoju działalności gospodarczej, natomiast w przypadku porównywanej grupy – 87,5%.

3.4.2. Charakterystyka badanych gospodarstw rolnych

Ze względu na dobór próby do badań minimalna wielkość gospodarstwa to 5 ha. Średnia powierzchnia wszystkich 200 podmiotów wynosiła 23,9 ha, przy odchyleniu standardowym 51,3 ha. Gospodarstwa z terenu gmin o wyższych walorach środowiskowych były większe, gdyż ich średnia powierzchnia kształtowała się na poziomie 27,5 ha (odchylenie standardowe 58,4). W przypadku gmin porównawczych z terenów o niższych walorach środowiskowych wielkość ta wyniosła 13,6 ha (odchylenie standardowe 17,5).

Badane podmioty to gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą. Analizując badane gospodarstwa rolne z uwzględnieniem profilu produkcji należy wskazać, iż były to głównie podmioty zajmujące się produkcją roślinną. Z wiodących kierunków

produkcji należy wymienić produkcję zbóż, roślin przemysłowych i pastewnych oraz ziemniaków.

W badanych gospodarstwach rolnych dominowała produkcja zbóż – powierzchnia zasiewów zboża kształtowała się ona na poziomie 11,9 ha, odchylenie standardowe 18,3. Analizując powierzchnię zasiewów w gospodarstwach z uwzględnieniem podziału na gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą na terenie gmin o wyższych walorach środowiskowych (przyrodniczo cennych) i gmin porównawczych można zaobserwować, iż w przypadku gmin przyrodniczo cennych średnia powierzchnia zasiewów zbóż była wyższa. Wynosiła ona 12,6 ha (odchylenie standardowe 17,7), zaś dla gmin o niższych walorach przyrodniczych 9,6 ha (odchylenie standardowe 20,2). Zbożami produkowanymi w gospodarstwach były głównie pszenica, żyto, jęczmień i owies (tabela 3.8).

Tabela 3.8. Powierzchnia zasiewów wybranych elementów produkcji roślinnej

Wyszczególnienie	Ogółem (ha)		Gospodarstwa z gmin			
			przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
zboża	11,9	18,3	12,6	17,7	9,6	20,2
rośliny przemysłowe	8,0	14,3	9,9	15,8	1,9	2,9
rośliny pastewne	6,3	11,9	7,4	13,2	2,1	1,7
ziemniaki	1,6	2,7	1,4	2,4	1,8	3,1
pozostałe	7,6	15,9	7,4	16,2	7,9	15,4

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Kolejną grupą roślin, w strukturze zasiewów były rośliny przemysłowe, głównie buraki i rzepak. Średnia powierzchnia zasiewów roślin przemysłowych wynosiła 8,0 ha (odchylenie standardowe 14,3). W tym przypadku również dostrzegalna jest różnica pomiędzy produkcją w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych. Średnia dla gospodarstw z gmin o wyższych walorach środowiskowych wynosiła 9,9 ha (odchylenie standardowe 15,8), zaś w gospodarstwach z gmin porównawczych 1,9 ha (odchylenie standardowe 2,9). Również w przypadku roślin pastewnych zarysowały się różnice pomiędzy tymi dwoma grupami gospodarstw, średnia powierzchnia w gospodarstwach przyrodniczo cennych wynosiła 7,4 ha (odchylenie standardowe 13,2), zaś porównawczych 2,1 ha (odchylenie standardowe 1,7).

Średnia powierzchnia zasiewów ziemniaka była najmniejsza w strukturze wszystkich analizowanych rodzajów produkcji roślinnej – wynosiła 1,6 ha (odchylenie standardowe 2,7). W tym przypadku średnia powierzchnia zasiewów była nieznacznie wyższa w gospodarstwach z terenu gmin porównawczych.

Drugi kierunek produkcji w badanych gospodarstwach rolnych to produkcja bydła, krów, drobiu oraz trzody chlewnej.

Tabela 3.9. Stan pogłowia wybranych zwierząt w badanych gospodarstwach

Wyszczególnienie	Ogółem (szt.)		Gospodarstwa z gmin			
			przyrodniczo cen- nych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
bydło	17,6	27,0	15,6	21,0	23,4	42,8
krówy	9,2	16,9	6,6	6,9	16,2	30,3
trzoda chlewna	17,2	27,5	11,8	9,00	33,5	51,9
lochy	4,1	4,6	4,0	5,4	4,3	3,5
owce	7,0	4,2	4,0	3,2	10,0	8,2
kozy	3,8	1,6	3,6	1,7	4,25	1,5
drób	36,6	18,5	35,4	18,9	43,5	15,0
konie	6,3	6,5	6,9	6,3	5,0	7,4

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Średnie pogłowie bydła wynosiło 17,6 szt. (odchylenie standardowe 27,0), zaś krów 9,2 szt. (odchylenie standardowe 16,9). Zarówno średnie pogłowie bydła i krów było zróżnicowane w gospodarstwach z terenu gmin przyrodniczo cennych i porównawczych. W gminach o niższych walorach środowiskowych wielkości te były wyższe (tabela 3.9).

Średnie pogłowie trzody chlewnej w badanych gospodarstwach rolnych wyniosło 17,2 szt. (odchylenie standardowe 27,5) i było wyższe w gospodarstwach porównawczych (średnie pogłowie 33,5 szt., odchylenie standardowe 51,9). Jednakże należy wskazać, iż pogłowie trzody chlewnej w badanych gospodarstwach było zróżnicowane i jedynie w 17 wynosiło powyżej 10 sztuk. Średnia liczba drobiu w gospodarstwach wynosiła 36,6 (odchylenie standardowe 18,5). Drób stanowił przedmiot produkcji w 41 gospodarstwach rolnych. Gospodarstwa charakteryzowały się również posiadaniem koni. Jednakże jedynie tylko 19 gospodarstw wskazało na ten fakt. Średnia liczba koni w gospodarstwach wyniosła 6,3 szt. (odchylenie standardowe 6,6).

Kolejnym ważnym obszarem analizy funkcjonowania gospodarstw rolnych był poziom ich wyposażenia w maszyny i urządzenia niezbędne do prowadzenia produkcji roślinnej i zwierzęcej (tabela 3.10).

Tabela 3.10. Poziom wyposażenia w urządzenia i instalacje do produkcji roślinnej i zwierzęcej w badanych gospodarstwach rolnych

Nazwa maszyny, urządzenia	Ogółem (szt.)	Gospodarstwa z gmin	
		przyrodniczo cennych	porównawczych
samochód ciężarowy	7,4	10,1	–
samochód dostawczy	36,4	33,3	44,9
ciągnik	77,5	80,4	69,4
urządzenia transportowe	38,5	40,6	32,7
Maszyny do produkcji roślinnej:			
kombajny zbożowe	25,7	28,3	18,4
kombajny ziemniaczane	11,8	10,9	14,3
kombajny buraczane	4,9	4,4	6,3
silosokombajny	1,1	1,5	–
kosiarki ciągnikowe	33,3	34,8	29,2
przyczepy zbierające	14,0	13,0	16,7
prasy zbierające	19,5	21,2	14,6
ładowacze	17,7	16,7	20,8
kopaczki do ziemniaków	10,4	11,0	8,5
sadzarki do ziemniaków	15,8	12,4	25,5
rozsiewacze nawozów i wapnia	44,1	43,5	45,8
rozzutnik obornika	30,3	32,8	22,9
agregaty uprawowe	36,8	36,5	37,5
polowe opryskiwacze ciągnikowe	47,3	52,6	31,9
Maszyny do produkcji zwierzęcej:			
dojarki bańkowe	10,5	11,9	6,4
dojarki rurociągowe	4,4	4,5	4,3
chłodziarka	11,6	11,2	12,8
zbiorniki na mleko	12,2	13,4	8,5
instalacja do zadawania pasz	7,1	5,2	12,5
instalacja do usuw. obornika	7,3	6,8	8,5

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Analizując poziom wyposażenia gospodarstw rolnych w środki transportu, maszyny i urządzenia stanowiące wyposażenie gospodarstw, można zaobserwować nieznaczne różnice pomiędzy poziomem w dwóch grupach gospodarstw ze względu na gminę umiejscowienia gospodarstwa. W przypadku gospodarstw z gmin o wyższych walorach środowiskowych uwidacznia się wyższy poziom wyposażenia w większość środków transportu. Zarówno w samochody ciężarowe, gdzie w gospodarstwach z gmin porównawczych nie posiada tego elementu infrastruktury żaden podmiot, jak również wyposażenie w ciągniki, czy urządzenia transportowe.

W przypadku maszyn przeznaczonych do produkcji rolniczej wyższy poziom wyposażenia w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych wystąpił w przypad-

ku między innymi kombajnów zbożowych (różnica 9,9 p.p), kosiarek ciągnikowych (różnica 5,6 p.p), pras zbierających (różnica 6,6 p.p), rozrzutników obornika (różnica 9,9 p.p) oraz polowych opryskiwaczy ciągnikowych (różnica 20,7 p.p). W przypadku zdecydowanie większego poziomu wyposażenia w gospodarstwach z gmin porównawczych znaczące różnice uwidaczniają się dla sadzarki ziemniaków, urządzenie posiada 25,5% gospodarstw z terenu gmin porównawczych i 12,4% gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych.

Analizując badane gospodarstwa ze względu na główne źródło dochodów można wyodrębnić zgodnie z klasyfikacją Głównego Urzędu Statystycznego pięć kategorii gospodarstw: pracowników, rolników, pracujących na własny rachunek, emerytów i rencistów oraz utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. W badanej grupie 200 gospodarstw uwidacznia się dominacja gospodarstw rolników. Co oznacza, że w ponad 50% gospodarstw domowych wyłącznym lub głównym źródłem utrzymania jest dochód z użytkowania gospodarstwa indywidualnego. Ponad 35% gospodarstw to gospodarstwa pracowników, co oznacza że dochód z gospodarstwa rolnego nie jest głównym, dominującym źródłem (tabela 3.11).

Tabela 3.11. Struktura gospodarstw ze względu na grupę społeczno-ekonomiczną

Rodzaj gospodarstwa	Ogółem	Gospodarstwa z gmin	
		przyrodniczo cennych	porównawczych
pracowników	37,0	32,9	49,0
rolników	51,5	54,4	43,1
pracujących na własny rachunek	6,5	7,3	3,9
emerytów i rencistów	3,0	3,4	2,0
utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	2,0	2,0	2,0

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

W przypadku gospodarstw prowadzących działalność w gminach o wyższych walorach środowiskowych dochód z gospodarstwa indywidualnego jest dominujący w większej grupie gospodarstw w porównaniu z gospodarstwami z gmin porównawczych. Blisko 55% gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych to gospodarstwa rolników, gdy w gminach porównawczych odsetek ten wyniósł 43,1%. W gospodarstwach z gmin o niższych walorach przyrodniczych dominują gospodarstwa, dla których głównym źródłem dochodów jest praca najemna (49,0%). Wskazuje to, iż w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych prowadzona działalność rolnicza jest podstawą funkcjonowania zdecydowanie większej grupy gospodarstw. Jednakże dla większości kierowników gospodarstw rolnych poziom osiągniętych dochodów jest mało satysfakcjonujący. Ponad 55% respondentów prowadzących gospodarstwa w gminach przyrodniczo cennych i blisko 52% w gminach porównawczych wyraziło opinie, iż dochody z tytułu prowadzonej produkcji rolniczej są mało satysfakcjonujące. Dla ponad 30% kierowników z gmin o wyższych walorach środowiskowych są one niskie i zdecydowanie niskie, takie samo zdanie miało ponad 35% respondentów z gmin porównawczych (tabela 3.12).

Tabela 3.12. Poziom zadowolenia z osiągniętych dochodów z tytułu prowadzonej produkcji rolniczej

Rodzaj gospodarstwa	Ogółem	Gospodarstwa z gmin	
		przyrodniczo cennych	porównawczych
satysfakcjonujące	10,6	10,9	9,5
mało satysfakcjonujące	54,7	55,5	52,4
niskie	24,1	22,7	28,6
zdecydowanie niskie	8,2	8,6	7,1
trudno powiedzieć	2,4	2,3	2,4

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Pomimo niskiego zadowolenia z osiągniętych dochodów z produkcji rolniczej około 13% respondentów przewidywało, iż w okresie nadchodzących 3–5 lat zamierza powiększać areał gospodarstwa rolnego. Blisko ¼ badanych nie miała do końca sprecyzowanych planów na przyszłość w tym obszarze. Poza zmianą areału gospodarstwa ważnym elementem związanym z prowadzeniem produkcji rolniczej jest także realizowanie profilu produkcyjnego. Wśród badanych producentów zmianę profilu produkcji rozważał jedynie jeden rolnik, który zamierzał w nadchodzących latach przeorganizować się na uprawę zbóż. Niespełna 2% kierowników gospodarstw rozważało również zmianę związaną z przestawieniem się na produkcję ekologiczną.

Pomimo różnorodnych problemów związanych z podejmowaną produkcją rolniczą nikt z prowadzących badane gospodarstwa rolne, nie uwzględnił zaprzestania produkcji rolniczej w najbliższych latach.

Rozdział 4

Uwarunkowania rozwojowe gospodarek lokalnych ze szczególnym uwzględnieniem problemów środowiskowych

4.1. Uwarunkowania rozwoju gmin przyrodniczo cennych położonych w regionie peryferyjnym – aspekty teoretyczne

Współcześnie rozpoznanie w skali lokalnej zasięgu rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego staje się szczególnie skomplikowane, ponieważ gmina funkcjonuje i rozwija się jako integralna część większej całości, tj. regionu, korzysta z dóbr i usług pochodzących z innych terenów i jednocześnie produkuje i dostarcza swoje produkty na rzecz szeroko rozumianego otoczenia. Gmina korzysta z zewnętrznych zasileń finansowych, a jednocześnie część własnych dochodów przekazuje do publicznej dyspozycji. Te wielokierunkowe interakcje, jak podkreślał A. Szewczuk, sprawiają, że jednoznaczne zdefiniowanie pojęcia rozwój w skali lokalnej jest wyjątkowo trudne¹⁵².

Rozwój lokalny to charakterystyczna kategoria rozwoju społeczno-gospodarczego. Jak wyżej wskazano, to proces bardzo złożony. Na jego kierunek ma wpływ zarówno wiele podmiotów znajdujących się na danym terytorium, jak również wiele czynników. Złożoność procesu ma swoje odbicie w różnorodności definicji, które są mniej czy bardziej kompleksowe i identyfikują najczęściej podmiot, przedmiot, cel, charakterystyki samego procesu oraz jego terytorialne umiejscowienie. Wspólnym mianownikiem tych definicji jest zawsze podkreślenie dynamicznego charakteru pojęcia oraz roli władz lokalnych jako współkreatora procesu¹⁵³.

Jedną z najczęściej podawanych w literaturze definicji jest definicja R. Broła według, którego rozwój lokalny to „zharmonizowane i systematyczne działanie społeczności, władzy publicznej oraz pozostałych podmiotów funkcjonujących w danej jednostce terytorialnej, zmierzające do kreowania nowych i poprawy istniejących walorów użytkowych w danej jednostce terytorialnej, tworzenia korzystnych warunków dla gospodarki oraz zapewnienia ładu przestrzennego i ekologicznego”¹⁵⁴.

Zdaniem M. Adamowicza rozwój lokalny jest „wynikiem aktywności lokalnych podmiotów gospodarczych wykorzystujących dostępne im wewnętrzne i zewnętrzne zasoby do prowadzenia procesów produkcji towarów i usług, z którymi powiązane są procesy wymiany i konsumpcji. Przebieg tych podstawowych procesów eko-

¹⁵² A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Ziolo 2011: *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa, s. 21.

¹⁵³ D. Guzal-Dec 2015: *Samorząd gminny...*, dz. cyt., s. 16.

¹⁵⁴ R. Broł 1998: *Rozwój lokalny – nowa logika rozwoju gospodarczego* [w:] *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, M. Obrębalski (red.), *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu*, nr 785, Wrocław, s. 11–14.

nomicznych kształtowany jest przez ogólny system ekonomiczno-społeczny, politykę społeczno-gospodarczą kraju, politykę regionalną oraz lokalną politykę rozwoju prowadzoną przez władze lokalne¹⁵⁵.

Złożoność procesu rozwoju terytorialnego wynika ze złożoności determinant tego procesu. Można także w nawiązaniu do systemowego charakteru relacji między jednostkami samorządu terytorialnego wskazać, że determinanty rozwoju lokalnego warunkują jednocześnie rozwój regionu i odwrotnie. Często zatem w literaturze przedmiotu wskazuje się determinanty rozwoju lokalnego i regionalnego. Złożoną listę determinant przedstawia J. Kot, z których część odnosi się do strony podażowej – dostępnych zasobów wykorzystywanych w procesie rozwoju, a część do strony popytowej – niejako „odbiorców produktów” powstających w procesie rozwoju. Do tych determinant należą¹⁵⁶:

- potrzeby mieszkańców – wraz z zaspokojeniem potrzeb mieszkańców, powstają nowe potrzeby determinujące rozwój poprzez tworzenie dóbr i usług nie występujących dotychczas na danym rynku;
- potrzeby jednostek gospodarczych – potrzeby z zakresu podnoszenia efektywności procesów produkcji, gdy są zaspokajane, podnoszą poziom organizacyjny i technologiczny gospodarki lokalnej i gospodarki regionu;
- zasoby i walory lokalnego środowiska naturalnego – istotne elementy wpływające tak na przebieg procesów gospodarczych, jak i poziom życia mieszkańców; zarówno zasoby, jak i walory oraz atrakcyjność środowiska są wykorzystywane i stymulują rozwój w zakresie działalności gospodarczej i warunków bytowych ludności;
- zagospodarowanie infrastrukturalne – poziom rozwoju infrastruktury danego obszaru (w sensie ilościowym i jakościowym) wpływa na wysokość kosztów zarówno inwestycyjnych przy podejmowaniu i prowadzeniu działalności gospodarczej, jak i zasiedlenia kolejnych mieszkańców; stopień zagospodarowania infrastrukturalnego wolnych terenów w dużej mierze determinuje dalszy rozwój;
- potencjał gospodarczy (produkcyjny i usługowy), techniczny, kadrowy i naukowy;
- poziom edukacji społeczeństwa, posiadane umiejętności i kwalifikacje oraz ich różnorodność – należą do kategorii miękkich determinant rozwoju; ten czynnik wpływa bezpośrednio na poziom wykorzystania pozostałych determinant;
- tradycje kulturowe i produkcyjne – mają swoje odzwierciedlenie w poziomie i charakterze zagospodarowania przestrzeni oraz poziomie i rodzajach kwalifikacji siły roboczej;
- aktywność społeczeństwa – zdolność i skłonność społeczeństwa do partycypacji w procesach decyzyjnych, do podejmowania inicjatyw gospodarczych, do samoorganizacji politycznej oraz tworzenia różnych sformalizowanych struktur, aktywnie uczestniczących w procesach społeczno-gospodarczych;

¹⁵⁵ M. Adamowicz 2003: Kształtowanie rozwoju lokalnego [w:] Strategie rozwoju lokalnego. Aspekty instytucjonalne, M. Adamowicz (red.), SGGW, Warszawa, s. 11.

¹⁵⁶ J. Kot 2003: Zarządzanie rozwojem gmin, a praktyka planowania strategicznego, UŁ, Łódź, s. 26–28.

- sprzyjające inicjatywom i rozwojowi przepisy prawa oraz nastawienie władz lokalnych i regionalnych do podejmowania inicjatyw;
- zasoby instytucjonalne, w tym instytucje otoczenia rynkowego – obejmują zarówno instytucje władz publicznych, czyli samorządu, administracji terenowej, jak i całą gamę instytucji gospodarczych oraz instytucjonalne formy działalności społecznej oraz instytucje sektora finansowego i ubezpieczeniowego.

Współczesne koncepcje rozwoju regionalnego prezentują nowe spojrzenie na wewnętrzny potencjał obszarów słabiej rozwiniętych. Interwencja władz publicznych powinna polegać na wspieraniu rozwoju tych czynników instytucjonalnych, politycznych i społecznych, które mogą zapewnić regionowi konkurencyjność i rozwój¹⁵⁷. Nowe ujęcia rozwoju lokalnego, w porównaniu do tradycyjnych, inaczej postrzegają jego główne komponenty takie jak lokalizacja, przedsiębiorczość i baza ekonomiczna, zasoby pracy czy zasoby gminy akcentując jakość środowiska naturalnego, potrzebę współpracy i innowacyjności (tabela 4.1).

Tabela 4.1 Tradycyjne i współczesne ujęcia komponentów rozwoju lokalnego

Komponent	Tradycyjne ujęcie	Nowe ujęcie
Lokalizacja	Lokalizacja (w pobliżu zasobów naturalnych, szlaków transportowych, rynków) wzmacnia możliwości rozwoju	Jakość środowiska naturalnego i silne zdolności społeczności zwielokrotniają naturalne zdolności rozwoju ekonomicznego
Przedsiębiorczość i baza ekonomiczna	Przedsiębiorstwa eksportujące stymulują rozwój lokalnej przedsiębiorczości	Klasy konkurencyjnych sektorów włączone w regionalne sieci przedsiębiorstw wszystkich rodzajów kreują nowe źródła wzrostu i dochodów
Zasoby pracy	Więcej firm tworzy więcej miejsc pracy nawet jeśli wiele z nich oferuje minimalne płace	Rozwój wszechstronnych umiejętności i innowacje technologiczne prowadzą do pracy o wysokiej jakości i wyższych płac
Zasoby wspólnoty (gminy)	Ukierunkowane na wybrany cel organizacje mogą wzmocnić możliwości rozwoju społeczności lokalnej	Współpracujące partnerstwa z wielu grup wspólnot są potrzebne do ustanowienia szerokich podstaw konkurencyjnych branż przemysłu

Źródło: E. J. Blakely, N. Green Leigh 2010: *Planning local economic development. Theory and practice*, Sage, Los Angeles, s. 94.

Procesy rozwoju społeczno-ekonomicznego cechuje wyraźna nierównomierność przestrzenna, wynikająca z uwarunkowanej historycznie, zmieniającej się dostępności i jakości zasobów kapitału ludzkiego, społecznego, naturalnego i ekonomicznego¹⁵⁸. Mechanizm wolnorynkowy implikuje występowanie wyraźnego te-

¹⁵⁷ Z. Makiela 2013: *Przedsiębiorczość i innowacyjność terytorialna. Region w warunkach konkurencji*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa, s. 111.

¹⁵⁸ P. Ekins 1992: *A Four-capital Model of Wealth Creation [in:] Real-life Economics. Understanding Wealth Creation*, P. Ekins, M. Max-Neef, London–New York: Routledge, s. 147–155; P. Ekins, S. Dresner, K. Dahlström 2008: *The Four-capital Method of Sustainable Development Evaluation*, *European Environment*, Vol. 18, No. 2, s. 63–80.

rytorialnego zróżnicowania poziomu aktywności gospodarczej i społecznej. Trwały charakter zróżnicowań międzyregionalnych prowadzi do wyodrębnienia w strukturze przestrzennej regionów centralnych i regionów peryferyjnych. Utrzymujące się różnice w potencjale ekonomicznym poszczególnych regionów stanowią jeden z podstawowych problemów współczesnej gospodarki¹⁵⁹. Sytuacja ta nie sprzyja procesowi rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, a wręcz staje się jedną z jego głównych barier, co znajduje swoje potwierdzenie w raportach dotyczących spójności społeczno-ekonomicznej regionów opracowywanych dla państw członkowskich Unii Europejskiej¹⁶⁰.

Pojęcie peryferyjności jest wieloznaczne, głównie z uwagi na złożoność tego zjawiska. Utożsamia się je na ogół z dystansem, odmiennością i zależnością¹⁶¹. Peryferyjność ma charakter względny, zależny od przyjętych kryteriów oraz podstawy odniesienia, a oceniana bywa na ogół pejoratywnie. Pomimo postępującego rozwoju społeczno-gospodarczego nie zanika i z tego punktu widzenia stanowi interesujący przedmiot badań o charakterze zarówno teoretyczno-metodologicznym, jak i empiryczno-aplikacyjnym¹⁶².

Jednym z najbardziej spektakularnych wymiarów peryferyjności jest położenie geograficzno-komunikacyjne¹⁶³. Według tego kryterium peryferie definiuje się, jako obszary oddalone od centrów gospodarczych i trudno dostępne pod względem komunikacyjnym¹⁶⁴. Innym bardzo odczuwanym aspektem peryferyjności jest jej wymiar ekonomiczny. W polityce spójności UE podstawowym kryterium dla określania peryferyjności jest niski poziom rozwoju gospodarczego, przede wszystkim mierzony poziomem PKB poniżej 75% średniej w UE na jednego mieszkańca (według parytetu siły nabywczej)¹⁶⁵.

Peryferyjność ma także wymiar społeczno-demograficzny – przejawia się niską gęstością zaludnienia oraz spadkiem liczby ludności. Jak podkreśla A. Miszczuk, współczesne procesy ludnościowe w wielu krajach przybierają charakter polaryzacyjny, co jest efektem zaawansowania procesów urbanizacyjnych. Z jednej strony następuje koncentracja ludności w największych ośrodkach miejskich, a także będące wynikiem suburbanizacji „rozlewanie się” ich ludności na sąsiadujące tereny wiejskie, a z drugiej – depopulacja obszarów peryferyjnych, zwłaszcza tych o charakterze wiejskim, położonych z dala od dużych miast¹⁶⁶.

¹⁵⁹ K. Leszczewska 2010: Aktywność ekonomiczna regionów peryferyjnych, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy, zeszyt 17, Uniwersytet Rzeszowski, s. 215.

¹⁶⁰ Fourth Report on Economic and Social Cohesion. Growing regions, Growing Europe, 2007, European Commission, Luxembourg; Sixth Report on Economic and Social Cohesion. Investment for jobs and growth, Promoting development and good governance in UE regions and cities, 2014, European Commission, Luxembourg.

¹⁶¹ A. Olechnicka 2004: Regiony peryferyjne w gospodarce informacyjnej, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

¹⁶² A. Miszczuk 2013: Uwarunkowania peryferyjności regionu przygranicznego, Wydawnictwo Norbertinum, Lublin, s. 14.

¹⁶³ Tamże.

¹⁶⁴ B. Goodall 1987: The Dictionary of Human Geography, London: Penguin, s. 350.

¹⁶⁵ A. Copus, D. Skuras 2006: Business network and innovation in selected lagging areas of the European Union: A spatial perspective, European Planning Studies, Vol. 14, No. 1, s. 79–93.

¹⁶⁶ A. Miszczuk 2013: Uwarunkowania peryferyjności..., dz. cyt., s. 14.

Na problem depopulacji współcześnie wskazuje m.in. prognoza demograficzna do 2030 roku, wykonana przez EUROSTAT dla 267 regionów UE (NUTS 2). Wynika z niej, że spadek liczby ludności zostanie odnotowany w 98 regionach. Relatywnie największa skala tego zjawiska obejmie zarówno kraje małe (Estonia, Litwa, Łotwa i Węgry), nowo przyjęte do Unii Europejskiej Bułgarię i Rumunię, ale także Niemcy (28 regionów depopulacyjnych na ogólną liczbę 39) oraz Polskę (12 na 16)¹⁶⁷.

Skutki depopulacji mają nie tylko wymiar demograficzny, związany z deformacjami struktury płci i wieku ludności pozostającej na obszarze wyludniającym się, ale także społeczno-ekonomiczny, przejawiający się niekorzystnymi zmianami w strukturze aktywności ekonomicznej ludności, czy też osłabieniem postaw przedsiębiorczości i innowacyjności¹⁶⁸. Bardzo istotną konsekwencją wyludniania – w efekcie selektywności odpływu, dotyczącego w znacznym stopniu liderów lokalnych i regionalnych – jest obniżanie jakości kapitału społecznego, identyfikowanego z poziomem zaufania i współdziałania społecznego. Niski poziom kapitału społecznego stanowi natomiast jedną z zasadniczych barier przełamania peryferyjności¹⁶⁹.

Uzupełnieniem skutków procesów związanych ze zmniejszaniem zasobów kapitału ludzkiego oraz z obniżaniem jakości kapitału społecznego jest występowanie peryferyjności kulturowej, mającej swoje źródło w niskim poczuciu tożsamości terytorialnej. Tożsamość ta jest rozumiana jako „emocjonalny stosunek ludności do określonego terytorium, jego krajobrazu, wytworów kultury materialnej i niematerialnej”¹⁷⁰.

B. Jałowiecki wskazuje trzy typy tożsamości terytorialnej¹⁷¹:

- tożsamość historyczną, związaną z ważnymi wydarzeniami historycznymi oraz dziedzictwem społecznym, kulturowym, ekonomicznym, a nawet przyrodniczym,
- tożsamość prospektywną, budowaną wokół projekcji przyszłości obszaru, niekoniecznie przy uwzględnieniu jego historii,
- tożsamość przeżywaną, odzwierciedlającą sposób życia mieszkańców obszaru, mogący łączyć się z elementami historii i dziedziczenia oraz przewidywania.

Jak podkreśla K. Kuciński, wymienione aspekty peryferyjności są na ogół powiązane ze sobą z różnym natężeniem, tworząc sprzężenia zwrotne o charakterze negatywnym. Rezultatem ich oddziaływania jest także specyficzne zagospodarowanie przestrzenne. Przestrzeń obszarów peryferyjnych ma na ogół charakter wtórny (pochodny), co oznacza, że służy interesom centrum, a nie zaspokojeniu miejscowych potrzeb¹⁷². Wynika to ze specyfiki struktury gospodarczej obszarów

¹⁶⁷ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Regional_population_projections dostęp z dnia 21.08.2010.

¹⁶⁸ A. Miszczuk 1993: Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny, Dokumentacja Geograficzna, nr 2.

¹⁶⁹ A. Miszczuk 2013: Uwarunkowania peryferyjności..., dz. cyt., s. 16.

¹⁷⁰ R. Szul 1996: Przestrzeń, gospodarka, państwo, Wydawnictwo Naukowe Jan Szumacher, Warszawa.

¹⁷¹ B. Jałowiecki 1996: Przestrzeń historyczna, regionalizm, regionalizacja [w:] Oblicza polskich regionów, B. Jałowiecki (red.), Uniwersytet Warszawski. Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Warszawa, s. 19–88.

¹⁷² K. Kuciński 2009: Organizacja przestrzenna gospodarki [w:] Geografia ekonomiczna, K. Kuciński (red.), Wolters Kluwer Polska, Kraków, s. 35–58.

peryferyjnych. Ponadto przestrzeń tych obszarów jest selektywnie i nie w pełni zagospodarowana. Może charakteryzować się również nieciągłością, niezintegrowaniem, niestabilnością oraz niejednorodnością¹⁷³.

W nawiązaniu do różnych aspektów wyodrębniania regionów peryferyjnych można wskazać zatem na najczęściej wyróżniane w literaturze przedmiotu ich cechy takie jak¹⁷⁴:

- trudna dostępność komunikacyjna,
- słaba pozycja w sieci transportowej,
- wysokie koszty dostępu,
- niski poziom PKB per capita,
- produkcja surowcowa o niskiej wartości dodanej,
- eksport zasobów pracy,
- niska dostępność kapitału ekonomiczno-finansowego,
- niska gęstość zaludnienia,
- odpływ migracyjny,
- zaawansowane procesy starzenia się, ludności,
- pogarszanie jakości kapitału ludzkiego,
- pogarszanie jakości kapitału społecznego,
- niskie natężenie postaw przedsiębiorczości i innowacyjności,
- słabe poczucie tożsamości terytorialnej,
- brak zasobów strategicznych,
- brak elit lokalnych,
- ograniczone kompetencje władz lokalnych i regionalnych,
- niski potencjał finansowy władz publicznych,
- selektywne zagospodarowanie przestrzeni,
- niski stopień zintegrowania przestrzeni.

Interesujących wniosków związanych z mechanizmem peryferyjności dostarcza koncepcja (model) czterech kapitałów P. Ekinsa¹⁷⁵. Tradycyjne rozumienie kapitału, ograniczone do zasobów rzeczowych (środków trwałych) i finansowych, nie oddaje w pełni współczesnego funkcjonowania tego pojęcia. Pojawiły się bowiem nowe kategorie kapitału, m.in.: ludzki, społeczny, organizacyjny czy intelektualny. Jedną z koncepcji, która nadaje pojęciu „kapitał” aspekt wielowymiarowy, jest właśnie model czterech kapitałów autorstwa P. Ekinsa¹⁷⁶. Wyróżnia się w nim:

- kapitał ekonomiczny (gospodarczy) – obejmuje wytworzone przez człowieka zasoby środków, służących do produkcji innych dóbr i świadczenia usług (maszyny, narzędzia, budynki, infrastruktura); jego najpopularniejszą miarą jest PKB *per capita*;
- kapitał naturalny (ekologiczny, środowiskowy) – zawiera w sobie zasoby naturalne związane bezpośrednio i pośrednio z dobrobytem społecznym; obejmuje ekosystemy i ich bioróżnorodność, dostarczające m.in.: wody, energii, surowców mineralnych, drewna, powietrza; może być mierzony: emisją dwu-

¹⁷³ Tamże.

¹⁷⁴ A. Miszczuk 2013: Uwarunkowania peryferyjności..., dz. cyt., s. 17.

¹⁷⁵ P. Ekins, S. Dresner, K. Dahlström 2008: The Four-capital Method of Sustainable ..., dz. cyt., s. 63–80.

¹⁷⁶ P. Ekins 1992: A Four-capital Models..., dz. cyt., s. 63–80.

tlenku węgla, jakością powietrza, wód, stopniem bioróżnorodności, strukturą użytkowania gruntów, skażeniem gleb itp.;

- kapitał ludzki – odnosi się głównie do zdrowia, dobrobytu i potencjału produkcyjnego poszczególnych osób; zawiera w sobie m.in.: zdrowie fizyczne i psychiczne, wykształcenie, motywacje, umiejętności; określa w aspekcie ilościowym jakościowym zasoby pracy; najczęściej jest mierzony: stopą zatrudnienia (w tym zatrudnienia kobiet), stopą bezrobocia (z uwzględnieniem kobiet i ludzi młodych), strukturą wykształcenia i umiejętności zawodowych osób pracujących (i bezrobotnych);
- kapitał społeczny – podobnie jak kapitał ludzki, związany jest z dobrobytem społecznym, ale raczej na poziomie społeczności, a nie poszczególnych osób; zawiera w sobie system powiązań społecznych wspierających wydajne, spójne społeczeństwo; ułatwia społeczne i intelektualne relacje między jego członkami; odnosi się do tych zasobów zaufania społecznego, norm i relacji, z których ludzie mogą korzystać, by rozwiązywać wspólne problemy i tworzyć spójność społeczną; jego przejawem są: organizacje obywatelskie, stowarzyszenia sąsiedzkie, spółdzielnie, a także struktury polityczne i prawne, sprzyjające politycznej stabilności, demokracji, efektywnemu zarządzaniu i sprawiedliwości społecznej; jego miarami mogą być: liczba organizacji pozarządowych, spółdzielni, porozumień publiczno-prywatnych, nierówności płci w zakresie pracy, płacy, bezrobocia, obszary posiadające szczególne potrzeby rozwojowe, odpływ migracyjny młodych ludzi, przestępczość, w tym nieletnich, itp.

Model czterech kapitałów jest efektem systemowego podejścia do problematyki rozwoju regionalnego. Ukazuje sprzężenie występujące pomiędzy poszczególnymi kapitałami, przyjmujące formę relacji: substytucji i/lub komplementarności, a ponadto ułatwia identyfikację sprzeczności rozwojowych wynikających z nieadekwatności zasobów poszczególnych typów kapitałów. Badania Banku Światowego wykazały, że 20% światowego bogactwa przypada na kapitał naturalny, 16% – na kapitał ekonomiczny, a pozostałe 64% – na kapitał ludzki i społeczny łącznie¹⁷⁷. Wynika stąd wniosek, że wpływ kapitału ludzkiego na tworzenie dobrobytu jest zdecydowanie najważniejszy, co przeczy wcześniejszym poglądom, przypisującym kluczową rolę w tym zakresie kapitałowi ekonomicznemu. Wniosek ten jest także aktualny w odniesieniu do obszarów peryferyjnych, w przypadku których niska jakość kapitału ludzkiego i społecznego jest przyczyną ich słabości ekonomicznej¹⁷⁸.

Rzeczywisty rozwój regionalny jest wypadkową działania uwarunkowań i czynników o charakterze zarówno egzogenicznym, jak i endogenicznym. Ważne są: atrakcyjne czynniki lokalizacji, korzyści zewnętrzne, umiejętność reagowania na wyzwania globalnego rynku, innowacyjność, uwarunkowania instytucjonalne, czy też jakość funkcjonowania władz publicznych wszystkich szczebli.

Jak podkreśla T. G. Grosse, „peryferyjność jest zjawiskiem obiektywnym, wynikającym z nierównoważenia przestrzennego procesów rozwojowych. Obszary

¹⁷⁷ G. Gorzelak, A. Płoszaj, M. Smętkowski 2006: Ocena strategii rozwoju regionu- wykorzystanie modelu czterech kapitałów na przykładzie województwa lubuskiego, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 3(25).

¹⁷⁸ A. Miszczuk 2013: Uwarunkowania peryferyjności..., dz. cyt., s. 25.

peryferyjne poddawane są – z jednej strony – procesom „wymywania” zasobów, ale z drugiej – także procesom dyfuzji innowacji¹⁷⁹. Istotne jest, by pierwszy typ procesów nie niszczył zdolności absorpcyjnej, niezbędnej do realizacji procesów drugiego typu. Obszary peryferyjne nie należy zatem, jak podkreśla A. Miszczuk, pozostawić samym sobie, nie podejmując żadnych działań stymulujących, dopuszczając świadomie do pogłębiania się polaryzacji między nimi a obszarami rdzeniowymi¹⁸⁰. Podjęcie tych działań wymaga jednak prawidłowego zidentyfikowania uwarunkowań rozwoju obszarów (regionów) peryferyjnych.

Rozwój terytorialny jest pochodną szerokiego spektrum uwarunkowań, które można przyporządkować do dwóch grup uwarunkowań – zewnętrznych i wewnętrznych. Należy podkreślić, że obydwie te grupy są niezbędne do zaistnienia pozytywnych przemian strukturalnych, społeczno-gospodarczych infrastrukturalnych oraz przestrzennych. Układ lokalny nieposiadający wystarczającego potencjału własnego, nie zawsze potrafi w pełni wykorzystać istniejące uwarunkowania zewnętrzne, w tym głównie środki finansowe.

Wysoki poziom potencjału własnego wpływa dodatkowo na tworzenie korzystnych warunków życia mieszkańców, a endogeniczna aktywność może spowodować samopodtrzymywalny rozwój społeczny i gospodarczy. Stymulacja rozwoju z zewnątrz jest ważna, czasami wręcz niezbędna, jednakże, jak podkreśla A. Sobala-Gwosdz, to od poziomu czynników wewnętrznych zależy stopień wykorzystania elementów napływających z zewnątrz¹⁸¹. Podobną opinię wyraża G. Gorzelak, stwierdzając, że oddziaływanie czynników zewnętrznych na rozwój lokalny w głównej mierze zależy od aktywności samego układu lokalnego, a w przypadku zaistnienia korzystnego finansowo-inwestycyjnego impulsu zewnętrznego, to jego racjonalne wykorzystanie i efekty rozwojowe zależą od kapitału endogenego¹⁸².

Praktyka życia gospodarczego pokazuje, że mechanizm wolnorynkowy nie sprawdza się jako czynnik pobudzający wzrost gospodarczy regionów zapóźnionych w rozwoju. W gospodarce następuje koncentracja czynników wytwórczych w określonej geograficznie przestrzeni, co z kolei powoduje deprecjację i ubożenie regionów charakteryzujących się odpływem czynników produkcji bądź nieefektywnym ich wykorzystaniem¹⁸³.

Rozwój tego typu regionów związany jest z interwencją władz publicznych, które poprzez realizację określonych polityk powinny stymulować pobudzanie endogenicznego potencjału każdego obszaru. Ch. Ray wskazuje na następujące aspekty podejścia endogenicznego w analizie rozwoju obszarów wiejskich¹⁸⁴.

¹⁷⁹ Por. T.G. Grosse 2007: Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 1(27), s. 27.

¹⁸⁰ A. Miszczuk 2013: Uwarunkowania peryferyjności..., dz. cyt., s. 26.

¹⁸¹ A. Sobala-Gwosdz 2005: Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.

¹⁸² G. Gorzelak 2008: Polska lokalna 2007 – synteza [w:] Polska lokalna 2007, G. Gorzelak (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 10–31.

¹⁸³ M. Słodowa-Hełpa 2013: Rozwój zintegrowany. Warunki, wymiary, wyzwania, Wydawnictwa Fachowe CeDeWu, Warszawa, s. 129–130.

¹⁸⁴ Ch. Ray 1999: Towards a Meta- Framework of Endogenous Development: Repertoires, Paths, Democracy and Rights, *Sociologia Ruralis*, Vol. 39, no 4, s. 530.

- orientacja terytorialna (w opozycji do sektorowej),
- wykorzystanie lokalnych zasobów,
- lokalna kontekstualizacja oparta na partycypacji mieszkańców w sferze publicznej.

Podejście neoendogeniczne jest zmodyfikowaną wersją podejścia endogennego, które podkreśla, że rozwój lokalny powinien opierać się na czynnikach wewnętrznych, specyficznych dla danego obszaru oraz na potencjale i zasobach wykorzystywanych przez społeczność lokalną. Ma ono wymiar terytorialny, gdyż bazuje na specyficznych cechach danego regionu. Unikalne cechy charakterystyczne dla danego obszaru, takie jak: klimat, środowisko, krajobraz czy też społeczny, kulturowy, ludzki i intelektualny kapitał, stanowią podstawę zrównoważonego rozwoju¹⁸⁵.

Jak wskazuje I. Fierla, warunki naturalne są pierwotnym i jednocześnie biernym czynnikiem wzrostu. Istnienie na danym terenie korzystnych warunków naturalnych nie przesadza ani o strukturze jego gospodarki, ani tym bardziej o poziomie jej rozwoju. Stopień i kierunki wykorzystania zasobów przyrody zależą od działalności ludzi¹⁸⁶.

Środowisko przyrodnicze w sposób wielopłaszczyznowy wpływa zwłaszcza na rolnictwo, co przejawia się w doborze struktury produkcji rolnej, przestrzennym zróżnicowaniu plonów i produktywności hodowli – w zależności od jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Szczególny wpływ bowiem na obszary wiejskie wywierają klimat, stosunki wodne oraz gleby i rzeźba terenu¹⁸⁷. W rolnictwie produkcja ograniczona jest jakością ziemi. Użytkowanie ziemi przy dążeniu do maksymalnej efektywności powinno jednak uwzględniać aspekty społeczne i środowiskowe¹⁸⁸.

Chociaż wpływ środowiska nie jest jedynym i najistotniejszym warunkiem, gdy chodzi o zasadnicze przeobrażenia społeczno-ekonomiczne, to wiadomo, że rozkwit gospodarczy łatwiej jest osiągnąć w warunkach środowiska dogodnego niż niesprzyjającego. Im wyższy jest stopień rozwoju społeczeństwa, tym mniejsze jest (ale do określonych granic) uzależnienie od warunków danego środowiska i odwrotnie im niższa i bardziej prymitywna jest produkcja społeczna, tym silniejsza jest zależność gospodarki ludzkiej od klimatu, gleb, czy szaty roślinnej. Całkowite jednak uniezależnienie się człowieka od środowiska jest niemożliwe, nawet przy najwyższym stopniu rozwoju społeczeństwa. Powinno się więc chronić środowisko i jego zasoby, racjonalnie nimi gospodarować i prowadzić wszelką działalność w duchu poszanowania praw przyrody, a więc zgodnie z zasadami rozwoju zrównoważonego¹⁸⁹.

¹⁸⁵ M. Shucksmith 2010: Disintegrated Rural Development? Neo-Endogenous Rural Development Planning and Place-Shaping in Diffused Power Context, *Sociologia Ruralis*, Vol. 50, no 1, s. 3.

¹⁸⁶ I. Fierla 2001: Uwarunkowania regionalnego zróżnicowania poziomu rozwoju i struktury gospodarki [w:] *Geografia gospodarcza Polski*, I. Fierla (red.), PWE, Warszawa.

¹⁸⁷ H. Piekarczewska 1999: *Rolnictwo* [w:] *Geografia gospodarcza świata*, I. Fierla (red.), PWE, Warszawa.

¹⁸⁸ O. Chureina 2004: The influence of natura and climatical conditio on the efficiency of agricultural production [w:] *Problemy rolnictwa światowego. Aktualne tendencje w międzynarodowych stosunkach gospodarczych w rolnictwie i gospodarce żywnościowej*, tom 2, H. Manteuffel-Szoego (red.), SGGW, Warszawa.

¹⁸⁹ K. Małachowski (red.) 2012: *Gospodarka a środowisko i ekologia*, Wydawnictwa Fachowe CeDeWu, Warszawa, s. 19.

W kontekście realizowanej w Unii Europejskiej Wspólnej Polityki Rolnej rozwój obszarów wiejskich oparty jest na dwóch koncepcjach – wielofunkcyjności oraz koncepcji zrównoważonego rozwoju, zaś kluczowym problemem rozwoju obszarów wiejskich jest osiągnięcie optymalnego poziomu zróżnicowania lokalnych gospodarek¹⁹⁰.

Zrównoważony rozwój od dawna jest jednym z głównych celów polityki Unii Europejskiej. Obecnie obowiązujący dokument: „Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającemu włączeniu społecznemu” jest wyrazem praktycznego operacjonalizacyjnego podejścia do koncepcji zrównoważonego rozwoju. Należy jednak zaznaczyć, że w Polsce problematyka zrównoważonego rozwoju zyskała już w latach 90. XX w. właściwą rangę konstytucyjną i ustawową¹⁹¹. Zapewnienie warunków do zrównoważonego w skali gmin jest zobowiązaniem wynikającym bezpośrednio z Konstytucji RP.

Począwszy od konferencji ONZ „Środowisko człowieka” w 1972 r. w Sztokholmie, aż po ustalenia Szczytu Rio+20 w Rio de Janeiro w 2012 r., dostrzegalne jest stopniowe rozszerzanie zakresu problemów, które obejmuje koncepcja zrównoważonego rozwoju¹⁹². Początkowo, w latach 70. ubiegłego wieku, zasadniczym kontekstem do rozważań o zrównoważonym rozwoju był niemal wyłącznie problem „kurczących” się zasobów naturalnych w perspektywie postępującego wzrostu ekonomicznego i demograficznego¹⁹³. Podczas szczytu Rio +20 zgłoszono potrzeby walki z ubóstwem w warunkach poszanowania środowiska przyrodniczego, czego wyrazem ma być rozwój biogospodarki i wzmocnienie instytucjonalne¹⁹⁴.

Najbardziej uniwersalną i politycznie poprawną, a przez to powszechnie akceptowaną definicję zrównoważonego rozwoju sformułowała w 1987 r. w raporcie „Nasza wspólna przyszłość” powołana przez ONZ Światowa Komisja do spraw Środowiska i Rozwoju (Komisja Brundtland)¹⁹⁵. Jak wskazano w raporcie zrównoważony rozwój to „rozwój, który zaspakaja bieżące potrzeby, nie przekreślając szans ich zaspokojenia także w przyszłości”. W dokumencie zwrócono szczególną uwagę na ścisły związek między środowiskiem a rozwojem. Rozwój ten nie może odbywać się bez uwzględnienia problemów środowiskowych i doprowadzić do wyeksploatowania zasobów naturalnych oraz nie może unikać kosztów zewnętrznych ich degradacji¹⁹⁶.

Ideą przewodnią zrównoważonego rozwoju jest zachowanie środowiska i zasobów przyrodniczych dla przyszłych pokoleń, ale nie tyle przez pojmowaną tradycyjnie bezpośrednią ochronę środowiska, ile głównie przez zmianę modelu rozwoju cywilizacyjnego. Zmiany powinny polegać na modyfikacji: modelu konsumpcji, z mniejszą presją na środowisko, systemu wartości oraz takim sposobie gospodaro-

¹⁹⁰ M. Rizov 2005: Rural development under the European CAP: The role of diversity, *The Social Science Journal*, 42, s. 621.

¹⁹¹ A. Bołtromiuk 2003: Ekonomiczne aspekty funkcjonowania obszarów chronionych, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 44–49.

¹⁹² D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 24.

¹⁹³ M. Stanny, A. Czarnecki 2011: Zrównoważony rozwój..., dz. cyt., s. 15.

¹⁹⁴ www.uncsd2012.org/isfd.html dostęp z dnia 1.14.2014.

¹⁹⁵ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 24.

¹⁹⁶ Report of the World Commission on Environment and Development: “Our Common Future” 1987; dostęp http://www.channelingreality.com/Documents/Brundtland_Searchable.pdf z dnia 17.04.2015.

wania, przy którym presja na środowisko nie przekracza jego zdolności do samoregulacji¹⁹⁷. Celem podstawowym koncepcji jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, rozumianego jako jakość życia społecznego i jednostki, które uzależnione jest nie tylko od konsumpcji dóbr i usług, ale i ekologicznych warunków życia¹⁹⁸.

Operacjonalizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju umożliwiającej jej praktyczną realizację służyło określenie zasad zrównoważonego rozwoju jako wytycznych dla rządzących i obywateli. Najbardziej obszerny katalog zasad możliwych do implementacji głównie z poziomu polityki międzynarodowej i polityk krajowych sformułowano w deklaracji z Rio, na w Szczycie Ziemi „Środowisko i Rozwój” w 1992 r. W literaturze krajowej T. Borys przedstawił zunifikowany zestaw zasad zrównoważonego rozwoju, możliwy do zaadaptowania także na szczeblu lokalnym¹⁹⁹. Wśród zasad tych w aspekcie zaleceń dla lokalnych polityk rozwoju należy wskazać²⁰⁰:

- zasadę respektowania zrównoważonego rozwoju – nazywana zasadą ekologicznej gospodarki lub zasadą integralności systemu ekologicznego, gospodarczego i społecznego, postuluje ona m.in:
 - » równorzędność i integralność polityk: ekologicznej, gospodarczej, społecznej i przestrzennej,
 - » harmonizację procesów gospodarczych z przyrodniczymi, co wiąże się z dostosowaniem rodzaju i zakresu działalności gospodarczej do potencjału środowiska,
- zasadę ekonomizacji – nazywana zasadą efektywności ekonomicznej i ekologicznej, postuluje realizację takiej polityki, aby cele ekologiczne były osiągalne minimalnym kosztem,
- zasadę prewencji – aktywnej polityki (likwidacji zanieczyszczeń u źródła),
- zasadę reagowania na istniejące zagrożenia ekologiczne – biernej polityki,
- zasadę przestrzegania międzypokoleniowej sprawiedliwości ekologicznej – zaspokajanie potrzeb obecnego pokolenia z równoczesnym tworzeniem i utrzymaniem warunków do zaspokajania potrzeb pokoleń przyszłych,
- zasadę partnerstwa i partycypacji publicznej, czyli udziału społecznego, postulującą uwzględnianie udziału w procesach planowania i w procesach decyzyjnych czyli konsultowania przygotowywanych decyzji ze społeczeństwem oraz poważnego traktowania opinii jej przedstawicieli – organizacji pozarządowych i pojedynczych obywateli, wymagające partnerstwa i dostępu do informacji; ten udział jest sprawą kluczową dla realizacji zrównoważonego rozwoju,
- zasadę regionalizacji programowania zrównoważonego rozwoju (w tym polityki ekologicznej) – postulat umożliwienia władzy regionalnej i lokalnej wyboru narzędzi realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju.

Podsumowując stwierdzić należy, że rozwój gmin przyrodniczo cennych położonych w regionie peryferyjnym przebiega wobec zagrożenia, jakim jest (poza przestrzennym i ekonomicznym) społeczno-demograficzny wymiar peryferyjności.

¹⁹⁷ J. S. Zegar 2003: Kierowanie zrównoważonym rozwojem społeczno-gospodarczym, SGH, Warszawa, s. 36.

¹⁹⁸ D. Burzyńska 2012: Rola inwestycji ekologicznych w zrównoważonym rozwoju gmin w Polsce, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 92.

¹⁹⁹ T. Borys 1999: Wskaźniki ekorozwoju, Ekonomia i Środowisko, Białystok, s. 85–93.

²⁰⁰ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 66–67.

Potencjalnym czynnikiem konkurencyjności natomiast mogą być tutaj szczególnie cenne walory i zasoby środowiska przyrodniczego. Ich zrównoważone wykorzystanie w procesach gospodarowania zależy jednak od:

- świadomości ekologicznej podmiotów zamieszkujących i gospodarujących na obszarach przyrodniczo cennych,
- kreatywności, innowacyjności i gotowości do współpracy w podejmowaniu inicjatyw służących zagospodarowaniu walorów i zasobów przyrodniczych.

4.2. Uwarunkowania rozwoju i problemy wykorzystywania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze postrzegane z perspektywy władz samorządowych

4.2.1. Uwarunkowania rozwoju gmin w opinii wójtów i burmistrzów

Analiza uwarunkowań rozwoju gmin przyrodniczo cennych przeprowadzona została w odniesieniu do grupy gmin porównawczych charakteryzujących się niskim poziomem cenności przyrodniczej (gminy z ostatniej w klasyfikacji cenności przyrodniczej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego – piątej – bardzo niskiej klasy cenności przyrodniczej) i zróżnicowanym poziomem aktywności gospodarczej.

Badając subiektywne opinie przedstawicieli władz samorządowych – wójtów i burmistrzów na temat determinant rozwoju ocenie relatywnej ankietowanych (ocena wagi jednych determinant na tle innych) można było poddać złożony katalog uwarunkowań wewnętrznych i czynników zewnętrznych, których ze względów formalnych (trudności znalezienia zmiennych umożliwiających obiektywny pomiar, czy brak danych statystycznych), bądź relatywny charakter (np.: niska jakość gruntów rolnych w przypadku gmin przyrodniczo cennych nie musi być destymulantą rozwoju), trudno poddać analizie statystycznej (np.: analizie czynnikowej).

Uwarunkowania wewnętrzne. Identyfikując wewnętrzne determinanty rozwoju gmin przyrodniczo cennych w pracy podzielono je na grupy opisujące: dostępność i jakość lokalnych czynników produkcji, strukturę gospodarki, wyposażenie w infrastrukturę techniczną, społeczną i ekonomiczną, stan środowiska naturalnego, walory turystyczne, kapitał społeczny, działania prorozwojowe samorządu gminy, działania prorozwojowe samorządu gospodarczego, chłonność rynku lokalnego. Od umiejętnego zarządzania zasobami – ich alokacji i wykorzystywania w sposób, który pozwalałby na realizację celów strategicznych rozwoju gmin zależy poziom rozwoju i konkurencyjności jednostek terytorialnych.

Ankietowani mogli określić dane uwarunkowanie jako stymulanta lub destymulanta rozwoju gminy oraz ocenić je według istotności dla rozwoju gminy w skali 1–5, gdzie 1 oznaczało, że uwarunkowanie było zdecydowanie nieistotne, a 5 – bardzo istotne.

Tabela 4.2 Wewnętrzne uwarunkowania rozwoju gmin w opinii wójtów i burmistrzów

Uwarunkowanie	Gminy przyrodniczo cenne		Gminy porównawcze	
	Kierunek oddziaływania na rozwój gminy pozytywny (↑), negatywny (↓)	Siła oddziaływania (% wskazań)*	Kierunek oddziaływania na rozwój gminy pozytywny (↑), negatywny (↓)	Siła oddziaływania (% wskazań)*
aktywność polityczna mieszkańców	(↑)	100,0	(↑)	100,0
działania prorozwojowe samorządu gospodarczego	(↑)	100,0	(↑)	100,0
infrastruktura edukacyjna	(↑)	100,0	(↑)	100,0
infrastruktura zdrowotna	(↑)	100,0	(↑)	100,0
jakość usług komunalnych	(↑)	100,0	(↑)	100,0
natężenie bezrobocia	(↓)	100,0	(↓/↑)	50,0
rezerwy terenów inwestycyjnych	(↑)	100,0	(↑)	100,0
stan środowiska naturalnego	(↑)	100,0	(↑)	100,0
stosunek mieszkańców do władz lokalnych	(↑)	100,0	(↑)	100,0
struktura gospodarki gminy	(↑)	100,0	(↑)	100,0
walory przyrodnicze	(↑)	100,0	(↑)	100,0
wykształcenie mieszkańców	(↑)	100,0	(↑)	100,0
działania prorozwojowe samorządu gminy	(↑)	94,1	(↑)	100,0
jakość usług zdrowotnych	(↑)	93,7	(↑)	100,0
przedsiębiorczość mieszkańców	(↑)	93,7	(↑)	100,0
walory turystyczne (kulturowe)	(↑)	93,7	(↑)	100,0
instytucje doradcze	(↑)	87,5	(↑)	100,0
występowanie organizacji pozarządowych	(↑)	87,5	(↑)	100,0
sieć wodno-kanalizacyjna	(↑)	82,3	(↑)	80,0
baza infrastruktury turystycznej	(↑)	81,2	(↑)	100,0
koszt usług komunalnych	(↑)	81,2	(↑)	100,0
zdyscyplinowanie i motywacja siły roboczej	(↑)	81,2	(↑)	100,0
inicjatywy lokalnej społeczności	(↑)	76,5	(↑)	100,0
lokalni liderzy	(↑)	75,0	(↑)	100,0
instytucje finansowe	(↑)	73,3	(↑)	100,0
sieć dróg	(↑)	70,6	(↑)	100,0
instytucje wspierające przedsiębiorczość	(↑)	68,7	(↑)	100,0
gminne instytucje kulturalne	(↑)	66,7	(↑)	100,0
jakość gruntów rolnych	(↓)	66,7	(↑)	100,0
struktura demograficzna	(↑)	64,7	(↑)	100,0
obecność terenów i urządzeń rekreacyjnych	(↑)	62,5	(↑)	100,0
występowanie inwestorów na terenie gminy	(↑)	56,2	(↑)	80,0
występowanie surowców mineralnych	(↓)	53,3	(↓/↑)	50,0
jakość usług edukacyjnych	(↑)	52,9	(↑)	100,0

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań, * % wskazań jako dominujący kierunek oddziaływania (stymulanta lub destymulanta).

Wśród poddanych ocenie wójtów i burmistrzów 34 uwarunkowań wewnętrznych rozwoju w przypadku gmin przyrodniczo cennych trzy z nich ankietowani ocenili jako destymulanty rozwoju wskazując jako problemowe: natężenie bezrobocia w gminie, jakość gruntów rolnych oraz niedostatek surowców mineralnych. Ich siła oddziaływania nie była jednak duża zwłaszcza, w przypadku jakości gruntów rolnych oraz występowania surowców mineralnych około 50% wskazań jako destymulanta. W przypadku gmin porównawczych w analizowanej grupie uwarunkowań wewnętrznych natężenie bezrobocia w gminie oraz jakość gruntów rolnych określono jako zmienne niejednoznaczne w ocenie.

Czynniki zewnętrzne. Poza uwarunkowaniami wewnętrznymi, na które w pewnym zakresie może oddziaływać władza samorządowa oraz inne podmioty lokalne, rozwój tych jednostek przebiega w warunkach oddziaływania czynników zewnętrznych. Ankietowani przedstawiciele władz samorządowych mogli ocenić oddziaływanie na rozwój danego czynnika zewnętrznego, podobnie jak w przypadku oceny determinant wewnętrznych, w skali 1–5 (tabela 4.3).

Tabela 4.3 Zewnętrzne czynniki rozwoju gmin w opinii wójtów i burmistrzów

Czynnik	Gminy przyrodniczo cenne		Gminy porównawcze	
	Kierunek oddziaływania na rozwój gminy pozytywny (↑), negatywny (↓)	Siła oddziaływania (% wskazań)*	Kierunek oddziaływania na rozwój gminy pozytywny (↑), negatywny (↓)	Siła oddziaływania (% wskazań)*
włączenie kraju w procesy integracji z UE	(↑)	100,0	(↑)	100,0
możliwość korzystania z funduszy UE	(↑)	100,0	(↑)	100,0
możliwość korzystania z finansowych instrumentów wsparcia rozwoju obszarów wiejskich	(↑)	100,0	(↑)	100,0
działania samorządu województwa	(↑)	81,2	(↑)	80,0
peryferyjne położenie (w województwie lubelskim)	(↓)	78,6	(↓)	70,0
polityka władz rządowych	(↑)	71,4	(↑)	70,0
ustawy określające dochody i zasady gospodarowania środkami publicznymi	(↓)	68,7	(↑)	70,0
wpływ oddziaływania stolic byłych miast wojewódzkich i aglomeracji	(↓)	66,7	(↑)	80,0
działania samorządu powiatu	(↑)	66,7	(↑)	100,0
napływ inwestycji zagranicznych	(↑)	66,7	(↑)	80,0
kompetencje gmin – zakres zadań własnych	(↓)	58,8	(↑)	70,0
kompetencje gmin w zakresie ochrony środowiska i przyrody wynikające z nowej ustawy o odpadach oraz nowej ustawy o utrzymaniu czystości i porządku	(↓)	56,2	(↑)	70,0
strategia i polityka rozwoju wsi i rolnictwa kształtowane na szczeblu centralnym	(↑)	53,3	(↑)	100,0
strategia i polityka ochrony środowiska kształtowane na szczeblu centralnym	(↓)	53,3	(↑)	100,0
objęcie gminy obszarem Natura 2000	(↓)	53,3	(↓)	70,0
występowanie obszarów chronionych	(↑)	53,3	(↓)	70,0

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań, * % wskazań jako dominujący kierunek oddziaływania (stymulanta lub destymulanta).

W ocenianej grupie determinant największą szansą rozwoju, zarówno w opinii władz gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych, był proces integracji z Unią Europejską i objęcie wspólnotowym systemem wsparcia finansowego w ramach wspólnych polityk. Korzystnie oceniono także taki czynnik instytucjonalny, jak działania samorządu województwa i powiatu.

Analiza opinii wójtów i burmistrzów z gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych na temat zewnętrznych czynników rozwoju lokalnego pozwala stwier-

dzić, że władze samorządowe gmin przyrodniczo cennych relatywnie częściej postrzegały czynniki te w aspekcie zagrożeń.

Źródeł zagrożeń rozwoju ankietowani zarówno z gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych doszukiwali się głównie w peryferyjnym położeniu w województwie lubelskim. W przypadku gmin przyrodniczo cennych jako zagrożenie wskazywano ponadto brak pozytywnego oddziaływania stolic byłych miast wojewódzkich (Chełma, Białej Podlaskiej i Zamościa) oraz stolicy regionu – Lublina (impulsów rozwojowych w układzie centrum-peryferie). Jako umiarkowaną destymulantę zarówno w gminach przyrodniczo cennych, jak i porównawczych wskazano wyznaczenie na terenie gminy obszarów chronionych Natura 2000. Interesujące jest natomiast, że w opinii wójtów i burmistrzów gmin przyrodniczo cennych występowanie na terenie gminy obszarów chronionych określone zostało jako umiarkowana stymulanta. Opinie te, jak się wydaje, mogły być min.: spowodowane negatywnym podejściem do nowej – kolejnej wprowadzonej formy ochrony oraz niedostateczną akcją promocyjną przy jej wprowadzaniu.

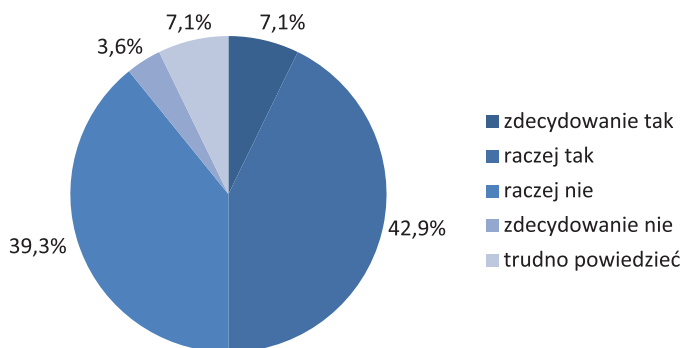
W gminach przyrodniczo cennych jako destymulanty, wskazywano również uregulowania ustaw określających dochody i zasady gospodarowania środkami publicznymi, obecne kompetencje gmin – zakres przypisanych zadań własnych oraz obecne kompetencje gmin w zakresie ochrony środowiska i przyrody wynikające z ustawy o odpadach oraz ustawy o utrzymaniu czystości i porządku. Niewielki negatywny wpływ przypisano także strategii i polityce ochrony środowiska kształtowanym na szczeblu centralnym oraz tworzeniu na terenie gminy obszarów Natura 2000.

Obszary chronione jako determinanta rozwoju gmin przyrodniczo cennych

Obszary chronione stanowią konstruktywny element obszarów przyrodniczo cennych. Formalno-prawne restrykcje dotyczące działalności gospodarczej, a wynikające z występowania na obszarach przyrodniczo cennych prawnych form ochrony przyrody stanowią niepodważalnie w perspektywie krótkookresowej ograniczenia gospodarczego wykorzystania walorów i zasobów przyrodniczych. W perspektywie długookresowej ograniczenia te, wymuszając poszukiwanie dopuszczalnych zrównoważonych form gospodarowania, a więc prowadząc do ekologizacji gospodarek lokalnych, przyczyniają się do kreowania zrównoważonego rozwoju. Kapitał naturalny obszarów chronionych może być w pewnym zakresie i w określonych zastosowaniach włączony w procesy gospodarowania. Może stanowić źródło przewagi konkurencyjnej w zwiększaniu konkurencyjności środowiskowej gmin.

Ankietowani wójtowie i burmistrzowie gmin przyrodniczo cennych poproszeni zostali o wyrażenie opinii na temat postrzegania obszarów chronionych jako uwarunkowania rozwoju gminy (zagrożenia rozwoju).

Wykres 4.1. Występowanie na terenie gminy obszarów chronionych jako destymulanta rozwoju – w opinii wójtów i burmistrzów gmin przyrodniczo cennych

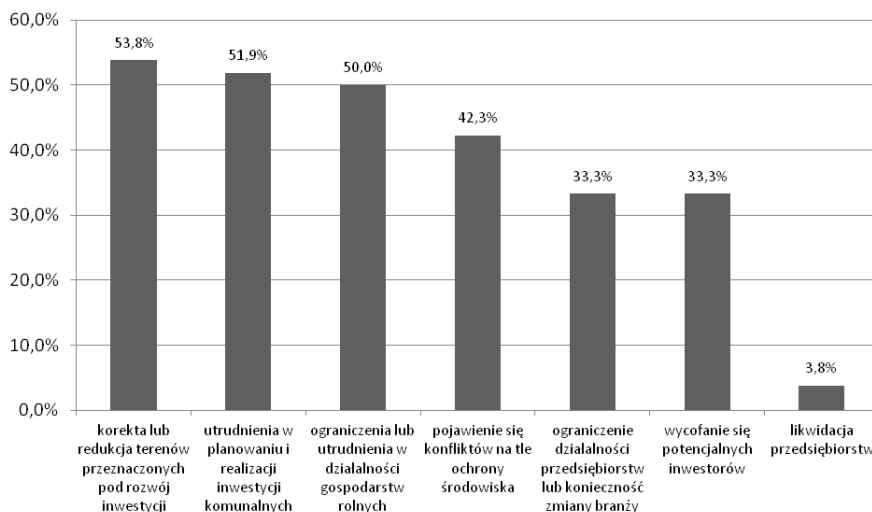

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

W opinii wójtów i burmistrzów występowanie na terenie gmin obszarów chronionych nie jest oczywistą barierą rozwoju. Jednocześnie nie jest to determinanta jednoznaczna do zakwalifikowania ze względu na charakter, stanowi dla części badanych samorządów potencjalną szansę, a dla pozostałych zagrożenie rozwoju (odpowiedzi „raczej nie” i „raczej tak” były najliczniejszymi wskazaniem).

Na wykresie 4.2 przedstawiono informacje o zaobserwowanych przez przedstawicieli samorządu negatywnych efektach występowania na terenie gminy obszarów chronionych.

Wykres 4.2. Negatywne efekty występowania na terenie gminy obszarów chronionych w opinii przedstawicieli samorządu gmin przyrodniczo cennych

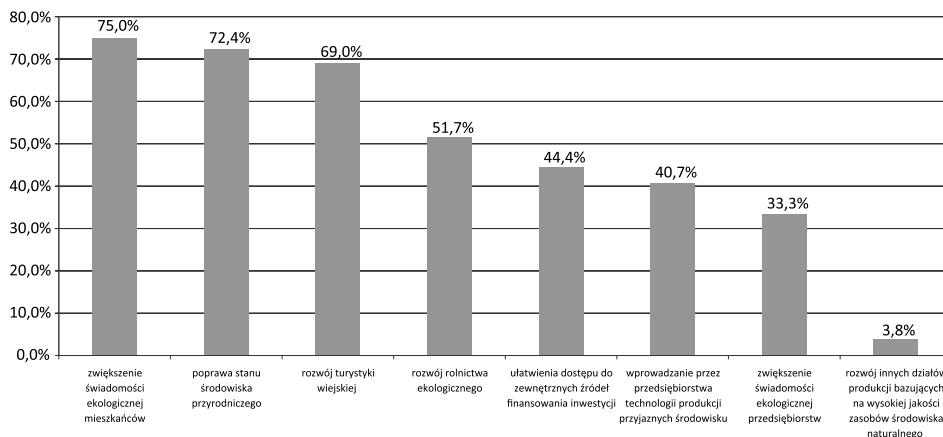

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Wśród najczęściej pojawiających się negatywnych efektów występowania na terenie gmin obszarów chronionych wójtowie i burmistrzowie wskazali problemy związane z planowaniem i realizacją inwestycji komunalnych oraz utrudnieniami prowadzenia gospodarki rolnej. Często (ponad 25% wskazań) zgłaszano także takie problemy jak: utrudnienia w działalności funkcjonujących w gminie przedsiębiorstw, wycofywanie się potencjalnych inwestorów oraz pojawianie się konfliktów na tle ochrony środowiska.

Szczegółowe informacje na temat pozytywnych efektów występowania na terenie gminy obszarów chronionych w opinii przedstawicieli samorządu prezentuje wykres 4.3.

Wykres 4.3. Pozytywne efekty występowania na terenie gminy obszarów chronionych w opinii przedstawicieli samorządu

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Wśród efektów pozytywnych przedstawiciele samorządu wskazywali przede wszystkim (ponad 70% wskazań): zwiększenie świadomości ekologicznej mieszkańców oraz poprawę stanu środowiska przyrodniczego. Pozytywnym efektem występowania na terenie gminy obszarów chronionych był także, zdaniem ankietowanych, rozwój turystyki wiejskiej dzięki poprawie walorów przyrodniczo-krajozrazowych oraz lepsze warunki do rozwoju rolnictwa ekologicznego (powyżej 50% wskazań). W niewielkim stopniu uwarunkowanie to wykorzystano natomiast by zintensyfikować rozwój innych działań produkcji bazujących na wysokiej jakości zasobów środowiska naturalnego: np.: zielarstwa.

4.2.2. Problemy rozwoju ze szczególnym uwzględnieniem problemów środowiskowych

Analiza problemów rozwoju gmin przyrodniczo cennych przeprowadzona została w odniesieniu do grupy gmin porównawczych. Analiza problemów rozwoju, dokonana w tradycyjnym układzie trzech ładów: społecznego, gospodarczego i środowiskowego, miała na celu rozpoznanie szczegółowych relacji, determinant rozwojowych

w poszczególnych ładach ze wskazaniem na określenie wagi problemów środowiskowych na tle pozostałych. Identyfikacja problemów rozwoju dokonana była zarówno w oparciu o analizę dokumentów strategii rozwoju, jak i opinii przedstawicieli władz samorządowych – radnych, którzy dokonali relatywnej oceny problemów środowiskowych na tle problemów społecznych i gospodarczych.

Szczegółowe problemy rozwoju badanych gmin w sferze społecznej, gospodarczej i środowiskowej wskazano na podstawie analiz SWOT strategii rozwoju lokalnego. Podano te problemy, które wskazywano przynajmniej w dwóch z 30 badanych gmin.

Problemy sfery społecznej przedstawiono w tabeli 4.4.

Tabela 4.4. Problemy rozwoju w sferze społecznej wskazane w analizach SWOT strategii rozwoju badanych gmin

Lp.	Problemy rozwoju – sfera społeczna	Liczba wskazań	
		Gminy przyrodniczo cenne	Gminy porównawcze
1	duże bezrobocie	15	7
2	zły stan techniczny świetlic wiejskich, brak ośrodka kultury w pełni organizującego życie kulturalne	14	-
4	duży udział ludzi biednych (duże potrzeby finansowania świadczeń społecznych)	11	7
3	brak zaplecza sportowo-rekreacyjnego/niedostatecznie rozwinięte miejsc lokalnych zgromadzeń, imprez kulturalnych	8	-
5	emigracja młodzieży	7	5
6	brak silnych organizacji pozarządowych/niski poziom kapitału społecznego	4	1
7	brak zrzeszania się rolników w grupy producenckie	4	-
8	niski poziom wykształcenia	3	7

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie dokumentów lokalnych strategii rozwoju.

W ramach społecznej sfery rozwoju najczęściej występującym problemem, zarówno w grupie gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych, był wysoki poziom bezrobocia. Należy przy tym zauważyć, że w przypadku gmin porównawczych problem ten w strategiach rozwoju wymieniany był relatywnie częściej (w 7 z 10-ciu badanych gmin) niż w przypadku gmin przyrodniczo cennych (15 z 30). Wśród często wyróżnionych problemów sfery społecznej w obu analizowanych grupach gmin znalazły się także ubóstwo oraz emigracja młodzieży. Niektóre ze wskazanych problemów relatywnie częściej występowały w gminach przyrodniczo cennych, wśród nich wymienić można te dotyczące niedostatku infrastruktury społecznej, która umożliwiałyby rozwój kulturalny mieszkańców oraz rozwój więzi społecznych oraz problemy ujawniające ułomność w tworzeniu kapitału społecznego obszarów przyrodniczo cennych, takie jak: brak silnych organizacji pozarządowych czy trudności w zrzeszaniu się rolników. W gminach porównawczych problemy te występowały sporadycznie. Relatywnie częściej niż w przypadku gmin przyrodni-

czo cennych wskazywano natomiast w strategiach rozwoju niski poziom wykształcenia mieszkańców.

Szczegółowe problemy sfery gospodarczej przedstawiono w tabeli 4.5.

Tabela 4.5. Problemy rozwoju w sferze gospodarczej wskazane w analizach SWOT strategii rozwoju badanych gmin

Lp.	Problemy rozwoju – sfera gospodarki	Liczba wskazań	
		Gminy przyrodniczo cenne	Gminy porównawcze
1	brak infrastruktury turystycznej/słabo rozwinięta infrastruktura turystyczna (baza noclegowa)/ zły standard infrastruktury turystycznej, zbyt mało ścieżek rowerowych	21	7
2	zły stan dróg	16	8
3	rozdrobienie gospodarstw (nierozwojowych), niska wydajność produkcji	14	7
4	brak wizji, strategii rozwoju turystyki/brak odpowiedniej promocji walorów gminy/brak identyfikacji wizualnej	9	-
5	niski poziom dochodów gospodarstw rolnych	8	6
6	dominacja mikro i małych przedsiębiorstw, brak dużych przedsiębiorstw zasilających podatkowo gminę	7	3
7	zły stan techniczny obiektów zabytkowych/brak środków na rewitalizację/niedostatek środków finansowych pozwalających na remont obiektów zabytkowych	7	2
8	słabe gleby, niekorzystny klimat	7	2
9	brak gazyfikacji gminy	6	5
10	brak nowych inwestorów z zewnątrz	5	3
11	mała liczba podmiotów gospodarczych	5	4
12	położenie w strefie konserwatorskiej powodujące utrudnienia związane z prowadzeniem inwestycji	5	-
13	brak wydzielonych uzbrojonych terenów inwestycyjnych/nieuporządkowane zagospodarowanie przestrzenne gminy	4	4
14	brak przetwórstwa rolno-spożywczego	4	5
15	ograniczone zasoby kapitałowe lokalnych przedsiębiorstw/mieszkańców	3	1
16	niedostateczne wykorzystanie zasobów naturalnych i kulturowych gminy	3	4
17	wielokierunkowość produkcji rolniczej, brak gospodarstw specjalistycznych	3	-
18	brak bezpośredniego dostępu do doradztwa i instytucji otoczenia biznesu	2	1

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie dokumentów lokalnych strategii rozwoju.

Wśród problemów sfery gospodarczej rozwoju zarówno gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych, wskazywane były niedostatki w wyposażeniu w infrastrukturę techniczną (min. drogową), w tym zwłaszcza służącą rozwojowi turystyki. W przypadku gmin przyrodniczo cennych zgłaszane problemy dotyczyły nie tylko stanu ilościowego i jakościowego infrastruktury i obiektów turystycznych (zły stan techniczny obiektów turystycznych i brak środków finansowych na ich rewitalizację), ale także niewykształconych podstaw strategicznych rozwoju turystyki. Często (w 9 dokumentach strategii gmin przyrodniczo cennych) jako problem wskazano brak wizji rozwoju turystyki oraz niedostateczną promocję walorów gminy. Poza problemami rozwoju turystyki zarówno w gminach przyrodniczo cennych, jak i porównawczych, dostrzegano także ograniczenia rozwoju rolnictwa, głównie te wynikające z rozdrobnienia agrarnego. W gminach porównawczych relatywnie częściej niż w przypadku gmin przyrodniczo cennych problem rozwoju (wzrostu znaczenia) rolnictwa w strukturze gospodarki stanowiły: brak przetwórstwa rolno-spożywczego oraz niski poziom dochodów rolników. W gminach przyrodniczo cennych problem w tym obszarze stanowiła relatywnie częściej niż w gminach porównawczych słaba jakość gleb i niekorzystny dla rozwoju rolnictwa klimat. Uwagę zwraca również fakt, że w gminach przyrodniczo cennych relatywnie rzadziej niż w porównawczych problem stanowiło niedostateczne wykorzystanie zasobów naturalnych i kulturowych gminy.

W tabeli 4.6 przedstawiono problemy rozwoju związane z potrzebą zachowania w dobrym stanie środowiska naturalnego.

Tabela 4.6. Problemy rozwoju w sferze środowiskowej wskazane w analizach SWOT strategii rozwoju badanych gmin

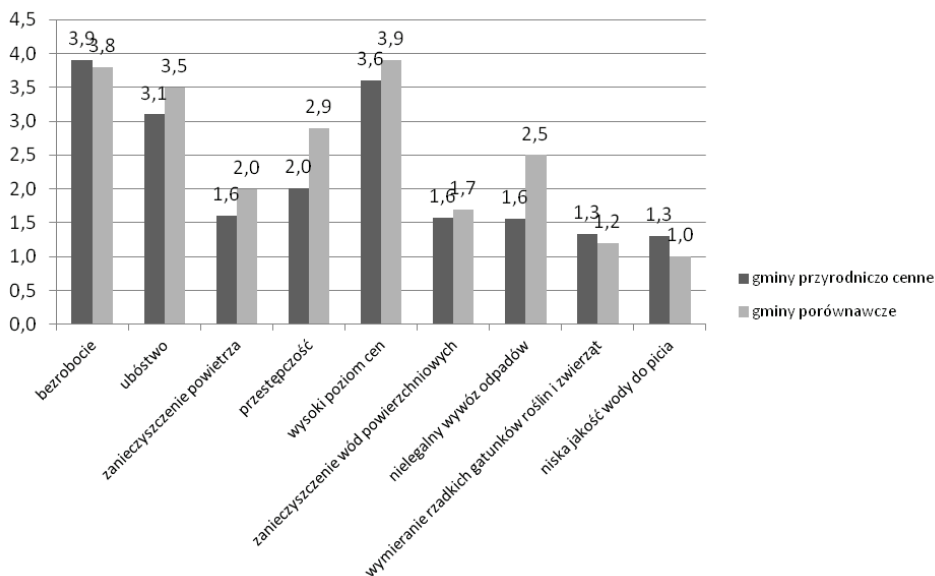
Lp.	Problemy rozwoju – sfera środowiska naturalnego	Liczba wskazań	
		Gminy przyrodniczo cenne (ogółem 30)	Gminy porównawcze (ogółem 10)
1	duże potrzeby uporządkowania infrastruktury ochrony środowiska/brak sieci kanalizacyjnej/niedostateczny rozwój sieci	21	9
2	niski poziom świadomości ekologicznej mieszkańców/niewystarczająca edukacja ekologiczna społeczeństwa	8	2
3	dzikie wysypiska lasach, zaśmiecanie terenów szczególnie atrakcyjnych	4	-
4	niedostatecznie rozwinięta gospodarka odpadami	3	1
5	zanieczyszczenie wód	3	-
6	kotłownie i paleniska domowe opalane przede wszystkim węglem	2	-

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie dokumentów lokalnych strategii rozwoju.

W ramach analizowanej grupy problemów wskazywano przede wszystkim na problemy rozwoju infrastruktury ochrony środowiska – w tym zwłaszcza sieci kanalizacyjnej. Problematyczny był także w przypadku gmin przyrodniczo cennych niski poziom świadomości ekologicznej oraz związane z nim problemy antropopresji takie jak: zaśmiecanie przez mieszkańców i turystów atrakcyjnych przyrodniczo terenów, zanieczyszczenia wód oraz wykorzystywanie węgla jako źródła ogrzewania (w przypadku badanych gmin porównawczych problemy te nie wystąpiły).

Rozwinięciem analizy problemów rozwoju, dokonanej w oparciu o przegląd strategii rozwoju, była analiza subiektywnej relatywnej oceny (opinie radnych) wybranych problemów, która miała dodatkowo dostarczyć informacji na temat ich uciążliwości dla społeczności lokalnej. W ramach przeprowadzonych badań radni zostali poproszeni o określenie wagi poszczególnych problemów rozwoju gmin (ocena problemów środowiskowych na tle problemów społecznych i gospodarczych). W ramach poddawanych ocenie problemów wyróżniono szczegółowe problemy związane z ochroną środowiska i podano je obok czterech ogólnych, ważnych także w skali makroekonomicznej, problemów rozwoju społeczno-gospodarczego, takich jak: bezrobocie, ubóstwo, przestępczość oraz wysoki poziom cen – ograniczający siłę nabywczą ludności. Opinie radnych na temat wagi poszczególnych wybranych problemów rozwoju zawarto na wykresie 4.4.

Wykres 4.4. Wybrane problemy rozwoju gmin w opinii badanych radnych

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Jako najważniejsze problemy rozwoju lokalnego ankietowani radni zarówno z gmin przyrodniczo cennych, jak i gmin porównawczych wskazywali bezrobocie – średnie ocen odpowiednio – 3,9 i 3,8 oraz wysoki poziom cen – średnie ocen od-

powiednio – 3,6 i 3,9, przy sześciostopniowej skali ocen, gdzie 0 – oznaczało brak problemu, a 5 – bardzo dużą wagę problemu. Ankietowani radni najwyżej ocenili wszystkie wyróżnione problemy rozwoju społeczno-gospodarczego – średnie ocen powyżej 2 wobec problemów środowiskowych średnie ocen poniżej 2,0 (za wyjątkiem nielegalnego wywozu odpadów w przypadku gmin porównawczych średnia 2,5). Wśród problemów środowiskowych ten problem oceniono najwyżej – średnia ocen 1,6 – dla gmin przyrodniczo cennych i (jak wskazano wyżej – 2,5 dla gmin porównawczych). Najmniejszy problem w obszarze środowiskowym stanowiła dostępność dobrej jakości wody do picia oraz utrzymanie populacji rzadkich gatunków roślin i zwierząt.

W świetle przeprowadzonych analiz dokumentów strategii rozwoju lokalnego gmin przyrodniczo cennych i porównawczych stwierdzić można, że:

- problemy rozwoju społeczno-gospodarczego takie jak: bezrobocie, ubóstwo i emigracja młodych pozostają nadal nierozwiązanymi problemami utrudniającymi równoważne traktowanie przez władze samorządowe w polityce rozwoju lokalnego celów społeczno-gospodarczych i środowiskowych,
- problem niedostatku infrastruktury społecznej, która umożliwiałaby rozwój kulturalny mieszkańców i rozwój więzi społecznych oraz problemy ujawniające ułomność w tworzeniu kapitału społecznego relatywnie częściej występowały w gminach przyrodniczo cennych,
- wśród problemów sfery gospodarczej rozwoju zarówno gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych, wskazywane były niedostatki w wyposażeniu w infrastrukturę techniczną – drogową oraz turystyczną, przy czym w przypadku gmin przyrodniczo cennych zgłaszane problemy dotyczyły nie tylko stanu ilościowego i jakościowego infrastruktury i obiektów turystycznych, ale także niewykształconych podstaw strategicznych rozwoju turystyki, co niesie zagrożenie pojawienia się konkurencji w obszarze rozwoju turystyki w gminach porównawczych pozbawionych tak cennych walorów przyrodniczych, ale posiadających wizję rozwoju (jeżeli mają bardziej rozwiniętą infrastrukturę turystyczną),
- jako pozytywne w kontekście zdolności do pobudzania oddolnego mechanizmu rozwoju wskazać natomiast można, że w gminach przyrodniczo cennych relatywnie rzadziej niż w porównawczych problem stanowiło niedostateczne wykorzystanie zasobów naturalnych i kulturowych gminy,
- w ramach grupy problemów środowiskowych wskazywano przede wszystkim na problemy rozwoju infrastruktury ochrony środowiska – w tym zwłaszcza sieci kanalizacyjnej, problematyczny był także, zwłaszcza w przypadku gmin przyrodniczo cennych, niski poziom świadomości ekologicznej i związany z nim brak dbałości o stan środowiska.

Według badanych radnych problemy sfery społeczno-gospodarczej zostały uznane za główne bariery rozwoju. Relatywnie niska waga przypisywana problemom środowiskowym mogła częściowo wynikać z uznania stanu środowiska za relatywnie dobry (a więc nie wymagający pilnej interwencji ochronnej) zarówno w aspekcie warunków bytowania ludzi, jak i zwierząt. Najmniej dotkliwy problem (w analizowanej przez radnych grupie problemów) stanowiła bowiem dostępność

dobrej jakości wody do picia oraz utrzymanie populacji rzadkich gatunków roślin i zwierząt. Należy także zauważyć, że według radnych w grupie problemów środowiskowych najpoważniejszym był nielegalny wywóz odpadów – a więc problem bezpośrednio związany z niską świadomością ekologiczną mieszkańców.

4.3. Uwarunkowania i czynniki rozwoju gospodarstw rolnych

Analizując uwarunkowania i czynniki rozwoju gospodarstw rolnych można wyodrębnić dwie grupy: uwarunkowania zewnętrzne oraz uwarunkowania wewnętrzne. W ramach nich wyróżnić można uwarunkowania ogólne i środowiskowe.

4.3.1. Uwarunkowania zewnętrzne

Analizowane uwarunkowania zewnętrzne podzielone zostały na uwarunkowania ogólne i środowiskowe.

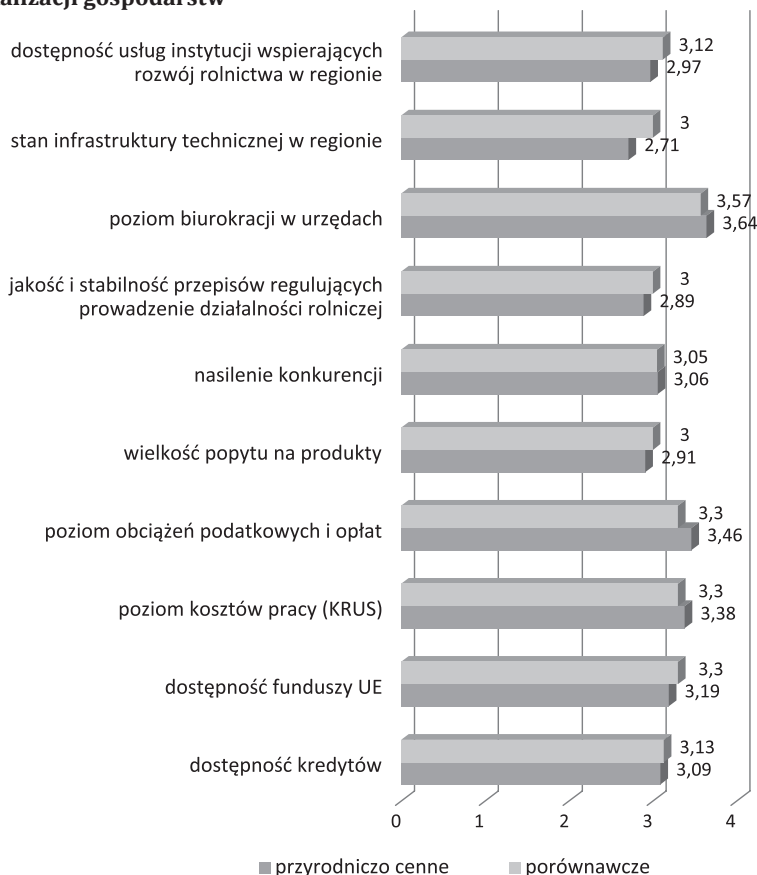
Uwarunkowania ogólne koncentrują się na wybranych elementach makrootoczenia i otoczenia lokalnego między innymi dostępności kredytów, środków finansowych pochodzących ze źródeł UE. Analiza uwarunkowań środowiskowych koncentruje się głównie na dostępności surowców i technologii przyjaznych środowisku, trudności organizacyjnych związanych z dostosowywaniem do przepisów prawa ochrony środowiska. Kierownicy gospodarstw rolnych poddali ocenie wpływ wszystkich tych uwarunkowań na prowadzenie działalności rolniczej w skali od 1 do 5. Gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, zaś 1 bardzo niską.

Uwarunkowania zewnętrzne ogólne

Uwarunkowania zewnętrzne ogólne stanowią swoiste ramy prowadzenia działalności rolniczej. Wynikające między innymi z potrzeby pozyskiwania środków finansowych na rozwój gospodarstwa, czy też wsparcia instytucjonalnego ze strony urzędów oraz innych organizacji.

Średnia ocen uwarunkowań w poszczególnych grupach gospodarstw według gminy gdzie prowadzona jest działalność rolnicza nie różniła się znacząco. Istotne statystycznie różnice wystąpiły jedynie w odniesieniu do oceny warunków w zakresie infrastruktury w regionie a faktem zamieszkiwania w gminie o wyższych walorach środowiskowych a gminach porównawczych ($p=0,016$; $df=109,81$). Warunki w zakresie infrastruktury są wyżej ocenione przez kierowników gospodarstw z gmin porównawczych (średnia 3,0; odchylenie standardowe 0,51). Należy również zaznaczyć, iż uwarunkowanie to zostało najlepiej ocenionym w całej grupie uwarunkowań zewnętrznych ogólnych. Można przypuszczać, iż ocena ta jest wynikiem zmian, które zaszły w ostatnich latach w województwie lubelskim w zakresie poprawy infrastruktury, wynikających z realizacji różnego rodzaju projektów zarówno o charakterze miękkim jak i twardym mających wpływ zarówno na prowadzenie działalności rolniczej jak także jakość życia mieszkańców.

Wykres 4.5. Ocena wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań produkcji rolniczej według lokalizacji gospodarstw

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką a 1 – bardzo niską. Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Uwarunkowaniem, które w największym stopniu nie sprzyja rozwojowi działalności rolniczej jest poziom biurokracji. Średnia ocena tego uwarunkowania w gospodarstwach na terenie gmin przyrodniczo cennych wyniosła 3,64 (odchylenie standardowe 1,13). Poszukując przyczyn tak wysokiej oceny tego uwarunkowania, wydaje się, iż należy zwrócić uwagę, że zdecydowana większość respondentów prowadzi gospodarstwa korzystające z programów rolnośrodowiskowych. Uzyskanie wsparcia z tego źródła wiąże się z wymogami formalnymi jakie spełnić musi producent. Zagadnienie to może wywoływać niezadowolenie rolników.

Kolejnymi uwarunkowaniami destymulującymi rozwój gospodarstw rolnych w opinii respondentów były koszty związane z obciążeniami podatkowymi oraz ponoszonymi kosztami pracy. Zarówno obciążenia podatkowe jak i wydatki związane z kosztami pracy (np. ubezpieczeniem) są przedmiotem niezadowolenia wszystkich przedsiębiorców. Szczególnego znaczenia nabierają one w odniesieniu do rolników,

których poziom osiągniętych dochodów jest niższy. Średnia ocena tych uwarunkowań była wyższa wśród rolników z gmin przyrodniczo cennych (wykres 4.5).

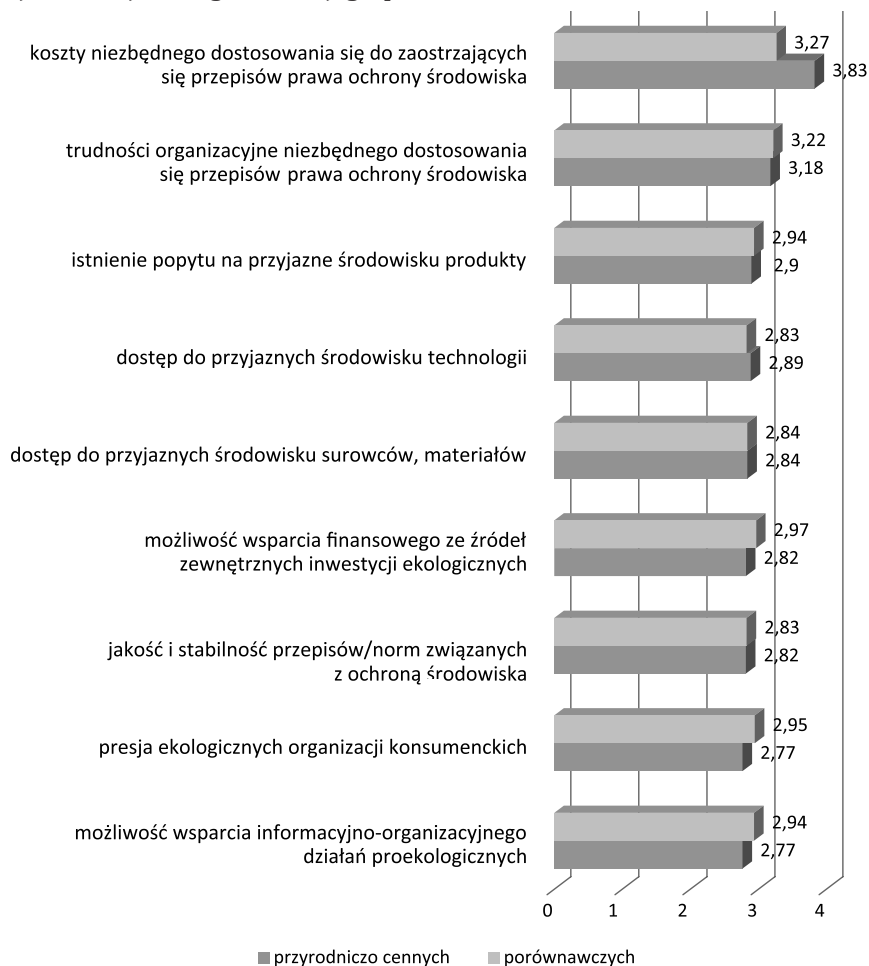
Pomimo braku istotnych statystycznie różnic należy zwrócić uwagę, iż rolnicy z gmin porównawczych nieznacznie wyżej ocenili uwarunkowanie wpływające na rozwój gospodarstw rolnych, jakim jest dostępność funduszy pochodzących ze źródeł UE. W ich odczuciu czynnik ten bardziej sprzyja rozwojowi gospodarstw (średnia 3,3; odchylenie standardowe 0,52). Może to wynikać z tego, iż gospodarstwa z obszarów przyrodniczo cennych częściej korzystały z programów rolnośrodowiskowych. Jak również dostępność kredytów została w tej grupie gospodarstw wyżej oceniona (średnia 3,13; odchylenie standardowe 0,70).

Analiza oceny uwarunkowań zewnętrznych ogólnych wskazuje, iż tym co w największym stopniu utrudnia rolnikom funkcjonowanie i prowadzenie działalności są utrudnienia formalno-prawne oraz wysokie koszty działalności związane z kosztami pracy (KRUS) czy obciążeniami podatkowymi.

Uwarunkowania zewnętrzne środowiskowe

Produkcja rolnicza jest tym działem gospodarki, który w bardzo dużym stopniu oddziałuje na środowisko przyrodnicze, jego walory oraz zasoby. Jest również tym rodzajem działalności, który poprzez odpowiednio prowadzone działania w znaczącym stopniu może wpływać na ograniczenie degradacji środowiska naturalnego. W tym celu podejmowane są działania na szczeblu nie tylko regionalnym czy krajowym, ale także ogólnosiwiatowym. Jednakże aby móc sprostać wyzwaniom, przed jakimi staje rolnictwo niezbędne jest przestrzeganie zasad prowadzenia produkcji rolniczej zgodnie z koncepcją zrównoważonej produkcji rolniczej. Wpływ na to mają uwarunkowania zewnętrzne o charakterze środowiskowym. W celu określenia oddziaływania tych uwarunkowań na prowadzoną działalność rolniczą w badanych gospodarstwach rolnych ocenie poddano dziewięć kategorii. We wszystkich przypadkach ocena producentów rolnych wskazuje, iż uwarunkowania te mają charakter destymulant. Jednakże w ocenie rolników różna jest skala oddziaływania na podejmowaną produkcję rolniczą.

Wykres 4.6. Ocena wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań środowiskowych produkcji rolniczej według lokalizacji gospodarstw

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką a 1 – bardzo niską. Listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska za: M. Burchard-Dziubińska, Zarządzanie środowiskiem i zasobami naturalnymi [w:] Zarządzanie zasobami środowiska, T. M. Łaguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok – Olsztyn 2010, s. 201.

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Uwarunkowaniem zewnętrznym o charakterze środowiskowym w największym stopniu oddziałującym na podejmowanie produkcji rolniczej są koszty niezbędnego dostosowania do zastrzegających się i zmieniających przepisów prawa ochrony środowiska. Uwarunkowanie to w opinii badanych stanowi barierę rozwoju produkcji rolniczej. Rolnicy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych wskazali na średnią ocenę uwarunkowania na poziomie 3,83 (odchylenie

standardowe 1,05). Koszty te w zdecydowanie mniejszym stopniu były podstrzygane jako bariery przez rolników z gmin porównawczych (wykres 4.6). Rolnicy niejednokrotnie w trakcie badań ankietowych zwracali uwagę na problem związany z dostosowaniem się do wymogów prawa, a także zwracali na ponoszone koszty związane np. z technologiami. Uzyskane wyniki wskazują również, iż czynnikiem nie sprzyjającym działalności rolniczej są trudności organizacyjne związane z niezbędnym dostosowaniem się do przepisów prawa ochrony środowiska. Uwarunkowanie to zostało ocenione na poziomie 3,18, przy odchyleniu standardowym 0,91 przez rolników z gospodarstw przyrodniczo cennych. W przypadku kolejnych uwarunkowań takich jak: istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty, dostęp do przyjaznych środowisku technologii, dostęp do przyjaznych środowisku surowców, materiałów czy jakość i stabilność przepisów/norm związanych z ochroną środowiska nie uwidoczniły się znaczące różnice w ocenie uwarunkowań obu grup respondentów. Zarówno kierownicy gospodarstw prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych, jak i na terenie gmin porównawczych wskazali na to, iż uwarunkowania te sprzyjają rozwojowi produkcji zrównoważonej, prowadzeniu działalności rolniczej.

Możliwością ocenianą powyżej średniej jest możliwość uzyskania wsparcia finansowego ze źródeł zewnętrznych na realizowane inwestycje ekologiczne. Średnia ocena uwarunkowania w opinii rolników z gmin przyrodniczo cennych wniosła 2,82 (odchylenie standardowe 0,631), zaś z gmin porównawczych 2,97 (odchylenie standardowe 0,62). Nieznaczna różnica w ocenie pomiędzy tymi dwoma grupami respondentów może wynikać z większych możliwości, jakie stwarzane są na terenie gmin o wyższych walorach środowiskowych, odczuwalnych przez pojedynczego producenta. Uwidacznia się to również w przypadku oceny możliwości wsparcia informacyjno-organizacyjnego działań proekologicznych. Rolnicy z obszarów porównawczych wskazują na mniejsze szanse w tym zakresie – średnia ocena uwarunkowania 2,94 (odchylenie standardowe 0,6).

Uwarunkowaniem, które ocenione zostało przez respondentów jako te, które w niewielkim stopniu wpływa na prowadzenie działalności rolniczej jest presja ekologicznych organizacji konsumenckich. Warto jednak zwrócić uwagę, iż większą presję odczuwają kierownicy w gminach porównawczych (średnia 2,95; odchylenie standardowe 0,7). Zaznaczyć należy, iż organizacje konsumenckie, jak także i różnego rodzaju organizacje o charakterze pro środowiskowym, w sposób pośredni mogą oddziaływać na prowadzenie działalności rolniczej. Jednakże pomimo tego, iż ocena jest najniższa uwarunkowanie należy uznać za destymulantę rozwoju produkcji zrównoważonej.

Analiza uwarunkowań zewnętrznych zarówno o charakterze ogólnym, jak także i środowiskowym, wskazuje, iż rolnicy na swej drodze napotykają szereg uwarunkowań utrudniających rozwój produkcji rolniczej. W głównej mierze są to uwarunkowania związane z ustawodawstwem, częstymi zmianami w prawie, które stwarzają znaczące problemy w prowadzonej działalności. Doświadczają ich zarówno rolnicy z gmin przyrodniczo cennych, jak i gmin o niższych walorach środowiskowych. W wielu przypadkach można przypuszczać, iż dałoby się sprostać oczekiwaniom producentów rolnych chociażby poprzez stworzenie możliwości uzyskiwania informacji zarówno na temat możliwości finansowania inwestycji ekologicznych,

jak też pomocy w sprostaniu wymogom administracyjnym. Wydaje się, iż szansą na rozwiązanie problemów związanych z dostępnością surowców, technologii przyjaznych środowisku mogłyby być grupy producenckie czy też współpraca międzyrolnicza. Stwarzałyby to możliwości poszukiwania nowych rozwiązań nawiązywania współpracy.

Innymi działaniami, które powinny być podejmowane na szczeblu ogólnokrajowym jest propagowanie przyjaznych środowisku i zdrowiu człowieka produktów. Bowiern popyt na tego rodzaju produkty w ocenie rolników jest niewielki.

Wydaje się, iż najistotniejszymi zagrożeniami funkcjonowania działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych są problemy z kosztami ponoszonymi na dostosowywanie się do przepisów ochrony środowiska i brak ich stabilności. Wpływa to negatywnie na prowadzenie działalności rolniczej.

4.3.2. Uwarunkowania wewnętrzne

Uwarunkowania wewnętrzne (ogólne)

Wiodącym uwarunkowaniem wpływającym na odbiór zagadnień związanych z ochroną środowiska, potrzebą dostosowywania się do wymogów środowiskowych czy sprostania wyzwaniom wynikającym z norm prawnych jest poziom świadomości ekologicznej, a także chęć poszerzania wiedzy w zakresie problematyki środowiskowej.

Świadomość ekologiczna przejawia się między innymi we wrażliwości ekologicznej. Można przyjąć, iż wyrazem świadomości ekologicznej jest poziom zainteresowania problematyką środowiskową a także poziom wiedzy z zakresu problematyki ochrony środowiska (tabela 4.7).

Tabela 4.7. Ocena poziomu zainteresowania problematyką ochrony środowiska oraz poziomu wiedzy w tym zakresie w opinii badanych rolników

	Gospodarstwa z gmin	
	przyrodniczo cennych	porównawczych
Ocena poziomu zainteresowania problematyką ochrony środowiska		
zdecydowanie wysoki	1,4	0
wysoki	26,1	22,9
niski	70,4	75
zdecydowanie niski	2,1	2,1
Ocena poziomu wiedzy z zakresu ochrony środowiska		
niski	20,0	32,6
średni	75,6	65,5
wysoki, posiadam pełną wiedzę	4,4	2,2

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

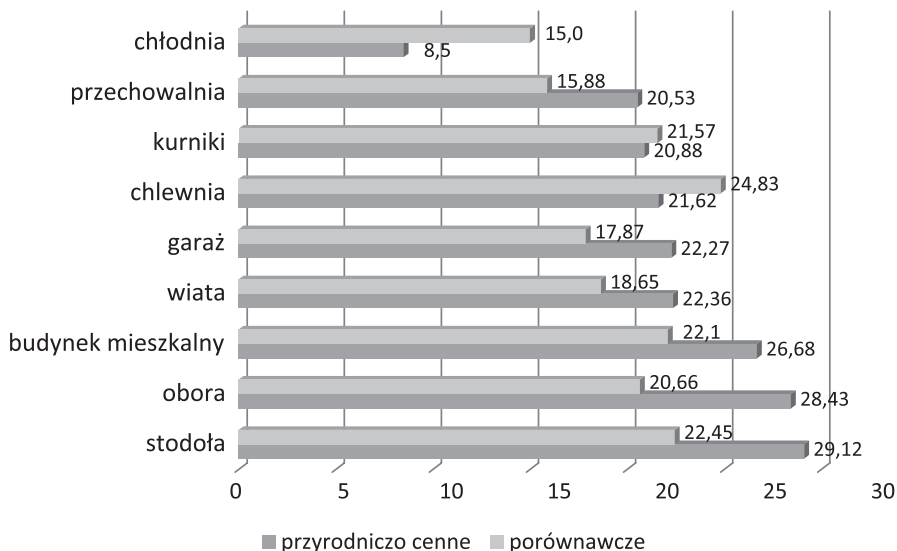
Analizując zarówno poziom zainteresowania, jak i poziom wiedzy na temat problematyki ochrony środowiska w opinii kierowników gospodarstw rolnych można wskazać, iż zarówno w jednym jak i w drugim przypadku jest on nieznacznie

wyższy w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych. Blisko 30% respondentów zamieszkujących gminy o wyższych walorach środowiskowych oceniło swoje zainteresowanie problematyką środowiskową na poziomie wysokim i zdecydowanie wysokim. Niepokojące jest jednak, iż ponad 70% rolników nie jest zainteresowanych lub zainteresowanie jest niewielkie. Zagadnienia związane z ochroną środowiska nie są im bliskie. Również subiektywna ocena poziomu wiedzy w tym zakresie wskazuje na znaczącą lukę edukacyjną, która winna być zmniejszana. Jedynie 4,4% rolników z gmin przyrodniczo cennych i 2,2% z gmin porównawczych oceniło swoją wiedzę w zakresie problematyki związanej z ochroną środowiska na wysokim poziomie. Ponad 30% rolników z gmin o niskich walorach środowiskowych i 20% z gmin przyrodniczo cennych uważa, iż posiadana przez nich wiedza jest niska. Można wskazać, iż zadowolające jest to, iż rolnicy mają świadomość swoich braków w tym zakresie, jak również wykazują zainteresowanie i chęć poszerzania wiedzy. Jedynie 7,7% rolników z gmin przyrodniczo cennych wyraziło opinię, iż nie są zainteresowani podnoszeniem swojej wiedzy w zakresie ochrony środowiska i zarządzania środowiskowego.

Można wskazać w tym miejscu, iż istnieje duża potrzeba organizacji szkoleń, warsztatów mających na celu uwrażliwianie rolników w zakresie problematyki środowiskowej.

Odpowiedni poziom wiedzy, posiadane kwalifikacje pozwalają na prowadzenie w sposób zgodny z zasadami zrównoważonej produkcji rolniczej, Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej działalności w gospodarstwie. Jednym z aspektów dbania o środowisko przyrodnicze jest bowiem poziom wyposażenia oraz stan budynków budowli, infrastruktury, a także poziom ich wykorzystania oraz stan techniczny.

Wykres 4.7. Średni „wiek” budynków i budowli w latach

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Zdecydowana większość budynków oraz budowli stanowiących wyposażenie gospodarstw wybudowana została na początku transformacji systemowej. Najstarszymi budynkami w przypadku gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych są stodoły (średnia 29,1; odchylenie 13,8) oraz obory (średnia 28,4; odchylenie standardowe 12,9). Są to budynki powstałe w okresie 15–30lat wstecz. Sam „wiek” budynków jest jednym aspektem, równie ważnym, a nawet ważniejszym jest ich stan techniczny a zarazem stopień zużycia. W ocenie kierowników gospodarstw stan techniczny budynków i budowli był zdecydowanie bardzo dobry i dobry. W jednostkowych przypadkach oceniano stan techniczny budynków mieszkalnych, obór, stodoł czy wiat jako zły czy też bardzo zły. Zdecydowana większość właścicieli obór i chlewni w subiektywnej ocenie stanu technicznego tych elementów oceniła je na poziomie średnim. Na takim poziomie stan techniczny oceniało 40% właścicieli stodoł, 30% garaży, 25% przechowalni, 18% budynków mieszkalnych o 10% wiat. Dobry stan techniczny wpływa w sposób zdecydowanie pozytywny na stan środowiska przyrodniczego w najbliższym otoczeniu gospodarstwa rolnego.

Z uwagi, iż badane gospodarstwa rolne w głównej mierze koncentrowały się na produkcji roślinnej, elementy infrastruktury technicznej takiej jak instalacje do zadawania pasz, czy też usuwania obornika stanowił przedmiot posiadania niewielkiego odsetka gospodarstw. Należy wskazać, iż ze względu na swą specyfikę instalacje te były w 100% wykorzystywane w gospodarstwie. Ocena ich stanu technicznego w opinii producentów była wysoka.

Uwarunkowaniem wewnętrznym o charakterze ogólnym wpływającym na problematykę ochrony środowiska jest wykorzystywanie innowacyjnych proekologicznych technologii. Jedynie 17% respondentów prowadzących gospodarstwa rolne zadeklarowało wprowadzenie takich rozwiązań. Byli to głównie kierownicy gospodarstw z gmin o wyższych walorach środowiskowych (57%). Analizując rodzaje posiadanych rozwiązań technologicznych należy wskazać, iż w zdecydowanej większości to rozwiązania stosowane w gospodarstwach domowych nie zaś w gospodarstwach rolnych. W przypadku rozwiązań zastosowanych w gospodarstwach rolnych znalazły się:

- kompostowniki (4 wskazania),
- zbiorniki na gnojownicę i gnojówkę (3 wskazania).

Uzyskane wyniki wskazują, iż wykorzystanie rozwiązań proekologicznych jest bardzo niskie. Przyczyn takiego stanu należy upatrywać w dwóch czynnikach. Po pierwsze braku środków finansowych w gospodarstwach, 12% respondentów wskazało to jako główny powód nie wprowadzania tego rodzaju rozwiązań. Rolnicy wskazywali na wysokie koszty w porównaniu z dochodami gospodarstw. Drugim równie ważnym powodem braku działań w tym zakresie jest niedostrzeżenie tego rodzaju potrzeb. Ponad 20% respondentów, którzy nie wprowadzili w gospodarstwie proekologicznych technologii (ani dla gospodarstwa domowego, ani gospodarstwa rolnego) wyraziło opinię, iż nie dostrzega potrzeby wykorzystywania ich w prowadzonym gospodarstwie. Rozwiązania takie nie są przedmiotem zainteresowania kierowników gospodarstw.

Niespełna 34% producentów rolnych biorących udział w badaniu rozważa w przyszłości możliwość wprowadzenia w gospodarstwie innowacyjnych proeko-

logicznych technologii. Jednakże rozwiązania te koncentrują się głównie na gospodarstwie domowym nie zaś rolnym. Wśród wymienianych rozwiązań znalazły się:

- kolektory słoneczne (24%),
- przydomowe oczyszczalnie ścieków (6%),
- turbiny wiatrowe (0,5%).

W opinii 66% kierowników gospodarstw nie zainteresowanych wprowadzaniem w przyszłości innowacyjnych proekologicznych technologii powodem jest niedostrzeganie potrzeby w tym zakresie. Brak środków na sfinansowanie inwestycji był zdecydowanie mniej ważnym powodem braku zainteresowania w tym obszarze.

Również niewielkie zainteresowanie respondenci wskazują w kwestii swojej aktywności mającej na celu certyfikowanie produktów znakiem ekologicznym. W grupie 60 certyfikowanych gospodarstw ekologicznych jedynie 8 posiada prawo do oznaczania swoich produktów znakiem ekologicznym: produktu (1 gospodarstwo), opakowania (1 gospodarstwo) lub żywności (6 gospodarstw). W przypadku pozostałych gospodarstw jedynie 6 podmiotów rozważa przygotowanie się do wdrożenia. Pozostałe gospodarstwa nie były zainteresowane wykorzystaniem prawa do oznaczenia lub niewiele wiedzą na ten temat. Również w przypadku gospodarstw agroturystycznych wystąpiło niewielkie zainteresowanie uzyskaniem swego certyfikatu jakim jest Kategoria Wiejskiej Bazy Noclegowej. Jedynie 14% gospodarstw agroturystycznych posiada kategorię. Blisko 70% gospodarstw nie poddało się kategoryzacji i co ciekawe jedynie w przypadku trzech gospodarstw powodem są kwestie finansowe (wysoka opłata, brak pewności co do opłacalności inwestycji). Pozostali usługodawcy wyrazili opinię, iż nie dostrzegają takiej potrzeby.

Uwarunkowania wewnętrzne (środowiskowe)

Odnosząc się do kolejnej grupy uwarunkowań, jakimi są uwarunkowania wewnętrzne środowiskowe związane z prowadzeniem gospodarstwa rolnego respondenci poddawali ocenie poszczególne zasoby gospodarstwa rolnego istotne dla podejmowania działań z zakresu ochrony środowiska. Ocena ta obejmowała 12 zasobów, ocenianych w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznacza bardzo wysoką ocenę, zaś 1 – bardzo niską.

Przeprowadzona analiza danych statystycznych przy wykorzystaniu testu t-studenta pozwoliła stwierdzić, iż nie wystąpiły istotne statystycznie różnice pomiędzy oceną posiadanych zasobów i ich rolą dla podejmowania działalności prośrodowiskowej a miejscem prowadzenia działalności rolniczej (gminy przyrodniczo cenne i porównawcze) we wszystkich poza jednym z analizowanych czynników.

Analiza wskazała na wystąpienie istotnych statystycznie różnic pomiędzy oceną ważności czynnika, jakim jest zdolność finansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych a gminą na której prowadzona jest działalność rolnicza ($p=0,05$; $df\ 80,7$). Rolnicy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych wyżej ocenili ważność posiadanego czynnika (średnia 2,6; odchylenie 0,9) w porównaniu do rolników z terenów o niższych walorach środowiskowych (średnia 2,2; odchylenie standardowe 0,7). Jednakże w obu przypadkach możliwości po-

siadane przez gospodarstwa rolne w tym zakresie były poniżej przeciętnej w ocenie respondentów. Co wskazuje, że gospodarstwa rolne nie posiadają środków finansowych na realizację tego rodzaju działań.

Równie ważna w ocenie producentów dla podejmowania działalności rolniczej i działań z zakresu ochrony środowiska jest wiedza o środowiskowych możliwościach i ograniczeniach rozwoju gospodarstwa rolnego na obszarach przyrodniczo cennych (średnia 2,9; odchylenie standardowe 0,6). Wiąże się to z potrzebą śledzenia zmian między innymi w prawodawstwie, jak także i aktywności ze strony rolników.

Tabela 4.8 Ocena wybranych uwarunkowań wewnętrznych gospodarstw rolnych istotnych dla podejmowania działań z zakresu ochrony środowiska

Zasoby	Gospodarstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
wiedza o środowiskowych możliwościach i ograniczeniach rozwoju gospodarstwa rolnego na obszarach przyrodniczo cennych	2,9	0,6	2,9	0,5
stopień rozpoznania wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko naturalne	3,1	0,6	3,08	0,5
wiedza z zakresu ochrony środowiska i najnowocześniejszych, możliwych do wdrożenia działań i technologii proekologicznych	2,7	0,7	2,8	0,6
świadomość ekologiczna i gotowość podejmowania działań proekologicznych	2,9	0,8	3,0	0,6
wiedza na temat możliwych do wykorzystania w działalności proekologicznej narzędzi wsparcia	2,9	0,8	2,9	0,5
nowoczesność wyposażenia w urządzenia i instalacje służące ochronie środowiska	2,9	0,7	2,7	0,6
stopień zużycia posiadanych budynków, budowli i infrastruktury technicznej	3,0	0,6	3,0	0,5
zdolność posiadanej infrastruktury technicznej do sprostania wymogom ochrony środowiska	2,8	0,7	2,9	0,5
zdolność do finansowania/współfinansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych	2,6	0,9	2,2	0,7
znajomość rynku po stronie popytu na ekologiczne produkty	2,8	0,9	2,6	0,7
znajomość rynku po stronie podaży na ekologiczne produkty	2,8	0,9	2,7	0,8
środowiskowa uciążliwość wytwarzanej produkcji rolniczej	2,8	0,8	2,7	0,5

Ocena dokonana w skali 5–1, gdzie 5 oznacza bardzo wysoką ocenę a 1 – bardzo niską. Listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska za: M. Burchard-Dziubińska 2010: Zarządzanie środowiskiem..., dz. cyt., s. 201.

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

W przypadku pozostałych zasobów uwidaczniają się jedynie niewielkie różnice w ocenie ważności posiadanych zasobów pomiędzy dwoma grupami gospodarstw. Jednakże warto zwrócić uwagę, iż w opinii respondentów najistotniejszym zasobem z punktu widzenia podejmowania produkcji zrównoważonej oraz działań z zakresu ochrony środowiska jest stopień rozpoznania wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko. Średnia ocena w opinii respondentów z gmin przyrodniczo cennych kształtowała się na poziomie 3,1, przy odchyleniu standardowym 0,6 – tabela 4.8.

Respondenci mają świadomość, iż wszystkie te zasoby w sposób znaczący wpływają na podejmowanie działań w gospodarstwie i są ważne z punktu widzenia środowiska i produkcji rolniczej. Stan wiedzy w poszczególnych badanych obszarach stymuluje zarówno rozwój produkcji zrównoważonej jak i działań podejmowanych z zakresu ochrony środowiska.

Jednakże, ażeby można było uzyskać zadowalający poziom wiedzy, jak też i aktywizować producentów żywności do działania, niezbędne jest wsparcie zarówno dla rolników prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych, jak także i na pozostałych obszarach wiejskich.

4.3.3. Zagrożenia i szanse związane z funkcjonowaniem na obszarach cennych przyrodniczo

Obszary przyrodniczo cenne, na których znajdują się różnorodne formy ochrony przyrody, są terenami o specyficznych warunkach prowadzenia działalności rolniczej. W opinii większości (52,2%) z badanej próby 200 producentów rolnych prowadzenie działalności rolniczej na obszarach chronionych związane jest z utrudnieniami. Ocena tych utrudnień w skali od 1 do 5, gdzie jeden oznacza zdecydowanie najmniejsze utrudnienia, zaś pięć zdecydowanie największe wskazuje na zróżnicowanie opinii w gospodarstwach prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych i porównawczych. Rolnicy realizujący produkcję na obszarach przyrodniczo cennych ocenili, iż skala trudności realizacji produkcji na terenach chronionych jest niższa (średnia 2,9, odchylenie standardowe 0,9) w porównaniu z kierownikami gospodarstw w gminach porównawczych (średnia 3,3; odchylenie standardowe 0,8). Może to wynikać między innymi z faktu, iż rolnicy działający na obszarach przyrodniczo cennych w codziennej swojej pracy stykają się z różnego rodzaju problemami wynikającymi ze specyfiki położenia gospodarstwa. Z tego też powodu, znają realia prowadzenia działalności, nie koncentrują się na zasłyszanych opiniach. Analizując jednak zagadnienie z punktu widzenia rodzaju prowadzonej działalności dostrzec można nieznaczne rozbieżności w opinii kierowników gospodarstw agroturystycznych a pozostałych. Średnia ocena utrudnień wynikających z prowadzenia działalności rolniczej na obszarach chronionych w opinii kierowników gospodarstw agroturystycznych wyniosła 2,9 (odchylenie standardowe 1,0). W przypadku pozostałych rodzajów gospodarstw wielkość ta kształtowała się odpowiednio w przypadku gospodarstw ekologicznych średnia 3,0, zaś dużych i kon-

wencjonalnych średnia ocena trudnień wynikających z prowadzenia działalności rolniczej na obszarach chronionych wynosiła 3,1.

Prowadzenie działalności rolniczej na obszarach chronionych powiązane jest z decyzjami kierowników gospodarstw rolnych w aspekcie kierunków prowadzonej produkcji rolnej. Blisko 40% respondentów było zdania, iż prowadzenie działalności rolniczej na obszarach chronionych wpływa na decyzje związane z obieranym kierunkiem produkcji. Niespełna 30% było zdania, iż nie ma zależności pomiędzy faktem działalności na obszarach chronionych a kierunkiem produkcji rolniczej. Warto jednak wskazać, iż 1/3 producentów rolnych nie była w stanie precyzyjnie odnieść się do zagadnienia. Co ważne, w przypadku gospodarstw z gmin porównawczych odsetek ten był zdecydowanie wyższy i wynosił 42,5% gospodarstw, gdy w gminach przyrodniczo cennych 30%. Można przypuszczać, iż powodem takiego rozkładu odpowiedzi respondentów jest niewielki stan wiedzy na ten temat. Opinie swoje rolnicy opierają na przypuszczeniach i ewentualnych informacjach od innych.

Pogłębiona analiza wskazała, iż szczególnie ten brak wykształcenia opinii w zakresie wpływu produkcji na obszarach chronionych widoczny jest w przypadku gospodarstw konwencjonalnych. Ponad 40% respondentów z tych gospodarstw nie było w stanie określić swojej opinii, zaś w gospodarstwach dużych było to 23% gospodarstw.

Prowadzenie działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych związane jest z ograniczeniami zagospodarowania terenu. Jednakże blisko 40% producentów prowadzących gospodarstwo rolne na terenie gmin przyrodniczo cennych utrudnienia bezpośrednio nie zetknęło się z tego rodzaju ograniczeniami. Jedynie niewiele ponad 20% respondentów prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych uwarunkowania środowiskowe wynikające z cennej przyrodniczej (występowania obszarów chronionych) określiło jako duże i bardzo duże.

Prowadzenie działalności rolniczej zarówno na obszarach przyrodniczo cennych jak także w strefie ograniczeń środowiskowych wiąże się z szeregiem trudnień. Z jednej strony ustawodawstwo stara się w jasny i czytelny sposób wpływać na prowadzenie działalności na obszarach prawnie chronionych, jednak z drugiej strony ze strony dla rolników interpretacja tych przepisów nie jest jednoznaczna. Problemem najczęściej wskazywanym przez producentów żywności był poziom skomplikowania przepisów prawnych, zarówno w aspekcie interpretacji, jak także w powiązaniu z trudnościami wynikającymi z ich przestrzeganiem (36 wskazań). Wśród innych najczęściej wskazywanych problemów respondenci wymieniali:

- wysokie koszty działalności związane z wyższymi cenami np. ekologicznych oprysków oraz urządzeń i instalacji (10 wskazań),
- ograniczenia związane z profilem produkcji (8 wskazań),
- potrzebę stosowania wskazanych środków ochrony roślin (7 wskazań),
- restrykcyjne zasady związane z wycinaniem drzew (3 wskazania),
- trudności z dostępnością ekologicznych oprysków oraz technologii przyjaznych środowisku (3 wskazania),
- potrzeba dostosowania prac polowych do okresu wylęgu ptactwa (2 wskazania),

- mała wiedza rolników w zakresie ochrony środowiska oraz niska świadomość społeczna (2 wskazania),
- problemy z uzyskiwaniem informacji (1 wskazanie),
- brak odczuwalnego wsparcia ze strony samorządów gminnych (1 wskazanie).

Poza samymi utrudnieniami respondenci dostrzegają również szanse, które stwarza prowadzenie działalności na obszarach prawnie chronionych. Wśród wymienianych możliwości przed jakimi stają producenci rolni znalazły się głównie perspektywa uzyskiwania dotacji. Równie ważnym aspektem zauważanym zarówno przez prowadzących działalność na obszarach Natura 2000 jak i na terenie Parków Krajobrazowych i Narodowych są szanse na rozwój szeroko pojętej turystyki wiejskiej. Rozwój różnorodnych form turystyki stwarza bowiem możliwości wykorzystania walorów środowiskowych, ale także jest istotnym elementem w dążeniu do rozwoju wielofunkcyjnego wsi. Odczuwalne jest to przez gospodarstwa głównie w aspekcie uzyskiwania dodatkowych dochodów. Walorami o charakterze niematerialnym, które wskazywane były przez rolników z obszarów chronionych był zarówno ciekawy krajobraz, ale także różnorodność biologiczna. Atrybuty te pełnią znaczącą rolę w budowaniu przewagi konkurencyjnej poszczególnych gospodarstw podejmujących działalność w zakresie świadczenia usług turystycznych.

Produkcja rolnicza jest obszarem aktywności na obszarach wiejskich, który w bardzo znaczącym stopniu oddziałuje na walory i zasoby środowiska przyrodniczego. Podejmowanie tego rodzaju działalności związane jest z funkcjonowaniem w otoczeniu, które jednocześnie wpływa na gospodarstwa rolne. Oddziaływanie to może mieć różnego rodzaju charakter i zróżnicowaną skalę wpływu.

Jednym z obszarów oddziaływania jest fakt prowadzenia działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych i chronionych. W opinii ponad 50% kierowników gospodarstw jest to czynnik wpływający na prowadzenie działalności rolniczej. Zróżnicowana jest jednakże ocena skali tego wpływu, poziom utrudnień wynikających z umiejscowienia na tych terenach został wyżej oceniony przez rolników z gospodarstw z gmin porównawczych. Jednym z czynników wpływających na te utrudnienia jest potrzeba dostosowywania kierunków produkcji rolniczej prowadzonej na obszarach chronionych. Opinie taką wyraziło 40% badanych producentów rolnych. Prowadzenie działalności na obszarach chronionych stwarza również pewnego rodzaju szanse, głównie związane z możliwością pozyskiwania dotacji. Jest to główna stymulanta wskazana przez rolników.

Analiza wybranych uwarunkowań zewnętrznych wskazała, iż w ocenie producentów rolnych wszystkie one zarówno ogólne jak i środowiskowe stanowią destymulację rozwoju gospodarstw rolnych. W ocenie większości determinant można dostrzec, iż opinie respondentów w obu grupach gospodarstw są zbliżone. Jednakże kierujący gospodarstwami w gminach o wyższych walorach przyrodniczych zdecydowanie bardziej odczuwają negatywne skutki w zakresie ilości oraz zmienności przepisów, które należy przestrzegać a także kosztów związanych z prowadzeniem działalności rolniczej. W odniesieniu do uwarunkowań zewnętrznych ogólnych najbardziej destymulująco działają na rozwój rolnictwa koszty niezbędnego dostosowania do zaostrzających się przepisów prawa ochrony środowiska. Uzyskane wyniki wskazują, iż jest to zdecydowanie najsilniej wpływający na gospodarstwa czynnik.

4.4. Uwarunkowania i czynniki rozwoju przedsiębiorstw

Wśród czynników determinujących rozwój przedsiębiorstwa wymienić należy wewnętrzne, związane z funkcjonowaniem danego podmiotu gospodarczego i z osobą przedsiębiorcy oraz czynniki zewnętrzne w stosunku do przedsiębiorstwa, wynikające z otoczenia w którym ono funkcjonuje. Do czynników związanych z osobą właściciela należą: wiek, płeć, wiedza, wykształcenie, kwalifikacje i kompetencje zawodowe, dotychczasowe doświadczenie. Czynniki związane z przedsiębiorstwem obejmują m.in.: okres funkcjonowania na rynku, wielkość przedsiębiorstwa i zasięg jego działania, formę prawną, realizowaną strategię, zasoby przedsiębiorstwa, sprawność, skuteczność i efektywność procesów zarządzania. Do czynników zewnętrznych należą z kolei te związane z otoczeniem konkurencyjnym, otoczeniem regionalnym oraz czynniki makrootoczenia²⁰¹.

W niniejszej pracy analizowane są wybrane uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne działalności przedsiębiorstw. Przy rozpatrywaniu zewnętrznych uwarunkowań przedsiębiorczości uwzględniono kryterium przestrzenne i dokonano rozróżnienia uwarunkowań lokalnych obejmujących obszar gminy oraz ponadlokalnych, pozostających poza oddziaływaniem gminy. Analiza lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości objęła następujące obszary: lokalizacja i środowisko, warunki w zakresie wyposażenia w infrastrukturę techniczną, lokalne warunki ekonomiczne oraz działania władz gminy w zakresie wsparcia przedsiębiorczości.

Biorąc pod uwagę specyfikę badanego obszaru określoną cennością przyrodniczą w sposób szczególnie uwypuklono uwarunkowania ekologiczne działalności gospodarczej. Każde przedsiębiorstwo podlega uwarunkowaniom ekologicznym, wśród których wyróżnić można ograniczenia, wynikające z wykorzystywania w procesach produkcji surowców i energii i konieczności zapewnienia efektywności tego wykorzystywania oraz ograniczenia wiążące się z koniecznością wykorzystywania asymilacyjnej pojemności środowiska przyrodniczego. Współcześnie uwzględnia się także uwarunkowania związane głównie z ekologicznym wizerunkiem firmy i ze zobowiązaniami, jakie każde przedsiębiorstwo posiada z tytułu użytkowania środowiska przyrodniczego²⁰². W przypadku obszarów przyrodniczo cennych znaczenia nabierają także uwarunkowania wynikające z wymogów związanych z lokalizacją organizacji na obszarach objętych prawnymi formami ochrony przyrody.

4.4.1. Uwarunkowania zewnętrzne

Do najważniejszych, dostrzeganych szczególnie wyraźnie w grupie przedsiębiorstw funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych, ponadlokalnych ograniczeń działalności gospodarczej zaliczyć należy postrzegany jako ponadprze-

²⁰¹ A. Skowronek-Mielczarek 2013: Uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce, OW SGH w Warszawie, Warszawa, s. 23.

²⁰² S. Czaja, A. Becla 2008: Rozwój prośrodowiskowych systemów zarządzania w przedsiębiorstwie [w:] Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie, A. Graczyk (red.), Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław, s. 27–28.

ciężnie wysoki poziom kosztów zatrudnienia oraz obciążeń podatkowych i opłat, a także nasiloną biurokracją w urzędach²⁰³. Uwarunkowania wynikające z lokalizacji gminy w regionie peryferyjnym nie były postrzegane jako szczególne ograniczenie przedsiębiorczości, podobnie jak takie elementy charakterystyki położenia gminy, jak odległości od głównych szlaków komunikacyjnych czy też od większych ośrodków miejskich (tabela 4.9).

Tabela 4.9. Ocena wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw

Uwarunkowania	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
poziom kosztów pracy (ZUS)	3,88	1,144	3,12	0,992
poziom obciążeń podatkowych i opłat	3,83	1,178	3,04	1,040
położenie gminy w regionie Lubelskim (jako źródło korzyści lokalizacyjnych)	3,79	0,883	3,52	1,054
wielkość popytu na produkty/usługi	3,68	0,822	3,41	0,705
odległość od głównych szlaków komunikacyjnych	3,58	0,936	3,71	0,500
poziom biurokracji w urzędach	3,51	1,024	2,90	0,905
odległości od dużych ośrodków miejskich (rynków zbytu i zaopatrzenia)	3,45	0,997	3,39	0,731
nasilenie konkurencji w branży	3,43	0,929	3,20	0,790
występowanie możliwości współpracy z partnerami biznesowymi	3,38	0,702	3,29	0,500
dostępność kredytów	3,28	0,774	3,42	0,577
dostępność funduszy UE	3,27	0,838	3,48	0,505
jakość i stabilność przepisów regulujących prowadzenie działalności gospodarczej	3,25	0,759	3,08	0,767
stan infrastruktury technicznej w regionie	3,24	0,741	3,38	0,640
dostępność usług instytucji wspierających przedsiębiorczość w regionie	3,23	0,750	3,15	0,722
dostępność odpowiednich pracowników w regionie	3,20	0,838	3,13	0,850

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 1 – bardzo niską

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

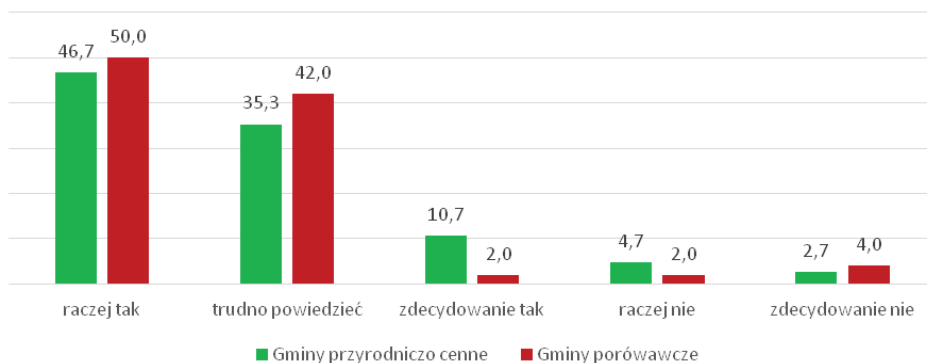
²⁰³ Wyniki badań nad uwarunkowaniami zewnętrznymi przedstawiono za: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt. (Rozdział 5 pt. „Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorstw”, podrozdział nr 1 pt. „Uwarunkowania ponadlokalne” oraz podrozdział nr 2 pt. „Uwarunkowania lokalne”).

Przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych formułowali wyższe oceny nasilenia konkurencji w branży oraz dostrzegali istnienie większej skali popytu na oferowane produkty/świadczone usługi oraz większych możliwości podejmowania współpracy z partnerami biznesowymi. Pozostałe uwarunkowania z perspektywy podmiotów z obszarów przyrodniczo cennych ocenione zostały raczej przeciętnie, jednak w porównaniu z podmiotami zlokalizowanymi w gminach porównawczych ujawniły się relatywnie niższe oceny dostępności kredytów i funduszy UE oraz niższe oceny stanu infrastruktury technicznej w regionie. Przeciętnie oceniona została jakość i stabilność przepisów regulujących prowadzenie działalności gospodarczej. Do uwarunkowań ocenionych najniżej, porównywalnie w przypadku opisywanych dwóch grup przedsiębiorstw, należały: dostępność pracowników spełniających wymagania pracodawców oraz dostępność instytucji wspierających przedsiębiorczość w regionie.

Statystyczna istotność obserwowanych różnic ocen formułowanych przez przedsiębiorców funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych i pozostałych dotyczyła zmiennych: poziom kosztów pracy ($t=4,12$, $p<0,001$), poziom obciążeń podatkowych i opłat ($t=4,18$, $p<0,001$), wielkość popytu na produkty i/lub usługi ($t=2,09$, $p=0,038$) oraz poziom biurokracji w urzędach ($t=3,68$, $p<0,001$).

Ogólna ocena lokalnych warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorstw w badanych gminach była raczej pozytywna. Ponad połowa badanych uznała je za zdecydowanie i raczej sprzyjające funkcjonowaniu i rozwojowi przedsiębiorstw, w tym 57,4% przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych i 52,0% z obszarów pozostałych (wykres 4.8).

Wykres 4.8. Ogólna ocena występowania w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Respondenci reprezentujący przedsiębiorstwa zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych rzadziej prezentowali niejednoznaczne stanowisko dotyczące warunków rozwoju przedsiębiorczości w gminie i nieznacznie częściej oceniali je negatywnie. Obserwowane różnice nie były jednak statystycznie istotne ($t=1,04$, $p=0,3$).

Wśród lokalnych uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości badani ocenili poziom rozwoju i dostępność infrastruktury technicznej w gminie. Zauważyć należy, że warunki lokalne w zakresie wyposażenia w infrastrukturę techniczną ocenione zostały przez badanych przedsiębiorców ogólnie dość wysoko, przy czym częściej wyższe oceny poszczególnych elementów infrastruktury formułowali przedsiębiorcy z gmin przyrodniczo cennych. W przypadku przedsiębiorców z tych gmin zwracały jednak uwagę dość niskie oceny dostępności wysypisk i możliwość unieszkodliwiania odpadów komunalnych (tabela 4.10).

Tabela 4.10. Ocena lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości w zakresie infrastruktury technicznej według lokalizacji przedsiębiorstw

Uwarunkowania	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
zaopatrzenie w energię elektryczną	3,94	0,610	3,71	0,582
dostępność Internetu	3,77	0,787	3,67	0,63
poziom wyposażenia w sieć wodociągową	3,72	0,609	3,62	0,534
dostępność kanalizacji	3,67	0,591	3,48	0,684
zaopatrzenie w gaz	3,59	0,808	3,40	0,792
powierzchnia i wyposażenie terenów do zagospodarowania na cele inwestycyjne	3,50	0,917	3,37	0,698
infrastruktura drogowa	3,34	0,781	3,51	0,582
dostępność wysypisk i możliwość unieszkodliwiania odpadów komunalnych	3,34	0,803	3,29	0,798

Ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Jako ogólnie dobre określone zostały warunki w zakresie zaopatrzenia w energię elektryczną, dostępność Internetu, poziom wyposażenia w sieć wodociągową, dostępność kanalizacji oraz zaopatrzenie w gaz. Niżej z kolei, na przeciętnym poziomie, ocenione zostały takie elementy lokalnej infrastruktury technicznej, jak dostępność i jakość wyposażenia terenów inwestycyjnych, infrastruktura drogowa oraz infrastruktura gospodarki odpadami. Istotnie statystycznie różnice ocen wyrażane przez przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą na terenie gmin przyrodniczo cennych i porównawczych ujawniono jedynie w przypadku zaopatrzenia w energię elektryczną ($t=2,36$, $p=0,02$).

Kolejnym ocenianym przez badanych obszarem lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości były warunki ekonomiczne. Stwierdzić należy, że analizowane

elementy składające się na lokalne warunki ekonomiczne ocenione zostały przez przedsiębiorców funkcjonujących na dwóch porównywanych obszarach podobnie, na ponadprzeciętnym poziomie (tabela 4.11).

Tabela 4.11. Ocena lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości w sferze gospodarczej i społecznej według lokalizacji przedsiębiorstw

Uwarunkowania	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
dostępność pracowników niewykwalifikowanych	3,69	0,947	3,38	0,606
poziom rozwoju gospodarczego gminy	3,58	0,769	3,41	0,610
poziom rozwoju nierolniczych działów gospodarki lokalnej	3,44	0,646	3,32	0,587
przedsiębiorczość mieszkańców	3,43	0,655	3,39	0,640
sytuacja finansowa budżetu gminy	3,37	0,636	3,17	0,570
dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp.	3,37	0,785	3,35	0,668
stosunek mieszkańców do przedsiębiorców	3,37	0,721	3,29	0,582
sytuacja ekonomiczna indywidualnych gospodarstw rolnych	3,30	0,675	3,22	0,593
dostępność pracowników wykwalifikowanych	3,26	0,787	3,15	0,825
wielkość lokalnego rynku zbytu	3,23	0,870	3,17	0,930
możliwości kooperacji z lokalnymi przedsiębiorcami	3,23	0,766	3,21	0,771
dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	3,16	0,912	3,23	0,660

Ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Uwagę zwracają stosunkowo niskie, na tle pozostałych uwarunkowań, oceny czynników silnie wpływających na rozwój przedsiębiorczości, takich jak dostępność instytucji wspierających przedsiębiorczość oraz możliwości kształtowania lokalnych powiązań kooperacyjnych. Na obszarach przyrodniczo cennych w kategoriach barier rozwoju o większym znaczeniu przedsiębiorcy ocenili koszty zatrudnienia siły roboczej, natomiast jako lepsze ocenili warunki w zakresie, przede wszystkim, dostępności pracowników niewykwalifikowanych i ocenione nieco niżej – wykwalifikowanych, poziomu rozwoju gospodarczego gminy i rozwoju jej pozarolniczych sektorów. Test t-studenta ujawnił statystyczną istotność różnic ocen przedsiębiorców z porównywanych obszarów jedynie w przypadku dostępności pracowników niewykwalifikowanych ($t=2,67$, $p=0,009$).

W związku z kluczową rolą władz lokalnych w kształtowaniu lokalnych warunków przedsiębiorczości w badaniu ujęto zagadnienie aktywności samorządu terytorialnego w tym zakresie. Ogólnie zauważyć należy, że badani przedsiębiorcy dostrzegali wysoki poziom podatków i opłat lokalnych i jednocześnie ponadprzeciętną aktywność samorządów w zakresie wybranych działań przyczyniających się do tworzenia warunków sprzyjających lokalnej przedsiębiorczości, przy czym nieco wyższe oceny badanych obszarów były charakterystyczne dla przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych (tabela 4.12).

Tabela 4.12. Ocena aktywności władz gminy w obszarze kształtowania lokalnych warunków przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw

Uwarunkowania	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
poziom podatków i opłat lokalnych	3,77	0,906	3,28	0,852
koszt usług komunalnych	3,71	0,792	3,40	0,765
jakość usług komunalnych	3,55	0,756	3,36	0,673
utrzymywanie kontaktów z lokalnymi przedsiębiorcami	3,48	0,771	3,27	0,644
promocja gospodarcza gminy na zewnątrz, przyciąganie inwestorów	3,44	0,861	3,11	0,890
jakość obsługi przedsiębiorców w Urzędzie Gminy, w tym upraszczanie procedur formalnych	3,39	0,758	3,25	0,700
działania władz mające na celu promocję lokalnych produktów/usług	3,38	0,887	3,08	0,919
stosunek władz do przedsiębiorców	3,35	0,778	3,17	0,816
współpraca/pomoc władz w ramach przedsięwzięć realizowanych przez przedsiębiorców	3,35	0,833	3,13	0,824
pomoc prawna, informacyjna z dziedziny przedsiębiorczości, doradztwo	3,21	0,866	3,13	1,013
założenia i realizacja lokalnej polityki wsparcia przedsiębiorczości	3,19	0,762	3,17	0,663
inwestycje w zakresie infrastruktury technicznej	3,15	0,819	3,21	0,750
dotacje i pożyczki udzielane przedsiębiorstwom	3,06	0,939	3,08	0,871
informowanie przez władze o preferowanych kierunkach rozwoju przedsiębiorczości w gminie	3,06	0,928	3,04	0,932
udzielanie poręczeń lub gwarancji kredytowych	2,91	1,048	2,90	1,077

Ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Aktywność władz lokalnych w obszarze kształtowania warunków dla przedsiębiorczości oceniona została najwyższej przez przedsiębiorców w przypadku działań nie wiążących się ze znaczącymi konsekwencjami dla budżetu gminy. Badani jako wysoki określili poziom podatków i opłat lokalnych oraz koszt usług komunalnych, szczególnie w przypadku gmin przyrodniczo cennych. Nie dostrzegali oni także większej aktywności samorządów gmin w zakresie udzielania poręczeń i gwarancji kredytowych, czy udzielania dotacji i pożyczek. Stosunkowo nisko oceniona została także aktywność samorządów w obszarze inwestowania w rozwój infrastruktury technicznej.

Test t-studenta ujawnił statystyczną istotność różnic ocen przedsiębiorców w zależności od lokalizacji w przypadku następujących obszarów: koszt usług komunalnych ($t=2,39$, $p=0,018$), poziom podatków i opłat lokalnych ($t=3,29$, $p=0,001$), promocja gospodarcza gminy na zewnątrz, przyciąganie inwestorów ($t=2,29$, $p=0,023$) oraz działania władz mające na celu promocję lokalnych produktów i usług ($t=1,97$, $p=0,05$). Pozytywnie więc należy ocenić wyższe, ponadprzeciętne, zaangażowanie samorządów z obszarów przyrodniczo cennych w działania w ramach promocji lokalnej gospodarki.

4.4.2 Uwarunkowania zewnętrzne środowiskowe (makrootoczenie i otoczenie lokalne)

Badani przedsiębiorcy ocenili wybrane uwarunkowania środowiskowe działalności gospodarczej²⁰⁴. Oceny ujawniły występowanie środowiskowych barier aktywności proekologicznej, głównie dostrzeganych przez przedsiębiorców z obszarów przyrodniczo cennych. Przedsiębiorcy należący do tej grupy dostrzegali przede wszystkim takie bariery, jak rozwiązania prawne poświęcone kwestiom ochrony środowiska oraz ograniczoną dostępność różnych form wsparcia przedsiębiorców w tej aktywności (tabela 4.13).

²⁰⁴ Wyniki badań nad uwarunkowaniami zewnętrznymi o charakterze środowiskowym przedstawiono za: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt. (Rozdział 5 pt. „Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorstw”, podrozdział nr 2.2. pt. „Lokalizacja i środowisko”, Rozdział 6 pt. „Aktywność proekologiczna przedsiębiorstw i jej uwarunkowania”, podrozdział nr 1 pt. „Uwarunkowania zewnętrzne”, Rozdział 7 pt. „Działalność gospodarcza a lokalne środowisko przyrodnicze”, podrozdział nr 2 pt. „Szanse i ograniczenia przedsiębiorczości warunkowane lokalizacją na obszarach przyrodniczo cennych” i podrozdział nr 5 pt. „Rola władz lokalnych w rozwoju przedsiębiorczości wykorzystującej zasoby i walory środowiska przyrodniczego”).

Tabela 4.13. Ocena wybranych uwarunkowań środowiskowych działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw

Uwarunkowania	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
koszty niezbędnego dostosowania się do zaostrzających się przepisów prawa ochrony środowiska	3,42	0,940	3,13	0,793
trudności organizacyjne niezbędnego dostosowania się do przepisów prawa ochrony środowiska	3,32	0,781	3,03	0,747
jakość i stabilność przepisów związanych z ochroną środowiska	3,20	0,770	2,97	0,645
dostęp do przyjaznych środowisku surowców i materiałów	2,97	0,905	3,00	0,739
istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty	2,96	0,864	3,03	0,836
dostęp do przyjaznych środowisku technologii	2,93	0,878	2,84	0,767
obecność na rynku bardziej przyjaznych środowisku substytutów produktów wytwarzanych przez przedsiębiorstwo	2,87	0,947	2,96	0,744
presja ekologicznych organizacji konsumenckich	2,74	1,002	2,76	0,786
możliwość wsparcia ze źródeł zewnętrznych proekologicznych prac badawczo-rozwojowych	2,65	1,044	2,93	0,704
możliwość wsparcia finansowego ze źródeł zewnętrznych inwestycji ekologicznych	2,64	0,973	2,83	0,699
możliwość wsparcia informacyjno-organizacyjnego działań proekologicznych	2,62	1,042	2,71	0,799

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, a 1 – bardzo niską. Listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska za: M. Burchard-Dziubińska, Zarządzanie środowiskiem i zasobami..., dz. cyt., s. 201.

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

W przypadku podmiotów funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych badani przedsiębiorcy w kategorii rozwoju oceniali koszty niezbędnego dostosowania się do zaostrzających się przepisów prawa ochrony środowiska, trudności organizacyjne związane z niezbędnym dostosowaniem się do zmieniających się przepisów prawa ochrony środowiska oraz jakość i stabilność przepisów związanych z ochroną środowiska. Badanie ujawniło także istnienie takich barier działalności proekologicznej, jak ograniczone możliwości wsparcia informacyjno-organizacyjnego działań proekologicznych oraz wsparcia finansowego ze źródeł zewnętrznych inwestycji proekologicznych i prac badawczo-rozwojowych. Istotne statystycznie różnice średnich ocen przedsiębiorców zlokalizowanych na porów-

nywanych typach obszarów dotyczyły trudności organizacyjnych związanych z niezbędnym dostosowaniem się do przepisów prawa ochrony środowiska ($t=2,04$, $p=0,046$).

Poza ogólnymi uwarunkowaniami ekologicznymi działalności gospodarczej badani przedsiębiorcy dokonali oceny wybranych uwarunkowań lokalnych. Warunki gminy w zakresie stanu i dostępności wybranych zasobów i walorów środowiska oceniono ogólnie pozytywnie, przy czym respondenci z obszarów przyrodniczo cennych oceniali poszczególne uwarunkowania jako bardziej sprzyjające rozwojowi przedsiębiorczości (tabela 4.14).

Tabela 4.14. Ocena warunków lokalnych w obszarze stanu i dostępności wybranych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego według lokalizacji przedsiębiorstw

Uwarunkowania	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
atrakcyjność krajobrazu lokalnego z elementami kulturowymi, historii gminy	4,05	0,875	3,57	0,791
cechy i stan środowiska przyrodniczego	4,05	0,780	3,55	0,818
dostępność i jakość zasobów wodnych	3,69	1,029	3,27	0,861
udział w powierzchni gminy obszarów prawnie chronionych	3,65	0,906	3,06	0,932
dostępność lokalnej bazy surowcowej	3,57	1,017	3,33	0,774

Ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak występowania danego uwarunkowania

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Istotne statystycznie różnice średnich ocen, na korzyść obszarów przyrodniczo cennych, dotyczyły warunków w zakresie: dostępności i jakości zasobów wodnych ($t=2,60$, $p=0,01$), krajobrazu lokalnego z elementami kulturowymi i historii gminy ($t=3,38$, $p=0,01$) oraz cech i stanu środowiska przyrodniczego ($t=3,80$, $p<0,001$) i udziału w powierzchni gminy obszarów prawnie chronionych ($t=3,86$, $p<0,001$).

Przedsiębiorcy nie dostrzegali istnienia szczególnie silnie odczuwalnych ograniczeń działalności gospodarczej wynikających z konieczności ochrony lokalnego środowiska przyrodniczego, jednak w przypadku podmiotów funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych ograniczenia te były mocniej artykułowane (tabela 4.15).

Tabela 4.15. Ocena stopnia oddziaływania na przedsiębiorstwo wybranych ograniczeń działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy przyrodniczo cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (gminy porównawcze)

Ograniczenia	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
brak preferencyjnych instrumentów finansowych dla inwestorów	2,86	1,429	-	-
brak rekompensat finansowych za utracone korzyści dla prowadzących działalność gospodarczą	2,65	1,312	-	-
utrudnienia lub ograniczenia procesu inwestycyjnego	2,64	1,284	1,98	1,176
ograniczenie terenów przeznaczonych pod rozwój inwestycji	2,58	1,231	2,08	1,259
bieżące ograniczenia tradycyjnych, dotychczasowych form gospodarowania	2,37	1,063	1,73	0,863
brak dostępnej wiedzy na temat wymogów prawnych i administracyjnych odnośnie inwestowania/ zasad gospodarczego użytkowania obszarów chronionych	2,34	1,229	1,67	0,762
wysokie ryzyko inwestycji powodowane brakiem planów zarządzania dla obszarów Natura 2000 i planów ochrony dla innych obszarów chronionych	2,30	1,162	1,49	0,804
brak możliwości współpracy i wymiany doświadczeń z przedsiębiorstwami z obszarów cennych przyrodniczo/dotyczących problematyki ochrony środowiska przyrodniczego	2,27	1,185	1,83	0,950
brak pomysłów, wiedzy o możliwościach rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o walory środowiska przyrodniczego gminy	2,15	1,091	1,76	0,874
konflikty na tle ochrony środowiska między przedsiębiorstwem a społecznością lokalną/samorządem gminy	1,93	0,964	1,62	0,968

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że ograniczenie zdecydowanie dotyczy przedsiębiorstwa, a 1 – że zdecydowanie nie dotyczy

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Do ograniczeń bardziej odczuwanych przez respondentów z obszarów przyrodniczo cennych należały (różnice istotne statystycznie): niewielka dostępność terenów przeznaczonych pod rozwój inwestycji ($t=2,352$, $p=0,021$), utrudnienia

lub ograniczenia procesu inwestycyjnego ($t=3,231$, $p=0,002$), bieżące ograniczenia tradycyjnych, dotychczasowych form gospodarowania ($t=3,601$, $p<0,001$), ryzyko inwestycji powodowane brakiem planów zarządzania dla obszarów Natura 2000 ($t=4,355$, $p<0,001$), brak wiedzy na temat wymogów inwestowania na obszarach prawnie chronionych ($t=4,109$, $p=0,001$), brak wiedzy o możliwościach rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o walory środowiska przyrodniczego gminy ($t=2,323$, $p=0,022$) oraz brak możliwości współpracy i wymiany doświadczeń z przedsiębiorstwami w zakresie zagadnień ochrony środowiska ($t=2,463$, $p=0,015$).

Biorąc pod uwagę przedsiębiorstwa funkcjonujące na obszarach objętych ochroną prawną (stanowiły 37,4% próby)²⁰⁵ przedsiębiorcy wskazywali zarówno szanse, jak i ograniczenia rozwoju przedsiębiorstwa wynikające z takiej lokalizacji. Najwięcej możliwości badani upatrywali w odniesieniu do mniej restrykcyjnych form ochrony przyrody takich, jak park krajobrazowy czy obszar Natura 2000. W przypadku wszystkich form ochrony najczęściej dostrzegana szansa wynikała z możliwości rozwijania turystyki. W parkach krajobrazowych i na terenach objętych siecią Natura 2000 wskazywano także znaczenie lokalizacji dla większego zainteresowania produktami firmy, dostęp do lokalnych surowców, możliwości rozwoju drobnego przemysłu i działalności rolniczej (tabela 4.16).

²⁰⁵ Problematykę dotyczącą obszarów prawem chronionych przedstawiono na podstawie publikacji M. Zwolińska-Ligaj 2015: The influence of natural valuable areas on the development of entrepreneurship (based on the example of Lublin Voivodeship), Proceedings of the 2015 International Conference „Economic Science For Rural Development” no 39, Jelgava, s. 34–46.

Tabela 4.16. Szanse i zagrożenia wskazywane przez przedsiębiorców wynikające z lokalizacji na obszarze prawnie chronionym według form obszarów chronionych

Obszar	Szanse	Ograniczenia
Natura 2000	rozwój turystyki, napływ turystów możliwość korzystania z dotacji, dopłat duże zainteresowanie produktami firmy rozwój działalności w oparciu o dostępne zasoby surowców możliwość rozwoju małego przemysłu rozwój gospodarstw rolniczych	niedostateczny poziom zagospodarowania infrastrukturalnego konieczność stosowania licznych, skomplikowanych, restrykcyjnych przepisów prawa ochrony środowiska brak odpowiednich przepisów dotyczących inwestycji przepisy ograniczające, utrudniające lub uniemożliwiające proces inwestycyjny zakaz pewnych inwestycji, wycinania drzew
Park Krajobrazowy	duży zasób surowców dziewicza przyroda, walory przyrodnicze rozwój turystyki, wzrost liczby turystów	brak możliwości dofinansowania działalności konieczność stosowania skomplikowanych, restrykcyjnych przepisów prawa ograniczenia administracyjne ograniczenia i utrudnienia inwestycji wymogi prawne na obszarach cennych przyrodniczo
Park Narodowy	rozwój turystyki	konieczność stosowania skomplikowanych, restrykcyjnych przepisów prawa ochrona środowiska, przepisy ograniczenia inwestycji wymogi prawne na obszarach cennych przyrodniczo

Źródło: M. Zwolińska-Ligaj 2015: The influence of..., dz. cyt., s. 43.

W porównaniu do dostrzeganych szans przedsiębiorcy zgłaszali znacznie więcej ograniczeń związanych z funkcjonowaniem na terenie objętym ochroną prawną. Wśród ograniczeń znalazły się: niedostateczny poziom zagospodarowania infrastrukturalnego, konieczność stosowania licznych, skomplikowanych i restrykcyjnych przepisów prawa ochrony środowiska oraz konieczność podporządkowania się przepisom ograniczającym, utrudniającym lub uniemożliwiającym proces inwestycyjny.

W badaniu lokalnych, ekologicznych uwarunkowań działalności gospodarczej uwzględniono także aktywność władz samorządowych w zakresie wybranych inicjatyw prośrodowiskowych. W świetle opinii przedsiębiorców aktywność tą uznać można za przeciętną (tabela 4.17).

Tabela 4.17. Ocena aktywności władz samorządowych w zakresie lokalnych inicjatyw prośrodowiskowych według lokalizacji przedsiębiorstw

Rodzaje aktywności	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
edukacja ekologiczna przedsiębiorców	2,90	0,866	3,16	0,721
wskazywanie kierunków działalności gospodarczej przyczyniających się do ochrony przyrody lub wykorzystywania lokalnych zasobów gospodarczych	2,86	0,965	2,79	1,148
podejmowanie inicjatyw proekologicznych z przedsiębiorcami	2,79	1,030	2,85	1,142
wspieranie przedsięwzięć proekologicznych realizowanych przez przedsiębiorców	2,77	1,068	2,96	1,148

Ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza ocenę bardzo wysoką, 1 – bardzo niską, a 0 – brak danej aktywności

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Podsumowując ocenę lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości o charakterze ekologicznym zauważyć należy, że przedsiębiorcy funkcjonujący na obszarach przyrodniczo cennych wysoko ocenili warunki w obszarze stanu i dostępności wybranych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, jednocześnie nie dostrzegając szczególnie silnie wpływających na działalność przedsiębiorstwa ograniczeń wynikających z potrzeby ochrony przyrody. Ograniczenia te były jednak w większym stopniu dostrzegane w przypadku tej grupy przedsiębiorców w porównaniu do przedsiębiorców nie prowadzących działalności na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych.

4.4.3. Uwarunkowania wewnętrzne

Oprócz oceny uwarunkowań zewnętrznych aktywności proekologicznej przedsiębiorcy dokonali oceny wybranych elementów potencjału przedsiębiorstwa istotnych z perspektywy podejmowana działań z zakresu ochrony środowiska. Badane składniki potencjału obejmowały głównie takie jego obszary, jak: wiedza, możliwości organizacyjne i finansowe oraz zasoby materialne przedsiębiorstwa²⁰⁶.

Spośród badanych obszarów najwyżej, na ponadprzeciętnym poziomie ocenione zostały zasoby wiedzy. Oceny poniżej przeciętnej wiązały się m.in. ze znaczną środowiskową uciążliwością wytwarzanych produktów, niewielkimi możliwościami finansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych oraz ograniczonymi możliwościami uczestnictwa w sieciach współpracy, których celem jest wprowadzenie w przedsiębiorstwach rozwiązań proekologicznych (tabela 4.18).

²⁰⁶ Wyniki badań nad uwarunkowaniami wewnętrznymi przedstawiono za: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt. (Rozdział 6 pt. „Aktywność proekologiczna przedsiębiorstw i jej uwarunkowania”, podrozdział nr 2 pt. „Uwarunkowania wewnętrzne” i podrozdział nr 5 pt. „Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw w obszarze ochrony środowiska”).

Tabela 4.18. Ocena wybranych uwarunkowań wewnętrznych istotnych dla podejmowania działań z zakresu ochrony środowiska przyrodniczego według lokalizacji przedsiębiorstw

Uwarunkowania	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
stopień rozpoznania wpływu działalności na środowisko naturalne	3,59	0,79	3,38	0,55
wiedza kierownictwa z zakresu ochrony środowiska i możliwych do wdrożenia działaniach i technologiach proekologicznych	3,58	0,76	3,29	0,59
wiedza o środowiskowych możliwościach i ograniczeniach rozwoju firmy	3,55	0,78	3,30	0,68
zdolność posiadanej infrastruktury do sprostania wymogom ochrony środowiska	3,42	0,80	3,27	0,53
świadomość ekologiczna kierownictwa i gotowość podejmowania działań proekologicznych	3,36	0,84	3,27	0,58
znajomość rynku po stronie podaży na ekologiczne produkty	3,30	0,90	3,39	0,50
posiadanie kadr odpowiedzialnych za ochronę środowiska i zdolnych do wprowadzenia rozwiązań prośrodowiskowych	3,29	0,64	3,09	0,61
znajomość rynku po stronie popytu na ekologiczne produkty	3,25	0,89	3,39	0,50
nowoczesność wyposażenia w urządzenia i instalacje służące ochronie środowiska	3,22	0,72	3,30	0,57
wiedza na temat narzędzi wsparcia działalności proekologicznej	3,14	0,83	3,11	0,64
szanse zdobycia ekologicznego znaku towarowego	3,09	0,62	3,15	0,80
posiadanie własnego zaplecza badawczego, jego potencjał	3,06	0,74	3,13	0,96
stopień zużycia posiadanych budynków, budowli i infrastruktury technicznej	3,01	0,78	3,14	0,52
szanse wprowadzenia systemu zarządzania środowiskowego	2,98	0,62	3,11	0,68
zdolność do finansowania badań własnych nad czystą produkcją, produktem	2,87	0,79	3,25	0,86
możliwości uczestnictwa w sieciach współpracy	2,82	0,77	2,71	0,83
zdolność do finansowania/współfinansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych	2,80	1,06	2,95	1,03
środowiskowa uciążliwość wytwarzanych produktów	2,77	0,87	2,91	0,75

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza bardzo wysoką ocenę, a 1 – bardzo niską

Listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska za: M. Burchard-Dziubińska 2010: Zarządzanie środowiskiem..., dz.cyt., s. 201.

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Nie odnotowano istotności statystycznej różnic w ocenie elementów potencjału organizacji w odniesieniu do podmiotów funkcjonujących na obszarach zaliczonych do przyrodniczo najcenniejszych i pozostałych za wyjątkiem wyższych ocen dotyczących znajomości środowiskowych możliwości i ograniczeń rozwoju przedsiębiorstwa charakterystycznych dla podmiotów zlokalizowanych w gminach przyrodniczo cennych ($t=2,13$, $p=0,036$).

Jednym z uwarunkowań działań proekologicznych w organizacji jest ranga problematyki ochrony środowiska przyrodniczego w procesie podejmowania decyzji gospodarczych. Zgodnie z deklaracjami przedsiębiorców, pozaekonomiczne czynniki odgrywają ponadprzeciętną rolę w decyzjach dotyczących badanych przedsiębiorstw. Przedsiębiorcy deklarowali istotną rolę trwałości relacji z kontrahentami, interesu pracowników i klientów. Odpowiedzialność wobec społeczności lokalnej oraz dobro środowiska naturalnego ocenione zostały jako obszary mniej ważne na tle pozostałych (tabela 4.19).

Tabela 4.19. Ocena ważności czynników uwzględnianych w decyzjach dotyczących przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw

Przedsiębiorstwa z gmin	Miernik	Czynniki					
		interes klienta	zysk finansowy	interes pracowników	trwałość relacji z kontrahentami	dobro środowiska naturalnego	odpowiedzialność wobec społeczności lokalnej
przyrodniczo cennych	średnia	4,16	4,59	3,99	4,22	3,91	3,76
	odchylenie standardowe	0,765	0,593	0,795	0,778	0,957	0,916
porównawczych	średnia	4,28	4,44	4,08	4,42	3,72	3,62
	odchylenie standardowe	0,573	0,501	0,778	0,538	0,784	0,987

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza czynnik bardzo ważny, a 0 – nieważny

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

W grupie przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych bardziej istotne w decyzjach gospodarczych były, zgodnie z deklaracjami badanych, takie czynniki, jak zysk, dobro środowiska przyrodniczego i odpowiedzialność wobec społeczności lokalnej. Różnice ocen były statystycznie istotne jedynie w przypadku obszaru: trwałość relacji z kontrahentami ($t=-2,05$, $p=0,043$).

Podsumowując dokonaną ocenę uwarunkowań rozwojowych badanych przedsiębiorstw stwierdzić można, że ramach ogólnych, makroekonomicznych uwarunkowań działalności gospodarczej przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych dostrzegali w większym stopniu oddziaływanie takich barier działalności gospodarczej, jak poziom kosztów pracy (zatrudnienia), poziom obciążeń podatkowych i opłat oraz znaczną skalę biurokracji w urzędach. Podobnie, na porównywanych

obszarach, postrzegany był taki czynnik, jak jakość i stabilność przepisów regulujących prowadzenie działalności gospodarczej. Pozostałe uwarunkowania zewnętrzne, w tym związane z otoczeniem regionalnym, takie, jak lokalizacja działalności gospodarczej, dostępność oferty instytucji tworzących otoczenie biznesu, dostępność pracowników o odpowiednich kwalifikacjach, stan infrastruktury technicznej czy dostępność funduszy Unii Europejskiej nie były postrzegane przez przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych jako dotyczące ich w większym stopniu, niż w przypadku przedsiębiorców z gmin porównawczych, bariery. Ogólne warunki w badanych typach obszarów w świetle opinii respondentów można więc uznać za podobne. Różnice w ocenach dotyczyły jednak takiego czynnika, jak nasilenie konkurencji w reprezentowanej branży, który przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych ocenili jako bardziej intensywny.

W wymiarze lokalnym, w świetle opinii badanych nie stwierdzono istnienia mniej sprzyjających, w porównaniu do obszarów pozostałych, warunków funkcjonowania przedsiębiorczości na obszarach przyrodniczo cennych. Nie stwierdzono by przedsiębiorcy z obszarów charakteryzujących się przyrodniczą cennieścią dostrzegali szczególnie oddziaływanie barier o charakterze ekonomicznym i infrastrukturalnym. Dostrzegane były jednak niższe oceny tych aspektów na które oddziaływać mogą poprzez lokalną politykę wsparcia przedsiębiorczości władze samorządowe.

W ramach ogólnych uwarunkowań środowiskowych przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych dostrzegali większe nasilenie trudności organizacyjnych wynikających z dostosowania prowadzonej działalności do przepisów prawa ochrony środowiska. Lokalne uwarunkowania środowiskowe na obszarach przyrodniczo cennych postrzegano ogólnie jako sprzyjające przedsiębiorczości. Oceny te wynikały głównie z dostępu na terenie gmin do szczególnie cennych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Badania opinii przedsiębiorców nie wskazywały na szczególną aktywność lokalnych władz samorządowych na obszarach przyrodniczo cennych (w porównaniu do pozostałych) w zakresie działań przyczyniających się do promowania postaw proekologicznych, stymulowania wykorzystania lokalnych zasobów lub podejmowania bezpośrednich inicjatyw we współpracy z lokalnym środowiskiem biznesu na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego gminy.

Podsumowując analizę uwarunkowań rozwojowych gospodarstw lokalnych ze szczególnym uwzględnieniem problemów środowiskowych przedstawioną z perspektywy władz samorządowych, lokalnych przedsiębiorstw oraz gospodarstw rolnych stwierdzić można, że:

- w opinii władz samorządowych, zarówno gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych, największą szansą rozwoju, był proces integracji z Unią Europejską i objęcie wspólnotowym systemem wsparcia finansowego w ramach wsparcia rozwoju obszarów wiejskich,
- władze samorządowe gmin przyrodniczo cennych relatywnie częściej niż władze samorządowe gmin porównawczych postrzegały zewnętrzne czynniki w aspekcie zagrożeń,
- źródła zagrożeń rozwoju ankietowani, zarówno z gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych doszukiwali się głównie w peryferyjnym położeniu

niu w województwie lubelskim, a w przypadku gmin przyrodniczo cennych wskazywano ponadto brak pozytywnego oddziaływania stolic byłych miast wojewódzkich (Chełma, Białej Podlaskie i Zamościa oraz stolicy regionu – Lublina (impulsów rozwojowych w układzie centrum – peryferie),

- uwarunkowania związane z funkcjonowaniem badanych podmiotów: władz samorządowych, przedsiębiorców i rolników na obszarach przyrodniczo cennych nie były jednoznacznie postrzegane jako bariera rozwoju, zróżnicowana była jednakże ocena skali tego wpływu, poziom utrudnień wynikających z umiejscowienia na tych terenach został wyżej oceniony przez władze samorządowe, rolników i przedsiębiorców z gmin porównawczych,
- analiza wybranych uwarunkowań zewnętrznych rozwoju rolnictwa wskazała, iż w ocenie producentów rolnych głównymi destymulantami były: poziom kosztów ubezpieczeń (KRUS), poziom obciążeń podatkowych i opłat oraz znaczna skala biurokracji w urzędach; w ocenie większości determinanty zewnętrzne rozwoju w opinii respondentów w obu grupach gospodarstw były zbliżone, jednakże kierujący gospodarstwami w gminach o wyższych walorach przyrodniczych zdecydowanie bardziej odczuwali negatywne skutki w zakresie ilości oraz zmienności przepisów, które należy przestrzegać a także kosztów związanych z prowadzeniem działalności rolniczej (na podobne problemy wskazywali badani przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych, którzy dostrzegali większe nasilenie trudności organizacyjnych wynikających z dostosowania prowadzonej działalności do przepisów prawa ochrony środowiska),
- opinie przedsiębiorców odnośnie ogólnych, makroekonomicznych uwarunkowań działalności produkcyjnej zbieżne były z opiniami badanych producentów rolnych – jako główne bariery rozwoju przedsiębiorcy wskazywali: poziom kosztów pracy (zatrudnienia), poziom obciążeń podatkowych i opłat oraz znaczną skalę biurokracji w urzędach; należy jednak zauważyć, że przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych postrzegali w większym stopniu negatywne ich oddziaływanie w porównaniu z przedsiębiorcami z gmin porównawczych,
- lokalne uwarunkowania środowiskowe na obszarach przyrodniczo cennych postrzegano ogólnie jako sprzyjające przedsiębiorczości – oceny te wynikały głównie z dostępu na terenie gmin do szczególnie cennych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego,
- relatywnie częściej przez przedsiębiorców z gmin przyrodniczo cennych zgłaszana była natomiast niższa, niż w gminach porównawczych, aktywność lokalnych władz samorządowych w zakresie działań przyczyniających się do promowania postaw proekologicznych, stymulowania wykorzystania lokalnych zasobów lub podejmowania bezpośrednich inicjatyw we współpracy z lokalnym środowiskiem biznesu na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego gminy.

Należy zatem negatywnie zweryfikować postawioną w pracy hipotezę 1: „Uwarunkowania środowiskowe związane z funkcjonowaniem na obszarach przyrodni-

czo cennych postrzegane są jako relatywnie istotne, na tle pozostałych determinant – barier i zagrożeń rozwoju”.

Wykazano bowiem zbliżone, ale bardziej niekorzystne (w opinii badanych) oddziaływanie zewnętrznych determinant rozwoju na funkcjonowanie podmiotów gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych oraz brak jednoznacznego wskazania uwarunkowań środowiskowych, jako bardziej niekorzystnych w przypadku podmiotów z gmin przyrodniczo cennych.

Rozdział 5

Możliwości rozwoju funkcji gospodarczych opartych na zasobach i walorach środowiska gmin przyrodniczo cennych

5.1. Działalność gospodarcza a ochrona przyrody

Kryteria ekonomiczne wskazują, że obszar przyrodniczo cenny powinien być przedmiotem gospodarowania. W ramach rozwoju obszarów cennych przyrodniczo nie należy zapominać, że podstawowym celem rozwoju jest zaspokajanie potrzeb społecznych. Oznacza to konieczność poszukiwania kierunków rozwoju, które przy zachowaniu odpowiedniego stanu środowiska zapewniałyby społeczności dochody pozwalające zaspokoić ich potrzeby bytowe²⁰⁷. W zależności od charakteru obszaru przyrodniczo cennego można dopuścić następujące formy działalności człowieka: rolnictwo ekologiczne, turystykę zrównoważoną, gospodarkę opartą na wiedzy, proprzyrodniczą działalność gospodarczą, propagowanie i ochronę dziedzictwa kulturowego²⁰⁸.

A. Kasztelan podkreśla, że regiony o relatywnie czystym środowisku powinny dążyć do ukierunkowania strategii rozwoju na te dziedziny działalności gospodarczej, które w większym lub mniejszym stopniu wykorzystują zasoby i walory środowiska. „Osiąganie przewagi konkurencyjnej nad innymi regionami w oparciu o istniejący potencjał środowiskowy, umiejętność jego wykorzystania w procesach wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego oraz niski poziom antropopresji”, określić można według tegoż autora mianem środowiskowej konkurencyjności regionu²⁰⁹. Zjawisko to należy rozpatrywać w sposób dwukierunkowy. Z jednej strony, przewaga konkurencyjna może dotyczyć występujących w danym regionie warunków środowiskowych, z drugiej zaś, kluczowa jest tutaj umiejętność ich przekształcenia w efekty społeczno-gospodarcze, które przyczynią się do relatywnie szybszego rozwoju rozpatrywanego regionu. W kontekście tejże definicji obszary chronione prawnie, obszary cenne przyrodniczo charakteryzujące się niskim poziomem antropopresji mogą stanowić podstawę kształtowania środowiskowej przewagi konkurencyjnej.

Według H. Kruk przyrodnicza konkurencyjność regionów to „właściwość związana z pozyskiwaniem i (lub) przetwarzaniem zasobów środowiska przyrodniczego przez podmioty istniejące w regionach w celu osiągnięcia poprawy jakości życia”²¹⁰. H. Kruk podkreśla zależność między konkurencyjnością regionów a konkurencyj-

²⁰⁷ B.M. Dobrzańska 2007: Planowanie strategiczne..., dz. cyt., s. 57.

²⁰⁸ M. Łuszczuk 2011: Kierunki rozwoju..., dz. cyt., s. 264.

²⁰⁹ A. Kasztelan 2010: Środowiskowa konkurencyjność..., dz. cyt., s. 83.

²¹⁰ H. Kruk 2010: Przyrodnicza konkurencyjność..., dz. cyt., s. 199–200.

nością podmiotów prowadzących działalność na ich obszarze, wykorzystujących jego zasoby przyrodnicze. Jak podkreśla H. Kruk, „wzrost konkurencyjności podmiotów korzystających ze środowiska przyrodniczego powinien się przekładać na trwałą wzrost konkurencyjności danego regionu pod warunkiem, że działalność tych podmiotów nie prowadzi do powstania znaczących strat ekologicznych”. Ważnym czynnikiem zrównoważonego rozwoju regionu jest zatem przedsiębiorczość rozwijana zgodnie z założeniami zrównoważonego rozwoju²¹¹.

Postępy w technologii i innowacji jak również ograniczoność zasobów środowiska naturalnego stworzyły nowe możliwości, ale i utrudnienia w osiągnięciu, utrzymaniu i poprawie pozycji konkurencyjnej wobec rywali w coraz bardziej złożonej, zglobalizowanej gospodarce²¹².

Kształtowanie przewagi konkurencyjnej jest domeną nie tylko przedsiębiorstw, ale także jednostek samorządu terytorialnego, a w tym gmin²¹³. Jednostki samorządu terytorialnego uczestniczą w procesie konkurencji i w związku z tym zmuszone są przez rynek do tworzenia i kształtowania przewagi konkurencyjnej²¹⁴.

Według M.E. Portera²¹⁵ klasyczne czynniki produkcji na skutek procesów globalizacyjnych stały się bardziej dostępne. Dominujące znaczenie w kształtowaniu lokalnych i regionalnych przewag konkurencyjnych M.E. Porter przypisuje zatem czynniki koncentracji geograficznej oraz jakości środowiska lokalnego. Stan środowiska oraz przedsięwzięcia podejmowane w celu jego ochrony coraz częściej traktowane są jako czynnik konkurencyjności. Wynika to ze wzrastającej świadomości społecznej, dotyczącej konieczności ochrony środowiska naturalnego, które stopniowo traci zdolność do samoregulacji.

Jak zauważa się w ekonomii ekologicznej, środowisko przyrodnicze może być traktowane jako wielkość porównywalna z zasobami kapitału rzeczowego i finansowego. Zasób środowiska przyrodniczego traktowany jest w kategorii kapitału naturalnego, który obejmuje „wszystkie komponenty i elementy środowiska przyrodniczego niezbędne do biologicznego zachowania gatunku ludzkiego (istnienia i życia człowieka) oraz funkcjonowania ludzkiej cywilizacji (w tym gospodarki)”²¹⁶. W ramach ekonomii ekologicznej wymienia się podstawowy kapitał naturalny (elementy środowiska przyrodniczego niezbędne do życia) oraz pozostały kapitał naturalny, który, w opinii zwolenników ekonomii ekologicznej, ma stanowić przedmiot popytu i podaży, ponieważ jest substytucyjny²¹⁷.

Naukowiec badający sferę kapitału naturalnego są zgodni, że jest on źródłem funkcji lub usług istotnych dla systemu gospodarczego i dla życia człowieka. Wielu

²¹¹ Por. H. Kruk 2010 : Przyrodnicza konkurencyjność..., dz. cyt., s. 201.

²¹² T. Siudek, A. Zawojka 2014: Competitiveness in the Economic Concepts, Theories and Empirical Research, *Oeconomia* 13 (1), s. 102.

²¹³ M.E. Porter 2006: Przewaga konkurencyjna. Osiągnięcie i utrzymanie lepszych wyników, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2006, s.

²¹⁴ W. Dziemianowicz 2008: Konkurencyjność gmin w kontekście relacji władze lokalne- inwestorzy zagraniczni, Wydawnictwo UW, Warszawa.

²¹⁵ M. E. Porter 1998: *The Competitive Advantage of Nations*, New York 1998.

²¹⁶ S. Czaja, A. Becla 2007: *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*, Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław, s. 62.

²¹⁷ D. Kiełczewski 2010: *Zrównoważony rozwój – istota, interpretacje, związki ze społeczeństwem wiedzy [w:]* *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Materiały do studiowania*, B. Poskrobko (red.), Białystok, s. 14.

z tych funkcji nie można zastąpić (lub przynajmniej nie w przystępnej cenie) przez kapitał stworzony przez człowieka (nowoczesne technologie). Oznacza to, że utrata funkcji ekosystemu może w znaczący sposób wpłynąć na przyszłe szanse rozwojowe. Ten sposób postrzegania kapitału naturalnego zyskuje coraz większą akceptację również w naukach ekonomicznych²¹⁸.

Zaspokojenie potrzeb rozwojowych przyszłych pokoleń możliwe będzie poprzez pozostawienie odpowiedniego kapitału wytworzonego przez człowieka oraz kapitału naturalnego. Istotne jest przy tym wyróżnienie krytycznego kapitału natury jako sieci zasobów środowiskowych, które w określonej skali przestrzennej pełnią istotne funkcje środowiskowe i dla których nie ma substytutów w innych elementach kapitału naturalnego, w kapitale produkcyjnym czy ludzkim²¹⁹. Jako składową kapitału krytycznego można wskazać obszary cenne przyrodniczo.

Jak podkreśla S. Czaja, właściwe wykorzystanie kapitału naturalnego wymaga orientowania się w rozmiarach jego zasobów oraz prowadzenia ewidencji jego rozchodów. Im zakres informacji jest większy, same zaś informacje dotyczące zasobów kapitału naturalnego i jego rozchodów dokładniejsze, tym możliwość właściwego wykorzystania wyższa. Bilanse takie powinny być prowadzone także w skali lokalnej. Wiedza o zasobach kapitału naturalnego nie oznacza jeszcze zdobywania przewagi nad innymi jednostkami terytorialnymi, ale zapewnia możliwość racjonalnego gospodarowania tym kapitałem²²⁰.

Środowisko naturalne daje różnorakie potencjalne możliwości kształtowania przewag konkurencyjnych przez gminy. Występowanie walorów krajobrazowych, klimatycznych, historycznych i kulturowych może stanowić podstawę budowania przewagi konkurencyjnej w oparciu o rozwój turystyki. W literaturze nie brak poglądów, że przyroda jest głównym zasobem motywującym ludzi do uprawiania turystyki²²¹. Badania M. W. Kozaka wskazują jednak, że posiadanie zasobów przyrodniczych czy dziedzictwa kulturowego jest niewątpliwie czynnikiem sprzyjającym, ułatwiającym promocję, obniżającym koszty rozwoju turystyki, ale ani koniecznym, ani wystarczającym²²². Wśród czynników warunkujących sukces w rozwoju turystyki autor ten wskazuje w odpowiedniej kolejności: zasoby ludzkie i społeczne – zdolność do wyłonienia przywódcy, zmobilizowania elit i społeczności do wspólnych działań na rzecz przekonywującego planu rozwoju turystyki, zagospodarowanie turystyczne, zasoby przyrodnicze i kulturowe oraz system instytucjonalny²²³.

Należy zatem wskazać, że tradycyjne postrzeganie środowiska przyrodniczego jako źródła przewagi konkurencyjnej głównie w rozwoju turystyki powinno być zrewidowane, w kierunku poszukiwania innych sposobów gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych. Jako zalecaną natomiast na obsza-

²¹⁸ G. Malovics 2007: *The Role of Natural Capital in Regional Development*, 2nd Central European Conference in Regional Science – CERS, Technical University of Košice, Košice 2007.

²¹⁹ C. Collados, T. P. Duane 1997: *Natural capital and quality of life: a model for evaluating of natural capital: Economics from an ecological footprint perspective*, *Ecological Economics*, t. 20, nr 1, s. 4.

²²⁰ Por. S. Czaja, A. Becla 2007: *Ekologiczne podstawy...*, dz. cyt., s. 63.

²²¹ Przegląd literatury w A. Kowalczyk 2000: *Geografia turystyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

²²² M. W. Kozak 2009: *Turystyka i polityka turystyczna a rozwój: między starym a nowym paradygmatem*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 282–283.

²²³ Tamże.

rach przyrodniczo cennych formę uprawiania turystyki związaną ze środowiskiem przyrodniczym i społecznym, ale nie powodującą zmian w tych środowiskach należy wskazać turystykę zrównoważoną, a w tym zwłaszcza tzw. ekoturystykę²²⁴. Turystyka zrównoważona (*sustainable tourism*) to „każda forma rozwoju turystycznego, zarządzania i aktywności turystycznej, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów, a także zachowuje dla przyszłych pokoleń w niezmiennym stanie zasoby naturalne i kulturowe tych obszarów”²²⁵. Ekoturystyka (*eco-tourism, green tourism*) natomiast jest „formą turystyki zrównoważonej, która z tej szerokiej koncepcji rozwoju turystyki wyróżnia się tym, że aktywnie przyczynia się do ochrony dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, angażuje lokalne społeczności w planowanie i rozwój, przyczyniając się do ich dobrobytu, oraz jest skierowana do turystów indywidualnych i podróżujących w małych grupach”²²⁶.

Kolejnym możliwym sposobem na uzyskanie przewagi konkurencyjnej z wykorzystaniem walorów środowiska jest rozwijanie produkcji ekologicznej. Wprawdzie żywność ekologiczna jest wciąż droższa od tradycyjnej, jednak ma bardzo pozytywny wpływ na samopoczucie i zdrowie człowieka. Żywność ekologiczna stanowi pomost między interesami produkcyjnymi a potrzebą coraz większego poszanowania walorów środowiskowych²²⁷. Rolnictwo ekologiczne to domena regionów o niskim stopniu uprzemysłowienia. Wykorzystanie uwarunkowań naturalnych w procesach produkcji żywności ekologicznej, powinno stanowić jeden z priorytetów w regionach o niższym poziomie rozwoju gospodarczego. Rozwój rolnictwa ekologicznego wiąże się z możliwością lepszego wykorzystania nadmiaru zasobów pracy w rolnictwie, ponieważ ekologiczne metody wytwarzania są zarazem mniej wydajne i bardziej pracochłonne²²⁸.

Rozważając problematykę kształtowania przewag konkurencyjnych przez gminy należy zauważyć, że konkurencja w obszarze gospodarczym może mieć negatywne następstwa dla ładu ekologicznego, np. poprzez ekspansję inwestycyjną na terenach przyrodniczo cennych, a także dla ładu społecznego. Występujące sprzeczności są tym większe, im niższy poziom rozwoju, warunków życia i wyposażenia w kapitał. W miarę usprawniania narzędzi wspomagania rozwoju, poprawy ładu gospodarczego, społecznego i przestrzennego, wzrostu akumulacji kapitału generowanego we własnym zakresie, sprzeczności te zanikają. Stąd też, wykorzystanie czynników środowiskowych w osiągnięciu przewagi konkurencyjnej przez regiony słabiej rozwinięte może przyczynić się w dłuższym okresie do wkroczenia na ścieżkę zrównoważonego rozwoju²²⁹.

Z badań prowadzonych na obszarach cennych przyrodniczo w gminach objętych Europejską Siecią Ekologiczną Natura 2000 wynika, że samorządy terytorial-

²²⁴ Tamże, s. 70.

²²⁵ D. Zaręba 2006: Ekoturystyka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

²²⁶ Quebec Declaration on Ecotourism, 2002 <http://www.gdrc.org/uem/eco-tour/quebec-declaration.pdf>, dostęp z dnia 1.08.2015.

²²⁷ A. Kasztelan 2008: Oddziaływanie przemysłu spożywczego na środowisko naturalne, *Przemysł Spożywczy*, 10, s. 60.

²²⁸ A. Kasztelan 2010: Środowiskowa konkurencyjność..., dz. cyt., s. 77–86.

²²⁹ Tamże.

ne w sposób niewystarczający wykorzystują lokalne walory i zasoby środowiska przyrodniczego oraz kulturowego w procesach rozwoju. Istotne jest aby czerpać z wiedzy i praktycznych doświadczeń samorządów, które w tej dziedzinie osiągnęły sukcesy²³⁰. Zaznaczyć należy przy tym, że podstawową strategią rozwoju gmin przyrodniczo cennych powinno być racjonalne, długookresowe wykorzystywanie ich cennego kapitału przyrodniczego, który może posłużyć do wzmocnienia lokalnej aktywności społecznej i ekonomicznej. Ważne jest zwiększenie zdolności lokalnych instytucji i środowisk do jego wykorzystania na potrzeby rozwoju obszarów wiejskich²³¹.

Pamiętając, że podstawowym celem rozwoju jest zaspokajanie potrzeb społecznych, należy poszukiwać takich kierunków rozwoju, które przy zachowaniu odpowiedniego stanu środowiska zapewniłyby społeczności dochody pozwalające zaspokoić ich potrzeby bytowe. Właściwe wykorzystanie kapitału naturalnego jako źródła przewagi konkurencyjnej wymaga jego pełnej waloryzacji i poszukiwania kierunków produkcji dóbr/usług racjonalnych ekonomicznie oraz bezpiecznych ekologicznie²³².

Jednym z głównych uwarunkowań – ograniczeń prowadzenia działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych są obostrzenia wynikające z występowania na ich terenie ustanowionych prawem form ochrony przyrody. W ustawie o ochronie przyrody zostały przedstawione zasady użytkowania obszarów przyrodniczo cennych i dopuszczalne formy działalności gospodarczej. W art. 15, 17, 24, 33 i 45²³³ wskazano listę ograniczeń i zakazów dotyczących parków narodowych, rezerwatów przyrody, parków krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu i innych form ochrony. Najostrzejsze rygory stosowane są w parkach narodowych i rezerwach przyrody, umiarkowane w parkach krajobrazowych oraz w otulinach parków narodowych, najbardziej liberalne na obszarach chronionego krajobrazu i w otulinach parków krajobrazowych. Szczegółowa lista ograniczeń gospodarczego wykorzystania obszarów chronionych została zamieszczona w aneksie w tabeli A6.

Wprowadzone przez ustawę o ochronie przyrody ograniczenia w zakresie gospodarowania dotyczą tradycyjnych form wykorzystania zasobów środowiskowych i ochrony komponentów oraz elementów środowiska przyrodniczego. Część zakazów ogranicza możliwości intensyfikacji produkcji rolnej czy wydobywczej oraz rozwoju tradycyjnych form turystyki czy transportu. Ograniczenia dotyczą także zakresu inwestycji budowlanych i infrastrukturalnych oraz inwestycji pod usługi. Nie można też stosować nowoczesnych technik i środków w rolnictwie, takich jak np.: środki ochrony roślin, nawozy sztuczne czy genetycznie modyfikowane organizmy. Nie wolno także dokonywać zbyt istotnych zmian komponentów środowiska przyrodniczego np.: w zakresie stosunków wodnych czy przekształceń krajobrazu. Tego typu ograniczenia mogą być uciążliwe dla lokalnej gospodarki.

²³⁰ M. Zwolińska-Ligaj 2011: Rola samorządów gminnych w zarządzaniu zrównoważonym rozwojem obszarów wiejskich regionu Zielone Płuca Polski [w:] Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000, A. Bołtromiuk (red.), IRWiR PAN, Warszawa, s. 182.

²³¹ D. Guzal-Dec 2011: Formalne strategie rozwoju badanych gmin objętych siecią Natura 2000 [w:] Uwarunkowania zrównoważonego..., dz. cyt., s. 162.

²³² D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 137.

²³³ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880.

Inna grupa ograniczeń dotyka przede wszystkim konkretne osoby i lokalną społeczność. Dotyczy to ograniczeń w pozyskiwaniu użytków ekonomicznych i pozaekonomicznych środowiska przyrodniczego. Nie można korzystać ze środowiska w formie rekreacji i wypoczynku w zbyt szerokim zakresie. Obszary przyrodniczo cenne tworzą także istotne ograniczenia przy tworzeniu lokalnych dokumentów, takich jak plany zagospodarowania przestrzennego, strategie zrównoważonego rozwoju czy lokalne polityki ekologiczne. Ich występowanie zmniejsza zakres kompetencji lokalnych władz samorządowych i komplikuje procesy decyzyjne²³⁴.

W odniesieniu do poszczególnych kategorii terenów chronionych dopuszczalne są różne formy użytkowania zasobów środowiskowych.

Tabela 5.1. Działalność gospodarcza według form ochrony przyrody

Rodzaj działalności	Rezerwat, w tym ochrona:		Park narodowy, w tym ochrona		Park krajo- brazowy	Obszar chronionego krajobrazu	Obszar Natura 2000
	ściśła	częściowa	ściśła	częściowa			
ekoturystyka	-	x	-	+	+	+	+
agroturystyka	-	x	-	x	+	+	+
turystyka uzdrowiskowa	-	-	-	+	+	+	+
turystyka krajoznawczo-edukacyjna	-	+	-	+	+	+	+
turystyka rowerowa	-	-	-	x	+	+	+
turystyka masowa	-	-	-	x	x	+	+
rolnictwo ekologiczne	-	x	-	x	+	+	+
pielęgnacyjno-hodowlana gospodarka leśna	-	+	x	+	+	+	+
pozyskanie runa leśnego, racjonalna gospodarka łowiecka	-	-	-	-	x	+	+
pamiętkarstwo, rękodzielnictwo	-	+	x	+	+	+	+
przemysł	-	-	-	-	x	x	x

(-) niedopuszczalna; (x) dopuszczalna; (+) zalecana

Źródło: opracowanie na podstawie: A. Zielińska 2009: Abilities of running an economic activity on protected areas, *Economics&Sociology*, no 2, Vol. 2, s. 110 oraz A. Bołtromiuk 2003: *Ekonomiczne aspekty...*, dz. cyt., s. 75.

²³⁴ S. Czaja, A. Becla 2007: *Ekologiczne podstawy...*, dz. cyt., s. 371–373.

Funkcje ochronne w największym stopniu spełnia forma rezerwatu. Celem rezerwatu jest bowiem przede wszystkim utrzymanie dotychczasowych stosunków biocenotycznych. Według skali obowiązujących ustawowo ograniczeń wśród wymienionej kategorii można wyróżnić rezerwaty o charakterze ścisłym oraz częściowym. W rezerwach ścisłych mogą i powinny być prowadzone wyłącznie badania naukowe oraz, pod pewnymi warunkami, dydaktyka specjalistyczna, natomiast w przypadku rezerwatów częściowych dodatkowym kierunkiem ich użytkowania jest turystyka krajoznawczo-edukacyjna realizowana w formie ich zwiedzania. W rezerwach o charakterze częściowym dopuszcza się także dalsze użytkowanie rolnicze enklaw, na terenie których przed wprowadzeniem przepisów ochronnych istniały już pewne formy gospodarki rolnej²³⁵.

Prawne ograniczenia działalności człowieka w parkach narodowych są zbliżone do obowiązujących w rezerwach i podobnie w tym przypadku także zależą od poziomu ochrony (ściśła, częściowa czy krajobrazowa). W parkach priorytetem jest również działalność ochronna, naukowa i dydaktyka specjalistyczna, ale mogą być one udostępniane dla kwalifikowanej turystyki po odpowiednio wyznaczonych szlakach, przy czym lokalizację bazy noclegowej i innych usług turystycznych zaleca się poza granicami chronionych obiektów. Wyjątkowo dopuszcza się w parkach niektóre z dziedzin turystyki i sportu, jeśli poza terenem chronionym nie ma w kraju warunków do ich uprawiania oraz po sformułowaniu odpowiednich rygorów, którym muszą podlegać. Na obszarach parków narodowych w większym zakresie obecna jest gospodarka rolna natomiast istotnym ograniczeniem podlega z reguły gospodarka rybacka, działalność wytwórcza i handlowa (za wyjątkiem prowadzonego w schroniskach turystycznych czy obiektach administracji parku). Dąży się też do całkowitej eliminacji transportu zewnętrznego, jak i ograniczenia do niezbędnego minimum przewozów osób i rzeczy w obsłudze działalności ochronnej. W gospodarce leśnej drewno pozyskuje się jedynie w trakcie zabiegów pielęgnacyjno-hodowlanych lub usuwania skutków klęsk żywiołowych²³⁶.

W parkach krajobrazowych obowiązuje stosunkowo mniejszy reżim ochronny w porównaniu z rezerwatami czy parkami narodowymi. Świadczy o tym fakt, że grunty rolne, leśne i inne nieruchomości zlokalizowane w ich granicach pozostawia się w gospodarczym użytkowaniu. Zgodnie z celem tworzenia parków krajobrazowych preferowana jest tu edukacja ekologiczna i można rozwijać różne formy turystyki. Większym ograniczeniem w parkach krajobrazowych podlega natomiast działalność przemysłowa (tylko w obrębie jednostek osadniczych dopuszcza się funkcjonowanie niewielkich zakładów przemysłowych, pod warunkiem zachowania wymogów określonych ocenami oddziaływania na środowisko). Niedozwolone jest także intensywne pozyskiwanie drewna czy wielkotowarowe formy gospodarowania w rolnictwie, intensywny rozwój osadnictwa, komunikacji i infrastruktury technicznej²³⁷. W parku krajobrazowym obowiązuje prowadzenie racjonalnej gospodarki leśnej. W gospodarce rolnej natomiast powinna zapewniona być ochrona

²³⁵ Tamże, s. 76.

²³⁶ Tamże, s. 76–77.

²³⁷ D. Ptaszycka-Jackowska, M. Baranowska-Janota 1996: Przyrodnicze obszary chronione. Możliwości użytkowania, IGPIK, Warszawa, s. 93.

gruntów rolnych, zapobieganie procesom ich degradacji, dopasowanie struktury zasiewów do lokalnych warunków przyrodniczych, ograniczenia w stosowaniu chemicznych środków plonotwórczych, upraw monokulturowych, a także lokalizacji dużych ferm hodowlanych i obiektów szklarniowych. Ograniczenia w stosunku do realizacji funkcji turystycznej są różnorakie w zależności od rodzaju obiektu. Małe i średnie parki powinny być przeznaczone wyłącznie do ekstensywnego użytkowania turystycznego, w parkach o dużej powierzchni celowe jest wydzielenie trzech sfer użytkowania: ekstensywnego, skoncentrowanego i osadnictwa wypoczynkowego²³⁸.

Na obszarach chronionego krajobrazu stosowane są relatywnie najbardziej liberalne rygory ochronne. Restrykcje sprowadzają się jedynie do zakazu lokalizacji przemysłu negatywnie oddziałującego na środowisko oraz eliminacji innych uciążliwych dla otoczenia form gospodarowania, np.: intensywnego pozyskiwania drewna, nadmiernego rozwoju komunikacji, osadnictwa i infrastruktury technicznej. W rolnictwie wymóg zapewnienia stabilności środowiska oznacza obowiązek utrzymania odpowiedniej proporcji między ekosystemami rolniczym i pozostałymi, ochronę gleby, wody i użytków ekologicznych zlokalizowanych w obrębie gospodarstwa, a także właściwego kształtowania krajobrazu rolniczego. W gospodarce leśnej natomiast niedopuszczalne jest przekraczanie etapów cięć rębnych, zakładania plantacji drzew szybko rosnących, stosowania środków chemicznych w hodowli i ochronie lasu. Poza tym na omawianych obszarach lasy pełnią na ogół funkcje produkcyjną i korzystanie z ich zasobów oparte jest na ogólnych zasadach przyjętych w gospodarstwach leśnych. Szerokie możliwości rozwoju turystyki ogranicza natomiast konieczność uwzględniania potrzeb miejscowej ludności, warunków przyrodniczych, realizowanych innych funkcji oraz przede wszystkim wymogi ochronne. Stopień wykorzystania i zagospodarowania turystycznego danego obiektu musi być określony zarówno w sensie przestrzennym, jak i ilościowym, jakościowym i czasowym²³⁹.

Jak podkreśla A. Zielińska, efektywne gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych jest możliwe poprzez ekologizację gospodarki²⁴⁰. Ekologizacja gospodarki oznacza takie jej nowe ukierunkowanie, by przynosiła wyniki w większym stopniu zgodne ze zrównoważonym rozwojem [...]. Celem gospodarki ekologicznej jest zniesienie powiązania między wzrostem gospodarczym a szkodliwym wpływem na środowisko²⁴¹.

Do proekologicznej działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych należy zaliczyć takie dziedziny, jak²⁴²:

- ekoturystykę i agroturystykę,
- rolnictwo ekologiczne przyczyniające się do produkcji bezpiecznej żywności,
- zrównoważoną gospodarkę leśną (pozyskiwanie drewna, runa leśnego),

²³⁸ Tamże, s. 92.

²³⁹ D. Ptaszycka-Jackowska, M. Baranowska-Janota 1996: Przyrodnicze obszary..., dz. cyt., s. 102-105.

²⁴⁰ A. Zielińska 2013: Gospodarowanie na obszarach..., dz. cyt., s. 44.

²⁴¹ Rio+ 20: w kierunku gospodarki ekologicznej i lepszego zarządzania. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Bruksela, dnia 20.6.2011, COM(2011) 363 wersja ostateczna.

²⁴² A. Zielińska 2013: Gospodarowanie na obszarach..., dz. cyt., s. 44.

- przyrodolecznictwo i lecznictwo uzdrowiskowe (wykorzystanie naturalnych warunków przyrodniczych do rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego),
- pamiątkarstwo, rękodzielnictwo.

Do poszczególnych form aktywności gospodarczej zlokalizowanej na obszarach chronionych odnoszą się natomiast następujące zalecenia²⁴³:

- w przemyśle – unikanie lokalizacji inwestycji kolidujących z funkcjami środowiska, preferowanie technologii bezpiecznych dla środowiska oraz instalacji urządzeń ochronnych,
- w rolnictwie – upowszechnienie modelu rolnictwa proekologicznego, mniej uciążliwego dla środowiska,
- w gospodarce leśnej – preferowanie rozwoju funkcji półprodukcyjnych i pozaprodukcyjnych, racjonalizacja gospodarki, unikanie prowadzenia intensywnego ruchu komunikacyjnego przez wartościowe kompleksy leśne,
- w gospodarce komunalnej – preferowanie scentralizowanych źródeł zaopatrzenia w energię opartych na tzw. czystych nośnikach, właściwa utylizacja ścieków i odpadów, minimalizacja zanieczyszczeń powietrza pochodzących z transportu.

Analiza warunków gospodarowania na obszarach przyrodniczo cennych pozwala dostrzec, że różne formy ochrony przyrody mogą być zarówno stymulantami, jak i destymulantami rozwoju społeczno-ekonomicznego. Przesądza o tym zdolność do innowacyjnego wykorzystania tych walorów w zrównoważonych formach gospodarowania.

5.2. Charakterystyka realizowanych przez władze lokalne kierunków rozwoju lokalnych gospodarek

Implementacja idei zrównoważonego rozwoju w polityce rozwoju władz samorządowych wymaga przyjęcia jej jako priorytet rozwoju i obrania przyjaznych dla środowiska kierunków rozwoju gospodarki. Wójtowie i burmistrzowie poproszeni zostali o określenie znaczenia (obecnego i przyszłego) dla rozwoju gmin poszczególnych funkcji gospodarczych, a następnie poszczególnych kierunków rozwoju.

Według ankietowanych z gmin przyrodniczo cennych obecne znaczenie dla rozwoju gmin poszczególnych ich funkcji gospodarczych jest równoważne (podobne oceny poszczególnych funkcji). Turystyce zostało przypisane największe znaczenie, ale na poziomie przeciętnym i zbliżone do wagi leśnictwa i rolnictwa. Na ostatnim miejscu znalazła się produkcja pozarolnicza. W najbliższej przyszłości (perspektywa do 2020 r.) władze lokalne zakładają wzrost znaczenia funkcji turystycznej (wzrost średniej oceny znaczenia o 0,8 stopnia oceny) oraz funkcji osadniczej i produkcji pozarolniczej o 0,4 stopnia, a stabilizację rolnictwa i leśnictwa.

W przypadku gmin porównawczych wyżej niż w przypadku gmin przyrodniczo cennych oceniono bieżące i przyszłe – rosnące znaczenie funkcji osadniczej. Wskazano także na relatywnie większe znaczenie rolnictwa, a mniejsze leśnictwa, przy sta-

²⁴³ Tamże.

bilnym ich rozwoju w perspektywie do 2020 r. W przypadku gmin porównawczych większe znaczenie w obecnej strukturze gospodarek przypisane zostało produkcji pozarolniczej wskazując na oczekiwane szybsze tempo procesu wielofunkcyjności w odniesieniu do gmin przyrodniczo cennych (wzrost znaczenia produkcji pozarolniczej o 1,2 stopnia oceny w porównaniu do 0,4 w przypadku gmin przyrodniczo cennych).

Tabela 5.2. Znaczenie i bariery rozwoju poszczególnych funkcji gospodarczych – w opinii wójtów i burmistrzów

Znaczenie funkcji Średnia ocen Gdzie 0 – brak znaczenia, a 5 – bardzo duże znaczenie)	Funkcja: wypoczynkowa (turystyczno-rekreacyjna)	osadnicza mieszkalnictwo	rolnictwo	leśnictwo	produkcja pozarolnicza
obecnie	3,3 (2,3)*	2,9 (4,0)*	3,1 (3,7)*	3,2 (2,1)*	2,5 (2,9)*
w perspektywie do 2020 r.	4,1 (3,3)*	3,3 (4,8)*	3,2 (3,8)*	3,3 (2,3)*	2,9 (3,7)*
problemy rozwoju funkcji wskazane w gminach przyrodniczo cennych	brak bazy turystycznej, niedostatek kadry w urzędzie gminy, która zajmowałaby się promocją turystyki, brak środków finansowych, niedostateczna ilość i jakość usług, ograniczone możliwości finansowania infrastruktury turystycznej	brak planów zagospodarowania przestrzennego, słaba sieć drogowa, niedostatki infrastruktury komunalnej, mała liczba mieszkańców	rozdrobienie agrarne, niskie klasy gleb, niska opłacalność, niewiele gospodarstw rolnych	duża ilość obszarów chronionych, kolizja z rozwojem funkcji turystycznej, wylesienie i towarzyszące im zaburzenia struktury drzewostanów	brak inwestorów, trudności ze sprzedażą, peryferyjne położenie, brak przejść granicznych

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

* wartości dla gmin porównawczych.

Opinie wójtów i burmistrzów dotyczące oczekiwanych zmian funkcji w rozwoju lokalnych gospodarek nie są jednoznaczne w interpretacji. Zakładano wzrost wszystkich wyróżnionych funkcji bez jednoczesnego zmniejszenia żadnej z nich. Może to świadczyć o tym, że władze samorządowe w praktyce nie mają ukształtowanej realistycznej wizji rozwoju lokalnych gospodarek.

Wśród barier rozwoju turystyki w gminach przyrodniczo cennych wskazywano głównie problemy bazy infrastrukturalnej oraz mało urozmaiconą ofertę turystyczną, ale też niedostateczne przygotowanie struktury urzędu – brak kadr zajmujących

się promocją turystyki. Wśród ograniczeń rozwoju rolnictwa wskazywano głównie rozdrobnienie agrarne oraz słabą jakość gleb. Rozwój leśnictwa, zdaniem ankietowanych, pozostawał często w kolizji z funkcją ochronną i turystyczną. Niekorzystne uwarunkowania infrastrukturalne oraz peryferyjność położenia niekorzystnie warunkowały rozwój osadnictwa oraz pozarolniczych funkcji produkcyjnych.

Badanie przeprowadzone wśród władz samorządowych gmin przyrodniczo cennych miało także na celu charakterystykę realizowanych obecnie w prowadzonej przez nich polityce i planowanych do realizacji kierunków rozwoju lokalnych gospodarek oraz określenie ich zgodności z zasadami zrównoważonego rozwoju i rozwoju wielofunkcyjnego.

Tabela 5.3. Wdrażane i planowane przez władze gminne do wdrażania w najbliższej przyszłości (w perspektywie 5 lat) kierunki rozwoju gminy

Kierunek rozwoju:	wdrażane obecnie % wskazań	preferowane do wdrażania w najbliższej przyszłości % wskazań
agroturystyka	75,0	20,0
rolnictwo ekologiczne	68,4	15,8
turystyka przyrodnicza	68,4	26,3
rolnictwo konwencjonalne	56,2	18,7
leśnictwo	56,2	18,7
budownictwo	43,7	25,0
przemysł drzewny	41,2	29,4
handel	41,1	35,3
produkcja energii z odnawialnych źródeł energii	38,9	38,9
przetwórstwo rolno-spożywcze	25,0	43,7
rzemiosło	20,0	53,3
rolnictwo wysokotowarowe	18,7	43,7
wydobycie gazu łupkowego	5,9	29,4
zielarstwo	-	46,7

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Podstawowymi wdrażanymi i planowanymi kierunkami rozwoju lokalnych gospodarek były turystyka przyrodnicza, agroturystyka i rolnictwo ekologiczne. Kierunki te mogły być rozwijane przy wykorzystaniu relatywnie obficie występujących w tych gminach zasobów przyrodniczych, a w przypadku rolnictwa ekologicznego wskazywano oprócz dobrych warunków środowiska możliwość korzystania z dopłat UE. Główną barierą rozwoju tych kierunków produkcji zdaniem władz samorządowych były niedostatki infrastruktury turystycznej i brak środków finansowych na jej budowę/rozbudowę, niedostateczna promocja turystyczna oraz względnie niska opłacalność produkcji ekologicznej (zwłaszcza wobec wysokich kosztów ochrony roślin).

Ponadto w ramach funkcji rolnictwa władze lokalne preferowały zmniejszenie udziału rolnictwa konwencjonalnego w strukturze gospodarki, a wzrost znaczenia rolnictwa wysokotowarowego. Do rozwoju tego kierunku zdaniem ankietowanych skłaniały: poprawa zyskowności, pewni odbiorcy oraz dobre gleby.

Szczególnie preferowane były niektóre tradycyjne, ale nierozwijane dotąd kierunki produkcji takie jak: zielarstwo czy rzemiosło. Jako przesłanki ich rozwoju wskazywano bogactwo zasobów przyrodniczo-kulturowych, jako zaś barierę niską opłacalność produkcji i, w przypadku zielarstwa, brak tradycji i praktyki upraw.

Jako potencjał rozwoju władze traktowały także możliwość gospodarczego wykorzystania odnawialnych źródeł energii oraz gazu łupkowego. Barierami rozwoju tego kierunku zdaniem ankietowanych były: brak rozpoznania złóż, obawa przed degradacją środowiska oraz nieuregulowane stosunki własnościowe gruntów w gminach. Zakładano również wzrost znaczenia przetwórstwa rolno-spożywczego zwłaszcza wobec dużej dostępności surowca. Umiarkowanie korzystne, zdaniem ankietowanych, warunki występowały w badanych gminach do rozwoju handlu, budownictwa (jako barierę rozwoju wskazywano niską opłacalność) leśnictwa i przemysłu drzewnego (jako barierę wskazywano niską lesistość lub kolizje z funkcją ochronną i turystyczną).

W świetle analiz zgłoszonych przez władze samorządowe preferencji kierunków rozwoju lokalnych gospodarek należy stwierdzić, że w badanych gminach nadal nadzbyt powszechnie rozwijane jest rolnictwo konwencjonalne, z preferencją do zmian w kierunku wysokotowarowego. Może to rodzić obawę o wdrażanie zrównoważonego rozwoju oraz osłabiać dynamikę zmian w kierunku rozwoju wielofunkcyjnego. Jako pozytywne należy natomiast postrzegać preferencje dla kierunków wykorzystujących lokalne zasoby przyrodnicze, charakteryzujące się wysoką jakością ze względu na nieskażone, takie jak: produkcja energii ze źródeł odnawialnych, rzemiosło, przetwórstwo rolno-spożywcze i zielarstwo.

Identyfikacja planowanych do wdrażania przez władze samorządowe kierunków rozwoju badanych gmin dokonana została także na podstawie analizy strategii rozwoju jako narzędzia realizacji polityki władz lokalnych. Na podstawie zapisów wizji oraz analizy szans w ramach analiz SWOT dokumentów strategii rozwoju ogólnego, strategii funkcjonalnych np.: turystyki oraz Lokalnych Strategii Rozwoju Lokalnych Grup Działania (LSR LGD), do których należały badane samorządy, dokonano szczegółowego przeglądu preferowanych/planowanych kierunków rozwoju. Szczegółowe zestawienie dla poszczególnych gmin zamieszczono w tabeli A7 w aneksie.

Wskazane w strategiach rozwoju badanych gmin planowane kierunki rozwoju są zgodne z założeniami zrównoważonego rozwoju, a ich różnorodność przyczyniac powinna się do wzrostu wielofunkcyjności badanych obszarów. Szczegółowa analiza dokumentów pozwoliła ponadto zauważyć następujące pozytywne kierunki przemian funkcjonalnych planowanych, bądź już wdrażanych²⁴⁴:

- faktyczne przyjęcie jako priorytetu kierunku turystyki zrównoważonej w gminach o największym zagrożeniu nadmiernym ruchem turystycznym²⁴⁵,

²⁴⁴ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 268.

²⁴⁵ Strategia turystyki LOT Kraina Lessowych Wąwozów (klastery) - do którego należą Kazimierz Dolny, Wąwolnica i Janowiec przeniesienie ruchu częściowo do Wąwolnicy i Janowca (przekłada się to na ustabilizowany poziom ruchu w samym Kazimierzu Dolnym), ponadto w Janowcu w 2014 powstała

- doprecyzowanie kierunków/wizji rozwoju dzięki posiadaniu funkcjonalnych strategii (strategii rozwoju turystyki) oraz strategiach marki – posiadanie tych dokumentów obok ogólnej strategii rozwoju – zwiększa szanse urealnienia zapisów tych strategii²⁴⁶,
- upowszechnianie zrównoważonych kierunków gospodarowania w gminach porównawczych poprzez współrealizację Lokalnych Strategii Rozwoju (LSR) w ramach Lokalnych Grup Działania (LGD),
- różnicowanie działalności gospodarczej w kierunku nierolniczej w ramach LSR LGD.

Analiza stopnia założeń dywersyfikacji gospodarek badanych gmin rodzi jednak pewną obawę. Wyższy poziom dywersyfikacji bowiem posiadają te samorządy, które już w znacznym stopniu przekształciły swoją gospodarkę ze struktury monofunkcyjnej. Gminy o rozwiniętej funkcji turystycznej, dążą do dalszej jej dywersyfikacji. Działania te będą powodowały utrzymywanie się różnic w poziomie konkurencyjności środowiskowej postrzeganej jako zdolność do przyciągania turystów, tak że tylko określone działania innowacyjne pozwolą na poprawę pozycji konkurencyjnej gmin o mniej korzystnym potencjale konkurencyjności.

5.3. Diagnoza stanu i systematyka kierunków wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze (zgodnych z koncepcją zrównoważonego rozwoju)

5.3.1. Obszary aktywności samorządów gminnych i kierunki wykorzystania walorów i zasobów przyrodniczych w procesie rozwoju

Władze lokalne (wójtowie i burmistrzowie) wszystkich badanych gmin zadeklarowali podejmowanie działań ukierunkowanych na wykorzystanie zasobów i walorów gminy w procesie rozwoju. W ramach działań samorządu ukierunkowanych na wykorzystanie zasobów i walorów gminy wyróżniono te odnoszące się do:

1. zrównoważonego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych w ramach struktur samorządowych, w szczególności poprzez:
 - wykorzystanie energii pochodzącej ze źródeł odnawialnych w budynkach użyteczności publicznej,
 - wdrażanie organizacyjnych lub technologicznych innowacji ekologicznych w urzędzie gminy,
 - promowanie tzw. „zielonych zakupów”,
 - promocję (poprzez uczestnictwo w konkursach) urzędu jako organizacji działającej proekologicznie,

wioska tematyczna Magiczne Ogrody, co z pewnością także określone grupy turystów w wymiarze pobytu dziennego bądź z zakwaterowaniem; współpracy Zwierzyńca i Narola, przeniesienie części aktywności turystycznej nie wskazanej do realizacji w Zwierzyńcu ze względu na ograniczenia Parku Roztoczańskiego; strategia rozwoju Włodawskiego Obszaru Funkcjonalnego- przeniesienie ruchu na teren przyległych gmin- zwłaszcza Sosnowica, Urszulin- zintegrowanie działań turystycznych.

²⁴⁶ Przykłady Zwierzyńca, Janowa Lubelskiego, Urszulina.

2. stymulowania innych podmiotów oraz podejmowania bezpośrednich działań urzędu w celu zrównoważonego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych, w szczególności poprzez:

- dbałość o estetykę gminy,
- organizowanie imprez kulturalnych, rekreacyjnych lub sportowych,
- promocję lokalnego dziedzictwa kulturowego,
- kultywowanie tradycyjnych zawodów i rzemiosła,
- zachowanie lokalnego dziedzictwa przyrodniczego,
- promocję lokalnego dziedzictwa przyrodniczego,
- tworzenie lub modernizowanie bazy informacji turystycznej oraz stron internetowych,
- wspieranie rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych zasobach, tradycyjnych sektorach gospodarki lub lokalnym dziedzictwie,
- budowę, odbudowę lub oznakowanie małej infrastruktury turystycznej,
- inicjowanie powstawania i wspieranie lokalnych stowarzyszeń zajmujących się promocją zasobów i walorów gminy,
- przygotowywanie i wydawanie folderów oraz innych publikacji informacyjnych o gminie i jej atrakcjach,
- wspieranie i promowanie wykorzystania przez mieszkańców lub podmioty działające na terenie gminy lokalnych źródeł energii odnawialnej,
- zachowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego np.: tradycyjnej zabudowy wiejskiej,
- zachowanie, odtwarzanie, zabezpieczanie lub oznakowanie lokalnego dziedzictwa krajobrazowego,
- promocję gospodarczą gminy na targach i imprezach np.: turystycznych,
- realizacja projektów promocji zasobów i walorów gminy finansowanych ze środków zagranicznych,
- współtworzenie lokalnej organizacji turystycznej (LOT),
- promocję rolnictwa ekologicznego lub innych działań poprawiających stan gleb, powietrza lub wód,
- promocję innych ekologicznych kierunków i form działalności gospodarczej.

W tabeli 5.4 przedstawiono szczegółowe informacje na temat aktywności samorządów w podejmowaniu wyżej wymienionych działań.

Tabela 5.4. Działania urzędów gmin ukierunkowane na wykorzystanie zasobów i walorów gminy w procesie rozwoju

Działania w obszarze:	Liczba wskazań	
	gminy przyrodniczo cenne (ogółem 30)	gminy porównawcze (ogółem 10)
wykorzystanie energii pochodzącej ze źródeł odnawialnych w budynkach użyteczności publicznej	17	5
wdrażanie organizacyjnych lub technologicznych innowacji ekologicznych w urzędzie gminy	13	4
promowanie tzw. „zielonych zakupów”	8	4
promocja (poprzez uczestnictwo w konkursach) urzędu jako organizacji działającej proekologicznie	6	3
dbałość o estetykę gminy	30	10
organizowanie imprez kulturalnych, rekreacyjnych lub sportowych	29	10
promocja lokalnego dziedzictwa kulturowego	27	10
zachowanie lokalnego dziedzictwa przyrodniczego	27	10
promocja lokalnego dziedzictwa przyrodniczego	25	7
tworzenie lub modernizowanie bazy informacji turystycznej oraz stron internetowych	22	10
wspieranie rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych zasobach, tradycyjnych sektorach gospodarki lub lokalnym dziedzictwie	21	4
budowa, odbudowa lub oznakowanie małej infrastruktury turystycznej	21	8
inicjowanie powstawania i wspieranie lokalnych stowarzyszeń zajmujących się promocją zasobów i walorów gminy	21	4
przygotowywanie i wydawanie folderów oraz innych publikacji informacyjnych o gminie i jej atrakcjach	20	8
wspieranie i promowanie wykorzystania przez mieszkańców lub podmioty działające na terenie gminy lokalnych źródeł energii odnawialnej	19	7
zachowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego np.: tradycyjnej zabudowy wiejskiej	19	6
zachowanie, odtwarzanie, zabezpieczanie lub oznakowanie lokalnego dziedzictwa krajobrazowego	18	7
promocja gospodarcza gminy na targach i imprezach np.: turystycznych	18	4
realizacja projektów promocji zasobów i walorów gminy finansowanych ze środków zagranicznych	16	1
kultywowanie tradycyjnych zawodów i rzemiosła	15	4
współtworzenie lokalnej organizacji turystycznej (LOT)	15	3
promocja rolnictwa ekologicznego lub innych działań poprawiających stan gleb, powietrza lub wód	12	4
promocja innych ekologicznych kierunków i form działalności gospodarczej	5	1

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec zamiast na podstawie wyników badań.

W obszarze działań służących zrównoważonemu wykorzystaniu zasobów i walorów przyrodniczych (w ramach struktur samorządowych – w urzędach gmin) najczęściej wskazywano wdrażanie technologii ekologicznych polegających na oszczędności energii i/lub zmianie nośnika energii w budynkach użyteczności publicznej. Rzadko natomiast starano się promować tzw. „zielone zakupy publiczne” w trakcie realizowanych zakupów.

Wśród działań skierowanych na stymulowanie innych podmiotów oraz podejmowanie bezpośrednich działań urzędu w celu zrównoważonego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych najczęściej podejmowane były bezpośrednie działania promocyjne samorządów. Niestety bardzo rzadko podejmowano działania aktywizujące inne podmioty lokalne do proekologicznego wykorzystania zasobów i walorów gminy w procesie rozwoju takie jak np.: promocja ekologicznych kierunków i form działalności gospodarczej.

Aktywność władz samorządowych gmin przyrodniczo cennych była wyższa niż władz samorządowych gmin porównawczych przede wszystkim w takich obszarach jak: wspieranie rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych zasobach, tradycyjnych sektorach gospodarki lub lokalnym dziedzictwie oraz realizacji projektów promocji zasobów i walorów gminy finansowanych ze środków zagranicznych. Jako interesujące należy natomiast wskazać, że samorzady gmin porównawczych wykazywały wyższą aktywność w niektórych obszarach wspierania turystyki, w tym np.: w tworzeniu lub modernizowaniu bazy informacji turystycznej oraz stron internetowych, a także budowie, odbudowie lub oznakowaniu małej infrastruktury turystycznej.

W celu identyfikacji problemów i ograniczeń związanych z wykorzystaniem zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze postrzeganych z perspektywy władz samorządowych zebrano opinie wójtów i burmistrzów badanych gmin. Dokonano także analizy strategii i planów rozwoju lokalnego gmin przyrodniczo cennych – w obszarze problemów rozwojowych ze szczególnym uwzględnieniem problemów środowiskowych.

Pierwszym etapem analizy było zbadanie opinii władz samorządowych (tabela 5.5).

Tabela 5.5. Ograniczenia gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych gminy procesie rozwoju postrzegane z perspektywy wójtów i burmistrzów

Ograniczenia:	Liczba wskazań	
	gminy przyrodniczo cenne (ogółem 30)	gminy porównawcze (ogółem 10)
niska zdolność do finansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych budżetu	13	4
niska aktywność obywatelska mieszkańców w zakresie organizowania się w różnego rodzaju grupy działające na rzecz promocji lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych gminy	12	1
niski poziom kooperacji różnych podmiotów z terenu gminy (przedsiębiorców, rolników i innych) na rzecz gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych	12	1
niski poziom wyposażenia i zły stan infrastruktury technicznej (wodno-kanalizacyjnej)	8	1
ograniczony dostęp do zewnętrznych źródeł finansowania działalności proekologicznej	8	2
niski poziom wyposażenia i zły stan infrastruktury turystyczno-rekreacyjnej	7	1
niedostateczna wiedza społeczności lokalnej o możliwościach gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów gminy	7	-
niski poziom kooperacji samorządów gminnych województwa lubelskiego w zakresie tworzenia wspólnych programów promocji lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych	6	2
niski poziom kooperacji samorządów gminnych województwa lubelskiego w zakresie tworzenia wspólnych programów wykorzystania gospodarczego lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych, np.: poprzez tworzenie lokalnych produktów)	6	2
niski poziom innowacyjności lokalnych przedsiębiorstw w zakresie wykorzystania zasobów i walorów gminy	6	2

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Wśród ograniczeń gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów gminy w procesie rozwoju wójtowie i burmistrzowie zarówno gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych, wskazywali najczęściej niską zdolność do finansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych budżetu. W przypadku gmin przyrodniczo cennych relatywnie często w odniesieniu do gmin porównawczych wskazywano bariery związane z niskim poziomem rozwoju kapitału społecznego

w strukturach lokalnych przejawiającym się w niedostatecznej kooperacji na rzecz gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych.

Jako pozytywne można podać, że stosunkowo rzadko jako barierę zarówno w gminach przyrodniczo cennych, jak i porównawczych wskazywano: niski poziom kooperacji samorządów gminnych województwa lubelskiego w zakresie tworzenia wspólnych programów promocji lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych oraz wykorzystania gospodarczego lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych, np.: poprzez tworzenie lokalnych produktów. Świadczy to o tym, że wójtowie i burmistrzowie dostrzegali możliwości wykorzystania strategii współpracy w celu promocji i wykorzystania gospodarczego lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych. Relatywnie rzadko wyróżnianą przez wójtów i burmistrzów barierą był także niski poziom innowacyjności lokalnych przedsiębiorstw w zakresie wykorzystania zasobów i walorów gminy, a zatem władze lokalne upatrują możliwości zintensyfikowania gospodarczego wykorzystania lokalnych walorów i zasobów w innowacyjnych zastosowaniach realizowanych przez lokalne przedsiębiorstwa.

Dalszym etapem analizy było określenie i systematyka problemów i barier gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów gminy w procesie rozwoju na podstawie przeglądu dokumentów strategii rozwoju gminy w części poświęconej charakterystyce problemów²⁴⁷ rozwoju ze wskazaniem problemów środowiskowych. W ramach problemów i barier gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów gminy w procesie rozwoju wyodrębniono uwarunkowania związane z występowaniem obszarów chronionych określające dostępność walorów i zasobów środowiskowych oraz uwarunkowania dotyczące stanu ilościowego i jakościowego lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych i kulturowych.

Wśród problemów związanych z występowaniem obszarów chronionych wyróżniono utrudnienia w realizacji inwestycji oraz ograniczenia dopuszczalnych rodzajów działalności gospodarczej (6 wskazań w gminach przyrodniczo cennych). Problemy te pozostają poza bezpośrednią możliwością oddziaływania władz lokalnych. Władze powinny dostosować do występujących ograniczeń korzystania z zasobów, realizowaną politykę rozwoju i preferować kierunki rozwoju dopuszczalne w danych warunkach. Jednocześnie zrównoważone kierunki rozwoju gospodarczego wywołując relatywnie, w porównaniu do tradycyjnych kierunków gospodarowania, niską presję na środowisko będą korzystnie warunkować wartość użytkową i pozaużytkową dóbr środowiskowych.

Niedostatecznie rozwinięta infrastruktura ochrony środowiska (6 wskazań) była najczęściej w badanych gminach wskazywanym problemem oddziałującym na ilość i jakość lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych. Pozostałe problemy związane ze stanem ilościowym i jakością lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych to te mające swoje podłoże w antropopresji, a w tym szczególnie w działalności rolniczej (4 wskazania). W celu neutralizacji problemów dotyczących ilości i jakości lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych w gestii władz lokalnych znajduje się: zapewnienie zorganizowanej gospodarki odpadami oraz utrzymanie

²⁴⁷ Analizy w oparciu o przegląd części problemowych lokalnych strategii/planów rozwoju przeprowadzono wyłącznie dla gmin przyrodniczo cennych z uwagi na fakt, że dla tej grupy gminy sporządzona ona była w 17 z 30 dokumentów strategii/planów rozwoju, a tylko w 1 z 10 gmin porównawczych.

czystości i porządku w gminach, budowa/rozbudowa infrastruktury ochrony środowiska, tworzenie form ochrony przyrody oraz organizacja edukacji ekologicznej.

Problemy związane z jakością lokalnych zasobów i walorów kulturowych to głównie problemy złego stanu technicznego obiektów zabytkowych (6 wskazań w gminach przyrodniczo cennych), braku środków finansowych na ich renowację oraz pozyskania inwestorów w celu atrakcyjnego zabudowania tych obiektów (4 wskazania w gminach przyrodniczo cennych).

Jednym z czynników aktywizujących wykorzystanie zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze są działania podejmowane przez Lokalne Grupy Działania w ramach realizacji strategii rozwoju – LSR. Wszystkie badane gminy należały do LGD, łącznie do 16, a w tym gminy przyrodniczo cenne do 13 LGD²⁴⁸. Przegląd dokumentów LSR w zakresie zapisów wizji/misji i celów pozwolił na identyfikację i systematykę kierunków wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze.

²⁴⁸ Badane gminy zrzeszone były w następujących LGD: „Białkopodlaska LGD” (BLGD) – gminy Sławatyczne, Konstantynów, Janów Podlaski, Rossosz, Biała Podlaska*, „Roztocze Tomaszowskie” – gminy Lubycza Królewska, Susiec, Tarnawatka, Tomaszów Lubelski, „Zielony Pierścień” – Janowiec, Kazimierz Dolny, Wąwolnica, „Lepsza przyszłość Ziemi Ryckiej” – Stężyca, Ryki*, „Poleska Dolina Bugu” – Włodawa, „Ziemia Biłgorajska” – Łukowa, Obsza, Turobin*, „Ziemia Zamojska” – Skierbieszów, Łabunie, Stary Zamość, „Polesie” – Sosnowica, Urszulín, „Leśny Krąg” – Janów Lubelski, Modliborzycze, Dzwola, „Nasze Roztocze” – Adamów (zamojski), Józefów, Krasnobród, Zwierzyniec, „Krasnystaw Plus” – Kraśniczyn, Fajstławice*, „Jagiellońska Przystań” – Dębowa Kłoda, „Owocowy Szlak” – Wilków, LGD Zapiecek- Radzyń Podlaski*, Komarówka Podlaska*, Wohyń*, LGD „Doliną Wieprza i leśnym szlakiem” – Kamionka*, Niemce*, Stowarzyszenie G6 – Tyszowce*.

Tabela 5.6. Kierunki wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze w badanych gminach* w ramach aktywności LGD

Nazwa LGD	Kierunki wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze
LGD „Krasnystaw Plus”	agroturystyka, turystyka wiejska, uprawa chmielu, tytoniu, ziół, owoców miękkich, gospodarstwa ekologiczne, wytwarzanie energii ze źródeł odnawialnych, uprawy energetyczne
„Białkopodlaska LGD” - BLGD	agroturystyka, turystyka wiejska, turystyka kwalifikowana (turystyka wodna, konna, rowerowa), tworzenie gospodarstw i wiosek tematycznych
LGD „Nasze Roztocze”	turystyka wiejska, agroturystyka, przetwórstwo produktów rolnych lub jadalnych produktów leśnych, wytwarzanie produktów energetycznych z biomasy
LGD „Roztocze Tomaszowskie”	turystyka wiejska, rolnictwo ekologiczne, przetwórstwo ekologicznych płodów rolnych, produkcja energii odnawialnej
LGD „Ziemia Zamajska”	agroturystyka i turystyka wiejska, rzemiosło lub rękodzielnictwo, przetwórstwo produktów rolnych i leśnych, usługi budowlane towarów
LGD „Owocowy szlak”	produkcja i przetwórstwo owoców i warzyw agroturystyka i turystyka wiejska, produkcja energii odnawialnej, tworzenie wiosek i gospodarstw tematycznych oraz rozwijanie „turystyki blisko natury” (agroturystyki, turystyki wiejskiej i przyrodniczej), wpieranie ekologicznego stylu życia, „slow-food’u”, edukacji ekologicznej o racjonalnym wykorzystaniu istniejących zasobów (tzw. greenno-wacje), rolnictwo ekologiczne, turystyka edukacyjna i tematyczna, ekomuzeum
LGD „Leśny krąg”	agroturystyka, turystyka wiejska, wzmocnienie turystycznej funkcji regionu opartej głównie na zasobach przyrodniczych, produkcja zdrowej żywności, a w tym tradycyjnie uprawiane na tym terenie: gryka i jej przetwory, siemię i olej lniany, runo leśne i owoce miękkie, produkcja i usługi oparte na lokalnych zasobach przyrodniczych oraz rzemiosło i rękodzielnictwo, planowana wioska tematyczna w Łążku Garncarskim oraz Centrum Certyfikacji Produktu Lokalnego
LGD „Zielony pierścień”	agroturystyka, turystyka wiejska, kultywowanie tradycyjnego rzemiosła (jak np. kowalstwa, tkactwa, garncarstwa, winiarstwa, młynarstwa itp.), turystyka w oparciu o dziedzictwo historyczno-kulturowe
LGD „Lepsza przyszłość ziemi ryckiej”	produkcja energii ze źródeł odnawialnych
LGD „Jagiellońska przystań”	usługi turystyczne i wspomagające turystykę, agroturystyka, promocja lokalnych produktów i tradycji produkcja dóbr usług opartych na lokalnych zasobach, tradycyjnych sektorach gospodarki lub lokalnym dziedzictwie, w tym kulturowym, historycznym lub przyrodniczym
LGD „Polesie”	rolnictwo ekologiczne, agroturystyka, turystyka wiejska, jednym z kierunków tego rozwoju powinno być propagowanie produktów regionalnych (np. wyroby z wikliny, wyroby kulinarne, itp.)
LGD „Poleska dolina Bugu”	agroturystyka, turystyka zrównoważona nad jeziorem Białym, rolnictwo ekologiczne, produkcja energii ze źródeł odnawialnych, usługi transportowe, budowlane
LGD „Zapiecek”	turystyka wiejska, rolnictwo ekologiczne, przetwórstwo produktów rolnych lub jadalnych produktów leśnych, wytwarzanie produktów z biomasy
LGD „Doliną Wieprza i leśnym szlakiem”	turystyka wiejska
LGD „Stowarzyszenie G6 Grzędy Sokalskiej”	turystyka wiejska, rzemiosło, rękodzielnictwo
LGD „Ziemia Biłgorajska”	turystyka, usługi dla rolnictwa

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie analizy dokumentów LSR LGD, do których należały badane gminy,

* przyrodniczo cennych i porównawczych

Analiza zapisów LSR oraz ogólnych i funkcjonalnych strategii rozwoju badanych gmin powala na dokonanie systematyki kierunków wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze w badanych gminach. Wyodrębniono 11 kierunków zastosowań zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze. Są to²⁴⁹:

1. turystyka ze wskazaniem na turystykę zrównoważoną – turystyka (różne jej odmiany i kategorie), a w tym turystyka wiejska, przyrodnicza, agroturystyka, kwalifikowana, aktywna, wodna, edukacyjna, przygodowa, kulinarna, transgraniczna, pielgrzymkowa,
2. rolnictwo ekologiczne (produkcja zdrowej żywności),
3. rolnictwo specjalistyczne (m.in. chmiel, tytoń, owoce miękkie),
4. zielarstwo,
5. rzemiosło i rękodzieło (np.: wyroby garncarskie),
6. wytwarzanie produktów regionalnych i lokalnych,
7. działalność usługowa zrównoważona przyrodniczo np.: ekomuzeum,
8. drobne przetwórstwo na bazie produkcji gospodarstw ekologicznych,
9. drobne przetwórstwo na bazie produktów leśnych,
10. sprzedaż bezpośrednia płodów rolnych,
11. produkcja energii ze źródeł odnawialnych (energia słońca – bardzo korzystne warunki nasłonecznienia w regionie, wiatru, ziemi, energia pochodząca ze szczątków organicznych – biomasy).

5.3.2. Diagnoza stanu, systematyka kierunków wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze – perspektywa przedsiębiorstw

Przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych częściej w porównaniu do prowadzących działalność na terenach gmin porównawczych, deklarowali, że wykorzystują zasoby i walory środowiska geograficznego gminy w ramach realizowanej aktywności gospodarczej (tabela 5.7)²⁵⁰.

²⁴⁹ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 304.

²⁵⁰ Wyniki badań nad wykorzystaniem zasobów i walorów środowiska przyrodniczego na cele gospodarcze opracowano z wykorzystaniem źródła: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji ..., dz. cyt. (Rozdział 6 pt. „Aktywność proekologiczna przedsiębiorstw i jej uwarunkowania”, podrozdział 4 pt. „Obszary aktywności proekologicznej”, Rozdział 7 pt. „Działalność gospodarza a lokalne środowisko przyrodnicze”, podrozdział 2 pt. „Szanse i ograniczenia przedsiębiorczości warunkowane lokalizacją na obszarach przyrodniczo cennych”, podrozdział 3 pt. „Oddziaływanie przedsiębiorczości na środowisko przyrodnicze”, podrozdział 4 pt. „Przedsiębiorczość wykorzystująca zasoby i walory środowiska przyrodniczego jako przejaw integracji lokalnej gospodarki i środowiska przyrodniczego” oraz Rozdział 4 pt. „Organizacja badań i charakterystyka próby badawczej”).

Tabela 5.7. Ocena stopnia wykorzystania zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Ocena	Przedsiębiorstwa z gmin	
	przyrodniczo cennych	porównawczych
zdecydowanie tak	12,9	2,0
raczej tak	25,9	20,0
trudno powiedzieć	6,8	6,0
raczej nie	2,7	10,0
zdecydowanie nie	51,7	62,0

Ocena dokonana według skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że przedsiębiorstwo zdecydowanie wykorzystuje, a 1 – zdecydowanie nie wykorzystuje zasobów

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Wykorzystanie zasobów w działalności gospodarczej potwierdziło 38,9% przedstawicieli przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie gmin przyrodniczo cennych – o 16,9 p. p. więcej w porównaniu do przedsiębiorców z obszarów gmin porównawczych. Cechy środowiska gminy stanowiły więc istotny czynnik oddziałujący na warunki rozwoju lokalnej przedsiębiorczości, lokalizacja przedsiębiorstwa determinowała zaś stopień wykorzystywania poszczególnych zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy (tabela 5.8).

Tabela 5.8. Ocena stopnia wykorzystania w działalności przedsiębiorstw wybranych zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy według lokalizacji przedsiębiorstw

Zasoby i walory	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
świat roślinny	3,36	1,784	1,94	1,924
powietrze atmosferyczne	3,00	2,076	1,47	1,875
cechy estetyczne krajobrazu	2,86	2,191	0,73	1,486
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	2,85	2,023	1,71	1,829
wody	2,74	2,074	1,13	1,586
gleby	2,53	1,989	1,41	1,805
wolna przestrzeń	1,77	1,891	0,73	1,486
bogactwa mineralne	1,50	1,852	0,73	1,280
świat zwierzęcy	1,47	1,938	1,20	1,859
energia słoneczna	1,14	1,714	0,27	0,799
energia kinetyczna rzek	0,80	1,414	0,07	0,258
energia geotermiczna	0,70	1,282	0,07	0,258

Ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo duży stopień wykorzystania, a 0 – brak wykorzystania

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Na obszarach przyrodniczo cennych przedsiębiorcy, zgodnie z wyrażonymi opiniami, bardziej intensywnie wykorzystywali poszczególne zasoby i walory środowiska geograficznego gminy. Przedsiębiorcy z tej grupy jako ponadprzeciętny ocenili stopień wykorzystywania takich zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy, jak: świat roślinny, powietrze, cenne środowisko objęte różnymi formami ochrony przyrody i krajobraz, a także wody i gleby. Ponadto na terenie gmin przyrodniczo cennych w większym stopniu deklarowano wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii. Różnice w intensywności wykorzystywania w działalności gospodarczej poszczególnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy między obszarami przyrodniczo cennymi i pozostałymi wykazywały statystyczną istotność za wyjątkiem intensywności wykorzystywania bogactw mineralnych i zasobów świata zwierzęcego.

Wykorzystywanie przez przedsiębiorstwa zasobów i walorów środowiska geograficznego gmin nie charakteryzowało się wysokim stopniem innowacyjności w świetle opinii badanych (tabela 5.9).

Tabela 5.9. Odsetek przedsiębiorców wykorzystujących w sposób innowacyjny wybrane zasoby i walory środowiska geograficznego gminy według lokalizacji przedsiębiorstw

Zasoby i walory	Przedsiębiorstwa z gmin	
	przyrodniczo cennych	porównawczych
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	3,7	6,7
wody	1,9	0,0
bogactwa mineralne	0,0	0,0
powietrze atmosferyczne	0,0	0,0
gleby	0,0	0,0
świat roślinny	0,0	0,0
świat zwierzęcy	0,0	0,0
energia słoneczna	0,0	0,0
energia geotermiczna	0,0	0,0
energia kinetyczna rzek	0,0	0,0
cechy estetyczne krajobrazu	0,0	7,7
wolna przestrzeń	0,0	7,7

Źródło: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt., tab. 60, s. 323.

Biorąc pod uwagę wybrane rodzaje działalności gospodarczej, które w sposób naturalny są powiązane z wykorzystywaniem zasobów i walorów lokalnego środowiska przyrodniczego takie, jak rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo czy przetwórstwo przemysłowe zwracają uwagę dosyć niskie oceny przedsiębiorców dotyczące wykorzystywania poszczególnych elementów środowiska geograficznego gmin przyrodniczo cennych (tabela 5.10).

Tabela 5.10. Ocena stopnia wykorzystania poszczególnych zasobów i walorów środowiska geograficznego gmin przyrodniczo cennych przez przedsiębiorstwa reprezentujące wybrane rodzaje działalności gospodarczej

Rodzaje działalności Zasoby i walory	rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo		przetwórstwo przemysłowe		działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi		edukacja		działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
świat roślinny	3,41	1,37	3,33	1,67	3,64	2,10	3,00	1,41	3,75	2,50
gleby	2,07	1,79	2,42	2,19	2,62	2,33	3,00	1,41	4,00	1,15
powietrze atmosferyczne	2,06	1,95	2,45	2,07	4,27	1,75	2,50	0,71	5,00	0,00
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	1,94	2,05	1,91	1,92	4,25	1,34	3,00	1,41	4,40	1,34
świat zwierzęcy	1,47	1,96	1,58	2,02	0,82	1,47	3,00	1,41	1,67	2,89
wody	1,40	1,80	2,50	2,02	3,36	2,24	2,50	0,71	4,50	1,00
wolna przestrzeń	1,36	1,60	1,55	1,86	2,00	2,40	3,00	1,41	2,00	2,83
bogactwa mineralne	1,07	1,94	1,73	1,74	1,46	2,07	3,00	1,41	0,00	0,00
cechy estetyczne krajobrazu	1,00	1,75	1,55	1,86	4,47	1,46	3,00	1,41	5,00	0,00
energia słoneczna	0,80	1,78	1,45	1,75	0,91	1,70	2,50	0,71	0,00	0,00
energia kinetyczna rzek	0,60	1,40	0,91	1,38	0,55	1,29	2,50	0,71	0,00	0,00
energia geotermiczna	0,13	0,52	1,00	1,48	0,82	1,47	2,50	0,71	0,00	0,00

Ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo duży stopień wykorzystania, a 0 – brak wykorzystania

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Formułowanie dość niskich ocen dotyczących wykorzystywanych elementów środowiska geograficznego gmin w przypadku analizowanych dziedzin działalności wynikać może z braku uświadomienia występujących współpowiązań między środowiskiem przyrodniczym i działalnością gospodarczą lub z niepełnego jeszcze wykorzystania możliwości jakie wybranym branżom tworzą obszary przyrodniczo cenne. Dotyczyć to może m. in. branży edukacji. Ponadprzeciętne oceny stopnia wykorzystywania zasobów i walorów środowiska geograficznego gmin dotyczyły głównie działalności usługowej w dziedzinie turystyki.

Niemal wszyscy badani przedsiębiorcy dostrzegali walory i zasoby środowiska przyrodniczego gmin, które należałoby wykorzystywać w procesie ich rozwoju. Pod tym względem wyróżniały się oceny przedsiębiorców funkcjonujących na terenie gmin zaliczonych do przyrodniczo cennych (tabela 5.11).

Tabela 5.11. Walory środowiska geograficznego gminy, które należy wykorzystywać w procesach jej rozwoju według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Zasoby i walory	Przedsiębiorstwa z gmin	
	przyrodniczo cennych	porównawczych
cenne środowisko przyrodnicze, występowanie obszarów chronionych	27,0	19,0
cechy estetyczne krajobrazu	19,3	25,4
czyste powietrze atmosferyczne	13,7	15,9
lokalizacja	12,0	11,1
świat roślinny	9,9	6,3
tereny inwestycyjne, rekreacyjne i mieszkaniowe	6,4	12,7
wody	3,4	3,2
gleby	3,0	0,0
świat zwierzęcy	2,1	1,6
bogactwa mineralne	1,7	0,0
inne	0,9	0,0
gmina nie posiada szczególnych walorów	0,4	4,8
ogółem	100	100

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Respondenci prowadzący działalność na obszarach zaliczonych do najcenniejszych przyrodniczo przede wszystkim zwracali uwagę na ogólnie cenne środowisko przyrodnicze objęte różnymi formami ochrony przyrody, cechy estetyczne krajobrazu obejmujące elementy przyrodnicze i antropogeniczne, czyste powietrze atmosferyczne i sprzyjającą lokalizację. Przedsiębiorcy z pozostałych obszarów wskazywali nieco inny układ walorów wyróżniając na pierwszym miejscu cechy estetyczne krajobrazu, następnie cenne środowisko przyrodnicze oraz czyste powietrze. W ocenie tej grupy badanych do najważniejszych walorów gmin należała także, częściej dostrzegana niż w przypadku przedsiębiorców z gmin cennych przyrodniczo, dostateczna ilość terenów inwestycyjnych, rekreacyjnych i mieszkaniowych. Znikomy odsetek badanych uznał, że gminie brak jest szczególnych walorów środowiskowych.

Badani przedsiębiorcy dostrzegali więc potencjał tkwiący w walorach lokalnego środowiska geograficznego, możliwy do wykorzystania w ramach rozwijania różnych dziedzin działalności gospodarczej. Dotyczyło to zarówno gmin przyrodniczo cennych, jak i pozostałych, jednak jego stopień wykorzystania w warunkach lokalnych badani określili jako raczej niewielki (tabela 5.12).

Tabela 5.12. Ocena pełnego wykorzystania walorów środowiska geograficznego gminy przez lokalne przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Ocena	Przedsiębiorstwa z gmin	
	przyrodniczo cennych	porównawczych
zdecydowanie tak	9,3	0,0
raczej tak	20,7	24,5
trudno powiedzieć	32,7	32,7
raczej nie	26,0	36,7
zdecydowanie nie	11,3	6,1

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Na obszarach cennych przyrodniczo tylko 30,0% respondentów uznało, że potencjał tkwiący w walorach lokalnego środowiska geograficznego jest w pełni wykorzystany, przy czym w porównaniu do respondentów z gmin pozostałych odsetek ocen pełnego wykorzystania był wyższy o 5,5 p. p.

Przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach gmin przyrodniczo cennych wśród wielu, mających ich zdaniem szanse rozwoju, rodzajów działalności gospodarczej wskazywali: proekologiczne usługi turystyczne, rekreacyjno-wypoczynkowe i sportowe, rolnictwo ekologiczne i produkcję zdrowej żywności, tradycyjne produkty i usługi oparte na lokalnych zasobach, przetwórstwo i sprzedaż żywności, pozyskiwanie użytków leśnych podstawowych i ubocznych. Przedsiębiorcy z obszarów pozostałych częściej dostrzegali możliwości rozwoju takich dziedzin, jak: proekologiczne usługi turystyczne, rekreacyjne, wypoczynkowe i sportowe, pozyskiwanie użytków leśnych podstawowych i ubocznych oraz transport (tabela 5.13).

Tabela 5.13. Kierunki lokalnej przedsiębiorczości mające szanse rozwoju według lokalizacji przedsiębiorstw

Kierunki przedsiębiorczości	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	liczba wskazań	odsetek wskazań	liczba wskazań	odsetek wskazań
proekologiczne usługi turystyczne, rekreacyjno-wypoczynkowe i sportowe	68	28,7	20	30,8
rolnictwo ekologiczne i produkcja zdrowej żywności	48	20,3	9	13,8
tradycyjne produkty i usługi oparte na lokalnych zasobach	29	12,2	3	4,6
pozyskanie drewna i produktów leśnych	26	11,0	9	13,8
przetwórstwo i sprzedaż hurtowa i detaliczna żywności	20	8,4	9	13,8
ekologiczna edukacja, badania naukowe	14	5,9	3	4,6
produkcja i sprzedaż wyrobów z surowców naturalnych	13	5,5	5	7,7
pozyskiwanie energii ze źródeł odnawialnych	7	3,0	2	3,1
budownictwo	6	2,5	1	1,5
przyrodolecznictwo oraz lecznictwo uzdrowiskowe	5	2,1	2	3,1
transport	0	0,0	2	3,1
inne	0	0,0	0	0,0
nie dostrzegam możliwości rozwoju przedsiębiorczości w gminie	1	0,4	0	0,0
ogółem	237	100	65	100

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

W badanej grupie przedsiębiorstw wystąpiło wiele przykładów produktów i usług opartych na zasobach środowiska przyrodniczego, w tym przyczyniających się do ochrony przyrody. Związane były z wytwarzaniem surowców, pozyskiwaniem podstawowych i ubocznych surowców dostarczanych przez las, przetwórstwem żywności oraz turystyką i rekreacją (tabela 5.14).

Tabela 5.14. Przykłady działalności opartych na zasobach i walorach lokalnego środowiska przyrodniczego według funkcji obszarów wiejskich

Istota funkcji	Przykłady/przejawy
ochrona przyrody	budowa przydomowych oczyszczalni, pielęgnacja zieleni, sadzenie drzew, projektowanie i zakładanie ogrodów, wytwarzanie energii z poboru wody, gospodarka odpadami, zbieranie nasion, prowadzenie szkoleń o tematyce środowiskowej
wytwarzanie surowców żywnościowych	produkcja warzyw i owoców, w tym jagód i borówek, hodowla ryb, produkcja mięsa
pozyskiwanie i przetwarzanie surowców leśnych	pozyskiwanie drewna, wytwarzanie pali sosnowych korowych, palet, opakowań, palisad toczonych, sprzedaż drewna, pozyskanie i sprzedaż grzybów
przetwórstwo i wytwarzanie żywności	produkcja takich wyrobów, jak: dżemy, konfitury, produkty mleczne, przetwory, ketchup, koncentraty, przeciery, mrożonki, produkcja zdrowej żywności
korzystanie z walorów i zasobów środowiska przyrodniczego, w tym z krajobrazu	turystyka i rekreacja, w tym agroturystyka, działalność agroturystyczna w miejscach o dużych walorach przyrodniczych, czyste powietrze, aromaty, spacer, możliwość zwiedzania, w tym rezerwatów i parków, piękne krajobrazy, funkcjonowanie stajni, rajdy konne, jazdy konne w terenie, połów ryb, transport wodny, odpoczynek nad wodą, turystyka wodna, cisza, lasy

Źródło: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt., tab. 61, s. 324.

Wykorzystywanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego obszarów przyrodniczo cennych w procesie ich zrównoważonego rozwoju uwzględniać powinno kryteria ekologiczne. Ważnym obszarem badania była więc charakterystyka aktywności proekologicznej przedsiębiorstw uwzględniająca ich powiązania z lokalnymi zasobami i walorami środowiska przyrodniczego.

W badanej grupie 200 przedsiębiorstw wyodrębniono 111 podmiotów opierających działalność na wykorzystaniu zasobów naturalnych (tabela 5.15). Do wyłonionej grupy zaliczono podmioty, w przypadku których uwarunkowania przyrodnicze decydowały o możliwościach prowadzenia podstawowej działalności gospodarczej i oferowania określonych typów produktów/usług. Była to działalność gospodarcza konsumująca zasoby przyrodnicze oraz funkcje i usługi ekosystemów²⁵¹. Bazując na wyodrębnionych przez Z. Tederko²⁵² 40 klasach działalności gospodarczych (według PKD) opierających się na zasobach naturalnych i mogących wywierać pozytywny wpływ na stan środowiska przyrodniczego (branże potencjalnie proprzyrodnicze), wyłoniono następujące rodzaje działalności zaliczone w badaniu do wykorzystujących zasoby naturalne:

- przetwórstwo surowca drzewnego, produkcja na jego bazie;
- gospodarka leśna i jej obsługa, łowiectwo, pozyskanie dziko rosnących produktów leśnych;

²⁵¹ Z. Tederko 2010: Ochrona bioróżnorodności w działalności przedsiębiorstw. Realizacja unijnej inicjatywy Biznes i Różnorodność, Ochrona różnorodności biologicznej w Polsce, Posiedzenie Komisji Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa, Warszawa, s. 4.

²⁵² Tamże, s. 9.

- turystyka, obiekty zakwaterowania;
- działalność obszarów i obiektów ochrony przyrody, ogrodów botanicznych i zoologicznych, zagospodarowanie terenów zieleni;
- przetwórstwo surowców rolnych, produkcja artykułów spożywczych;
- gospodarka odpadami, inne działania na rzecz środowiska;
- chów i hodowla zwierząt, ryb, inne działy rolnictwa;
- edukacja, badania naukowe;
- pozyskanie energii;
- transport wodny;
- pozyskanie i przetwórstwo surowca do produkcji kosmetyków, leków, wyrobów farmaceutycznych, chemikaliów organicznych, olejków eterycznych.

Tabela 5.15. Przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne i pozostałe według lokalizacji

Rodzaj przedsiębiorstw	Przedsiębiorstwa z gmin		
	przyrodniczo cennych	porównawczych	ogółem
wykorzystujące zasoby naturalne	85	26	111
pozostałe	65	24	89
ogółem	150	50	200

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Działania z zakresu aktywności proekologicznej uporządkowano wyodrębniając aktywności podejmowane w zakresie: stosowanych technologii i rozwiązań proekologicznych, zaangażowania w innowacyjną działalność proekologiczną, przyjazności wytwarzanych produktów/usług dla środowiska, działań z obszaru BHP i bieżącej aktywności przedsiębiorstwa na rzecz ochrony środowiska oraz obsługi klientów uwzględniającej ochronę środowiska. Ujęto także aktywności polegające na współpracy z partnerami biznesowymi w zakresie ochrony i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych oraz współpracy z otoczeniem lokalnym, w tym władzami lokalnymi oraz organizacjami pozarządowymi na rzecz ochrony środowiska.

Wyniki badań wskazują, że rola wszystkich badanych obszarów realizacji aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw została oceniona jako mała lub bardzo mała. Stosunkowo najwyższej oceniono obszar obsługi klientów uwzględniającej ochronę środowiska oraz działania z zakresu BHP i organizacji ochrony środowiska. Najniżej oceniono rolę tych rodzajów działań, których podejmowanie wiąże się z nakładami inwestycyjnymi, polegających na zmianach w stosowanych technologiach i aktywności w ramach proekologicznej działalności innowacyjnej (tabela 5.16).

Tabela 5.16. Ocena roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne i pozostałych zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych

Obszary aktywności proekologicznej	Rodzaj przedsiębiorstw			
	wykorzystujące zasoby naturalne		pozostałe	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
obsługa klientów uwzględniająca ochronę środowiska	2,76	1,719	1,52	1,727
wykorzystanie możliwych kierunków rozwoju w oparciu o zasoby naturalne gminy	2,58	1,740	0,93	1,538
wytwarzanie produktów/usług przyjaznych środowisku	2,46	1,796	1,05	1,645
proekologiczny wizerunek marki	2,40	1,804	0,76	1,440
BHP w zakresie ochrony środowiska	2,34	1,800	1,56	1,732
współpraca z otoczeniem lokalnym na rzecz ochrony środowiska	2,23	1,669	1,08	1,545
powiązania z partnerami w zakresie ochrony i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych	2,01	1,661	0,67	1,213
proekologiczna działalność innowacyjna	1,74	1,636	1,03	1,578
stosowane technologie proekologiczne	1,67	1,609	0,95	1,529

Ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo dużą rolę, a 0 – brak

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Na obszarach przyrodniczo cennych we wszystkich badanych obszarach przedsiębiorcy wykorzystujący w działalności gospodarczej zasoby naturalne deklaruwali większą rolę analizowanych przejawów aktywności proekologicznej w przedsiębiorstwach w porównaniu do pozostałych podmiotów. Najwyżej oceniono rolę obsługi klientów uwzględniającą ochronę środowiska oraz wykorzystywanie w rozwoju przedsiębiorstwa zasobów naturalnych gminy.

Podsumowując aktywność badanych przedsiębiorstw w obszarze wykorzystywania walorów i zasobów środowiska geograficznego gminy stwierdzić należy, że badane podmioty gospodarcze w niedostatecznym stopniu, zwłaszcza w zastosowaniach innowacyjnych, wykorzystują lokalne walory i zasoby w procesach gospodarowania. Czynnikiem, który wzmocnić może stopień wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego jest wsparcie różnego typu instytucji dostarczających środki finansowe i informacje związane z działalnością gospodarczą na obszarach przyrodniczo cennych. Badani przedsiębiorcy jednak na przeciętnym poziomie określili swoje zapotrzebowanie na wybrane formy wsparcia działalności gospodarczej ukierunkowane na zwiększenie stopnia wykorzystania lokalnych zasobów naturalnych (tabela 5.17).

Tabela 5.17. Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia wykorzystania przez przedsiębiorstwa lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych na obszarach przyrodniczo cennych

Formy wsparcia	Ocena	
	średnia	odchylenie standardowe
łatwiejszy dostęp do zewnętrznych środków finansowych, preferencyjnych kredytów i pożyczek	2,89	1,645
dostęp do informacji o rynkach, klientach i partnerach do współpracy	2,72	1,550
większa promocja obszarów przyrodniczo cennych regionu w kraju i za granicą	2,63	1,615
porady na temat pozyskiwania funduszy na rozwój przedsiębiorstw na obszarach wiejskich	2,63	1,583
dostęp do informacji związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej i inwestowaniem	2,55	1,488
porady w zakresie rozwoju produktów oraz planu marketingowego	2,41	1,498
porady/wsparcie w dostosowaniu profilu firmy do wymogów obszarów chronionych	2,30	1,580
wsparcie w przygotowaniu studiów wykonalności/biznes planów inwestycji przyjaznych środowisku	2,06	1,540
wsparcie w realizowaniu Oceny Oddziaływania na Środowisko (jeśli inwestycja jest zlokalizowana w pobliżu lub na obszarach Natura 2000)	1,86	1,510

Ocena dokonana w skali od 5 o 0, gdzie 5 oznacza bardzo duże zapotrzebowanie, a 0 – brak

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Do form wsparcia na które zgłaszano największe, ponadprzeciętne zapotrzebowanie należały: łatwiejszy dostęp do zewnętrznych środków finansowych, preferencyjnych kredytów i pożyczek, dostęp do informacji o rynkach, klientach i partnerach do współpracy, większa promocja obszarów przyrodniczo cennych regionu w kraju i za granicą oraz porady na temat pozyskiwania funduszy na rozwój przedsiębiorstw na obszarach wiejskich.

5.3.3. Diagnoza stanu, systematyka kierunków wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze – działania realizowane przez gospodarstwa rolne

Konkurencyjność środowiskowa obszarów przyrodniczo cennych kształtowana na bazie aktywności rolniczej powinna uwzględniać zrównoważone wykorzystanie lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych, a więc metody produkcji rolniczej przyjazne środowisku. Jedną z metod produkcji przyjaznych środowisku jest integrowana produkcja rolnicza. Produkcja taka charakteryzuje się dążeniem do uzyskania wysokich plonów dobrej jakości dzięki zwiększaniu poziomu nakładów bez naruszania równowagi przyrodniczej²⁵³. Produkcja integrowana to produkcja umożliwiająca realizację celów ekonomicznych i ekologicznych dzięki świadomemu wykorzystywaniu nowoczesnych technik wytwarzania, usprawnianiu systemu zarządzania, a także wdrażaniu różnorodnych form postępu²⁵⁴. W koncepcję systemu produkcji integrowanej wpisuje się system produkcji ekologicznej czy też konwencjonalnej. Jednakże wszystkie gospodarstwa prowadzące ten typ produkcji muszą stosować Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej.²⁵⁵

W koncepcję konkurencyjności środowiskowej obszarów przyrodniczo cennych wpisuje także się idea rolnictwa zrównoważonego. Efektywnemu zrównoważonemu wykorzystywaniu zasobów i walorów środowiska przyrodniczego sprzyja rolnictwo zrównoważone. Gospodarstwa rolne realizujące rolnictwo zrównoważone powinny przestrzegać Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej²⁵⁶.

Wśród badanych podmiotów 65,2% wskazało, iż stosuje KDPR (tabela 5.18).

Tabela 5.18. Udział gospodarstw rolnych stosujących Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej

Deklaracja stosowania	Odsetek gospodarstw ogółem	Odsetek gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych	Odsetek gospodarstw z gmin porównawczych
zasad zwykłej dobrej praktyki rolniczej	74,4	72,2	80,5
kodeksu dobrej praktyki rolniczej	65,2	70,2	51,2

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Deklaracja stosowania kodeksu dobrej praktyki rolniczej relatywnie częściej wskazywana była przez rolników z gmin przyrodniczo cennych (70,2% wskazań). Niestety niewiele więcej gospodarstw w ramach tej grupy stosowało zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej. Pod tym względem sytuacja przedstawiała się ko-

²⁵³ H. Pondel 2013: Środowisko przyrodnicze w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie Wielkopolski, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań, s. 86.

²⁵⁴ Tamże, za: P. Ilnicki 2004: Polskie rolnictwo a ochrona środowiska, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań, s. 392.

²⁵⁵ H. Pondel 2013: Środowisko przyrodnicze..., dz. cyt., s. 87.

²⁵⁶ W. Ziętara 2000: Tradycyjne i współczesne podejście do równowagi w gospodarstwach i przedsiębiorstwach rolniczych, Pamiętnik Puławski, zeszyt 120(II), s. 553–563.

rzystniej w gminach porównawczych, gdzie znaczący odsetek – 80,5% gospodarstw stosowało te zasady.

Analizując stopień wykorzystania poszczególnych omawianych walorów i zasobów środowiskowych można zaobserwować, iż w przypadku gospodarstw stosujących KDPR wystąpił wyższy poziom ich wykorzystywania. Średni poziom wykorzystania zasobu najistotniejszego w produkcji rolniczej jakim jest gleba w gospodarstwach stosujących KDPR wynosił 3,35 (odchylenie standardowe 1,12), zaś w gospodarstwach nie stosujących KDPR 3,15 (odchylenie standardowe 1,21). Pogłębiona analiza w grupie gospodarstw stosujących KDPR pozwala stwierdzić, iż świadomość wykorzystywania zasobów środowiskowych jest wyższa w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych (tabela 5.19).

Tabela 5.19. Stopień wykorzystania w działalności rolniczej wybranych zasobów i walorów środowiska geograficznego przez gospodarstwa stosujące Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej

Zasoby/walory	Gospodarstwa stosujące KDPR z gmin przyrodniczo cennych		Gospodarstwa stosujące KDPR z gmin porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	2,90	1,29	2,50	0,83
bogactwa mineralne	3,40	1,17	1,33	0,57
powietrze atmosferyczne	3,29	0,99	2,77	1,20
wody	3,0	1,16	1,25	0,50
gleby	3,46	1,13	3,0	1,06
świat roślinny	3,33	1,29	2,2	0,83
świat zwierzęcy	3,0	1,27	1,0	0,80
energia słoneczna	3,15	1,18	2,88	1,26
energia geotermiczna	2,0	0,81	1,0	0,50
energia kinetyczna rzek	2,0	0,81	1,0	0,50
cechy estetyczne krajobrazu	3,27	1,42	2,25	0,95
wolna przestrzeń	3,28	1,20	1,5	0,70

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Gospodarstwa rolne realizujące produkcję rolniczą na obszarach o wyższej cenie przyrodniczej zdecydowanie wyżej oceniły stopień wykorzystania między innymi takich zasobów jak: wolna przestrzeń, cechy estetyczne krajobrazu, energia słoneczna czy też wykorzystanie wody i gleb. Świadomość wykorzystywania walorów środowiskowych w odniesieniu do realizacji produkcji zrównoważonej jest niezwykle istotna. Bo tak jak wskazuje S. Krasowicz rozpoznanie istniejących

czynników produkcji, optymalizacja ich wykorzystania to podstawa dla osiągnięcia równowagi²⁵⁷.

W aspekcie analizy zrównoważonego wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w rolnictwie uwzględniono te kierunki produkcji, które są zgodne z koncepcją zrównoważonej produkcji rolniczej. Zrównoważona produkcja rolnicza, jest to produkcja opierająca się na gospodarowaniu w taki sposób, by zasoby naturalne zachowały zdolność samoodnawiania. Natomiast wykorzystywane technologie umożliwiały wzrost produkcji przy jednoczesnym zachowaniu zasobów w niepogorszonym stanie²⁵⁸. Zgodnie z tymi założeniami gospodarstwami spełniającymi założenia zrównoważonej produkcji rolniczej są podmioty realizujące programy rolnośrodowiskowe. Bowiem celem programów rolnośrodowiskowych jest dążenie do poprawy jakości środowiska przyrodniczego oraz obszarów wiejskich. Programy mają przyczynić się do zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i zachowania różnorodności biologicznej na tych terenach. Jednocześnie z uwagi, na potrzebę rozwijania wielofunkcyjności i poszukiwania alternatywnych sposobów wykorzystania walorów i zasobów przyrodniczych w tym w innych zastosowaniach niż rolnictwo analizie poddano także potencjał i perspektywy rozwoju gospodarstw agroturystycznych.

Gospodarstwa rolne realizujące program rolno środowiskowy

Produkcja rolnicza podobnie jak działalność przedsiębiorstw w klasycznym ujęciu ekonomicznym koncentruje się na wykorzystaniu trzech głównych czynników produkcji: ziemi, pracy i kapitału²⁵⁹. Jednakże poza klasycznymi czynnikami na wynik produkcji rolniczej wpływ mają także walory i inne poza ziemią zasoby środowiskowe. Wśród głównych zasobów środowiska wykorzystywanych w produkcji rolniczej wymienić należy: glebę, wodę, powietrze atmosferyczne oraz zasoby krajobrazowe. Rozwój funkcji gospodarczych związany jest z poziomem wykorzystania w prowadzonej działalności rolniczej zasobów oraz walorów środowiska geograficznego.

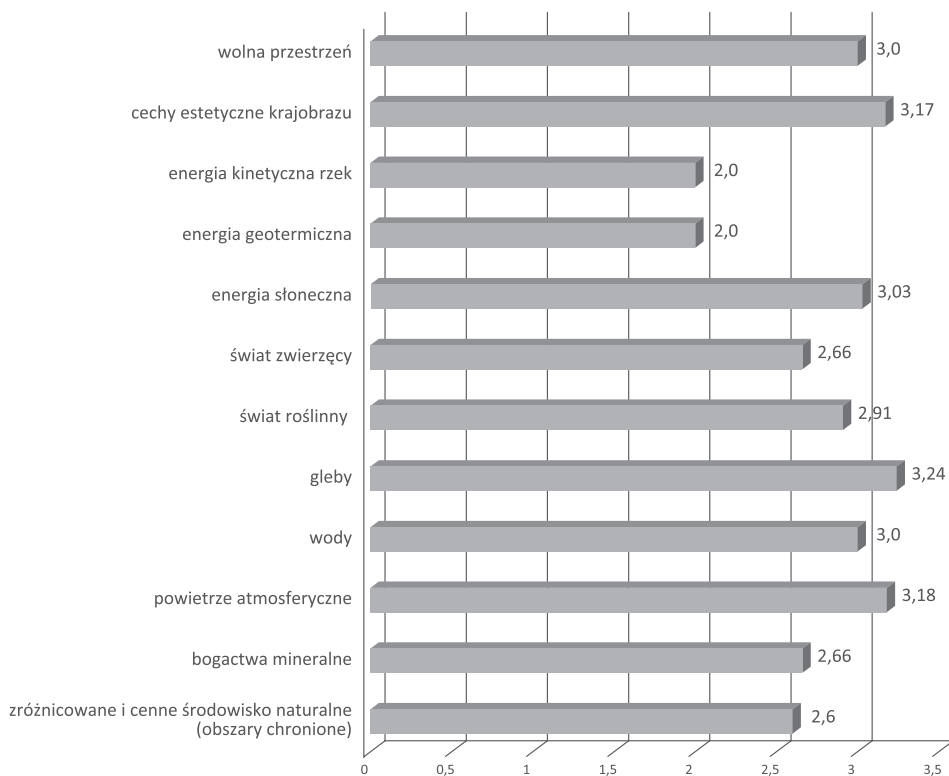
Respondenci realizujący programy rolnośrodowiskowe poddali ocenie stopień wykorzystania 12 zasobów i walorów środowiskowych, które mogą być na zróżnicowanym poziomie wykorzystywane w prowadzonej działalności rolniczej. Ocena ta dokonywana była w skali od 1 do 5, gdzie jeden oznaczało bardzo niski poziom wykorzystania waloru, zaś 5 bardzo wysoki poziom.

²⁵⁷ S. Krasowicz 2006: Sposoby realizacji zrównoważonego rozwoju w gospodarstwie rolniczym, Zeszyty Naukowe AR we Wrocławiu, tom 87, zeszyt 540, Wrocław, s. 255–261.

²⁵⁸ A. Szeptycki 2006: Znaczenie techniki w systemie zrównoważonej produkcji rolniczej, Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering, tom 51, nr 2, s. 183.

²⁵⁹ J. Fereniec 1999: Ekonomia i organizacja rolnictwa, Wydawnictwo Key Tex, Warszawa, s. 493.

Wykres 5.1. Ocena stopnia wykorzystania w działalności rolniczej wybranych zasobów i walorów środowiska geograficznego przez gospodarstwa realizujące program rolnośrodowiskowy

Ocena stopnia wykorzystania od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo niski poziom wykorzystania, 5 bardzo wysoki poziom wykorzystania.

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Ekstensywna produkcja rolnicza wpływa na degradację zarówno zasobów jak i walorów środowiska przyrodniczego. W odniesieniu do podstawowych zasobów skutkami degradacji mogą być między innymi²⁶⁰:

- gleba: erozja, spadek zawartości próchnicy, ryzyko zakwaszenia, ryzyko skażenia środkami ochrony roślin,
- wody: zanieczyszczenia,
- powietrze: emisja gazów.

Stąd też wynika potrzeba aby rolnicy mieli świadomość wykorzystywania zasobów, wpływu ich działalności na ich jakość.

²⁶⁰ I. Domagała-Świątkiewicz 2005: Wpływ działalności rolniczej na środowisko naturalne [w:] Ochrona środowiska naturalnego w XXI wieku nowe wyzwania i zagrożenia, K. Wiech, H. Kołoczko, Kaszycki P. (red.), Fundacja na Rzecz Wspierania Badań Naukowych, Wydziału Ogrodniczego Akademii Rolniczej im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, Kraków, s. 57.

Podstawowym zasobem wykorzystywanym do produkcji rolniczej jest ziemia. Jest to także zasób, który łatwo ulega degradacji. Z uwagi na jego dużą wartość zarówno w produkcji roślinnej jak i zwierzęcej można było przypuszczać, iż wśród analizowanych zasobów i walorów środowiskowych zostanie tu wskazany najwyższy poziom wykorzystania. Średnia ocena stopnia wykorzystania kształtowała się na poziomie 3,24, przy odchyleniu standardowym 1,15.

Powietrze atmosferyczne jest kolejnym zasobem wykorzystywanym i zasobem na który oddziałuje silnie produkcja rolnicza. Wynika to między innymi z faktu, iż w wyniku produkcji rolniczej powstają międzygazowe, nieorganiczne związki azotu: amoniak (NH_3), tlenki azotu- NO_x i tlenek azotu (I) – N_2O , powszechnie określany mianem „podtlenku azotu”. Wszelkiego rodzaju zanieczyszczenia czy to w postaci substancji ciekłych czy gazowych dostające się do atmosfery stanowią niebezpieczeństwo nie tylko dla ludzi, ale i dla pozostałego świata przyrody²⁶¹. Dlatego też istotne wydaje się to, iż rolnicy mają świadomość o tym, że wykorzystują powietrze atmosferyczne do swojej produkcji (średnia 3,18; odchylenie standardowe 1,14).

Kolejnymi zasobami i walorami, które charakteryzowały się ponad przeciętnym poziomem wykorzystania w opinii respondentów była wolna przestrzeń (średnia 3,0; odchylenie standardowe 1,25) oraz cechy estetyczne krajobrazu (średnia 3,17; odchylenie standardowe 1,13).

Zasobem, który stanowi od paru lat istotny element dyskusji nie tylko w aspekcie wykorzystywania go w rolnictwie, ale także w gospodarstwach domowych jest energia słoneczna. Problem nabiera szczególnego znaczenia w momencie podejmowania dyskusji na temat odnawialnych źródeł energii, ich wykorzystywania do produkcji energii nie tylko na cele gospodarstw. W przypadku rolnictwa energia słoneczna ma szczególne znaczenie związane z produkcją rolniczą. Średni stopień wykorzystania w działalności rolniczej tego zasobu w opinii producentów realizujących programy rolnośrodowiskowe kształtował się na poziomie 3,03 (odchylenie standardowe 1,25).

Niezbędnym w produkcji rolniczej zasobem, również w dużym stopniu narażonym na negatywne skutki tej działalności są zasoby wody. Jest to zasób, który łatwo może ulec degradacji w wyniku chemizacji rolnictwa, stąd też niezwykle ważne jest zachowanie jego walorów. Średnia ocena stopnia wykorzystywania go w opinii producentów rolnych kształtowała się na poziomie 3,0 (odchylenie standardowe 1,34).

W przypadku pozostałych analizowanych walorów i zasobów środowiska średnia dla stopnia wykorzystania wynosiła poniżej 3,0.

²⁶¹ T. Marcinkowski 2010: Emisja gazowych związków azotu z rolnictwa, Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie tom 10, zeszyt 3 (31), Instytut Technologiczno-Przyrodniczy w Falentach, s. 176.

Tabela 5.20. Innowacyjne rozwiązania proekologiczne względem wybranych zasobów i walorów środowiskowych wskazane przez rolników prowadzących gospodarstwa realizujące program rolnośrodowiskowe

Zasoby/walory	Wskazane innowacyjne rozwiązania proekologicznego
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	zadrzewianie określonymi gatunkami drzew i krzewów
bogactwa mineralne	brak wskazań
powietrze atmosferyczne	brak wskazań
wody	stosowanie wtórnego obiegu zbieranie deszczówki przydomowa oczyszczalnia ścieków ekologiczne stawy
gleby	stosowanie naturalnych nawozów stosowanie poplonów
świat roślinny	zakrzewianie
świat zwierzęcy	zamknięte gnojowniki
energia słoneczna	stosowanie kolektorów słonecznych
energia geotermiczna	brak wskazań
energia kinetyczna rzek	brak wskazań
cechy estetyczne krajobrazu	brak wskazań
wolna przestrzeń	brak wskazań

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Przeciwdziałanie negatywnym skutkom oddziaływania produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze może być realizowane w różnorodny sposób, zarówno poprzez działania związane z inwestycjami proekologicznymi i przez stosowanie KDPR i dążenie do produkcji zgodnej z zasadami zrównoważonej produkcji. Respondenci wśród rozwiązań proekologicznych, które podejmowane są w ich gospodarstwie rolnym w odniesieniu do poszczególnych walorów oraz zasobów głównie wskazywali na działania w zakresie dbania o zasoby wody, gleb. W odniesieniu do rozwiązań innowacyjnych względem zasobów wody, działania koncentrowały się na stosowaniu wtórnego obiegu wody, zbieraniu deszczówki, czy też posiadaniu przydomowej oczyszczalni ścieków. W przypadku gleb koncentrowano się głównie na stosowaniu naturalnych nawozów oraz poplonów. Energia słoneczna w opinii zdecydowanej większości respondentów wskazujących innowacyjne rozwiązania względem tego zasobu to wykorzystywanie kolektorów słonecznych. W przypadku pozostałych walorów i zasobów wskazano pojedyncze rozwiązania.

Analizując poziom wykorzystania zasobów i walorów w gospodarstwach realizujących programy rolnośrodowiskowe w grupie gospodarstw realizujących produkcję na terenie gmin przyrodniczo cennych i porównawczych można zaobserwować różnice w ocenie.

Kolejnym niezwykle ważnym aspektem związanym z wykorzystywaniem zasobów i walorów środowiska przyrodniczego jest podejmowanie działań mających na celu ich ochronę.

Tabela 5.21. Ocena stopnia wykorzystania w działalności rolniczej wybranych zasobów i walorów środowiska geograficznego przez gospodarstwa realizujące program rolno-środowiskowe

Zasoby	Gospodarstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	2,73	1,25	2,33	1,07
bogactwa mineralne	2,90	1,28	1,50	0,70
powietrze atmosferyczne	3,29	1,15	3,0	1,15
wody	3,31	1,25	2,15	1,32
gleby	3,3	1,26	3,11	0,92
świat roślinny	3,07	1,38	2,66	0,86
świat zwierzęcy	2,81	1,32	2,25	0,95
energia słoneczna	3,0	1,32	3,11	1,16
energia geotermiczna	2,16	0,75	1,66	0,57
energia kinetyczna rzek	2,33	0,81	1,33	0,57
cechy estetyczne krajobrazu	3,50	1,19	2,88	1,05
wolna przestrzeń	3,27	1,19	2,25	1,25

Ocena stopnia wykorzystania od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo niski poziom wykorzystania, 5 bardzo wysoki poziom wykorzystania.

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

We wszystkich omawianych przypadkach poza energią słoneczną średnia ocena stopnia wykorzystania walorów i zasobów jest wyższa w gospodarstwach umiejscowionych w gminach o wyższych walorach środowiskowych. Największe różnice w średniej ocenie wykorzystania walorów i zasobów wystąpiły w przypadku: bogactw mineralnych, wody, wolnej przestrzeni, energii kinetycznej rzek, estetyki krajobrazu. Można przypuszczać, iż różnice te mogą wynikać z większej świadomości rolników z gmin przyrodniczo cennych, większego zaangażowania w kwestie środowiskowe. Jednakże po raz kolejny nasuwa się wniosek, iż wskazane byłoby poszerzanie wiedzy i budowanie świadomości rolników w kwestiach środowiska przyrodniczego. Nie tylko w aspekcie przeciwdziałania degradacji zasobów i walorów środowiskowych, ale także samej świadomości poziomu ich wykorzystywania w gospodarstwach. Bowiem w wielu przypadkach respondenci pomimo, że prowadzą produkcję roślinną na znacznym areale nie wskazywali, iż gospodarstwo rolne wykorzystuje którykolwiek z zasobów na wysokim czy też bardzo wysokim poziomie. Wydaje się zasadny wniosek, iż wynika to w głównej mierze z braku wiedzy w tym zakresie.

Respondenci poddali ocenie ważność ośmiu wybranych form wsparcia wykorzystania lokalnych zasobów i walorów w procesach gospodarowania w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało bardzo dużą potrzebę wsparcia a 1 –bardzo małą potrzebę wsparcia.

W opinii wszystkich respondentów największe zapotrzebowanie występuje w obszarze poradnictwa, obejmującego informacje o sposobach pozyskiwania środków na rozwój gospodarstwa rolnego (średnia 3,43, odchylenie standardowe 0,80). Problemem wydaje się również przygotowywanie dokumentów związanych ze składaniem wniosków o płatności, ta forma wsparcia stanowi w opinii kierowników gospodarstw ważny element ułatwiający prowadzenie działalności na obszarach przyrodniczo cennych.

Co ciekawe, wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie ważności i potrzeb poszczególnych form wsparcia w grupie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą na obszarach przyrodniczo cennych a opinią kierowników prowadzących gospodarstwa w gminach porównawczych. Istotne statystycznie różnice w ocenie zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia wystąpiły w przypadku czterech kategorii: dostępu do zewnętrznych środków finansowych, preferencyjnych kredytów i pożyczek, dostępu do informacji związanych z prowadzeniem działalności rolniczej, wsparcia w przygotowaniu dokumentacji przyrodniczej oraz porad na temat pozyskiwania funduszy na rozwój gospodarstwa.

Tabela 5.22. Ocena stopnia zapotrzebowania w poszczególne formy wsparcia wykorzystania przez rolników lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych w opinii kierowników prowadzących gospodarstwo rolne

Formy wsparcia	Gospodarstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
łatwiejszy dostęp do zewnętrznych środków finansowych, preferencyjnych kredytów i pożyczek (p=0,02)	3,27	0,94	3,18	0,58
dostęp do informacji o rynkach zbytu	3,19	0,89	3,29	0,52
większa promocja obszarów przyrodniczo cennych regionu w kraju i za granicą	3,23	1,01	3,25	0,76
dostęp do informacji związanych z prowadzeniem działalności rolniczej (p=0,016)	3,18	0,84	3,11	0,52
porady w zakresie składania wniosków o płatność	3,43	0,86	3,20	0,75
wsparcie w przygotowaniu planów działalności rolnośrodowiskowej	3,32	0,90	3,16	0,69
wsparcie w przygotowaniu dokumentacji przyrodniczej (p=0,017)	3,23	0,92	3,09	0,69
porady na temat pozyskiwania funduszy na rozwój gospodarstwa (p=0,001)	3,48	0,88	3,31	0,52

Oceny respondenci dokonali w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznaczało bardzo dużą potrzebę wsparcia a 1 – bardzo małą potrzebę wsparcia.

p – poziom istotności

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Pozyskiwanie środków finansowych zarówno na prowadzenie działalności rolniczej, jak również innych form działalności gospodarczej jest przedmiotem zainteresowania większości podmiotów gospodarczych funkcjonujących w systemie ekonomicznym. Prowadzenie działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych związane jest z pewnego rodzaju ograniczeniami, które w mniejszym bądź większym stopniu wpływają na prowadzenie działalności przez to również oddziałują na potrzebę pozyskiwania środków finansowych z zewnętrznych źródeł. Respondenci z gospodarstw rolnych z gmin przyrodniczo cennych wskazali, iż w większym stopniu dostrzegają potrzebę wsparcia w tym zakresie. Średnia ocena w tej grupie wyniosła 3,27 (odchylenie standardowe 0,94), zaś w opinii kierowników gospodarstw z gmin porównawczych średnia ocenia kształtowała się na poziomie 3,18 (odchylenie standardowe 0,58).

Opinie respondentów z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych były także zróżnicowane jeżeli chodzi o ocenę dostępu do informacji związanych z prowadze-

niem działalności rolniczej. Respondenci prowadzący działalność rolniczą w gminach o wyższych walorach środowiskowych dostrzegali w większym stopniu potrzebę takiej formy wsparcia.

Gospodarstwa ekologiczne i agroturystyczne

Gospodarstwami, które w znaczący sposób wykorzystują zasoby i walory środowiska przyrodniczego są gospodarstwa podejmujące produkcję ekologiczną i działalność w zakresie świadczenia usług agroturystycznych.

Gospodarstwa ekologiczne z obszarów przyrodniczo cennych

Produkcja ekologiczna jest jednym z obszarów produkcji rolniczej realizowanych na terenie województwa lubelskiego. Szczególne możliwości do realizacji tego rodzaju produkcji tworzą obszary przyrodniczo cenne. Spośród 60 gospodarstw objętych badaniem ankietowych 72% to podmioty zlokalizowane na terenie gmin przyrodniczo cennych. Zdecydowana większość podmiotów to gospodarstwa w przypadku których głównym kierunkiem produkcji jest produkcja roślinna – 72,1%. Pozostałe gospodarstwa specjalizują się w produkcji mieszanej, zarówno zwierzęcej jak i roślinnej.

Gospodarstwa te charakteryzowały się średnią ogólną powierzchnią – 23,90 ha (odchylenie standardowe 28,34). Wielkość średniej powierzchni użytków przeznaczonych pod produkcję ekologiczną wynosiła 21,92 ha (odchylenie standardowe 29,80).

W przypadku każdego rodzaju prowadzonej działalności znaczącym wyznacznikiem jego rozwoju jest okres aktywności. Uwzględniając zmiany zachodzące w polskiej gospodarce można mówić o maksymalnym zainteresowaniu rozwojem produkcji ekologicznej w latach z przełomu XX i XXI wieku, oraz bezpośrednio po wejściu Polski do Unii Europejskiej. W dużej mierze związane było to z możliwościami otrzymywania wsparcia finansowego przez rolników w momencie realizacji takiego rodzaju produkcji. Jednakże należy zauważyć, iż gospodarstwa rolne biorące udział w badaniu, to podmioty młode w przypadku których średni okres realizacji certyfikowanej produkcji żywności wyniósł 4,27 lat (odchylenie standardowe 3,26).

Rolnicy realizujący produkcję ekologiczną mają świadomość, iż determinantami, które w zdecydowanie największym stopniu wpływają na rozwój tego rodzaju produkcji są czynniki środowiskowe, zarówno zasoby jak i walory środowiska przyrodniczego. Analizując uwarunkowania sprzyjające rozwojowi tego typu produkcji na terenie województwa lubelskiego ocenie badanych poddano 19 różnych uwarunkowań i czynników. Rolnicy poddali je ocenie w skali od 1 do 5, gdzie pięć oznaczało uwarunkowanie zdecydowanie sprzyjające rozwojowi produkcji ekologicznej, zaś jeden uwarunkowanie zdecydowanie nie sprzyjające rozwojowi produkcji ekologicznej.

Tabela 5.23. Ocena uwarunkowań rozwoju produkcji ekologicznej w opinii producentów z obszaru gmin przyrodniczo cennych

Wyszczególnienie	Średnia	Odchylenie standardowe
stan środowiska	4,44	0,50
rolniczy charakter regionu	4,31	0,76
dotacje unijne	4,26	0,59
warunki glebowe	4,21	0,62
brak przemysłu w regionie	4,10	0,81
rosnąca świadomość ekologiczna w społeczeństwie	4,04	0,64
położenie geograficzne województwa lubelskiego	4,0	0,66
warunki klimatyczne	3,96	0,69
rozdrobienie gospodarstw rolnych	3,71	0,85
wyższy poziom cen produktów ekologicznych w porównaniu z produkcją tradycyjną w województwie	3,71	0,76
pozytywnie odbierana produkcja ekologiczna wśród mieszkańców województwa lubelskiego	3,60	0,95
możliwość uzyskania dofinansowania w ramach programów wsparcia skierowanych do podmiotów z terenu województwa	3,59	0,93
rosnący popyt	3,50	0,57
moda na zdrowy styl życia wśród konsumentów województwa lubelskiego	3,46	0,69
poprawiający się system dystrybucji	3,46	0,50
możliwość uzyskania dofinansowania w ramach programów wsparcia realizowanych przez władze wojewódzkie	3,29	1,03
przyjazna polityka polskiego państwa	3,23	0,90
występująca duża podaż pracy/nadmiar siły roboczej	3,15	0,83
występująca baza przetwórstwa	3,07	0,81

Ocena uwarunkowań w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało uwarunkowanie zdecydowanie sprzyjające rozwojowi produkcji ekologicznej, zaś 1 – uwarunkowanie zdecydowanie nie sprzyjające rozwojowi produkcji ekologicznej.

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Analiza uzyskanego materiału wskazuje, iż w opinii respondentów najistotniejsze znaczenie dla rozwoju produkcji ekologicznej ma stan środowiska (średnia 4,44; odchylenie 0,50). Równie ważny jest rolniczy charakter regionu (rozumiany jako udział terenów rolniczych w województwie) oraz warunki glebowe. Można wskazać, że w grupie wszystkich dziewiętnastu badanych uwarunkowań to walory oraz zasoby środowiskowe stanowią podstawę rozwoju tego rodzaju produkcji rolniczej w województwie w opinii respondentów.

Świadomość ważności zasobów i walorów środowiskowych może być czynnikiem decydującym o podejmowaniu konkretnych działań w zakresie realizowanej produkcji rolnej. W celu określenia, w jakim stopniu kwestie środowiskowe wpły-

neły na decyzje producentów z gmin przyrodniczo cennych poddano ocenie przez respondentów dziewięciu powodów przestawienia się na produkcję ekologiczną. Rolnicy określali wpływ wyodrębnionych czynników w skali od 1 do 5, gdzie pięć oznaczało zdecydowanie duży wpływ czynnika na podjęcie decyzji, zaś jeden zdecydowanie mały wpływ czynnika na podjęcie decyzji o produkcji ekologicznej (tabela 5.24).

Tabela 5.24. Ocena wpływu wybranych czynników na podjęcie decyzji o podjęciu produkcji ekologicznej w opinii producentów z obszaru gmin przyrodniczo cennych

Wyszczególnienie	Średnia	Odchylenie standardowe
dopłaty do produkcji	4,20	0,95
produkcja zdrowej i świeżej żywności	3,92	1,01
świadomość jakości żywności ekologicznej	3,61	0,81
wyższe ceny produktów ekologicznych	3,61	0,96
chęć ochrony środowiska	3,58	0,67
warunki glebowe	3,56	0,64
opłacalność produkcji	3,43	0,64
względy zdrowotne	3,41	0,93
przypadek	2,28	1,23

Ocena wpływu czynnika w skali od 1 do 5, gdzie pięć oznaczało zdecydowanie duży wpływ, zaś jeden zdecydowanie mały wpływ na decyzję.

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Analizując czynniki, które wpłynęły na producentów w zakresie podjęcia decyzji o przestawieniu się i rozpoczęciu produkcji ekologicznej można zaobserwować, iż najistotniejszym z nich był czynnik ekonomiczny, związany z możliwością uzyskania dopłat do podejmowanej produkcji (średnia 4,20; odchylenie standardowe 0,95) oraz większe dochody wynikające z możliwości uzyskania wyższych cen w porównaniu z tradycyjną produkcją żywności (średnia 3,61; odchylenie 0,96). Drugą grupę tworzą czynniki związane z samą żywnością ekologiczną – po pierwsze chęcią produkcji żywności zdrowej (średnia 3,92; odchylenie standardowe 1,01), po drugie jej jakością (średnia 3,61; odchylenie standardowe 3,61; odchylenie 0,81). Wśród kolejnych czynników znalazły się czynniki o charakterze środowiskowym. Wśród nich warto zwrócić uwagę na fakt, iż rolnicy odczuwają wewnętrzną potrzebę dbania o środowisko przyrodnicze, bowiem średnia dla tego czynnika kształtowała się na poziomie 3,58 (odchylenie standardowe 0,67) i była nieznacznie wyższa w porównaniu z wpływem warunków glebowych na podejmowaną decyzję o zmianie profilu produkcji.

Wśród korzyści, jakie osiągają producenci w związku z prowadzoną działalnością w zakresie produkcji ekologicznej poza korzyściami finansowymi wymieniano również zadowolenie z otrzymywania zdrowej żywności i jej konsumpcji, życie w zgodzie ze środowiskiem przyrodniczym, świadomość i satysfakcję z ochrony środowiska.

Wszystkie te czynniki zarówno o charakterze ekonomicznym jak i środowiskowym wpływają na decyzje związane z perspektywami rozwoju gospodarstwa w przyszłości. Zdecydowana większość producentów żywności ekologicznej zakłada, iż produkcja będzie realizowana, jedynie jeden rolnik, rozważa zaprzestanie produkcji w okresie nadchodzących 3 lat. W przypadku pozostałej grupy przeważały gospodarstwa zamierzające utrzymać dotychczasowy poziom produkcji (71,3%) lub zakładające jego zwiększenie (15,0%). Wśród innych planów, jakie producenci wskazali do realizacji w nadchodzącym okresie znalazły się koncepcje związane z rozszerzeniem dotychczasowego poziomu produkcji i wprowadzeniem nowych upraw (22,5%) lub też zwiększeniem poziomu produkcji ekologicznej, ale zredukowaniem liczby prowadzonych upraw (10%).

Badani rolnicy dostrzegają rolę i znaczenie walorów i zasobów środowiskowych w swojej działalności. Był to czynnik mający wpływ na podejmowanie decyzji związanej z prowadzoną działalnością rolniczą, jak także oddziałujący na decyzje w trakcie funkcjonowania gospodarstwa.

Gospodarstwa agroturystyczne z obszarów przyrodniczo cennych

Celem określenia szans rozwoju funkcji gospodarczych opartych na zasobach i walorach środowiskowych przeprowadzone zostały badania ankietowe także w grupie gospodarstw rolnych świadczących usługi agroturystyczne. Spośród 50 gospodarstw agroturystycznych uwzględnionych w procesie badawczym, 78% podmiotów to gospodarstwa świadczące usługi na obszarach przyrodniczo cennych. Gospodarstwa te charakteryzowały się średnią powierzchnią gospodarstwa rolnego na poziomie 12,36 ha (odchylenie standardowe 18,11). Gospodarstwa charakteryzowały się także dużą rozpiętością w przypadku powierzchni gospodarstwa rolnego, bowiem powierzchnia minimalna gospodarstw wynosiła 5 ha zaś maksymalna – 80,5 ha.

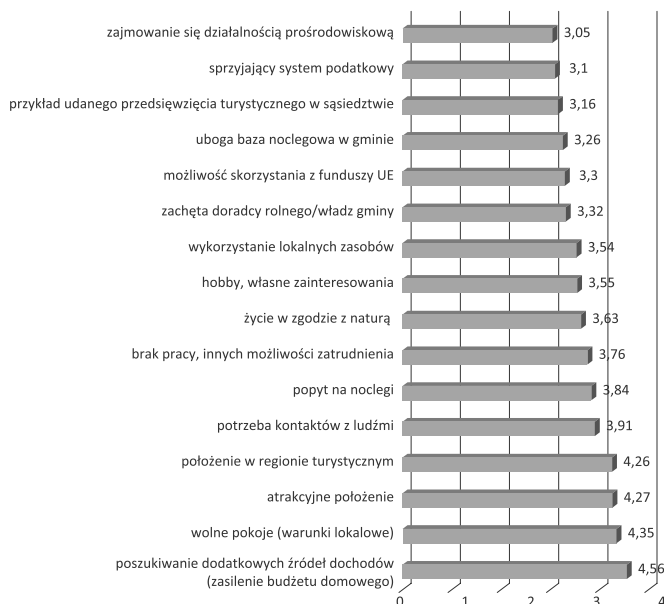
Równie zróżnicowane były gospodarstwa pod względem liczby miejsc noclegowych oraz pokoi. Średnia liczba miejsc noclegowych w badanych gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych w domu gospodarza oraz w oddzielnym budynku mieszkalnym wynosiła odpowiednio: 9,17 (odchylenie standardowe 5,26), 16,1 (odchylenie standardowe 15,85). Średnia liczba pokoi z łazienką w domu właściciela kształtowała się na poziomie 2,44 (odchylenie standardowe 1,61), zaś w oddzielnym budynku mieszkalnym – 3,35 (odchylenie standardowe 5,27).

Decyzje o podjęciu działalności agroturystycznej związane są w przypadku rolników z podejmowaniem nowego wyzwania związanego z poszerzeniem podstawowej swojej działalności jaką jest produkcja rolnicza. Tak jak w przypadku każdej innej działalności gospodarczej rozważane są różne czynniki wpływające na podjęcie ostatecznej decyzji, zarówno o charakterze ekonomicznym, jak i pozaekonomicznym. Respondenci oceniali wpływ wybranych czynników na ich decyzję dotyczącą rozpoczęcia świadczenia usług agroturystycznych w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało bardzo duży wpływ danego czynnika, zaś 1 bardzo mały wpływ czynnika na decyzję.

Jak można było przypuszczać, najistotniejszy wpływ na aktywność gospodarstw domowych w zakresie poszerzania działalności miały względy ekonomiczne, czyli

możliwość uzyskania dodatkowego dochodu dla gospodarstwa domowego (średnia 4,56; odchylenie standardowe 0,83). Szczególnie jest to ważne, ze względu na fakt, iż dochody z turystyki stanowią średnio 42% dochodów ogółem badanych gospodarstw.

Wykres 5.2. Ocena wpływu poszczególnych czynników na podjęcie działalności agroturystycznej w gospodarstwach z obszarów przyrodniczo cennych

Ocena wpływu w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczał bardzo duży wpływ, zaś 1 bardzo mały wpływ na decyzję.

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Podstawą świadczenia usług turystycznych jest posiadanie odpowiedniej bazy, którą tworzą wolne pokoje lub też wolne budynki będące własnością gospodarstwa. Można przypuszczać, iż z tego powodu czynnik jakim są warunki lokalowe został wskazany przez respondentów jako ważny w podejmowaniu decyzji związanej z podejmowaniem nowej działalności (średnia 4,35; odchylenie standardowe 0,78).

Świadczenie usług agroturystycznych wiąże się z wykorzystaniem walorów środowiskowych, kulturowych jakie dostępne są w miejscu prowadzenia działalności agroturystycznej. Warto zauważyć, iż w opinii respondentów zarówno atrakcyjne położenie, jak i położenie w regionie turystycznym województwa miały znaczący wpływ na decyzję o rozpoczęciu działalności usługowej. Również życie w zgodzie z naturą, z jej zasadami stanowiło dla większości respondentów istotny czynnik przy podejmowaniu decyzji (średnia 3,63; odchylenie standardowe 1,12).

Prowadzenie działalności agroturystycznej wiąże się z korzystaniem z walorów i zasobów środowiskowych, które wpływają na atrakcyjność turystyczną danego miejsca. W opinii wszystkich respondentów zarówno walory krajobrazowe jak także bliskość lasów są czynnikami decydującymi o atrakcyjności ich najbliższej okolicy.

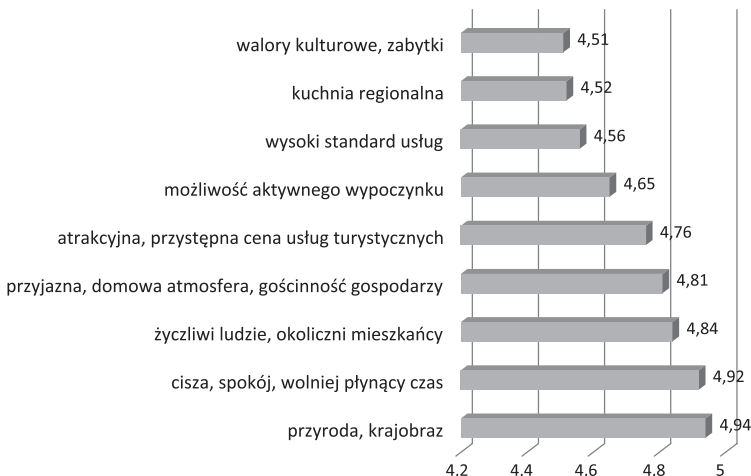
Tabela 5.25. Czynniki decydujące o atrakcyjności najbliższej okolicy w opinii usługodawców z gmin przyrodniczo cennych

Wyszczególnienie	% wskazań
walory krajobrazowe	100,0
bliskość lasów	100,0
łatwy dojazd	97,2
spokój i cisza	97,2
wiele szlaków turystycznych w okolicy	86,8
interesujący folklor i tradycja	75,7
bliskość kąpielisk, stawów, basenów	69,4
bliskość jezior, rzek, po których można pływać, żeglować	66,7
wiele zabytków, skansenów i muzeów w okolicy	62,2
bliskość zimowych atrakcji (wyciągi narciarskie, trasy biegowe)	50,0
częste festiwale, koncerty w okolicy	41,7

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Blisko 90% usługodawców była zdania, że czynnikiem sprzyjającym atrakcyjności ich gmin w aspekcie rozwoju agroturystyki są szlaki turystyczne, które mogą uatrakcyjnić odpoczynek turystów. Uzyskane wyniki wskazują, iż walory środowiskowe są ważnym elementem budowania przewagi konkurencyjnej gospodarstw agroturystycznych. Zdecydowana większość usługodawców z gmin przyrodniczo cennych była zadania, iż przyroda i krajobraz są głównymi czynnikami wpływającymi na decyzje turystów w wyborze oferty gospodarstwa. Spośród wszystkich ocenianych czynników, w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało bardzo duży wpływ czynnika na decyzje klientów, zaś 1 bardzo mały wpływ na decyzję klientów, przyroda i krajobraz były zdaniem usługodawców najważniejsze.

Wykres 5.3. Ocena wpływu poszczególnych czynników i walorów na decyzje turystów w wyborze oferty gospodarstwa w opinii usługodawców z gmin przyrodniczo cennych

Ocena wpływu w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało bardzo duży wpływ czynnika na decyzje klientów, zaś 1 bardzo mały wpływ na decyzję klientów.

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Wśród innych wysoko ocenionych czynników znalazły się między innymi cisza i spokój, które w sposób pośredni powiązane są z walorami środowiska przyrodniczego (średnia 4,92; odchylenie standardowe 0,27). Można wskazać, iż w opinii respondentów wszystkie czynniki mają znaczący wpływ na decyzje usługobiorców (średnia ocena powyżej 4,5).

5.4. Możliwości i systematyka form wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach stymulowania rozwoju lokalnego

Kształtowanie konkurencyjności środowiskowej wymaga najpierw rozpoznania strategicznych obszarów (kierunków i form) wykorzystania lokalnych walorów i zasobów przyrodniczych (naturalnych) by na tej podstawie określić lokalną inteligentną specjalizację.

W przypadku badanych gmin szczególnie wskazane wydają się kierunki służące osiągnięciu zrównoważonej konkurencyjności (w ramach zrównoważonej turystyki i biogospodarki). Podstawą wskazania postulowanych kierunków rozwoju poszczególnych gmin była analiza strategii rozwoju – uwarunkowań i wizji oraz występujących typów funkcjonalnych. W oparciu o przeprowadzone analizy wskazano na²⁶²:

- ekoturystykę i turystykę edukacyjną – zalecany rozwój we wszystkich gminach, ze względu na ich znaczenie w upowszechnianiu się postaw ekologicznych nie tylko wśród turystów, ale i mieszkańców,
- agroturystykę w koncepcji NERAF (Nature tourism, Eco tourism, Rural tourism, Agritourism, Food tourism – jako nowoczesne podejście do agroturystyki nawiązujące do: turystyki przyrodniczej, ekoturystyki, turystyki wiejskiej oraz turystyki kulinarnej (może być wdrażana we wszystkich gminach, a zalecana w gminach posiadających znane już na rynku produkty tradycyjne: Janów Lubelski, Wilków, Rossosz, Sławatycze),
- zrównoważoną turystykę kulturową (zwłaszcza pielgrzymkowo-religijną i krajoznawczą) zalecana dla gmin: Włodawa, Janów Podlaski, Krasnobród, Kazimierz Dolny, Zwierzyniec,
- turystykę aktywną – ze względu m.in. na występujące trasy rowerowe oraz jeziora i ciekі wodne zalecana dla gmin: Urszulin, Janów Lubelski, Wąwolnica, Janowiec, Kazimierz Dolny, Józefów, Zwierzyniec, Sławatycze, Janów Podlaski, Włodawa, Susiec,
- turystykę zdrowotną – ze względu na szczególnie korzystne warunki klimatyczne oraz występowanie źródeł geotermalnych postulowana dla gmin: Krasnobród, Zwierzyniec, Kazimierz Dolny, Wąwolnica, Janowiec, Łukowa,
- rolnictwo ekologiczne – może być wdrażane we wszystkich gminach, zalecane jako kierunek dywersyfikujący gospodarkę w gminach charakteryzujących się znaczącym udziałem użytków rolnych w strukturze gruntów, a jednocześnie relatywnie mniej na tle województwa żyznymi glebami²⁶³: Włodawa,

²⁶² D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 358–359.

²⁶³ Wskaźnik wrpp niższy niż średnia dla województwa.

Tomaszów Lubelski, Tarnawatka, Susiec, Sosnowica, Janowiec, Dzwola, Janów Lubelski, Modliborzyce, Obsza, Józefów, Janów Podlaski,

- rolnictwo specjalistyczne ze względu na wysoką jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej i/lub doświadczenie w specjalistycznej produkcji roślinnej lub zwierzęcej może być rozwijane w gminach: Wilków, Kraśniczyn, Janowiec, Janów Podlaski,
- zrównoważone budownictwo – którego priorytetem jest ograniczenie zużycia energii i zużywania zasobów naturalnych, a także zmniejszenie produkcji odpadów i zanieczyszczeń z transportu materiałów budowlanych²⁶⁴ – zalecane we wszystkich gminach,
- rozwój rzemiosła – przyczyni się do kultywowania bogatej tradycji rzemieślniczej gmin: Stary Zamość, Kazimierz Dolny, Janowiec, Wąwolnica, Dzwola, Janów Lubelski, Modliborzyce,
- rozwój zielarstwa (szczególnie wskazany przy dużej podaży dobrego jakościowo surowca i tradycjach w uprawie ziół – Rossosz, Zwierzyniec, Kraśniczyn),
- „małe przetwórstwo” ekologicznych płodów rolnych – rozwijane w celu stworzenia warunków do poprawy sytuacji dochodowej lokalnych producentów żywności, zalecane zwłaszcza w gminach dysponujących dużą ilością surowca i bazą firm kooperantów: Tomaszów Lubelski, Wilków, Józefów, Stary Zamość, Krasnobród, Adamów, Tarnawatka, Susiec, Lubycza Królewska, Dębowa Kłoda, Wilków, Obsza,
- produkcja surowców energetycznych/odnawialne źródła energii – wskazana, wobec szczególnych warunków nasłonecznienia i/lub pozyskiwania energii wiatru, w takich gminach jak: Zwierzyniec, Krasnobród, Adamów, Włodawa, Rossosz, Tomaszów Lubelski, Tarnawatka, Stężyca, Susiec, Lubycza Królewska, Sosnowica, Wilków, Kraśniczyn, Obsza, Łukowa, Józefów,
- zrównoważona gospodarka leśna i przemysł drzewny – wskazane w gminach o rozwiniętej funkcji leśnej – Józefów, Dzwola, Łukowa.

Preferowane przez samorządy formy wykorzystania lokalnych walorów i zasobów przyrodniczych

W przypadku samorządów lokalnych Lokalne Grupy Działania będące forum współpracy podmiotów sektora samorządowego, społecznego i gospodarczego stanowią potencjalne narzędzie do wykorzystywania, w tym innowacyjnego, lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych. Możliwości te wynikają bezpośrednio z dwóch przesłanek: po pierwsze w ramach LGD realizowane są tzw. małe projekty, które służą rozwijaniu pozarolniczej aktywności gospodarczej w oparciu o lokalne zasoby i walory przyrodnicze oraz projekty współpracy, których zasięg może być ponadregionalny i ponadkrajowy – co służy przenoszeniu dobrych praktyk i dyfuzji innowacji.

Działanie, jakim jest „wdrażanie projektów współpracy” pozwala, jak wspomniano, na realizację wspólnych przedsięwzięć w ramach współpracy międzyregionalnej (międzyterytorialnej) lub międzynarodowej (transnarodowej). W ramach

²⁶⁴ Strategia na rzecz zrównoważonej konkurencyjności branży budowlanej i jej przedsiębiorstw, COM(2012) 433 final dostęp z dnia 01.08.2015.

działania pomoc jest przyznawana na projekty zawarte w strategiach rozwoju LGD (Lokalnych Strategiach Rozwoju –LSR) lub nieuwzględnione w LSR, ale zgodne z celami LSR. Projekty te muszą zakładać realizację wspólnych przedsięwzięć i mogą angażować, poza LGD, inne partnerstwa z państw członkowskich UE lub państw trzecich, będące grupami lokalnych partnerów, które zajmują się zagadnieniem rozwoju obszarów wiejskich²⁶⁵.

Zakres realizacji małych projektów obejmuje natomiast rozwijanie aktywności społeczności lokalnej m.in.: przez promocję i organizację lokalnej twórczości kulturalnej, promowanie, zachowanie, odtworzenie lokalnego dziedzictwa krajobrazowego i przyrodniczego, zachowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego i historycznego, inicjowanie powstawania produktów i usług lokalnych, wykorzystanie energii pochodzącej ze źródeł odnawialnych w celu poprawienia warunków prowadzenia działalności kulturalnej lub gospodarczej²⁶⁶.

Funkcjonowanie LGD można wskazać jako modelowy przykład współpracy, którego istotą jest uruchomienie lokalnego potencjału zasobów ludzkich (kapitał ludzki, społeczny, relacyjny) w celu identyfikacji i mobilizacji wykorzystania (z założenia w sposób innowacyjny²⁶⁷) zasobów (w tym zwłaszcza przyrodniczo-kulturowych) w procesie rozwoju lokalnego.

Jednym z głównych przedsięwzięć, w ramach funkcjonowania LGD, służących wykorzystaniu lokalnych zasobów w procesach rozwoju lokalnego są „Małe projekty”. Zakres ich realizacji obejmuje inicjowanie powstawania produktów i usług, których podstawę stanowią lokalne zasoby, tradycyjne sektory gospodarki lub lokalne dziedzictwo, w tym kulturowe, historyczne lub przyrodnicze, zwanych „produktami lub usługami lokalnymi”. Jedynie 3 z 13 badanych LGD – „Owocowy Szlak²⁶⁸”, „Roztocze Tomaszowskie” i „Białkopodlaska LGD” w założeniach LSR planowało wytwarzanie lokalnych produktów²⁶⁹.

Badane LGD przystąpiły do 15 projektów współpracy, w tym 2 o zasięgu międzynarodowym. Liczba partnerów współpracy kształtowała się od 2 do 12. W projektach współpracy inwestowano zatem przede wszystkim w infrastrukturę turystyczną i promocję atrakcji turystycznych²⁷⁰. Poniżej przedstawiono szczegółowo zakres przedsięwzięć tych projektów.

²⁶⁵ K. Zajda 2013: Współpraca Lokalnych Grup Działania porównanie sieci tworzonych przez organizacje z województwa lubuskiego i małopolskiego, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, tom 27, nr 1, s. 3.

²⁶⁶ www.minrol.gov.pl dostęp z dnia 10.05.2014

²⁶⁷ Należy zauważyć, że pojęcie innowacji i innowacyjności działania LGD jest definiowane bardzo szeroko. Daje to dużą swobodę interpretacyjną i często za innowacyjne LGD uznają, każde działanie nieobecne wcześniej na terenie, który grupa obejmuje wsparciem, za: K. Zajda 2013: Projekty współpracy Lokalnych Grup Działania z województwa łódzkiego, *Wieś i Rolnictwo*, tom 161, nr 4, s. 119.

²⁶⁸ Wskazanie na rejestrację i certyfikację do 2015 r.

²⁶⁹ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt. s. 340.

²⁷⁰ Tamże, s. 341.

Tabela 5.26. Zakres przedsięwzięć projektów współpracy realizowanych przez LGD zrzeszające badane gminy

Tytuł projektu	Przedsięwzięcia projektu
TEAZ turystyka-Ekologia-Aktywność-Zarządzanie	wytyczenie i oznakowanie nowym, innowacyjnym systemem szlaków rowerowych w regionie białskim, utworzenie innowacyjnej formy współpracy trójsektorowej „Dom Regionu” oraz promocję tych działań w kraju i za granicą.
„Zapraszamy na Roztocze”	przygotowanie i wydanie informatora turystycznego o Roztoczu na 2011 rok, instalacja tablic informacyjnych, udział w Krakowskim Salonie Turystycznym, targach, konferencja podsumowująca jego rezultaty
Ekomuzeum Lubelszczyzny „Żywa Tradycja”	oznakowanie obiektów tworzących Ekomuzeum, wykonanie paszportów turystycznych i ulotek promocyjnych, wykonanie strony internetowej, szkolenia gestorów obiektów
Utworzenie Szlaku Kajakowego „Pradolina Wierpza”	utworzenie sieciowego produktu turystycznego w postaci oznakowanego szlaku kajakowego oraz zorganizowanie wspólnej promocji szlaku kajakowego poprzez utworzenie polsko-angielskiego portalu internetowego, druk przewodnika turystycznego wraz z mapą oraz zorganizowanie imprez kajakowych
Kuźnia Regionalnych Artystów „MISTRZ” o akronimie KRAM	przeprowadzenie warsztatów dla mieszkańców z zakresu twórczości ludowej, organizacja konferencji podsumowującej, wydanie folderu na temat twórczości ludowej, stworzenie ośrodków twórczości artystycznej w każdej współpracującej LGD, przygotowanie plakatu i innych materiałów promocyjnych oraz ich rozdysponowanie, założenie i prowadzenie strony internetowej projektu współpracy
Niezwykły Urok Rzek – Turystyka NURT	organizacja spływów kajakowych, warsztaty fotograficzne oraz konkurs fotograficzny, wydanie folderu promującego lokalne rzeki oraz lokalne grupy działania
Śladami przeszłości-dziedzictwo historyczno-kulturowe środkowo-wschodniej Lubelszczyzny	przeprowadzenie inwentaryzacji, renowacji oraz oznakowania zasobów dziedzictwa historyczno – kulturowego, wydanie Atlasu Regionalnego obszaru objętego projektem, stworzenie Przewodnika Multimedialnego jako rozbudowanej aplikacji zawierającej propozycje tras, opis ciekawych miejsc, fotografie oraz filmy pozwalające na zaplanowanie wycieczki, multimedialny Przewodnik funkcjonuje jako samodzielny portal internetowy powiązany ze stronami partnerskich LGD
„Zasmakuj w Tradycji”	zorganizowanie warsztatów kulinarnych, realizacja cyklu programów „Zasmakuj w Tradycji” w TVP Lublin, opracowanie przewodnika kulinarnego, zorganizowanie Festiwalu Produktów Tradycyjnych „Zasmakuj w Tradycji”
„Skarby przyrody i kultury”	opracowanie i publikacja albumu, zaprojektowanie interaktywnej promocyjno- informacyjnej witryny www, przygotowanie wielkoformatowych tablic informacyjnych, zakup i dystrybucja materiałów promocyjnych, organizacja konferencji, przygotowanie filmu promocyjnego, publikacja artykułów w prasie lokalnej
„Gotowanie Atrakcją Regionu”	opracowanie i druk przewodnika kulinarnego, organizacja warsztatów kulinarnych
„Między Bugiem a Wierpzą”	wykonanie serwisu internetowego, opracowanie i dystrybucja folderu, produkcja spotów promocyjnych
„ Learning by doing” – International Youth Project	świadczenie usług grupowych w oparciu o przeprowadzoną diagnozę potrzeb i predyspozycji zawodowych indywidualnych beneficjentów, spotkania grupowe, nawiązanie współpracy międzynarodowej z grupą młodzieży z Finlandii i Rosji przy wykorzystywaniu platformy internetowej, wyjazdy studyjne, w oparciu o opracowane programy, konferencja zamykająca projekt

Tytuł projektu	Przedsięwzięcia projektu
„Lokalne Centra Obsługi Inwestora Eastern European Gateway”	stworzenie nowoczesnego systemu komunikacji biznesowej i przekazu informacji gospodarczych w najnowszej technologii IT,
„Wirtualny Obszar Turystyczny”	promocja obszarów LGD poprzez innowacyjne narzędzie, jakim jest „wirtualny spacer” – wykonanie m.in. panoramy z zastosowaniem modułów
„Dziedzictwo Naszą Atrakcją”-DNA	udział w imprezach targowych, organizacja konferencji promujących ofertę turystyczną obszaru, zaangażowanie społeczności lokalnych do odtworzenia i zachowania dziedzictwa kulturowego (obozy naukowe, Młodzieżowa Akademia Dziedzictwa Kulturowego „Madzik”), spotkania z branżą turystyczną, wydanie folderu turystycznego, spotkania z twórcami lokalnymi z różnych regionów

Źródło: www.kajakiempowieprzu.pl, www.ekomuzeumlubelszczyzny.pl, www.lgdkram.pl, <http://dna.lgd-region-wloszczowa.pl>, oraz strony internetowe badanych LGD.

Wszystkie analizowane projekty współpracy posiadają znamiona innowacyjności w rozumieniu definicji i wytycznych z „Przewodnika po projektach współpracy...”²⁷¹ oraz „Przeglądu Obszarów Wiejskich...”²⁷² opracowanych jako przewodniki na potrzeby realizacji inicjatywy LEADER. Jednakże tylko w siedmiu projektach (w tym w 2 międzynarodowych) zasoby lokalne zostały wykorzystane w sposób innowacyjny według interpretacji innowacyjnego wykorzystania zasobów S. Michalskiej i K. Zajdy. Według wskazania tychże autorek za innowacyjne można uznać wykorzystanie zasobów unikatowych w sposób niestandardowy, w związku z lokalną tradycją, specyfiką, ale też wykorzystanie zasobów powszechnych, typowych dla wielu obszarów w sposób niestandardowy, unikatowy, związany z lokalną specyfiką. Poniżej przedstawiono założenia projektów wykazujących znamiona innowacyjności według wskazanej interpretacji.

Projekt „Learning by doing” – International Youth Project skierowany był do młodych wchodzących na rynek pracy. Miał on na celu pokazanie i udostępnienie nowych możliwości oraz pomysłów na rozwijanie lokalnego biznesu poprzez np. samozatrudnienie. Zakres tematyczny obejmował świadczenie usług grupowych dla uczestników projektu w oparciu o wcześniej przeprowadzoną diagnozę potrzeb i predyspozycji zawodowych indywidualnych beneficjentów, nawiązanie współpracy międzynarodowej z młodzieżą z Finlandii i Rosji przy wykorzystywaniu platformy internetowej, poprzez realizację opracowanego harmonogramu spotkań. Ekomuzeum Lubelszczyzny „Żywa Tradycja”²⁷³ to projekt, w ramach którego z inicjatywy lokalnych społeczności, utworzono sieć 31 obiektów, o których opowiadają autentyczni pasjonaci, turyści zapraszani są do udziału w zajęciach artystycznych i wyrobu ozdób ludowych oraz w warsztatach, możliwość degustacji lokalnej kuch-

²⁷¹ Przewodnik po projektach współpracy osi 4 Leader Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2012.

²⁷² Kreatywność i innowacje w Unii Europejskiej na rzecz rozwoju obszarów wiejskich, Przegląd Obszarów Wiejskich, Magazyn Europejskiej Sieci na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich. Wspólnoty Europejskie, Luksemburg 2009.

²⁷³ Na VI Międzynarodowych Targach Turystyki Wiejskiej i Agroturystyki AGROTRAVEL 2014, stoisko Województwa Lubelskiego zdobyło pierwszą nagrodę, a twórcy Ekomuzeum Lubelszczyzny „Żywa Tradycja” otrzymali wyróżnienie za najciekawszy pakiet turystyki wiejskiej.

ni oraz kupna wyrobów rękodzieła. Projekt „Śladami przeszłości – dziedzictwo historyczno-kulturowe środkowo-wschodniej Lubelszczyzny” zakładał m.in. stworzenie Przewodnika Multimedialnego. W ramach projektu „Lokalne Centra Obsługi Inwestora Eastern European Gateway” stworzono nowoczesny system komunikacji biznesowej i przekazu informacji gospodarczych, który służy kojarzeniu partnerów oraz dopasowaniu ofert do zgłoszonych zapotrzebowań na bazie innowacyjnych programów/aplikacji komputerowych zainstalowanych na „Vortalu LCOI” – Lokalne Centra Obsługi Inwestora. Projekt „Wirtualny Obszar Turystyczny” będzie promował obszar LGD poprzez innowacyjne narzędzie, jakim jest „wirtualny spacer” – zakłada wykonanie m.in. panoramy z zastosowaniem modułów. Celem projektu TEAZ Turystyka-Ekologia-Aktywność-Zarządzanie było opracowanie spójnego, innowacyjnego systemu oznakowania i wizualizacji szlaków i produktów turystycznych powstałych w ramach realizacji LSR oraz opracowanie metodologii utworzenia innowacyjnej instytucji działającej na rzecz rozwoju obszarów wiejskich „Dom Regionów”. Projekt „Skarby przyrody i kultury” zakładał m.in.: zaprojektowanie interaktywnej promocyjno-informacyjnej witryny WWW²⁷⁴.

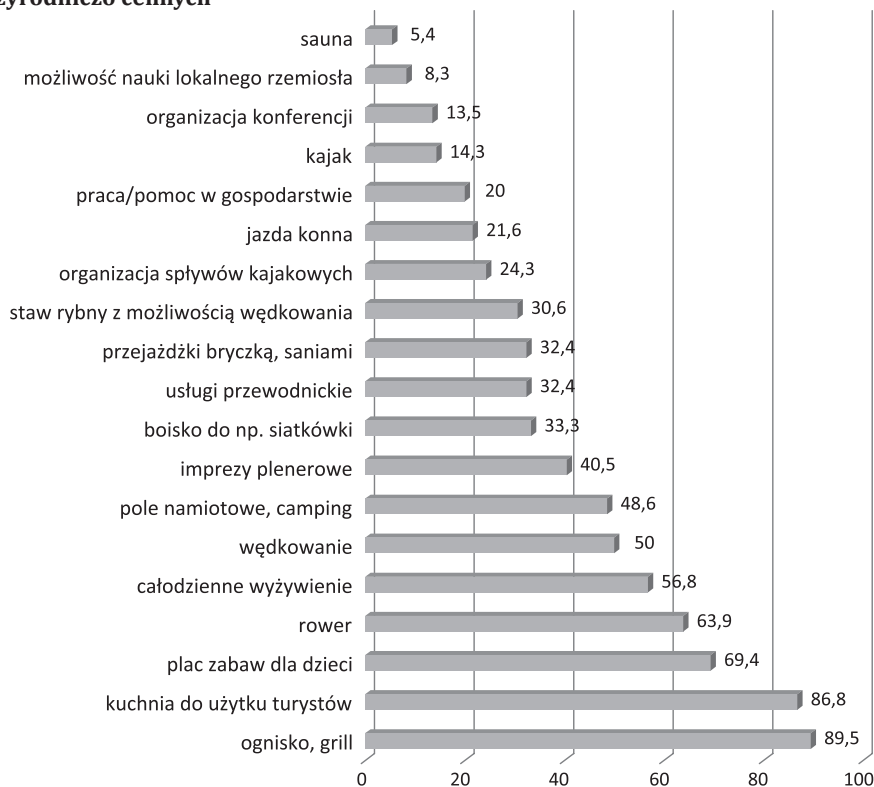
W wyróżnionej grupie innowacyjnych projektów cztery natomiast dotyczą bezpośrednio promocji lokalnych walorów i zasobów przyrodniczych. Wśród wskazanych form wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych szczególnie wskazana ze względu na szereg funkcji edukacyjnych jest idea ekomuzeum – zalecana w literaturze przedmiotu²⁷⁵ jako odpowiednia do warunków obszarów przyrodniczo cennych forma usług zorientowanych środowiskowo.

Wskazanie możliwości wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego przez gospodarstwa rolne

Agroturystyka jest szczególną formą aktywności gospodarczej, która stwarza szanse na znaczące wykorzystanie zarówno walorów środowiska przyrodniczego jak również prowadzonej działalności rolniczej. Ze świadczeniem usług turystycznych przez gospodarstwo rolne wiąże się aktywność i przedsiębiorczość wynikiem której jest stworzenie produktu turystycznego. W celu sprostania konkurencji na rynku usług, gospodarstwa świadczące usługi agroturystyczne ciągle powinny pracować nad swoją ofertą. Szczególną szansą jest pokazanie potencjalnym klientom możliwości „drzemiących” w środowisku i krajobrazie.

²⁷⁴ D. Guzał-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt. s. 342.

²⁷⁵ A. Zielińska 2013: Gospodarowanie na obszarach..., dz. cyt.

Wykres 5.4. Atrakcje oraz usługi dostępne w ofercie turystycznej gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

W badanej grupie gospodarstw agroturystycznych zakres oferty jest bardzo zróżnicowany. Zdecydowana większość (blisko 90%) gospodarstw oferuje swoim klientom możliwość skorzystania z grilla/ogniska oraz kuchni. Blisko 70% usługodawców posiada plac zabaw na swojej posesji. Innymi usługami i atrakcjami, które znajdują się w ofercie ponad 50% gospodarstw są rowery oraz możliwość wędkowania czy korzystanie z usług w zakresie całodziennego wyżywienia. Możliwość nauki codziennego rzemiosła w swojej ofercie posiada jedynie 8% gospodarstw, zaś pole namiotowe 48,6%.

Można poszukiwać odpowiedzi na pytanie czy oferta w badanych gospodarstwach jest szeroka i czy nie ma szans na jej poszerzenie. Wydaje się, iż gospodarstwa w zdecydowanie większym stopniu powinny wykorzystywać walory otaczającego je środowiska oraz walory kulturowe. Usługami, które między innymi znajdują się w ofercie gospodarstw związane z wykorzystywanymi walorami są między innymi: usługi przewodnickie (32,4%), przejażdżki bryczką/saniami (32,4%), pole namiotowe/camping (48,6%), boisko np. do siatkówki (33,3%), możliwość wędkowania (50%), organizacja spływów kajakowych (24,3%). W przypadku niektórych z nich usługodawcy nie mają wpływu na otaczające je środowisko przyrodnicze.

Jednakże w przypadku innych istnieje możliwość poszerzenia oferty, szczególnie w obszarze wykorzystania posiadanej powierzchni w celu zorganizowania pola namiotowego, boiska czy miejsca na ognisko.

W wielu przypadkach gospodarstwa nie są zainteresowane rozwijaniem działalności agroturystycznej (68%). Jako główne powody zaniechania aktywności w tym obszarze wskazują: brak środków finansowych (40%) oraz brak czasu (37,5%). Jednakże jak wskazały badania najczęściej wskazywanym powodem jest przekonanie o wysokiej jakości oferowanych usług. 80% respondentów prowadzących działalność agroturystyczną na terenie gmin przyrodniczo cennych wskazało, iż obecna oferta jest wystarczająca.

Jak wskazują uzyskane wyniki badań walory i zasoby środowiskowe są ważnym czynnikiem w podejmowanych działaniach i inicjatywach przez rolników. Zarówno w aspekcie produkcji rolniczej jak i świadczonych usług agroturystycznych.

Niepokojący jest jedynie poziom świadomości korzystania z poszczególnych walorów i zasobów środowiskowych, który w przypadku gospodarstw realizujących programy rolnośrodowiskowe jest jednak niewielki. Może on wynikać z tego, iż uznaje się walory i zasoby środowiskowe jako element stale będący w otoczeniu rolnika, na który niekoniecznie zwraca się szczególną uwagę. Zasadne w takim razie wydaje się wprowadzenie systemu przekazywania informacji czy to w formie szkoleń, czy we współpracy z doradcami o istocie i ważności tych walorów, a także poziomie i skali ich wykorzystywania w zarówno w gospodarstwach domowych jak również głównie przy produkcji rolnej.

Rola czynnika ekologicznego w strategiach rozwojowych i kształtowaniu przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw

Badani przedsiębiorcy formułowali oceny wskazujące na raczej przeciętną siłę wpływu środowiska przyrodniczego na lokalną przedsiębiorczość²⁷⁶. Zauważyć należy jednak, że przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych w stosunku do podmiotów zlokalizowanych w gminach pozostałych wyżej oceniali wpływ środowiska przyrodniczego na obecną działalność firmy, a obserwowane różnice charakteryzowała statystyczna istotność ($t=2,22$, $p=0,028$). Przedsiębiorcy na obu typach obszarów silniejszy wpływ środowiska na przedsiębiorczość postrzegali w odniesieniu do innych podmiotów (tabela 5.27).

²⁷⁶ Wyniki badań nad rolą czynnika ekologicznego w strategiach rozwojowych i kształtowaniu przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw przedstawiono za: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt. (Rozdział 6 pt. „Aktywność proekologiczna przedsiębiorstw i jej uwarunkowania”, podrozdział 6 pt. „Rola czynnika ekologicznego w rozwoju przedsiębiorstw” oraz podrozdział 7 pt. „Efekty i czynniki działalności proekologicznej przedsiębiorstw”, Rozdział 7 pt. „Działalność gospodarcza a lokalne środowisko przyrodnicze”, podrozdział 1 pt. „Wpływ środowiska przyrodniczego na przedsiębiorczość” i podrozdział 2 pt. „Szanse i ograniczenia przedsiębiorczości warunkowane lokalizacją na obszarach przyrodniczo cennych”).

Tabela 5.27. Ocena siły oddziaływania środowiska przyrodniczego gminy na wybrane obszary lokalnej przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw

Obszary lokalnej przedsiębiorczości	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
inne firmy z terenu gminy	2,90	0,90	3,10	0,74
zakładanie przez mieszkańców nowych firm	2,88	0,74	3,02	0,77
przyciąganie inwestorów spoza gminy	2,83	1,00	3,00	0,89
prowadzona obecnie działalność firmy	2,81	1,58	2,24	1,49
przyszły rozwój firmy	2,75	1,51	2,30	1,49

Ocena dokonana w skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza bardzo duży wpływ, a 0 – brak wpływu

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Oceny wpływu środowiska przyrodniczego na lokalną działalność gospodarczą i perspektywy jej rozwoju wiążą się z dostrzeganiem i wykorzystywaniem szans wynikających z tego uwarunkowania. Zauważyć należy, że ponad połowa badanych przedsiębiorców uznała, że w działalności gospodarczej nie wykorzystuje szans wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (w przypadku przedsiębiorstw z gmin przyrodniczo cennych) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy (w przypadku przedsiębiorstw zlokalizowanych w gminach porównawczych) (tabela 5.28).

Tabela 5.28. Ocena wykorzystywania szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy przyrodniczo cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego (gminy porównawcze) (% wskazań)

Ocena	Przedsiębiorstwa z gmin	
	przyrodniczo cennych	porównawczych
zdecydowanie tak	10,7	8,3
raczej tak	25,0	14,6
trudno powiedzieć	10,7	14,6
raczej nie	5,7	8,3
zdecydowanie nie	47,9	54,2

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Charakterystyczne jest, że przedsiębiorcy prowadzący działalność na terenach cennych przyrodniczo częściej niż pozostali potwierdzali wykorzystywanie takich szans – 35,7% wobec 22,9% w pozostałej grupie badanych podmiotów. Nie odnotowano jednak statystycznej istotności obserwowanych różnic ($t=1,20$, $p=0,23$).

Przedsiębiorcy wykorzystywali w różnym stopniu różnorodne szanse wynikające z dostępu do zasobów i walorów lokalnego środowiska przyrodniczego, przy czym przede wszystkim dotyczyły one grupy podmiotów prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych (tabela 5.29).

Tabela 5.29. Stopień wykorzystywania wybranych szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji przedsiębiorstw w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy przyrodniczo cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska (gminy porównawcze)

Szanse	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
warunki naturalne umożliwiają prowadzenie i rozwój działalności	3,99	0,919	3,58	1,176
możliwości rozwoju przedsiębiorczości w sektorze usług dla przyrody	3,78	6,544	2,81	1,250
zapewnienie wysokiej jakości produktów/usług dzięki wykorzystywaniu zasobów lokalnych	3,65	1,027	3,48	1,123
produkty/usługi firmy cieszą się większym zainteresowaniem ze względu na miejsce powstawania	3,63	0,795	3,22	1,166
możliwość kreowania proekologicznego wizerunku firmy	3,22	1,256	2,86	1,207
ułatwienia dostępu do zewnętrznych, preferencyjnych źródeł finansowania inwestycji	2,94	0,821	2,57	1,397

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowane wykorzystywanie szans, a 1 – zdecydowany brak wykorzystywania szans

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

W grupie przedsiębiorstw funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych wskazywano, że zasoby naturalne są warunkiem istnienia podmiotu i podstawową determinantą jego rozwoju. Obszary przyrodniczo cenne tworzyły także, zdaniem badanych, możliwości rozwoju działalności gospodarczej w sektorze usług dla przyrody. W szczególności, lokalne warunki ekologiczne umożliwiały zapewnienie wysokiej jakości produktów/usług, których miejsce powstawania sprawia, że cieszą się one większym zainteresowaniem klientów. Jako przeciętny respondenci ocenili stopień wykorzystywania szans wynikających z możliwości kreowania proekologicznego wizerunku firmy oraz z ułatwień w dostępie do zewnętrznych, preferencyjnych źródeł finansowania inwestycji. Nie odnotowano statystycznie istotnych różnic pomiędzy skalą wykorzystywania poszczególnych szans pomiędzy przedsiębiorstwami funkcjonującymi na terenach gmin przyrodniczo cennych i pozostałych.

Respondenci raczej nie dostrzegali wyraźnych szans na zwiększenie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa wynikających z podejmowania działań proekologicznych, korzystania z zasobów środowiska przyrodniczego czy wykorzystywania szans wynikających z dostępu do chronionych zasobów środowiska przyrodniczego gminy. Do najważniejszych czynników wzmacniania pozycji konkurencyjnej badani przedsiębiorcy zaliczyli: jakość obsługi klienta, jakość produktów i usług, cenę oraz rozpoznanie rynku i umiejętne dostosowanie oferty do wymagań klienta (tabela 5.30).

Tabela 5.30. Ocena znaczenia wybranych czynników wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw

Czynniki	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
jakość obsługi klienta/trwałe relacje z klientami	4,27	0,670	4,16	0,618
jakość produktów/usług	4,27	0,650	4,27	0,605
cena produktów/usług	4,18	0,677	4,02	0,601
zdolność do dostosowania produktów/usług do wymagań klienta	4,08	0,685	4,17	0,559
rozpoznanie rynku	4,03	0,674	4,09	0,545
nowatorski, innowacyjny charakter produktów/usług	3,90	0,987	3,59	0,911
wąska specjalizacja, specjalistyczna wiedza i umiejętności	3,77	0,858	3,53	0,776
wiedza o tym jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z funkcjonowania na obszarach przyrodniczo cennych	3,28	1,021	2,85	0,942
lokalizacja firmy na obszarze cennym przyrodniczo	3,09	1,151	2,61	1,164
działania proekologiczne/proekologiczny wizerunek firmy	2,81	1,323	2,35	1,178

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że czynnik zdecydowanie umożliwia wzmacnianie pozycji konkurencyjnej, a 1 – zdecydowanie nie umożliwia

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Zwrócić można jednak uwagę, że przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych dostrzegali większe możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej w oparciu o dostęp do lokalnych zasobów naturalnych oraz przyjmowanie postaw proekologicznych w działalności gospodarczej w stosunku do podmiotów z gmin porównawczych. Istotne statystycznie różnice w postrzeganiu wybranych czynników wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa między przedsiębior-

camii zlokalizowanymi na obszarach przyrodniczo cennych i pozostałych dotyczyły: działań proekologicznych ($t=2,05$, $p=0,042$), lokalizacji firmy na obszarze przyrodniczo cennym lub dostępu do zasobów/walorów środowiska przyrodniczego gminy (w gminach pozostałych) ($t=2,37$, $p=0,019$), wiedzy o tym jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z funkcjonowania na obszarach przyrodniczo cennych lub wiedzy o tym jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z potrzeby ochrony środowiska przyrodniczego gminy (w gminach pozostałych) ($t=2,42$, $p=0,017$).

Możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa w oparciu o wykorzystywanie dostępnych zasobów środowiska przyrodniczego dostrzegali przede wszystkim przedsiębiorcy działający w oparciu o wykorzystanie lokalnych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego. Możliwości te jednak oceniono na przeciętnym poziomie.

Na obszarach przyrodniczo cennych działalność w sektorach wykorzystujących zasoby naturalne determinowała wyższe oceny możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej w przypadku działań proekologicznych ($t=2,98$, $p=0,004$), lokalizacji umożliwiającej wykorzystywanie zasobów naturalnych gminy ($t=4,91$, $p<0,001$) oraz wiedzy o tym jak wykorzystać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z funkcjonowania na obszarach przyrodniczo cennych ($t=3,30$, $p=0,002$). Najważniejszymi czynnikami umożliwiającymi wzmocnienie pozycji konkurencyjnej dostrzeganymi przez przedsiębiorców działających w sektorach wykorzystujących zasoby naturalne były: jakość obsługi klienta i jakość produktów/usług (tabela 5.31).

Tabela 5.31. Ocena znaczenia wybranych czynników wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych według wybranych czynników i rodzaju działalności przedsiębiorstw

Czynniki	Rodzaj działalności	Ocena	
		średnia	odchylenie standardowe
innowacyjne produkty/ usługi	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,99	0,92
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,76	1,08
działania proekologiczne/ proekologiczny wizerunek firmy	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,08	1,26
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,35	1,31
lokalizacja na obszarze cen- nym przyrodniczo	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,46	1,03
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,47	1,08
dostosowanie produkcji/ usług do wymagań klienta	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,07	0,60
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,11	0,81
wąska specjalizacja, wiedza i umiejętności	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,71	0,85
	przedsiębiorstwa pozostałe	3,86	0,88
jakość obsługi klienta	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,22	0,65
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,34	0,69
jakość produktów/usług	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,21	0,64
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,36	0,65
cena produktów/usług	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,09	0,65
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,31	0,69
rozpoznanie rynku	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	4,03	0,60
	przedsiębiorstwa pozostałe	4,02	0,78
wiedza o tym jak wykorzy- stać szanse i dostosować się do ograniczeń wynikających z funkcjonowania na obsza- rach przyrodniczo cennych	przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne	3,55	0,78
	przedsiębiorstwa pozostałe	2,81	1,22

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza, że czynnik zdecydowanie umożliwia wzmocnienie pozycji konkurencyjnej, a 1 – zdecydowanie nie umożliwia

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Działania proekologiczne nie były uznawane za istotny czynnik kształtowania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw. Sytuacja ta powiązana była z brakiem uwzględniania kwestii ekologicznych w strategiach rozwoju badanych przedsię-

biorstw, które z kolei nie wykazywały dojrzałości w zakresie zarządzania strategicznego. W badanej grupie tylko w przypadku 12,2% podmiotów zadeklarowano realizowanie funkcji planowania strategicznego. Ponad połowa badanych przedsiębiorców – 53,3% – przyznała, że nie realizuje planowania, a 34,5% podało, że planowanie ma miejsce jedynie w świadomości właściciela/menedżera. Planowanie strategiczne było zdecydowanie mniej powszechne na obszarach przyrodniczo cennych, gdzie posiadanie dokumentu strategii zadeklarowało 11,6% przedsiębiorców (w gminach porównawczych – 14,0%), zaś istnienie planu w świadomości menedżera – 28,6% (w gminach porównawczych – 52,0%).

W nielicznej grupie podmiotów, w przypadku których deklarowano realizowanie planowania w wymiarze strategicznym, kwestie ochrony środowiska przyrodniczego znajdowały najczęściej odzwierciedlenie w odniesieniu się w dokumencie strategii do wybranych zagadnień ochrony środowiska – 72,1% w grupie przedsiębiorstw z terenów przyrodniczo cennych i 75,8% w grupie pozostałych. Tylko w przypadku 4,9% podmiotów z obszarów przyrodniczo cennych i 3% podmiotów z gmin porównawczych w sformułowanych strategiach rozwoju zdefiniowano jednoznacznie cele środowiskowe. W przypadku pozostałych podmiotów w dokumentach brak było odniesień do zagadnień z zakresu ochrony środowiska.

W obliczu nieznaczącej roli kwestii środowiskowych w planowaniu strategicznym i ograniczonego postrzegania ich jako istotnego czynnika kształtowania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw poszukiwać należy sposobów wsparcia proekologicznych zmian w przedsiębiorstwach. Badani przedsiębiorcy ocenili więc wybrane czynniki lub formy wsparcia działalności przedsiębiorstw pod względem ich istotności w tworzeniu zachęt do wdrażania innowacyjnych rozwiązań proekologicznych. Do czynników uznanych za najbardziej istotne zaliczono te które powodowały pozytywne konsekwencje finansowe, w tym głównie: wprowadzanie dopłat do produktów przyjaznych środowisku wykorzystywanych przez firmę, możliwość pozyskania bezpośredniego wsparcia finansowego inwestycji, opłacalność finansową inwestycji czy też wprowadzanie preferencji podatkowych (tabela 5.32).

Tabela 5.32. Ocena znaczenia poszczególnych czynników we wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań proekologicznych według lokalizacji przedsiębiorstw

Czynniki	Przedsiębiorstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
wprowadzenie dopłat do produktów przyjaznych dla środowiska wykorzystywanych przez firmę	3,86	1,08	3,62	0,95
możliwość pozyskania bezpośredniego wsparcia finansowego inwestycji	3,78	1,04	3,84	0,89
opłacalność finansowa inwestycji	3,59	1,14	3,72	1,03
wprowadzanie preferencji podatkowych na poziomie lokalnym lub krajowym	3,56	1,15	3,56	0,99
wprowadzenie preferencyjnych kredytów	3,55	1,07	3,76	0,98
możliwość bezpłatnej promocji przedsiębiorstw zorientowanych proekologicznie	3,54	1,13	3,44	0,99
możliwość bezpłatnego przeszkolenia pracowników	3,37	1,10	3,66	0,98
wsparcie merytoryczne i organizacyjne udzielane w trakcie wdrażania rozwiązań proekologicznych	3,33	1,04	3,46	0,95
wymiana doświadczeń z innymi firmami związanymi z wdrażaniem rozwiązań proekologicznych	2,98	1,11	3,34	1,08
zaostrożenie przepisów środowiskowych, w tym opłat i kar	2,72	1,31	3,20	1,23
częstsze użycie kryteriów środowiskowych w przetargach publicznych	2,70	1,21	3,02	1,06
współpraca z instytucjami sektora badawczo-naukowego	2,63	1,28	3,00	1,21

Ocena dokonana według skali od 5 do 0, gdzie 5 oznacza czynnik bardzo istotny, a 0 – nieistotny

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Badani przedsiębiorcy nie dostrzegali szans na zwiększenie aktywności innowacyjnej w wymiarze ochrony środowiska wynikających ze współpracy z instytucjami sektora badawczo-naukowego czy też częstszym użyciem kryteriów środowiskowych w przetargach publicznych. Lokalizacja przedsiębiorstwa (na obszarze przyrodniczo cennym lub pozostałym) nie wykazywała związku z oceną znaczenia istotności badanych czynników za wyjątkiem dwóch: zaostrożenie przepisów środowiskowych ($t=-2,276$, $p=0,024$) oraz wymiana doświadczeń z innymi firmami w obszarze wdrażania rozwiązań proekologicznych ($t=-1,987$, $p=0,048$). W przedsiębiorstwach zlokalizowanych na obszarach zaliczonych do ekologicznie cennych

te czynniki oceniono jako mniej istotne z punktu widzenia ich stymulującego wpływu na aktywność proekologiczną organizacji.

Przedsiębiorcy opierający działalność na wykorzystaniu zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, szczególnie na obszarach przyrodniczo cennych, dostrzegali większe możliwości wzmacniania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa w oparciu o dostępność elementów środowiska przyrodniczego gminy czy podejmowanie działań proekologicznych. Wydaje się, że potencjał tych czynników wzmacniania konkurencyjności przedsiębiorstw nie jest dostatecznie wykorzystany, zaś jego szersze wykorzystanie wymaga wsparcia działań przedsiębiorców w obszarze rozszerzania wiedzy z zakresu zarządzania i działań marketingowych, zwłaszcza w obliczu ujawnionego niskiego stanu zaawansowania działań z dziedziny zarządzania strategicznego.

Badani przedsiębiorcy dostrzegali potencjał tkwiący w walorach lokalnego środowiska geograficznego, możliwy do wykorzystania w ramach rozwijania działalności gospodarczej. Dotyczyło to zarówno gmin przyrodniczo cennych, jak i pozostałych, jednak jego stopień wykorzystania w warunkach lokalnych badani określili jako raczej niewielki. Ponadto wykorzystywanie przez przedsiębiorstwa zasobów i walorów środowiska geograficznego gmin nie charakteryzowało się wysokim stopniem innowacyjności w świetle opinii badanych.

Przedsiębiorcy prowadzący działalność na obszarach gmin przyrodniczo cennych wśród wielu, mających ich zdaniem szanse rozwoju, rodzajów działalności gospodarczej wskazywali: proekologiczne usługi turystyczne, rekreacyjno-wypoczynkowe i sportowe, rolnictwo ekologiczne i produkcję zdrowej żywności, tradycyjne produkty i usługi oparte na lokalnych zasobach, przetwórstwo i sprzedaż żywności oraz pozyskiwanie użytków leśnych podstawowych i ubocznych.

Do rodzajów wsparcia działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych, na które zgłaszano największe zapotrzebowanie należały: łatwiejszy dostęp do zewnętrznych środków finansowych, preferencyjnych kredytów i pożyczek, dostęp do informacji o rynkach, klientach i partnerach do współpracy większa promocja obszarów przyrodniczo cennych regionu w kraju i za granicą oraz porady na temat pozyskiwania funduszy na rozwój przedsiębiorstw na obszarach wiejskich.

Aktywność władz samorządowych gmin przyrodniczo cennych była wyższa niż władz samorządowych gmin porównawczych przede wszystkim w takich obszarach jak: wspieranie rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych zasobach, tradycyjnych sektorach gospodarki lub lokalnym dziedzictwie oraz realizacji projektów promocji zasobów i walorów gminy finansowanych ze środków zagranicznych. Jako interesujące należy natomiast wskazać, że samorządy gmin porównawczych wykazywały wyższą aktywność w niektórych obszarach wspierania turystyki, w tym np.: w tworzeniu lub modernizowaniu bazy informacji turystycznej oraz stron internetowych, a także budowie, odbudowie lub oznakowaniu małej infrastruktury turystycznej.

Wśród ograniczeń gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów gminy w procesie rozwoju wójtowie i burmistrzowie zarówno gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych, wskazywali najczęściej niską zdolność do finansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych budżetu. W przypadku gmin

przyrodniczo cennych relatywnie często w odniesieniu do gmin porównawczych wskazywano na bariery związane z niskim poziomem rozwoju kapitału społecznego w strukturach lokalnych przejawiającym niedostateczną kooperacją na rzecz gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych.

Podsumowując aktywność badanych podmiotów lokalnych w obszarze wykorzystywania walorów i zasobów środowiska geograficznego gminy potwierdzić należy, że „badane podmioty gospodarcze w niedostatecznym stopniu, zwłaszcza w zastosowaniach innowacyjnych, wykorzystują lokalne walory i zasoby w procesach gospodarowania i w związku z czym wymagają w tym obszarze instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia”. Wykazano bowiem niski poziom aktywności w obszarze indywidualnych działań podejmowanych przez badane podmioty oraz niski poziom kooperacji na rzecz zrównoważonego gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów, w tym w zastosowaniach innowacyjnych - tym samym 2 hipoteza postawiona w pracy została zweryfikowana pozytywnie.

Badani przedsiębiorcy oraz rolnicy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych wśród zgłaszanych form wsparcia gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych wskazywali głównie na potrzebę preferencji w dostępie do zewnętrznych środków finansowania inwestycji oraz wsparcie informacyjne związane z działalnością gospodarczą.

Należy zatem pozytywnie zweryfikować postawioną w pracy hipotezę 3 i potwierdzić, że „barierami gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych są w opinii podmiotów lokalnych: brak preferencji w dostępie do zewnętrznych środków finansowania inwestycji proekologicznych, utrudniony dostęp do informacji związanych z działalnością gospodarczą na obszarach przyrodniczo cennych oraz niski poziom kooperacji między władzą samorządową a podmiotami lokalnymi w zakresie gospodarczego wykorzystania tych zasobów”.

Rozdział 6

Możliwości upowszechniania zarządzania środowiskowego w samorządach, przedsiębiorstwach i gospodarstwach rolnych

6.1. Podstawy teoretyczne zarządzania środowiskowego w organizacji

Zrównoważony rozwój, który stanowi wyzwanie dla sektora gospodarczego, wymaga w coraz większym stopniu zintegrowanych działań na rzecz ochrony środowiska. Powstają więc nowe wyzwania w zakresie operacyjnego zarządzania w tej dziedzinie²⁷⁷. Zarządzanie środowiskowe w jednostce organizacyjnej jest to „zarządzanie procesami użytkowania, ochrony i kształtowania środowiska, zintegrowane z ogólnym systemem zarządzania jednostką i obejmuje: strukturę organizacyjną, planowanie, procedury, procesy oraz zasoby służące wdrażaniu i prowadzeniu zarządzania jednostką w sposób uwzględniający problemy środowiska”²⁷⁸. W innym ujęciu zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie określić można jako „proces planowania, organizowania, motywowania oraz kontroli, w wyniku którego następuje zmniejszenie negatywnego oddziaływania danej jednostki organizacyjnej na otoczenie”²⁷⁹. W ramach zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwie podejmowane są następujące działania²⁸⁰:

- redukcja zużycia zasobów;
- ponowne wykorzystanie komponentów (recykling);
- zastępowanie technologii szkodliwych dla środowiska technologiami bezpiecznymi;
- nieszkodliwa dla środowiska polityka produkcji i świadczenia usług;
- zapobieganie zanieczyszczeniom;
- usuwanie i zmniejszanie szkód w środowisku przez aktywną jego ochronę;
- kształtowanie świadomości ekologicznej;
- intensyfikacja edukacji proekologicznej.

Międzynarodowa Izba Handlowa (International Chamber of Commerce – ICC) w odpowiedzi na raport Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju w 1991 roku opracowała „Kartę na rzecz zrównoważonego rozwoju”, w której zawarto 16 zasad

²⁷⁷ M. Kramer, H. Strebel, L. Buzek (red.) 2005: Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem. Tom III: Operacyjne zarządzanie środowiskiem w aspekcie międzynarodowym i interdyscyplinarnym, C. H. Beck, Warszawa, s. 2.

²⁷⁸ B. Poskrobko, T. Poskrobko 2012: Zarządzanie środowiskiem w Polsce, PWE, Warszawa, s. 16.

²⁷⁹ A. Katoła 2012: Geneza zarządzania środowiskowego [w:] Gospodarowanie i zarządzanie środowiskiem, B. Kryk (red.), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 240, 242.

²⁸⁰ Tamże.

zarządzania środowiskowego. Karta objęła środowiskowe aspekty ochrony zdrowia, bezpieczeństwa i zarządzania produktem. Jej celem było zobowiązanie się jak największej liczby przedsiębiorstw do poprawy w obszarze ich oddziaływania na środowisko, zgodnie z przyjętymi zasadami. Do zasad tych należały²⁸¹:

1. przyjęcie ochrony środowiska za priorytet działania organizacji;
2. wdrażanie zintegrowanych systemów zarządzania;
3. zapewnienie ciągłej poprawy polityki, programów i proekologicznych przedsięwzięć z uwzględnieniem postępu technicznego, naukowego zrozumienia oraz troski o potrzeby konsumentów i oczekiwania społeczności lokalnej;
4. kształcenie i motywowanie pracowników aby wykonywali obowiązki w sposób odpowiedzialny względem środowiska;
5. przeprowadzanie ocen oddziaływania na środowisko nowych działalności i projektów;
6. dostarczanie produktów i usług, które nie wywierają nadmiernego wpływu na środowisko i są bezpieczne w użytkowaniu, wydajne pod względem zużycia energii i zasobów naturalnych, i które mogą być poddane recyklingowi, ponownie wykorzystane lub usunięte w sposób bezpieczny;
7. doradzanie, edukowanie klientów, dystrybutorów i społeczeństwa w zakresie bezpiecznego użytkowania, transportu, przechowywania i usuwania produktów oraz stosowania podobnych działań przy świadczeniu usług;
8. rozwój, projektowanie i eksploatacja urządzeń i procesów produkcyjnych z uwzględnieniem racjonalnego wykorzystania energii i materiałów, zrównoważonego wykorzystania zasobów odnawialnych, minimalizacji negatywnych oddziaływań na środowisko wytwarzanych odpadów oraz bezpiecznego i odpowiedzialnego unieszkodliwiania odpadów resztkowych;
9. prowadzenie lub wspieranie badań oddziaływania na środowisko surowców, produktów, wyrobów, procesów i odpadów, emisji związanych z działalnością przedsiębiorstwa mających na celu minimalizację ich negatywnych skutków środowiskowych;
10. stosowanie podejścia prewencyjnego, ukierunkowanego na modyfikację produkcji, obrotu lub stosowania produktów lub usług w celu zapobiegania poważnej i nieodwracalnej degradacji środowiska;
11. oddziaływanie na podwykonawców i dostawców w kierunku przyjęcia wyżej wymienionych zasad;
12. przeciwdziałanie nadzwyczajnym zagrożeniom środowiska, rozwijanie i utrzymywanie awaryjnych planów gotowości;
13. wprowadzanie technologii i zasad zarządzania przyjaznych środowisku;
14. zaangażowanie organizacji w inicjatywy zwiększające świadomość ekologiczną i w działalność proekologiczną;
15. prowadzenie dialogu z pracownikami i społeczeństwem, przewidywanie i reagowanie na ich obawy o potencjalne zagrożenia i skutki działań, produktów, odpadów lub usług;
16. przestrzeganie norm ochrony środowiska i raportowanie.

²⁸¹ ICC Business Charter for Sustainable Development, https://www.iisd.org/business/tools/principles_icc.aspx, dostęp z dnia 20.02.2015.

Zarządzanie środowiskiem stwarza ogólne ramy problemu poprawy stanu środowiska – wytycza ono podstawy i ułatwia²⁸²: identyfikację oddziaływań środowiskowych w poszczególnych procesach produkcyjnych wraz z analizą możliwości ich przeprojektowania; opracowanie programu ekologicznego stanowiącego opis celów, działań przedsiębiorstwa w zakresie ochrony środowiska w perspektywie średniookresowej; usprawnienie sterowania operacyjnego dla potrzeb ochrony środowiska; realizację działań na rzecz zapobiegania awariom oraz minimalizowania ich skutków; prowadzenie bilansów materiałowych i energetycznych w celu minimalizowania zużycia energii i materiałów; monitorowanie oddziaływań środowiskowych wyrobów; kierowanie się zasadą BAT (ang. Best Available Techniques – Najlepsze Dostępne Techniki) w planowaniu nowych inwestycji; ciągłe podnoszenie kwalifikacji i świadomości ekologicznej pracowników.

Jak podają T. Borys i G. Kobyłko, każde przedsiębiorstwo świadomie lub nieświadomie buduje własny system zarządzania środowiskowego. Gdy buduje go świadomie przyjmuje jeden z dwóch sposobów postępowania. Pierwszy polega na stworzeniu, w oparciu o wiedzę pracowników lub konsultantów z zewnątrz, indywidualnego systemu zarządzania środowiskowego. Drugi sposób postępowania polega na wykorzystaniu jednego z funkcjonujących standardów. W praktyce gospodarczej przez pojęcie systemu zarządzania środowiskowego przyjęto się rozumieć tylko systemy oparte na przyjętych standardach²⁸³.

W innym ujęciu rozróżnia się dwa rodzaje koncepcji zarządzania środowiskowego²⁸⁴:

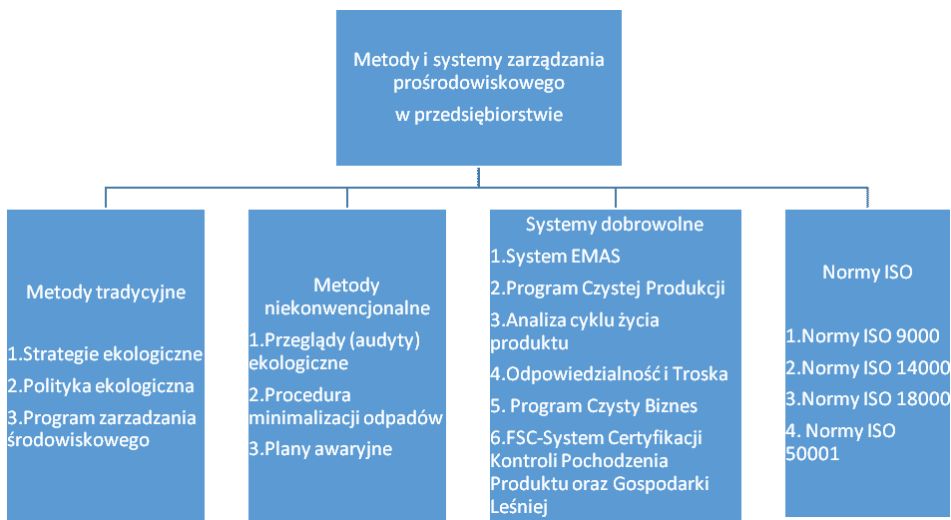
- międzynarodowo, formalnie uznane systemy zarządzania środowiskowego;
- tzw. metody zarządzania środowiskowego będące narzędziami służącymi do wdrażania proekologicznego zarządzania przedsiębiorstwem i których wymagania merytoryczne pod względem jakościowym i ilościowym są niższe od wymagań systemów zarządzania środowiskowego, ale umożliwiają przedsiębiorstwom stopniowe wypełnianie wymogów stawianych przez sformalizowane systemy zarządzania środowiskowego (rysunek 6.1).

²⁸² A. Leszczyńska 2011: Absorpcja innowacji ekologicznych w przedsiębiorstwie, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 34–35.

²⁸³ T. Borys, G. Kobyłko 2007: Wybrane narzędzia zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwie [w:] Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem, G. Kobyłko (red.), Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław, s. 119–120.

²⁸⁴ J. Brauweiler 2013: Rodzaje i zastosowanie koncepcji zarządzania środowiskiem [w:] Zintegrowane zarządzanie środowiskiem. Systemowe zależności między polityką, prawem, zarządzaniem i techniką, A. Kryński, M. Kramer, A. F. Caekelbergh (red.), Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa, s. 313.

Rysunek 6.1. Klasyfikacja rodzajowa metod i systemów zarządzania próśrodowiskowego w przedsiębiorstwie

Źródło: opracowanie na podstawie: A. Becla, S. Czaja 2008: Rozwój próśrodowiskowych..., dz. cyt., s. 34.

A. Ryszko wyodrębnia siedem wymiarów proaktywności przedsiębiorstwa charakteryzujących postawy w zakresie zarządzania środowiskowego²⁸⁵:

- planowanie i organizację zarządzania środowiskowego;
- strukturę organizacyjną zarządzania środowiskowego;
- proekologiczny rozwój produktów oraz proekologiczne zaopatrzenie i dystrybucję;
- proekologiczne zarządzanie produkcją;
- zakres recyklingu i minimalizacji odpadów;
- elementy marketingu ekologicznego oraz komunikowanie i współpracę z otoczeniem w obszarze zarządzania środowiskowego;
- ocenę i doskonalenie efektów działalności proekologicznej.

W obszarze zarządzania środowiskowego mogą być podejmowane różnorodne inicjatywy, w tym: podnoszenie efektywności, ekologiczna analiza cyklu życia produktu, przeprowadzanie audytów ekologicznych, wdrażanie systemów zarządzania środowiskowego zgodnych z normami ISO 14001 i systemem EMAS, raportowanie, ekoznakowanie, opracowywanie i rozwój programów szczegółowych²⁸⁶. Ponadto współcześnie odnotowuje się zwiększającą się rolę różnorodnych systemów wsparcia informacyjnego procesu próśrodowiskowego zarządzania w przedsiębiorstwie, w tym²⁸⁷:

²⁸⁵ A. Ryszko 2007: Proaktywność przedsiębiorstw w zarządzaniu środowiskowym, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 109.

²⁸⁶ M. Burchard-Dziubińska, A. Rzeńca, D. Drzazga 2014: Zrównoważony rozwój – naturalny wybór, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 136.

²⁸⁷ A. Becla, S. Czaja 2008: Rozwój próśrodowiskowych..., dz.cyt., s. 34.

- systemów informacji ekologicznej;
- rachunkowości ekologicznej i systemów controllingu ekologicznego;
- informacyjnej analizy linii produktu;
- list odpowiedzialności;
- narzędzi zarządzania danymi;
- wewnętrznego systemu komunikowania się;
- zewnętrznego systemu informacji ekologicznej.

Wdrażanie systemów zarządzania środowiskowego według obowiązujących standardów jest dobrowolne i ma na celu zmniejszenie uciążliwości przedsiębiorstwa dla środowiska. Działania takie są podstawą ekologizacji organizacji i pozwalają na integrację celów środowiskowych z innymi dążeniami firmy²⁸⁸ oraz na ujednoczenie działań na rzecz ochrony środowiska w przedsiębiorstwie podejmowanych na szczeblu normatywnym, operacyjnym i strategicznym²⁸⁹.

System zarządzania środowiskowego zdefiniować można jako „stale powtarzający się proces zarządzania środowiskiem w przedsiębiorstwie o zinstytucjonalizowanej organizacji strukturalnej i procesowej, według krajowych lub międzynarodowych standardów”²⁹⁰. W innym ujęciu jest to „część systemu zarządzania organizacją, wykorzystywana do opracowania i wdrożenia jej polityki środowiskowej i zarządzania jej aspektami środowiskowymi. Jest zbiorem wzajemnie powiązanych elementów wykorzystywanych do ustanowienia polityki i jej celów oraz do osiągnięcia tych celów. Obejmuje on: strukturę organizacyjną, planowanie, odpowiedzialność, praktyki, procedury, procesy i zasoby”²⁹¹.

Elementy systemu zarządzania środowiskowego tworzą²⁹²:

- ustanowienie polityki środowiskowej przedsiębiorstwa;
- analiza stanu faktycznego w przedsiębiorstwie (przeprowadzenie wstępnego przeglądu środowiskowego);
- wyznaczenie celów środowiskowych;
- opracowanie programu środowiskowego;
- określenie organizacji strukturalnej i procesowej;
- informowanie i komunikacja;
- dokumentacja;
- regularne przeprowadzanie audytów.

W ramach niesformalizowanych systemów zarządzania środowiskiem wskazać można przede wszystkim dwie inicjatywy: Program Czystej Produkcji (CP – Cleaner (Cleaner) Production) oraz „Odpowiedzialność i Troska” (RC – Responsible Care). Program CP został ogłoszony w 1989 roku w Paryżu przez działające w strukturze

²⁸⁸ A. Kucińska-Landwójtowicz 2013: Oddziaływanie przedsiębiorstwa na środowisko [w:] E. Kowal, A. Kucińska-Landwójtowicz, A. Miziołek, Zarządzanie środowiskowe, PWE, Warszawa, s. 116.

²⁸⁹ J. Brauweiler, K. Helling, M. Kramer 2005: Koncepcje kompleksowego zarządzania środowiskiem [w:] Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem, Tom II: Instrumenty i systemy zarządzania, M. Kramer, J. Brauweiler, Z. Nowak (red.), C. H. Beck, Warszawa, s. 119–120.

²⁹⁰ Tamże.

²⁹¹ J. Łańcucki 2010: Trzy filary zrównoważonego rozwoju. Metrologia, ocena zgodności, normalizacja [w:] Znormalizowane systemy zarządzania, J. Łańcucki (red.), Wydawnictwo UE w Poznaniu, Poznań 2010, s. 69.

²⁹² J. Brauweiler, K. Helling, M. Kramer 2005: Koncepcje kompleksowego..., dz. cyt., s. 121–124.

UNEP Centrum Programowania Działalności/Przemysł i Środowisko (Industry and Environment Programme and Activity Centre – UNEP – IE/PAC). Czysta Produkcja jest strategią ochrony środowiska polegającą, jak podaje A. Matuszak-Flejszman, na ciągłym, zintegrowanym, zapobiegawczym działaniu w odniesieniu do procesów, produktów i usług, zmierzającym do zwiększenia efektywności produkcji i usług oraz redukcji ryzyka dla ludzi i środowiska przyrodniczego. Strategia może być wdrażana w każdego rodzaju przedsiębiorstwie i innych podmiotach gospodarczych i zakłada²⁹³:

- oszczędne gospodarowanie surowcami i materiałami stosowanymi w procesach wytwarzania;
- oszczędne gospodarowanie nośnikami energii;
- eliminację surowców i produktów nieprzyjaznych dla środowiska i zdrowia ludzi;
- zapobieganie wytwarzaniu odpadów i odchodzenie od metod ich poprodukcyjnej utylizacji.

W Polsce funkcjonuje Stowarzyszenie „Polski Ruch Czystszej Produkcji”, odpowiadające na zobowiązania, wynikające z Międzynarodowej Deklaracji CP UNEP. Stowarzyszenie przygotowuje organizacje do ewentualnej certyfikacji na zgodność z normami ISO serii 14000 oraz z rozporządzeniem Unii Europejskiej w sprawie EMAS, a także prowadzi i rozwija System Dobrowolnych Zobowiązań Ekologicznych obejmujących Polski Rejestr Czystszej Produkcji i Odpowiedzialnej Przedsiębiorczości oraz Rejestr Świadectw Czystszej Produkcji. Jego celem jest m.in.²⁹⁴:

- rozwijanie i propagowanie inicjatyw, postaw i działań, sprzyjających wprowadzeniu idei zrównoważonego rozwoju poprzez wdrażanie i rozwijanie zasad CP;
- promocja i rozwijanie Systemu Dobrowolnych Zobowiązań Ekologicznych;
- organizowanie systematycznych szkoleń Ekspertów CP;
- doradztwo i konsulting w zakresie ochrony, zarządzania środowiskiem i Czystszej Produkcji;
- zbieranie informacji i wymiana doświadczeń w wymienionych dziedzinach z innymi instytucjami polskimi i zagranicznymi.

Przykładem kolejnego, niesformalizowanego systemu zarządzania środowiskiem, jest Program Responsible Care („Odpowiedzialność i Troska”), który jest międzynarodowym programem zarządzania realizowanym przez przedsiębiorstwa branży chemicznej. Stanowi on publiczne i dobrowolne zobowiązanie się przedsiębiorcy do realizacji działań dotyczących poprawy działalności w zakresie ochrony środowiska, bezpieczeństwa procesowego oraz ochrony zdrowia pracowników. Idea programu polega na prowadzeniu działalności gospodarczej opierającej się na solidnych i wiarygodnych podstawach zrównoważonego rozwoju. Wśród zasad Programu wskazać można następujące²⁹⁵:

²⁹³ A. Matuszak-Flejszman 2007: System zarządzania środowiskowego w organizacji, Wydawnictwo AE w Poznaniu, Poznań, s. 12–15.

²⁹⁴ <http://www.programcp.org.pl/polpcp.html>, dostęp z dnia 7.04.2015.

²⁹⁵ A. Matuszak-Flejszman 2007: System zarządzania..., dz. cyt., s. 16–18.

- efektywność ekonomiczną ukierunkowaną na zysk dla zbiorowości i uwzględniającą koszty społeczne i środowiskowe;
- troskę o środowisko, zakładającą oprócz ochrony zasobów naturalnych, systematyczne minimalizowanie negatywnego oddziaływania na otoczenie oraz angażowanie się w szerzenie otwartości informacyjnej i edukacji ekologicznej;
- równowagę społeczną, przejawiającą się aktywnymi działaniami w celu podnoszenia jakości życia społeczności lokalnej oraz współuczestnictwem w jej życiu kulturalnym i edukacyjnym.

W Polsce Program „Odpowiedzialność i Troska” funkcjonuje pod auspicjami Polskiej Izby Przemysłu Chemicznego. Realizatorami Programu jest 31 firm sektora chemicznego i branż pokrewnych, które dobrowolnie realizują działania na rzecz: ochrony środowiska, ochrony zdrowia, wzrostu bezpieczeństwa procesowego. Do programu przystąpić może każde przedsiębiorstwo niezależnie od swojej wielkości i stanu „uciążliwości” dla otoczenia²⁹⁶.

Niesformalizowane systemy zarządzania środowiskowego stanowią ważny etap przygotowujący organizacje w zakresie polityki zrównoważonego rozwoju, jednak w polityce tej szczególną rolę odgrywają: metrologia, ocena zgodności i normalizacja, określane często filarami tego rozwoju. Wzmacniają one zrównoważony rozwój, bezpieczeństwo społeczne oraz umożliwiają pełne uczestnictwo w wymianie międzynarodowej²⁹⁷.

Sformalizowane systemy zarządzania środowiskiem obejmują normy z serii ISO 14000 oraz system EMAS. Zakres norm ISO serii 14000 jest szeroki. Seria składa się z norm systemowych (ISO 14001 i ISO 14004) i narzędziowych. Normy systemowe opierają się na realizacji polityki środowiskowej przedsiębiorstwa oraz wynikających z niej celów i zadań środowiskowych. Narzędziowe zaś wspomagają organizację w realizacji polityki, celów oraz zadań środowiskowych. Najważniejszą normą z rodziny ISO 14000 jest ISO 14001, charakteryzująca istotę systemu i stanowiąca podstawę do przeprowadzenia audytu certyfikacyjnego. Zawiera ona wymagania, na podstawie których organizacje wdrażają systemy zarządzania środowiskowego²⁹⁸.

Najważniejsze elementy normy ISO 14001 obejmują²⁹⁹:

- zobowiązanie do ciągłego doskonalenia (systemu zarządzania środowiskowego);
- zobowiązanie do zgodności z obowiązującym ustawodawstwem;
- zapobieganie zanieczyszczeniom we wszystkich możliwych obszarach oddziaływania na środowisko naturalne, takich jak: emisja do powietrza, zrzuty ścieków, gospodarka odpadami, zanieczyszczenie podłoża gruntowego, oddziaływanie na społeczeństwo, wykorzystanie surowców i zasobów naturalnych.

²⁹⁶ <http://www.rc.com.pl/o-programie>, dostęp z dnia 7.02.2015.

²⁹⁷ J. Łańcucki 2010: Trzy filary..., dz. cyt., s. 14.

²⁹⁸ A. Matuszak-Flejszman 2007: System zarządzania..., dz. cyt., s. 27.

²⁹⁹ Tamże, s. 29–30.

Wdrożenie systemu zarządzania środowiskowego przynosi istotne korzyści samej organizacji i jej otoczeniu. Zdaniem J. Łańcuckiego ważnym obszarem tych korzyści jest możliwość poprawy wydajności i obniżenia kosztów organizacji poprzez poprawę skuteczności i efektywności bieżących procesów i wdrażane coraz bardziej stabilnych, skutecznych i efektywnych procesów, projektowanie wyrobów i usług w sposób pozwalający ograniczyć zużycie zasobów naturalnych oraz negatywny wpływ na środowisko bez pogorszenia ich jakości, odpowiednie zagospodarowanie odpadów w całym cyklu produkcyjnym, optymalizację doboru surowców, materiałów, produktów, zwiększenie efektywności wykorzystywanej infrastruktury, odpowiednie przygotowanie procesów – magazynowania, pakowania i logistyki. Możliwości redukcji kosztów oraz poprawa relacji z organami nadzorującymi, odbiorcami i ze społeczeństwem tworzą warunki do ugruntowania lub poprawy pozycji rynkowej³⁰⁰.

Kolejnym narzędziem umożliwiającym systemowe podejście do problematyki zarządzania środowiskowego jest sformalizowany system ekozarządzania i audytu – EMAS (ang. Eco-Management and Audit Scheme). Jest on funkcjonującym w Unii Europejskiej, umocowanym prawnie narzędziem zarządzania, przeznaczonym dla różnego typu organizacji (przedsiębiorstw produkcyjnych i usługowych, instytucji finansowych, placówek naukowych, szkół, urzędów administracji publicznej, itd.), które dobrowolnie chcą podjąć zobowiązania na rzecz ograniczania negatywnych oddziaływań na środowisko powodowanych ich działalnością³⁰¹. Celem systemu EMAS jest wspieranie ciągłego doskonalenia działalności środowiskowej organizacji poprzez³⁰²:

- ustanowienie i wdrożenie przez organizacje systemu zarządzania środowiskowego (tj. systemu EMAS);
- systematyczną, okresową i obiektywną ocenę efektywności działania tego systemu;
- dostarczanie społeczeństwu informacji o efektach działalności środowiskowej, w tym prowadzenie otwartego dialogu ze społeczeństwem i innymi zainteresowanymi stronami;
- aktywne zaangażowanie pracowników organizacji, m.in. poprzez odpowiednie szkolenia.

Rejestry organizacji w systemie EMAS we wszystkich krajach Unii Europejskiej prowadzone są przez prawnie wyznaczony w tym celu tzw. organ właściwy, w związku z czym EMAS stanowi obecnie najbardziej wiarygodny system zarządzania środowiskowego³⁰³. W Polsce rejestr prowadzony jest w Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska. Wyróżnikiem systemu EMAS spośród innych systemów zarządzania środowiskowego jest deklaracja środowiskowa, której celem jest dostar-

³⁰⁰ J. Łańcucki 2010: Trzy filary..., dz. cyt., s. 80.

³⁰¹ EMAS System Ekozarządzania i Audytu we Wspólnocie. Informacja dla organizacji, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2011, http://emas.gdos.gov.pl/files/artykuly/4947/3_broszura_EMAS_2011.pdf, dostęp z dnia 7.02.2015.

³⁰² Tamże.

³⁰³ Tamże.

czenie zainteresowanym stronom informacji na temat wpływu prowadzonej przez organizację działalności na środowisko³⁰⁴.

Z porównania ISO 14001 z rozporządzeniem EMAS wynika, że EMAS ma bardziej normatywny charakter i że spełnienie jego wymagań jest trudniejsze niż ISO 14001. Organizacje uczestniczące w systemie EMAS znajdują się pod kontrolą władzy publicznej realizowaną za pośrednictwem weryfikatorów środowiskowych i rejestracja jest bardziej wiarygodna niż certyfikacja systemu według normy ISO. Z drugiej strony należy zwrócić uwagę na fakt, że znaczna część organizacji działających w UE nie jest zainteresowana uzyskiwaniem rejestracji w systemie EMAS uważając iż spełnienie dodatkowych w stosunku do normy ISO 14001 wymagań nie przynosi dodatkowych korzyści^{305 i 306}.

Z badań prowadzonych wśród polskich przedsiębiorstw, które wdrożyły system zarządzania środowiskowego zgodny z normą ISO 14001 wynika, że wśród efektów, które zostały w nich osiągnięte przeważały te, związane z eliminowaniem negatywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze, natomiast korzyści dla firm miały charakter przede wszystkim pozaekonomiczny. Dzięki systemowi przedsiębiorstwa zdołały obniżyć zużycie energii elektrycznej oraz wody, natomiast rzadziej dotyczyło to redukcji zużycia surowców produkcyjnych. W obszarze wytwarzania i emisji zanieczyszczeń największy postęp dotyczył gospodarki odpadami, ilości wytwarzanych ścieków oraz emisji zanieczyszczeń atmosferycznych. W przypadku niemal wszystkich przedsiębiorstw (90%) deklarowano także podniesienie świadomości ekologicznej i zwiększenie zaangażowania na rzecz ochrony środowiska wśród pracowników i menedżerów, jednak około ¼ podmiotów nie zdołało osiągnąć efektów środowiskowych. Najważniejsze korzyści wynikające z wdrożenia systemu, które wskazywali przedsiębiorcy związane były z poprawą wizerunku, ułatwieniem kontaktów handlowych oraz usprawnieniem procesu zarządzania³⁰⁷. Zauważyć przy tym należy, że zapewnienie możliwych do osiągnięcia korzyści wymaga każdorazowo doskonalenia systemu zarządzania środowiskowego³⁰⁸.

Zastosowanie konkretnych rozwiązań organizacyjnych z zakresu zarządzania środowiskowego wymaga oparcia się na fundamencie świadomościowym i filozoficznym³⁰⁹. Świadomość ekologiczna to „pożądany stan rozwoju świadomości społecznej, w której wysokiemu poziomowi wiedzy opisowo-wyjaśniającej na temat procesów zachodzących w zoo-i biosferze jako ekosystemach, związków między

³⁰⁴ B. Kryk 2012: Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie [w:] *Gospodarowanie i zarządzanie środowiskiem*, B. Kryk (red.), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 257.

³⁰⁵ W. Niedrzwicki 2006: *Zarządzanie środowiskowe*, PWE, Warszawa, s. 46.

³⁰⁶ Na dzień 7.04.2015 roku w rejestrze EMAS na terenie woj. Lubelskiego funkcjonowały dwa przedsiębiorstwa (45 w kraju) (<http://emas.gdos.gov.pl/lista-rejestru-emas>) natomiast szacunkowa liczba podmiotów posiadających certyfikat ISO 14001 według stanu na 27.06.2014 wynosiła 45 (2166 w kraju) (<http://eko-net.pl/baza-wiedzy/certyfikaty.html#>).

³⁰⁷ R. Kudłak 2008: *Realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju poprzez systemy zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwach w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 142.

³⁰⁸ A. Matuszak-Flejszman 2010: *Determinanty doskonalenia systemu zarządzania środowiskowego zgodnego z wymaganiami normy ISO 14001*, Wydawnictwo UE w Poznaniu, Poznań, s. 43.

³⁰⁹ M. Żemigła 2012: *Ekologiczny kontekst zarządzania [w:] Nowe kierunki w organizacji i zarządzaniu. Organizacje, konteksty, procesy zarządzania*, B. Glinka, M. Kostera (red.), Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa, s. 120.

działalnością człowieka a środowiskiem, zagrożen, zanieczyszczeń, możliwości przeciwdziałania im etc. towarzyszy intelektualna zdolność dostrzegania i przewidywania ekologicznych następstw własnego działania oraz moralna wrażliwość na relacje zachodzące pomiędzy człowiekiem a przyrodą w wymiarze jednostkowym i społecznym”³¹⁰.

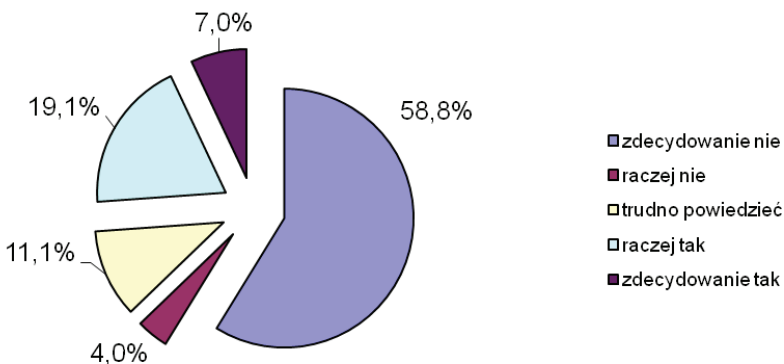
W dalszej części rozdziału przedstawiono wyniki badań nad stanem zaawansowania działań z zakresu zarządzania środowiskowego w badanych przedsiębiorstwach oraz ich uwarunkowaniami. Ponadto oddzielnej analizie poddano grupę 10 podmiotów, które wdrożyły system zarządzania środowiskowego zgodny z normą ISO 14001.

6.2. Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwach – stan i uwarunkowania upowszechniania

6.2.1. Stopień zaawansowania przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych w zakresie zarządzania środowiskowego

W badanej grupie 200 podmiotów tylko w przypadku 26% organizacji zadeklarowano podejmowanie działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko (wykres 6.1).

Wykres 6.1. Podejmowanie w przedsiębiorstwach działań na rzecz zmniejszenia ich niekorzystnego wpływu na środowisko

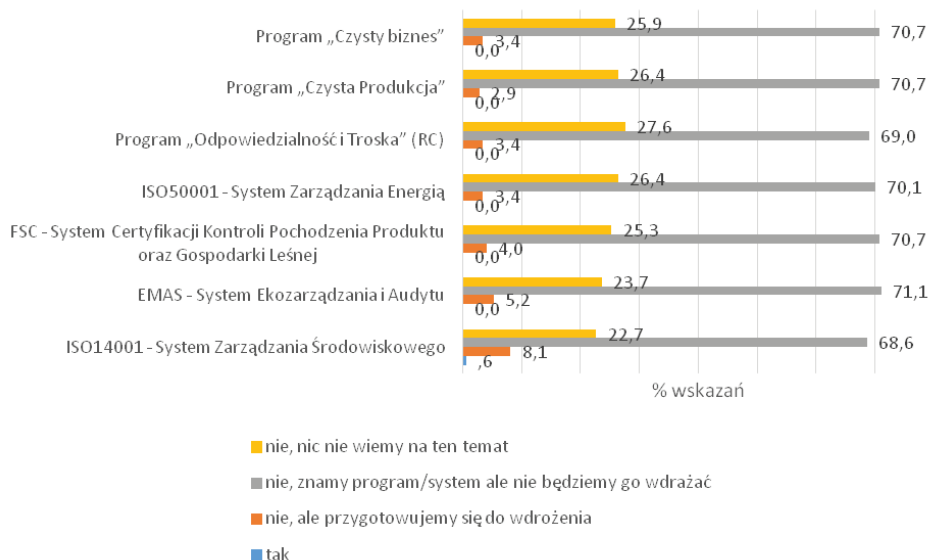
Źródło: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt., wyk. 44, s. 250.

Wdrażanie formalnych rozwiązań w zakresie zarządzania środowiskowego w badanej grupie przedsiębiorstw dotyczyło tylko jednego podmiotu funkcjonują-

³¹⁰ A. Papuziński 2006: Świadomość ekologiczna w świetle teorii i praktyki (Zarys politologicznego modelu świadomości ekologicznej), Problemy Ekorozwoju, tom 1, nr 1, s. 33–40.

cego w branży transportu i spedycji, w przypadku którego wdrożono system zarządzania środowiskowego według normy ISO 14001 (wykres 6.2).

Wykres 6.2. Stan wdrożenia i stopień znajomości wybranych systemów i programów związanych z zarządzaniem środowiskowym w badanych przedsiębiorstwach (ogółem)

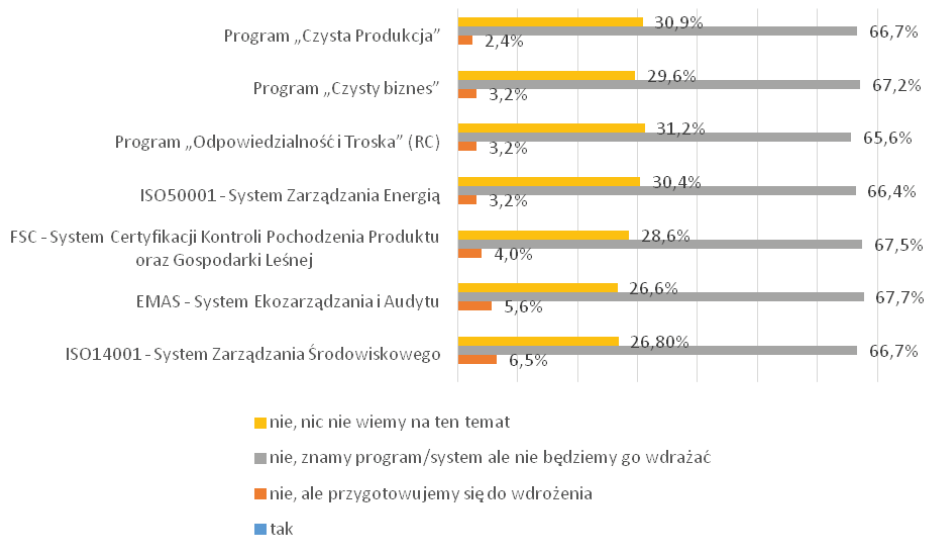

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Przedsiębiorcy wykazywali dość wysoką, deklarowaną znajomość badanych systemów i programów zarządzania środowiskowego. Zdecydowana większość przedsiębiorców zadeklarowała, że zna prezentowane narzędzia zarządzania środowiskowego ale nie będzie ich wdrażać z różnych przyczyn. Do najbardziej znanych rozwiązań w badanej grupie należały – system ISO 14001 i System Ekozarządzania i Audytu EMAS. W przypadku tych rozwiązań przedsiębiorcy zgłaszali także najczęściej stan przygotowywania się do ich wdrożenia – odpowiednio – 8,1% oraz 5,2%.

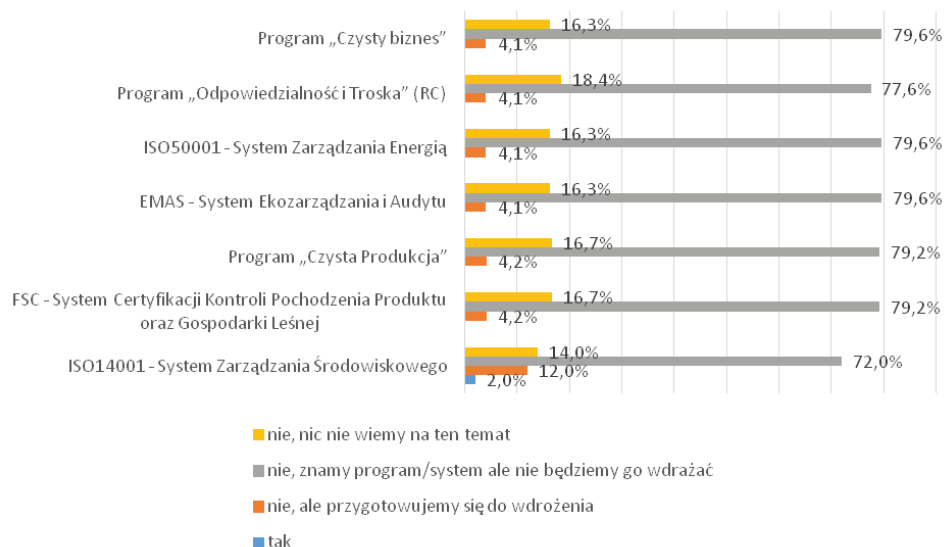
Przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych i pozostałych wykazywali zróżnicowaną wiedzę z zakresu badanych narzędzi zarządzania środowiskowego. W przypadku obszarów przyrodniczo cennych odnotowano deklarowaną, mniej powszechną znajomość systemów i programów związanych z zarządzaniem środowiskowym (wykresy 6.3 i 6.4).

Wykres 6.3. Stan wdrożenia i stopień znajomości wybranych systemów i programów związanych z zarządzaniem środowiskowym w przedsiębiorstwach z gmin przyrodniczo cennych

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

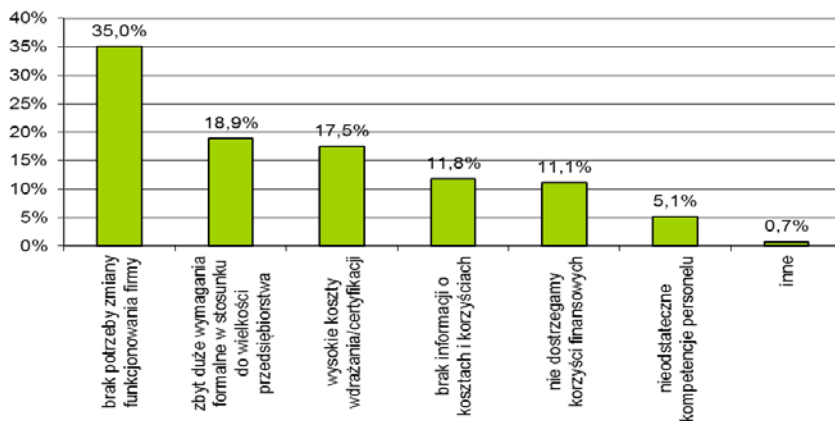
Wykres 6.4. Stan wdrożenia i stopień znajomości wybranych systemów i programów związanych z zarządzaniem środowiskowym w przedsiębiorstwach z gmin porównawczych

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Przedsiębiorcy, którzy zadeklarowali, że nie posiadają i nie planują wprowadzenia sformalizowanych systemów zarządzania wśród głównych przyczyn tego stanu rzeczy wskazywali: brak potrzeby zmiany funkcjonowania firmy, nadmierne, spodziewane wymagania formalne w stosunku do wielkości przedsiębiorstwa oraz znaczne koszty związane z wdrażaniem procedur (wykres 6.5).

Wykres 6.5. Przyczyny nie posiadania i braku planów wprowadzenia sformalizowanych systemów zarządzania środowiskowego w badanych przedsiębiorstwach

Źródło: opracowanie Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Prezentowane wyniki badań są zbieżne z innymi badaniami realizowanymi na terenie województwa lubelskiego, które wskazują, że przedsiębiorcy reprezentujący sektor małych przedsiębiorstw na ogół nie są zainteresowani wdrażaniem systemów zarządzania środowiskowego, a ich działania w obszarze ochrony środowiska ograniczają się do tych wymaganych przez prawo. Aktywność w zakresie działań proekologicznych oraz wprowadzanie systemów zarządzania środowiskowego jest zaś częstsza w przypadku dużych i średnich przedsiębiorstw³¹¹. Podobne wnioski płyną z badań europejskich^{312 313}, które wskazują jednocześnie, że mimo, że wiele firm nie dostrzega korzyści z wdrożenia systemów zarządzania środowiskowego to znaczący ich odsetek realizuje politykę środowiskową lub tworzy własne systemy wsparcia polityki środowiskowej. W Polsce 56% badanych firm posiadało dokumentację opisującą działania środowiskowe w prostszych, nie certyfikowanych systemach. Do głównych barier wdrażania systemów zarządzania środowiskowe-

³¹¹ E. Bojar, M. Bojar, A. Żelazna-Blicharz, P. Blicharz 2012: Eco-management in Polish Companies, Problemy Ekorozwoju – Problems Of Sustainable Development, Vol. 7, no 2, s. 110.

³¹² SMES, Resource Efficiency and Green Markets Report, Flash Eurobarometer 381, Survey co-ordinated by the European Commission, Directorate-General for Communication, December 2013, http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_381_en.pdf, dostęp z dnia 3.01.2015.

³¹³ SMEs and the environment in the European Union, Main Report prepared in 2010 for the European Commission, DG Enterprise and Industry under the Competitiveness and Innovation Programme 2007-2013, Danish Technological Institute and PLANET S.A., Greece, http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/business-environment/files/main_report_en.pdf, dostęp z dnia 3.01.2015, s. 148, 151–152.

go zaliczyć z kolei można: długi czas jaki upływa do momentu uzyskania systemu, wysokie koszty wdrażania i uruchamiania, brak popytu ze strony prawodawstwa lub klientów. Wśród głównych czynników motywujących do wdrożenia systemów zarządzania środowiskowego wskazywane były natomiast: popyt ze strony klientów oraz dostęp do dobrego narzędzia zarządzania dla małych i średnich przedsiębiorstw³¹⁴.

W dalszej części rozdziału oceny stanu zaawansowania badanych przedsiębiorstw w zakresie zarządzania środowiskowego dokonano z uwzględnieniem następujących aspektów: struktura organizacyjna zarządzania ochroną środowiska, planowanie i organizacja zarządzania środowiskowego, proekologiczny rozwój produktów/usług oraz zaopatrzenie i dystrybucja, zarządzanie produkcją/wytwarzaniem usług, recykling i minimalizacja odpadów, upowszechnianie wiedzy i komunikowanie w obszarze ochrony środowiska oraz marketing ekologiczny³¹⁵.

6.2.2. Organizacja i planowanie zarządzania środowiskowego

Podstawę implementacji systemowych rozwiązań w zakresie aktywności proekologicznej stanowią odpowiednie rozwiązania w zakresie organizacji procesu zarządzania obszarem ochrony środowiska. W przypadku badanej grupy podmiotów, zarówno zlokalizowanych w gminach ekologicznie cennych, jak i porównawczych, w zdecydowanej większości przypadków nie wyznaczono osoby, która formalnie zajmowała się kwestiami ochrony środowiska. Dość rzadkie były sytuacje gdy wyznaczono przynajmniej jedną osobę, która w ramach dodatkowych obowiązków była odpowiedzialna za kwestie środowiskowe (wykres 6.6).

Wykres 6.6. Struktura organizacyjna zarządzania obszarem ochrony środowiska w przedsiębiorstwie według lokalizacji przedsiębiorstw

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

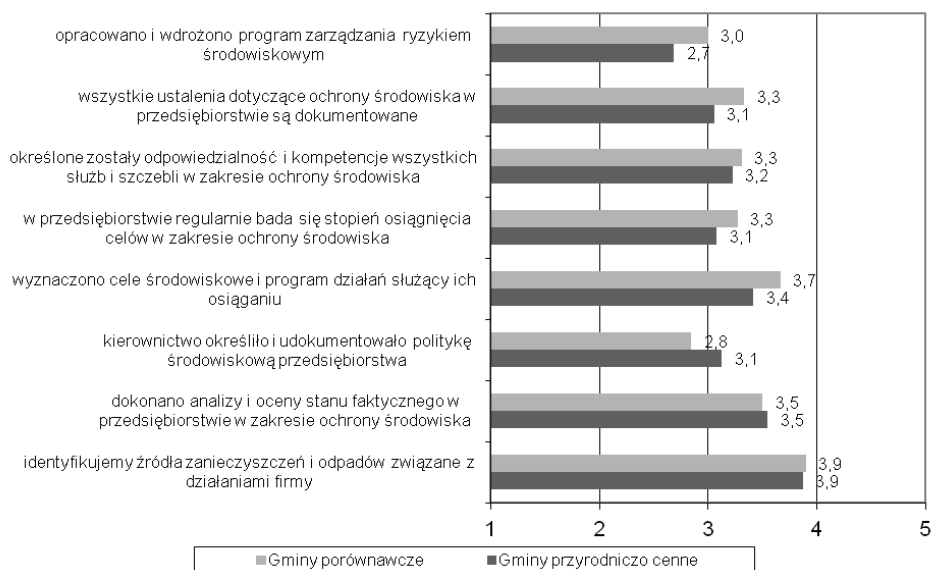
³¹⁴ Tamże.

³¹⁵ Kryteria oceny badanych obszarów zostały dobrane na podstawie: A. Ryszko 2007: Proaktywność przedsiębiorstw w zarządzaniu środowiskowym, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.

Rozwiązania w zakresie struktury organizacyjnej zarządzania ochroną środowiska w przedsiębiorstwie stosowane w badanych podmiotach są zbieżne ze wskazywanymi w innych wynikach badań przedsiębiorstw z województwa lubelskiego, gdzie w przypadku mikroprzedsiębiorstw i małych przedsiębiorstw, to właściciele są głównie odpowiedzialni za kwestie ochrony środowiska. Najczęściej problemy te są również powierzane pracownikom odpowiedzialnym za bezpieczeństwo i higienę pracy, działów zapewnienia jakości oraz personelowi technicznemu. Większe firmy posiadają zwykle działy odpowiedzialne za kwestie ochrony środowiska, które są obsadzone przez wysoko wykwalifikowany personel i są ogólnie dobrze przygotowane do wypełniania obowiązków z zakresu ochrony środowiska³¹⁶.

W przypadku badanych przedsiębiorstw, w ramach planowania i organizowania zarządzania środowiskowego podejmowano najczęściej działania w obszarach takich jak: identyfikowanie źródeł zanieczyszczeń i odpadów związanych z działaniami firmy, dokonywanie analiz i ocen stanu faktycznego w przedsiębiorstwie w zakresie ochrony środowiska oraz wyznaczanie celów środowiskowych i działań służących ich realizacji (wykres 6.7).

Wykres 6.7. Ocena aktywności przedsiębiorstw w ramach działań z zakresu planowania i organizacji zarządzania środowiskowego według lokalizacji przedsiębiorstw

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowane podejmowanie działań, a 1 – zdecydowany brak działań

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

³¹⁶ E. Bojar, M. Bojar, A. Żelazna-Blicharz, P. Blicharz 2012: Eco-management in Polish ..., dz. cyt., s. 110–111.

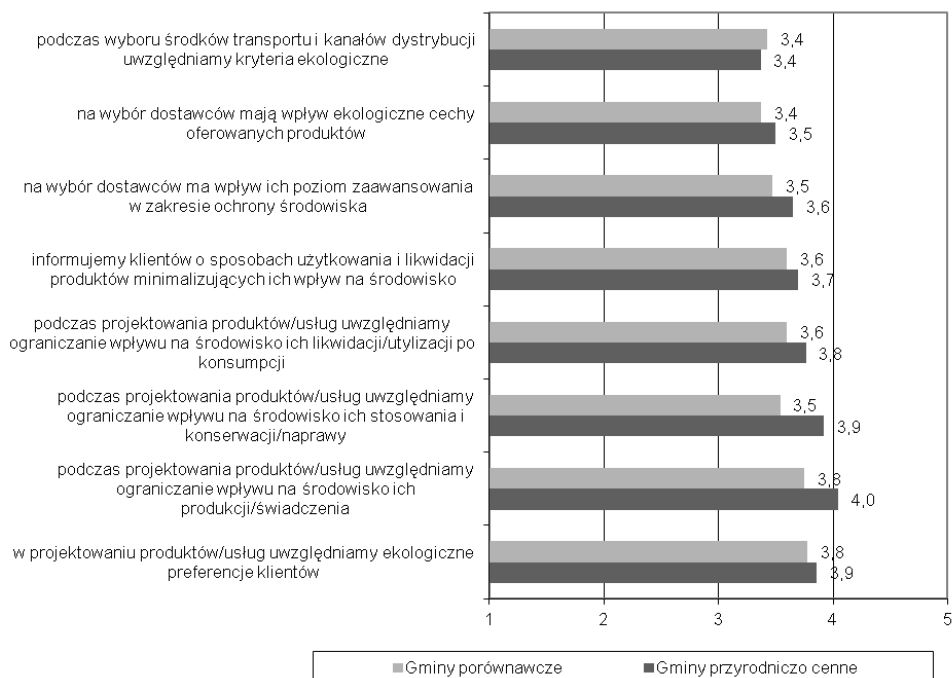
Uznać należy, że w ramach planowania i organizowania zarządzania środowiskowego przedsiębiorcy byli aktywni głównie we wstępnych etapach procesu prowadzącego do ustanowienia polityki środowiskowej. Ponadto nie zaobserwowano statystycznie istotnych różnic pomiędzy deklarowaną aktywnością w obszarze planowania i organizowania zarządzania środowiskowego przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych i pozostałych.

Jak podano wcześniej, warunkiem osiągnięcia oczekiwanych efektów w obszarze zarządzania środowiskowego jest ocena i doskonalenie efektów działalności proekologicznej. W przypadku badanej grupy przedsiębiorstw nie był to jednak element rozwijany powszechnie, przy czym podmioty zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych były mniej aktywne w tym obszarze niż pozostałe. Średnia ocena aktywności przedsiębiorstw z zakresu oceny i doskonalenia efektów działalności proekologicznej w przypadku podmiotów z gmin przyrodniczo cennych wyniosła 2,8, natomiast z gmin pozostałych – 3,0 (ocena dokonana w skali 5–1, gdzie 5 oznacza zdecydowane podejmowanie działań, a 1 – zdecydowany brak działań). Obserwowane różnice nie były statystycznie istotne.

6.2.3. Procedury i procesy w zakresie zarządzania środowiskowego

Badani przedsiębiorcy deklarowali uwzględnianie w procesie projektowania produktów/usług ekologicznych preferencji klientów oraz potrzeb ograniczania wpływu na środowisko ich produkcji/świadczenia, stosowania i konserwacji/naprawy oraz likwidacji/konserwacji po konsumpcji. Przedsiębiorcy informowali także klientów o sposobach użytkowania i likwidacji produktów minimalizujących ich wpływ na środowisko. W mniejszym zakresie badani kierowali się kryteriami środowiskowymi przy wyborze dostawców oraz środków transportu (wykres 6.8).

Wykres 6.8. Ocena aktywności przedsiębiorstw w ramach działań z zakresu proekologicznego rozwoju produktów/usług oraz zaopatrzenia i dystrybucji według lokalizacji przedsiębiorstw

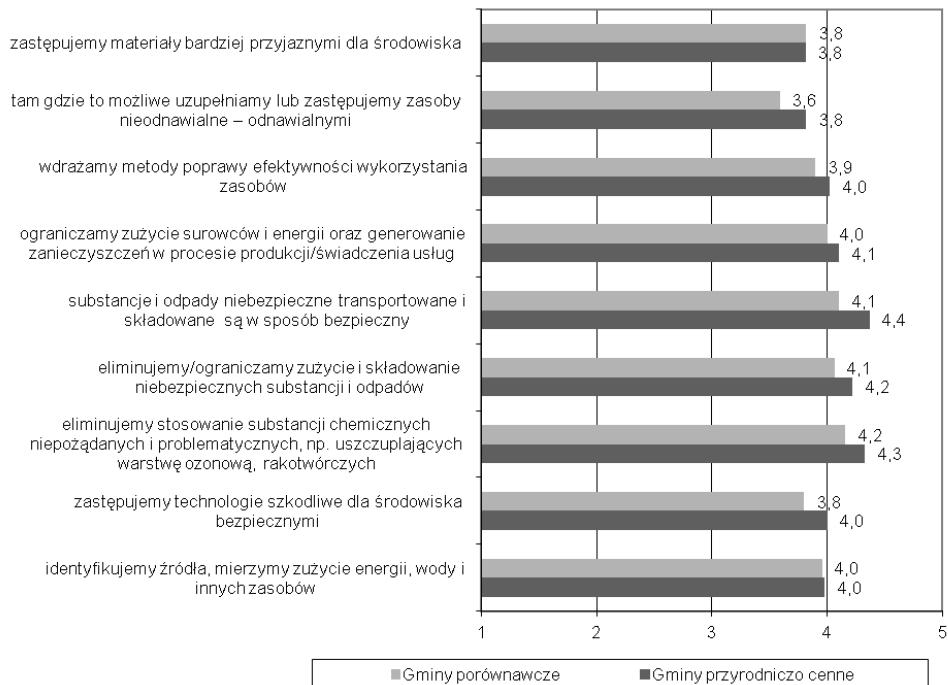
Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowane podejmowanie działań, a 1 – zdecydowany brak działań

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Biorąc pod uwagę lokalizację badanych przedsiębiorstw zauważyć można, że przedsiębiorcy z obszarów przyrodniczo cennych częściej potwierdzali podejmowanie działań z zakresu proekologicznego rozwoju produktów/usług w porównaniu do tych funkcjonujących w gminach porównawczych. Statystycznie istotne różnice dotyczyły uwzględniania ograniczania wpływu na środowisko stosowania i konserwacji/naprawy produktów/usług przedsiębiorstwa ($t=2,084$, $p=0,042$).

Większą deklarowaną aktywność w porównaniu do obszaru proekologicznego rozwoju produktów/usług oraz zaopatrzenia i dystrybucji badani przejawiali w ramach proekologicznego zarządzania produkcją/wytwarzaniem usług. Przedsiębiorcy zdecydowanie deklarowali, że w przypadku niebezpiecznych substancji i odpadów następuje ich eliminowanie lub ograniczanie ich stosowania oraz składowania, a także, że jest zapewniony ich bezpieczny transport (wykres 6.9).

Wykres 6.9. Ocena aktywności przedsiębiorstw w ramach działań z zakresu proekologicznego zarządzania produkcją/wytwarzaniem usług według lokalizacji przedsiębiorstw

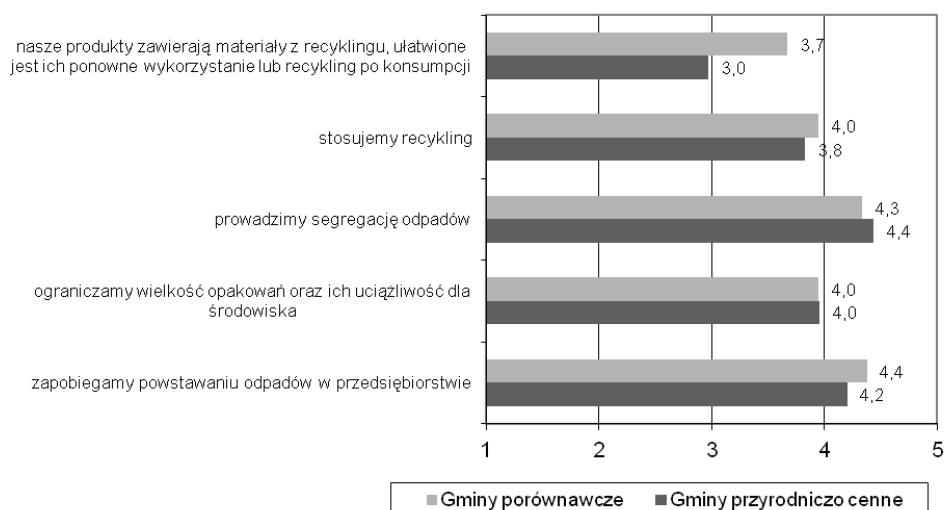
Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznacza zdecydowane podejmowanie działań, a 1 – zdecydowany brak działań

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Biorąc pod uwagę lokalizację przedsiębiorstw zauważyć należy, że nieznacznie większą aktywność w zakresie proekologicznego zarządzania produkcją/wytwarzaniem usług wykazywały podmioty zlokalizowane na obszarach przyrodniczo cennych, jednak obserwowane różnice nie były statystycznie istotne.

Kolejnym obszarem zarządzania środowiskowego będącym przedmiotem badań były rozwiązania stosowane w zakresie recyklingu i minimalizacji odpadów. W ramach działań z tego obszaru w badanej grupie przedsiębiorstw deklarowano przede wszystkim realizowanie segregacji i dbałość o ograniczanie powstawania odpadów w przedsiębiorstwie (wykres 6.10).

Wykres 6.10. Ocena aktywności przedsiębiorstw w zakresie recyklingu i minimalizacji odpadów według lokalizacji przedsiębiorstw

Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 – oznacza zdecydowane podejmowanie działań, a 1 – zdecydowany brak działań

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

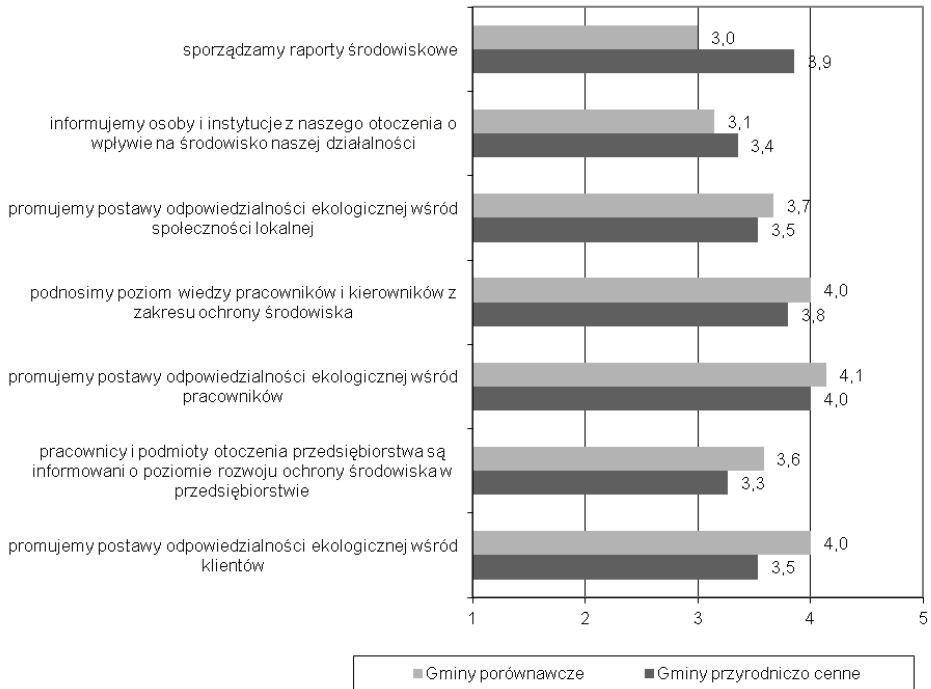
Lokalizacja przedsiębiorstwa oddziaływała na aktywność przedsiębiorców w zakresie recyklingu i minimalizacji odpadów jedynie odnośnie produktów, które w przypadku podmiotów zlokalizowanych na obszarze przyrodniczo cennym częściej zawierały materiały z recyklingu, ułatwione było ich ponowne wykorzystanie lub recykling po konsumpcji ($t=-2,517$, $p=0,016$).

6.2.4. Komunikowanie i współpraca z otoczeniem w obszarze ochrony środowiska i działania z zakresu marketingu ekologicznego

Podejmowanie działań z zakresu komunikowania z podmiotami otoczenia przedsiębiorstwa w obszarze ochrony środowiska nie było aktywnością powszechną w badanej grupie przedsiębiorstw. W gminach przyrodniczo cennych działania takie zadeklarowało 14,5% podmiotów, natomiast w porównawczych – 12,2%.

Wśród podejmowanych przez badanych przedsiębiorców aktywności w ramach komunikowania z różnego rodzaju podmiotami w obszarze ochrony środowiska zwraca uwagę ich ukierunkowanie głównie na pracowników, w tym promowanie postaw odpowiedzialności ekologicznej oraz upowszechnianie wiedzy z zakresu ochrony środowiska (wykres 6.11).

Wykres 6.11. Ocena aktywności przedsiębiorstw w zakresie upowszechniania wiedzy i komunikowania w obszarze ochrony środowiska według lokalizacji przedsiębiorstw

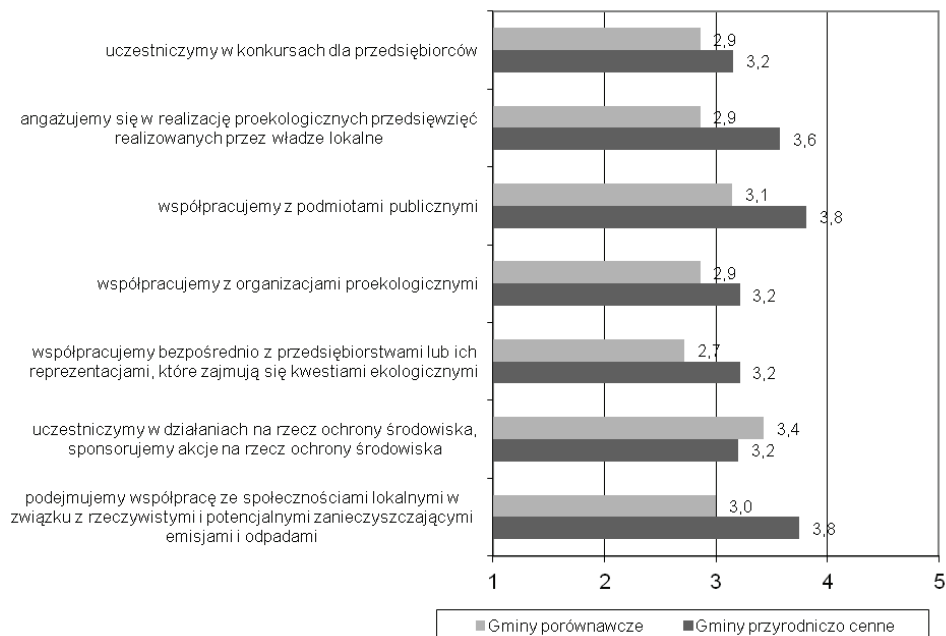
Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 – oznacza zdecydowane podejmowanie działań, a 1 – zdecydowany brak działań

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

W mniejszym zakresie komunikacja z podmiotami otoczenia przedsiębiorstw dotyczyła wpływu przedsiębiorstw na środowisko lokalne oraz upowszechniania wiedzy o stanie ochrony środowiska w przedsiębiorstwie. Nie stwierdzono różnic w aktywności przedsiębiorstw w badanym obszarze wynikających z ich lokalizacji.

Ważną sferą wpływu podmiotów gospodarczych na poprawę stanu środowiska przyrodniczego w wymiarze lokalnym jest ich uczestnictwo we współpracy z różnego typu podmiotami w szeroko pojmowanym obszarze ochrony środowiska (wykres 6.12).

Wykres 6.12. Ocena aktywności przedsiębiorstw w zakresie współpracy z wybranymi interesariuszami w celu podejmowania inicjatyw proekologicznych według lokalizacji przedsiębiorstw

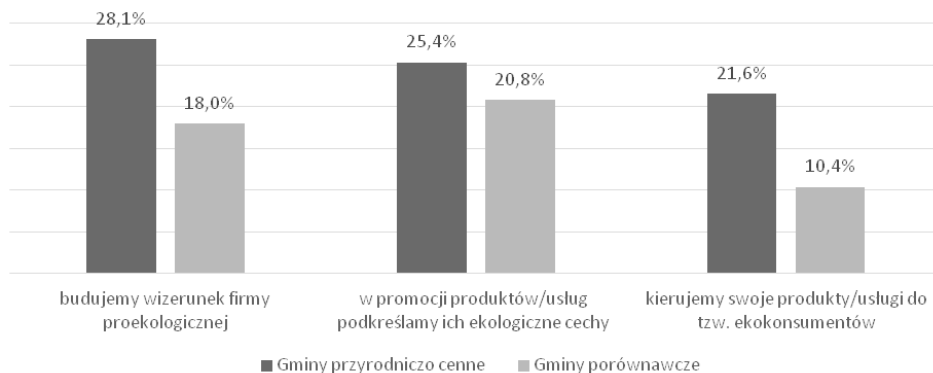
Ocena dokonana w skali od 5 do 1, gdzie 5 – oznacza zdecydowane podejmowanie działań, a 1 – zdecydowany brak działań

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Na tle ogólnie przeciętnego poziomu aktywności podmiotów w badanym obszarze, zauważyć należy, że największa aktywność dotyczyła współpracy z podmiotami sektora publicznego oraz społecznego. Zgodnie z deklaracjami, badani podejmowali współpracę z podmiotami publicznymi, w tym angażowali się w realizację proekologicznych przedsięwzięć inicjowanych przez władze lokalne, a także promowali postawy odpowiedzialności ekologicznej wśród społeczności lokalnej czy też partycypowali w inicjatywach społecznych w formie sponsoringu. Nie odnotowano statystycznie istotnych różnic w deklarowanej intensywności współpracy z uwagą na kryterium lokalizacji przedsiębiorstw.

Deklaracje badanych przedsiębiorców wskazują, że dla części z nich istotnym elementem działalności marketingowej były działania ukierunkowane na budowanie proekologicznego wizerunku firmy, wykorzystywanie w działalności promocyjnej ekologicznych cech produktów czy też zaspokajanie potrzeb ekokonsumentów (wykres 6.13).

Wykres 6.13. Przedsiębiorstwa w przypadku których deklarowano podejmowanie wybranych działań z zakresu marketingu ekologicznego według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

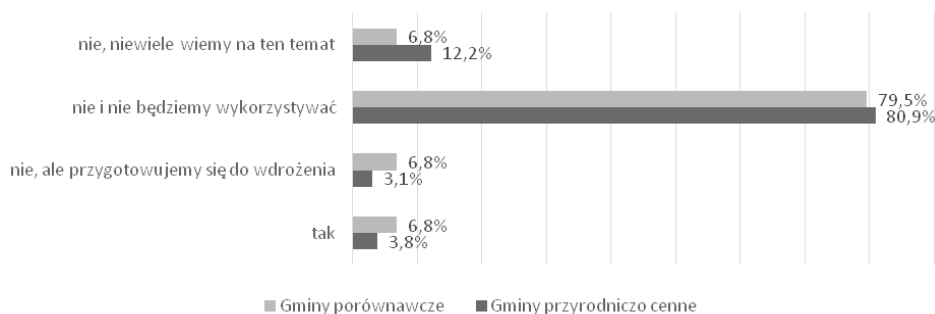

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

W grupie przedsiębiorstw zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych częściej zgłaszano aktywność w zakresie badanych obszarów działalności marketingowej, jednak nie potwierdzono istotności statystycznej obserwowanej prawidłowości.

Odnotować należy, że badane przedsiębiorstwa charakteryzowało małe zainteresowanie znakami ekologicznymi wyrażające się niewielką liczbą podmiotów posiadających taki znak oraz brakiem planów przedsiębiorców dotyczących ich użycia (wykres 6.14).

Wykres 6.14. Przedsiębiorstwa posiadające prawo do wykorzystywania znaków ekologicznych przy oznaczaniu produktu według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Na obszarach przyrodniczo cennych zwraca uwagę większy odsetek podmiotów wskazujących na brak wiedzy na temat znaków ekologicznych, a także deklarujących prawo do wykorzystywania znaku i potwierdzających gotowość jego wdrożenia.

Podsumowując wyniki badań nad aktywnością badanych przedsiębiorstw w zakresie zarządzania środowiskowego stwierdzić należy, że charakteryzował ją brak formalnych podstaw wdrażania zarządzania środowiskowego w postaci wdrożenia certyfikowanego systemu zarządzania środowiskowego lub systemu certyfikacji. Nieliczne podmioty wprowadziły ekologiczne znaki towarowe. Deklarowane w badanej grupie uwzględnianie wymogów środowiskowych w działalności przedsiębiorstwa skoncentrowane było na procesie produkcji/świadczenia usług i niwelowania ich uciążliwości dla środowiska przyrodniczego.

Znaczna grupa badanych zadeklarowała, że podejmuje działania ukierunkowane na wzmocnienie wizerunku firmy proekologicznej, a w działaniach promocyjnych akcentuje zaangażowanie firmy w dziedzinie ochrony środowiska oraz ekologiczne cechy produktów/usług. Nie bez znaczenia dla badanych podmiotów w odniesieniu do kształtowania ekoprojektu była lokalizacja na obszarze cennym ekologicznie, z którą wiązały się dla większości podmiotów możliwości kreowania proekologicznego wizerunku firmy.

6.2.5. Stan, efekty i perspektywy wdrażania dobrowolnych systemów zarządzania środowiskowego na przykładzie certyfikatu zgodności z normą ISO 14001 – studium przypadku

Wprowadzenie

Na dzień 27.06.2014 roku w rejestrze EMAS³¹⁷ na terenie województwa lubelskiego funkcjonowały dwa przedsiębiorstwa (45 w kraju) natomiast szacunkowa liczba podmiotów posiadających certyfikat ISO 14001 wynosiła 45 (2166 w kraju)³¹⁸. W celu zapewnienia porównywalności wyników do pogłębionych badań nad dobrowolnymi systemami zarządzania środowiskowego wybrano podmioty, które wdrożyły system zarządzania środowiskowego zgodny z normą ISO 14001. Na podstawie zmodyfikowanego kwestionariusza przeprowadzono 10 wywiadów (zbadano 22,2% zbiorowości podmiotów w województwie lubelskim, które wdrożyły system zarządzania środowiskowego zgodny z normą ISO 14001.). Dobór przedsiębiorstw do badań uwzględniał ich lokalizację poza stolicą województwa – miastem Lublin – głównie na terenach wiejskich i w mniejszych ośrodkach miejskich. Ze względu na to, że nie istnieje formalny system zbierania informacji na temat podmiotów funkcjonujących zgodnie z normą ISO 14001 dobór został zrealizowany na podstawie bazy portalu „Eko-net” gromadzącej informacje od jednostek certyfikujących działających na terenie kraju³¹⁹.

Próba składała się z 6 przedsiębiorstw funkcjonujących w branży przemysłu i budownictwa oraz 4 podmiotów reprezentujących usługi, w tym transportowe, medyczne, introligatorskie, polegające na naprawie i regeneracji maszyn. Przedsiębiorstwa te prowadziły działalność na terenie Puław (3 podmioty), Kraśnika (2 podmioty), Janowa Lubelskiego, Krasnegostawu, Lubartowa oraz gmin Biała Podlaska i Łaszczów.

³¹⁷ <http://emas.gdos.gov.pl/lista-rejestru-emas> dostęp z dnia 27.06.2014.

³¹⁸ <http://eko-net.pl/baza-wiedzy/certyfikaty.htm> dostęp z dnia 27.06.2014.

³¹⁹ Tamże.

Cele badania obejmowały:

- określenie skali i zakresu efektów (korzyści) dla przedsiębiorstwa i środowiska przyrodniczego wynikających z tytułu uzyskania certyfikatu zgodności z normą ISO 14001;
- charakterystykę i ocenę najważniejszych czynników i barier uzyskania certyfikatu zgodności z normą ISO 14001.

Wyniki

Badani przedsiębiorcy pomimo reprezentowania przedsiębiorstw, których działalność z uwagi na reprezentowaną branżę i zwykle znaczny potencjał ekonomiczny wiązać się może z ingerencją w środowisko przyrodnicze nie postrzegali działalności reprezentowanych podmiotów jako silnie wpływającej na stan środowiska przyrodniczego. Siedmiu respondentów oceniło siłę wpływu działalności jako bardzo małą lub małą natomiast dwóch uznało, że funkcjonowanie organizacji nie wpływa na stan środowiska przyrodniczego. Wiązać się to może z tym, że w świadomości kadry zarządzającej wdrożenie systemu zarządzania środowiskowego zgodnego z normą ISO 14001 jest wyrazem świadomych postaw proekologicznych i w opinii badanych wydaje się ten wpływ skutecznie ograniczać. Z kolei wszystkie przedsiębiorstwa jako przeciętne – ani pozytywny ani negatywny – określiły kierunek wpływu działalności gospodarczej na środowisko przyrodnicze.

Wdrożenie systemu zarządzania środowiskowego w opinii badanych wiązało się z dostrzeganiem korzyści z tego tytułu zarówno dla przedsiębiorstwa, jak i środowiska przyrodniczego. Zauważyć jednak należy, że przedsiębiorcy dostrzegali w większym stopniu korzyści w odniesieniu do przedsiębiorstw niż środowiska przyrodniczego. Jako przeciętne lub duże, obserwowane korzyści dla przedsiębiorstwa określiło dziewięciu respondentów, natomiast w przypadku korzyści wynikających dla środowiska przyrodniczego – odpowiednio czterech.

Przedsiębiorcy wśród efektów ekologicznych wdrożenia certyfikatu zgodności z normą ISO 14001 dotyczących przedsiębiorstwa dostrzegali przede wszystkim zmniejszenie ilości odpadów wymagających utylizacji, zmniejszenie zużycia surowców oraz zmniejszenie zużycia energii (tabela 6.1).

Tabela 6.1. Ocena nasilenia wystąpienia efektów ekologicznych wdrożenia certyfikatu zgodności z normą ISO 14001 w badanych przedsiębiorstwach

Efekty ekologiczne	Ocena	
	średnia	odchylenie standardowe
zmniejszenie ilości odpadów wymagających utylizacji	3,78	0,441
zmniejszenie zużycia surowców	3,11	1,269
zmniejszenie zużycia energii	3,11	0,601
minimalizacja zagrożeń środowiskowych w firmie	2,89	1,537
zmniejszenie emisji ścieków	2,78	1,394
zmniejszenie zużycia wody	2,78	1,202
zmniejszenie emisji hałasu i wibracji	2,22	1,563
ograniczenie/wyeliminowanie możliwości powstania zagrożeń biologicznych	2,11	1,616
zmniejszenie emisji pyłów/gazów	1,89	1,764
zmniejszenie emisji zapachów	1,78	1,563
zmniejszenie emisji promieniowania jonizującego	1,11	0,782
zmniejszenie emisje elektromagnetycznej	1,11	0,782
pozytywny wpływ na siedliska naturalne	0,89	1,269
ograniczenie ingerencji w krajobraz, niekorzystnego wpływu na estetykę otoczenia	0,56	1,014

Oceny dokonano w skali od 5 do 0, gdzie 5 – oznaczało efekty bardzo znaczące, 4 – znaczące, 3 – przeciętne, 2 – mało znaczące, 1 – bardzo mało znaczące, a 0 – brak efektów

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Jedynie zmniejszenie ilości odpadów wymagających utylizacji oceniono jako znaczący efekt wdrożenia systemu zarządzania środowiskowego. Skala wystąpienia pozostałych efektów była oceniana jako raczej przeciętna lub mniejsza od przeciętnej. Najbardziej znaczące efekty ekologiczne w przedsiębiorstwach w bezpośredni sposób przekładają się na możliwości obniżenia kosztów działalności przedsiębiorstw i uzyskiwane wyniki finansowe.

Do najważniejszych efektów pozaekologicznych będących wynikiem wdrożenia systemu zarządzania środowiskowego należały te warunkujące pozycję rynkową przedsiębiorstwa. Należały do nich: bardzo silnie dostrzegana poprawa wizerunku przedsiębiorstwa, wyższa konkurencyjność produktów (lub usług) oraz możliwość sprostania oczekiwaniom klientów i/lub kontrahentów. Często posiadanie certyfikatu było warunkiem umożliwiającym zawieranie kontraktów lub pozyskanie nowych odbiorców. Znaczące efekty dotyczyły także innych obszarów, jak poprawa BHP i zdrowia pracowników, wzrost świadomości ekologicznej i podniesienie kwalifikacji zarówno pracowników, jak i kadry zarządzającej (tabela 6.2).

Tabela 6.2. Ocena nasilenia wystąpienia efektów ekonomicznych i społecznych wdrożenia certyfikatu zgodności z normą ISO 14001 w badanych przedsiębiorstwach

Efekty ekonomiczne i społeczne	Ocena	
	średnia	odchylenie standardowe
poprawa wizerunku firmy	4,70	0,483
poprawa BHP i zdrowia pracowników	4,33	0,707
wyższa konkurencyjność produktów/usług	4,20	0,632
wzrost świadomości ekologicznej pracowników i kadry zarządzającej	4,11	0,601
sprostanie oczekiwaniom stawianym przez klientów/kontrahentów	4,00	0,707
zyskanie nowych odbiorców/klientów	3,78	0,441
poprawa kwalifikacji pracowników	3,56	0,527
obniżenie kosztów- bardziej racjonalne gospodarowanie surowcami	3,44	1,014
zwiększenie się zdolności innowacyjnych przedsiębiorstwa	3,33	0,500
zwiększenie zysku	3,22	0,667
zmniejszenie opłat środowiskowych	2,00	1,000

Oceny dokonano w skali od 5 do 0, gdzie 5 – oznaczało bardzo znaczące efekty, 4 – znaczące, 3 – przeciętne, 2 – mało znaczące, 1 – bardzo mało znaczące, a 0 – brak efektów

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Koszty wdrożenia systemu zarządzania środowiskowego zgodnego z normą ISO 14001 nie były przez przedsiębiorców postrzegane jako duże. Większość badanych (7) oceniła je jako przeciętne, pozostali natomiast jako małe.

Charakterystyczne jest, że wdrożenie systemu zarządzania środowiskowego w opinii przedsiębiorców umożliwiło osiągnięcie oczekiwanych korzyści. Koszty wdrożenia certyfikatu w stosunku do uzyskanych korzyści były w przypadku siedmiu przedsiębiorstw ocenione jako małe, a pozostałych – jako przeciętne.

Do czynników, które w świetle opinii badanych mają bardzo duże znaczenie w zachęceniu przedsiębiorców do wdrożenia systemu zarządzania środowiskowego zgodnego z normą ISO 14001 należały te wpływające bezpośrednio na zwiększenie możliwości zawierania transakcji handlowych (tabela 6.3).

Tabela 6.3. Ocena znaczenia wybranych czynników, które mogą zachęcić przedsiębiorców do wdrażania certyfikatu zgodności z normą ISO 14001

Czynniki	Ocena	
	średnia	odchylenie standardowe
zwiększenie szans w przetargach publicznych	4,78	0,441
wymagania/oczekiwania klientów	4,33	0,500
wymagania/oczekiwania partnerów handlowych	4,33	0,500
możliwość wzmocnienia pozycji konkurencyjnej i rozszerzenia rynku zbytu	4,11	0,601
wymagania właścicieli/inwestorów	4,00	0,500
brak inwestycji mógł spowodować w przyszłości istotne problemy	3,89	0,601
oszczędności związane z ograniczeniem zużycia surowców i energii	3,78	0,441
poprawa wizerunku/kreowanie ekologicznego wizerunku firmy	3,56	0,882
dostosowanie się do regulacji prawnych z zakresu ochrony środowiska	3,56	1,130
ograniczenie kosztów związanych z opłatami, podatkami i karami nakładanymi na firmę	3,33	0,500
dorównanie obowiązującym standardom ekologicznym w sektorze	3,22	1,202
możliwość otrzymania dofinansowania inwestycji proekologicznych z funduszy publicznych/UE	2,67	0,866
troska o stan środowiska przyrodniczego	2,33	1,225
nacisk organizacji proekologicznych	1,78	0,972
wymagania/naciski społeczności lokalnej, władz lokalnych	1,67	0,866
wsparcie instytucji	0,78	0,441

Oceny dokonano w skali od 5 do 0, gdzie - 5 oznaczało bardzo duże znaczenie czynnika, 4 - duże, 3 - przeciętne, 2 - małe, 1 - bardzo małe, a 0 - brak znaczenia

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Przedsiębiorcy wśród czynników, które wpływają w największym stopniu na podjęcie decyzji o wdrożeniu systemu zarządzania środowiskowego wskazywali przede wszystkim, jako czynniki o bardzo dużym znaczeniu - zwiększenie szans w przetargach publicznych, oraz o dużym znaczeniu - wymagania lub oczekiwania interesariuszy takich, jak klienci, partnerzy handlowi oraz właściciele. Z przeprowadzonych badań wynika, że respondenci nie dostrzegali znaczenia takich czynników, jak wsparcie instytucji zajmujących się upowszechnianiem rozwiązań z zakresu zarządzania środowiskowego oraz wynikających z postaw interesariuszy takich, jak organizacje proekologiczne, czy społeczności lokalne, w tym władze samorządowe. Zauważyć należy, że badani postrzegali większą rolę takiego, wewnętrznego czynnika, jak troska o stan środowiska przyrodniczego niż wpływ wyżej wymienionych środowisk interesariuszy organizacji. Jako przeciętne badani określili zna-

czenie możliwości otrzymania dofinansowania inwestycji proekologicznych z funduszy publicznych, w tym Unii Europejskiej.

Badani przedsiębiorcy postrzegali jako zdecydowanie bardziej znaczące czynniki, które mogą zachęcać przedsiębiorców do wdrażania systemów zarządzania środowiskowego niż wybrane bariery zniechęcające do podjęcia takiej inicjatywy (tabela 6.4).

Tabela 6.4. Ocena znaczenia wybranych barier, które mogą zniechęcać przedsiębiorców do wdrażania certyfikatu zgodności z normą ISO 14001

Bariery	Ocena	
	średnia	odchylenie standardowe
zbyt duże wymagania formalne w stosunku do wielkości przedsiębiorstwa	1,67	1,323
wysokie koszty wdrażania/certyfikacji	1,56	0,726
brak informacji o kosztach i korzyściach	1,11	0,782
niedostateczne kompetencje personelu	0,78	0,667
brak potrzeby zmiany funkcjonowania firmy	0,78	0,441

Oceny dokonano w skali od 5 do 0, gdzie – 5 oznaczało bardzo duże znaczenie, 4 – duże, 3 – przeciętne, 2 – małe, 1 – bardzo małe, a 0 – brak

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie wyników badań.

Zdaniem badanych istotnej bariery we wdrażaniu certyfikatu zgodności z normą ISO 14001 nie stanowiły przeszkody związane z niedoborem takich czynników, jak wiedza i kompetencje personelu, środki finansowe, szczegółowa wiedza o kosztach i korzyściach wynikających z wdrożenia systemu, czy z problemami takimi jak ewentualne, zbyt duże wymagania formalne w stosunku do wielkości przedsiębiorstwa.

W odniesieniu do grupy przedsiębiorstw, które wdrożyły system zarządzania środowiskowego zgodny z normą ISO 14001 stwierdzić należy, że wiązało się to z dostrzeganiem szeregu korzyści dla organizacji, przede wszystkim związanych z większymi możliwościami pozyskiwania partnerów gospodarczych. Badani przedsiębiorcy, reprezentujący zwykle podmioty o ugruntowanej pozycji konkurencyjnej w branży i znaczącym potencjale ekonomicznym, nie dostrzegali istotnych barier, w tym finansowych, związanych z uzyskiwaniem certyfikatu zgodności z normą ISO 14001.

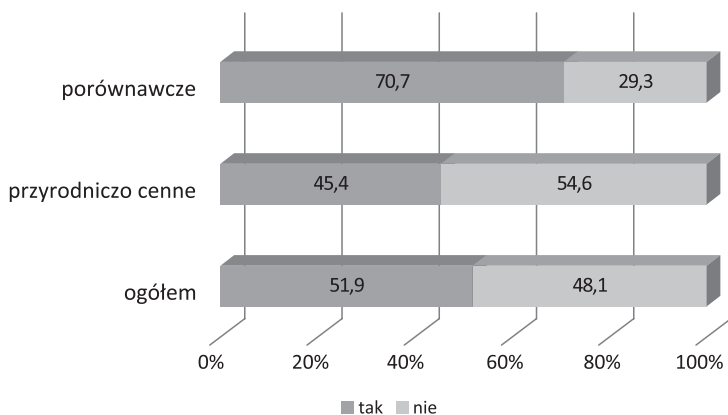
6.3. Zarządzanie środowiskowe w gospodarstwach rolnych

Rolnictwo jest działaniem gospodarki w przypadku, którego szczególne istotne jest podejmowanie działań w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego. Zarządzanie środowiskowe w odniesieniu do gospodarstw rolnych odnosi się do planowania, organizowania i motywowania oraz kontroli ich działań ukierunkowanych na zmniejszanie negatywnego wpływu na środowisko. Zarządzanie środowiskowe

w odniesieniu do gospodarstw rolnych „sprowadza się do przestrzegania co najmniej dobrej praktyki rolniczej”³²⁰.

Samo pojęcie zarządzanie środowiskowe jest znane większości producentów rolnych. Zaskakujący jest jednak fakt, że w przypadku gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych odsetek odpowiedzi wskazujących na znajomość terminu jest zdecydowanie niższa niż w gminach porównawczych. Niewiele ponad 70% kierowników gospodarstw z gmin porównawczych wyraziło opinię, że termin zarządzanie środowiskowe jest im znany, zaś w gminach przyrodniczo cennych wielkość ta wyniosła 45,4%.

Wykres 6.15. Znajomość terminu „zarządzanie środowiskowe” przez badanych rolników

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

W opinii respondentów system zarządzania środowiskowego ma wpływ na funkcjonowanie gospodarstw rolnych. Ponad 60% kierowników gospodarstw z terenu gmin przyrodniczo cennych wyraziło taką opinię, zaś w gminach porównawczych – 74%. Również większa grupa zarządzających gospodarstwami w gminach o wyższych walorach środowiskowych była zdania, iż trudno określić wpływ tego systemu na funkcjonowanie gospodarstw rolnych (przyrodniczo cenne 27,7%, porównawcze 22,2%). Pogłębiona analiza statystyczna nie wykazała występowania istotnych statystycznie różnic w opinii kierowników prowadzących gospodarstwo na terenie gmin przyrodniczo cennych i porównawczych.

Podstawą realizacji zarządzania środowiskowego w gospodarstwach rolnych jest przestrzeganie zasad dobrej praktyki rolniczej. Samo pojęcie zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej (ZDPR) wprowadzone zostało na etapie reformy Wspólnej Polityki Rolnej. Rola ZDPR jest szczególnie istotna z uwagi na fakt, iż warunkiem uzyskania wsparcia finansowego wynikającego z WPR jest przestrzeganie jej zasad³²¹. Definicja ZDPR podaje, iż „zwykła dobra praktyka rolnicza oznacza takie standardy

³²⁰ A. Kuczuk 2012: Zarządzanie środowiskowe na poziomie gospodarstwa rolnego, Handel wewnętrzny. Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju w XXI wieku, tom 2, Szczecin, s. 207.

³²¹ Zwykła Dobra Praktyka Rolnicza, Wydawnictwo Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi i Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa 2003, s. 5–6.

gospodarowania, których racjonalnie postępujący rolnik przestrzegałby w danym kraju. Standardy te dotyczą przede wszystkim wymogów związanych z racjonalną gospodarką nawozami, ochroną wód i gleb, zachowaniem cennych siedlisk i gatunków występujących na obszarach rolnych, ochroną walorów krajobrazowych³²². Równie istotny z punktu widzenia przestrzegania zasad zarządzania środowiskowego jest Kodeks dobrej praktyki rolniczej. Stanowi on kolejną sformalizowaną normę prowadzenia działalności rolniczej, inne to między innymi minimalna norma utrzymania gruntów rolnych czy minimalne wymogi środowiskowe.

Kodeks dobrej praktyki rolniczej stanowi „pełny zbiór zasad i zaleceń prowadzenia gospodarstwa rolnego w sposób ograniczający zanieczyszczenia i degradację środowiska”³²³.

Tabela 6.5. Gospodarstwa stosujące między innymi zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej w badanej grupie

Wybrane normy i zasady prowadzenia działalności rolniczej	Gospodarstwa z gmin					
	przyrodniczo cennych			porównawczych		
	tak, słyszałem i stosuję	tak słyszałem, ale nie stosuję	nie, nie słyszałem	tak, słyszałem i stosuję	tak słyszałem, ale nie stosuję	nie, nie słyszałem
minimalne normach utrzymania gruntów rolnych	62,5	21,4	16,1	65,9	17,1	17,1
minimalne wymogi środowiskowe	74,6	15,8	9,6	65,9	31,7	2,4
zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej	72,2	19,1	8,7	80,5	19,5	0
kodeks dobrej praktyki rolniczej	70,2	19,3	10,5	51,2	29,3	19,5

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Pierwszą omawianą, sformalizowaną formą prowadzenia działalności rolniczej są minimalne normy utrzymania gruntów rolnych. Pojęcie to jest znane, a zasady przestrzegane w 62,5% gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych i 65,9% gmin porównawczych. W przypadku minimalnych wymogów środowiskowych odsetek gospodarstw jest wyższy o ponad 10 p.p w przypadku gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych. Odnosząc się do zasad dobrej praktyki rolniczej, są one znane i przestrzegane w 72,2% gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych i 80,5% z gmin porównawczych.

Największe różnice w znajomości i przestrzeganiu norm w obu grupach gospodarstw rolnych wystąpiły w przypadku kodeksu dobrej praktyki rolniczej. Kodeks jest znany i przestrzegany w 70% gospodarstw z gmin o wyższych walorach środowiskowych i 51,2% z gmin porównawczych.

³²² Tamże, s. 5.

³²³ <http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/Plan-Rozwoju-Obszarow-Wiejskich/Definicje-pojec-PROW-z-dnia-26.09.2015>.

Niepokój może również budzić fakt, iż w badanej grupie gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych 16,1% kierowników nie zna terminu minimalne normy utrzymania gruntów rolnych, również pojęcie minimalnych wymogów środowiskowych nie jest znane rolnikom (9,6%). Zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej jest pojęciem obcym dla blisko 9% producentów żywności z gmin przyrodniczo cennych, zaś 10,5% respondentów z tych terenów przyznało, iż nie zna terminu kodeks dobrej praktyki rolniczej. W przypadku gmin porównawczych odsetek respondentów deklarujących brak znajomości KDPR był zdecydowanie wyższy i wyniósł 19,5%.

Rolnicy deklarowali również, że znają omawiane terminy i zasady jednakże ich nie przestrzegają. W dalszych badaniach warto zwrócić uwagę z czego wynika fakt ignorancji zasad. Można przypuszczać, iż wynika to zarówno z braku świadomości jak bardzo prowadzona działalność może wpływać pozytywnie i negatywnie na środowisko przyrodnicze. Innym powodem może być także fakt, iż poziom dochodów osiągniętych przez rolników jest nie wystarczający i problemy środowiskowe zajmują ostatnie miejsce w odniesieniu do decyzji podejmowanych w gospodarstwie.

Prowadzenie gospodarstwa rolnego zgodnie z zasadami dobrej praktyki rolniczej wiąże się z podejmowaniem pewnego rodzaju działań wspomagających proces zarządzania gospodarstwem. Elementami wspomagającymi proces decyzyjny są między innymi prowadzone analizy stanu środowiska czy też posiadanych zasobów, jak również zbieranie danych o wykorzystaniu nawozów. Przeprowadzone badania wskazują, iż większość gospodarstw nie podejmuje kroków zmierzających do usprawnienia procesu prowadzenia gospodarstwa, monitorowania efektów wprowadzanych rozwiązań prośrodowiskowych, czy chociażby analizę zasobów własnych niezbędnych w procesie produkcyjnym. Dodatkowa analiza danych wskazuje też na pewne rozbieżności pomiędzy dwoma grupami gospodarstw: z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych.

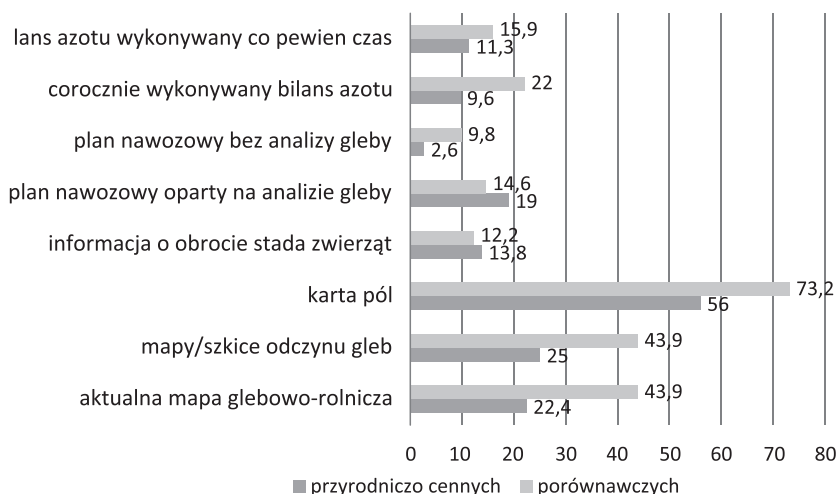
Tabela 6.6. Działania podejmowane w gospodarstwach rolnych, które można zaliczyć do elementów zarządzania środowiskowego

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa z gmin	
		przyrodniczo cennych	porównawczych
analiza stanu środowiska	59,5	57,4	65,0
zbieranie danych o wykorzystaniu między innymi nawozów	37,8	36,1	42,5
analiza posiadanych zasobów na potrzeby produkcji	50,0	50,0	50,0
poszukiwanie proponowanych rozwiązań związanych z zarządzaniem środowiskowym	27,0	25,9	30,0
wprowadzanie rozwiązań poprawiających stan środowiska	40,5	35,2	55,0
monitoring efektów wprowadzonych rozwiązań w zakresie ochrony środowiska	21,2	17,8	30,8

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Wśród działań najczęściej realizowanych w badanych gospodarstwach rolnych, które stanowią elementy zarządzania środowiskowego znajduje się analiza stanu środowiska (59,5%), analiza posiadanych zasobów na potrzeby produkcji (50%). W pozostałych badanych przypadkach odsetek gospodarstw deklarujących podejmowanie tych działań kształtował się poniżej 50%.

W celu precyzyjnego i efektywnego zarządzania gospodarstwem rolnym zasadne wydaje się prowadzenie dokumentacji wspomagającej całościowy proces zarządzania, nie tylko w aspekcie zarządzania środowiskowego czy też realizacji kodeksu dobrej praktyki rolniczej. Narzędziami wykorzystywanymi w tym celu są między innymi mapy glebowo rolnicze, karty pól i inne.

Wykres 6.16. Gospodarstwa posiadające wybrane dokumenty związane z prowadzeniem produkcji rolniczej

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Dokumentem, który posiada największa liczba gospodarstw jest karta pól. Stawowi ona element wykorzystany w prowadzeniu gospodarstwa rolnego w 73% gospodarstw z gmin porównawczych i 56% gospodarstw gmin o podwyższonych walorach przyrodniczych. Zdecydowanie rzadziej gospodarstwa posiadały mapy odczynu gleb oraz aktualne mapy glebowo-rolnicze. Ponad 40% kierowników gospodarstw z gmin porównawczych i niewiele ponad 20% z gmin przyrodniczo cennych wskazało, na te dokumenty jako narzędzia wykorzystywane w prowadzeniu działalności rolniczej.

W przypadku pozostałych dokumentów odsetek gospodarstw wskazujących na ich posiadanie był niewielki. Pogłębione analizy wskazały jednak, że fakt posiadania ich związany był z rodzajem prowadzonego gospodarstwa. Zdecydowanie częściej były one prowadzone w gospodarstwach ekologicznych i dużych, niż gospodarstwach konwencjonalnych i agroturystycznych.

Dla realizacji zasad dobrej praktyki rolniczej oraz Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej można wyodrębnić następujące obszary, w ramach których rolnik powinien podejmować działania mające na celu ochronę środowiska przyrodniczego:

- ochrona gleb,
- ochrona wód,
- ochrona powietrza,
- ochrona krajobrazu i bioróżnorodności.

Gleba jest podstawowym czynnikiem wytwórczym w rolnictwie. Zachowanie jej właściwości jest podstawą ciągłości produkcyjnej. Jest to także zasób, który w największym stopniu podlega presji działania człowieka. Jest zasobem w przypadku którego, fizyczna degradacja jest jednym z ośmiu głównych zagrożeń śro-

dowiskowych zdefiniowanych w Europejskiej Strategii Tematycznej Ochrony Gleb (COM (2002) 179 final)³²⁴. Na szereg czynników, które wpływają na glebę takich jak nasłonecznienie, prędkość wiatru czy temperatura rolnik nie ma wpływu. Jednakże jest szereg działań które może podejmować mając na względzie dążenie do zahamowania utraty przez glebę jej cech. Wśród nich można wymienić dbanie o okrywę roślinną czy zmianowanie.

Tabela 6.7. Prowadzenie wybranych praktyk w gospodarstwie

Wybrane praktyki	Ogółem			Gospodarstwa z gmin					
				przyrodniczo cennych			porównawczych		
	tak, zawsze	tak, czasem	nie	tak, zawsze	tak, czasem	nie	tak, zawsze	tak, czasem	nie
co najmniej raz w roku, przed końcem lipca, okrywa roślinna na łąkach jest koszona i usuwana	59,3	36,6	4,1	61,3	35,5	3,2	53,3	40,0	6,7
co najmniej raz w roku, przed końcem lipca, na pastwiskach wypasane są zwierzęta lub okrywa roślinna jest koszona i usuwana	54,3	35,2	10,5	58,2	34,2	7,6	42,3	38,5	19,2
grunty orne są czasem częściowo wypalane	0,8	8,6	90,6	0,7	11,1	87,9	0	0	100

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Działaniem negatywnie skutkującym na glebę jest wypalanie łąk czy ściernisk. Wypalanie roślinności czy to na użytkach, łąkach czy też pasach przydrożnych przynosi negatywne skutki samej glebie, jak również dochodzi do zanieczyszczenia środowiska atmosferycznego, także powoduje ginięcie zwierząt oraz może dochodzić do niszczenia siedlisk. Realizując działania ukierunkowane na dbałość o gleby zaobserwować można, iż zdecydowana większość rolników nie wypala gruntów ornych. Jedynie 9,2% rolników wskazało, iż realizują tę praktykę. W przypadku gospodarstw z gmin porównawczych ani jeden rolnik, nie wskazał, że podejmuje tego typu działania.

Kolejnym ważnym działaniem mającym na celu ochronę gleb jest dbanie o użytki zielone. Wśród producentów rolnych biorących udział w badaniu ok 90% wskazało, iż co najmniej raz w roku (końcem lipca) usuwa lub kosi okrywę roślinną na łąkach.

³²⁴ J. Lipiec, J. Rejman 2014: Fizyczna degradacja gleb i jej przeciwdziałanie [w:] Agrofizyka-procesy, właściwości, metody, J. Gliński, J. Horabik, J. Lipiec, C. Sławiński (red.), Instytut Agrofizyki im. Bohdana Dobrzańskiego PAN w Lublinie, Lublin, s. 32

Działania takiego nie podejmuje 3,2% rolników z gmin przyrodniczo cennych i 6,7% z gmin porównawczych.

Tabela 6.8. Gospodarstwa rolne realizujące wyszczególnione działania na gruntach ornym

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa z gmin	
		przyrodniczo cennych	porównawczych
rosną pojedyncze drzewa/krzewy	41,5	45,8	29,3
rosną drzewa/ krzewy w większych skupiskach	41,1	44,4	31,7
rośnie plantacja drzew, np. choinek, drzew na cele rzemieślnicze lub na biomasę	3,8	3,4	4,9

Źródło: opracowanie A. Siedlecka na podstawie wyników badań.

Jedną z form dbania również o glebę jest zalesianie i zakrzewianie. Zarówno sadzenie pojedynczych drzew jak też krzewów na gruntach ornym było wskazywane częściej przez producentów z gmin przyrodniczo cennych (około 45% rolników). W gospodarstwach prowadzonych na terenie gmin o niższych walorach środowiskowych 29,3% respondentów wskazało, iż na gruntach ornym rosną pojedyncze drzewa lub krzewy. Nieznacznie więcej (31,7%) wskazało, iż rosną drzewa lub krzewy w większych skupiskach. Prowadzenie plantacji drzew, choinek czy też na cele rzemieślnicze lub biomasę realizowane było w bardzo małej grupie gospodarstw – jedynie 3,8%.

Metodami przeciwdziałania erozji gleb oraz poprawiającymi ich strukturę jest stosowanie płodozmianu oraz zmianowania. Blisko 90% kierowników gospodarstw rolnych wskazało, iż forma ta wykorzystywana jest w ich gospodarstwie. W gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych wielkość ta była nieznacznie niższa i kształtowała się na poziomie 88% (gminy porównawcze 92,7%).

Jednakże 13,7% producentów rolnych z gmin o wyższych walorach przyrodniczych i 15% z gmin porównawczych stwierdziło, iż zdarza się, że jeden gatunek roślin uprawiany jest dłużej niż 3 lata.

Ważnym aspektem w kwestii dbania o glebę, a zarazem wody, są odpowiednio prowadzone działania w zakresie wykorzystania środków ochrony roślin.

W gospodarstwach rolnych prowadzących działalność na obszarze badanych gmin 20% rolników zadeklarowało stosowanie nawozów mineralno/chemicznych. W gospodarstwach z gmin o podwyższonych walorach środowiskowych odsetek ten był nieznacznie wyższy. Stosowanie wapna nawozowego wskazało 58% rolników z gmin przyrodniczo cennych i 64% z gmin porównawczych. Poza chemicznymi środkami ochrony roślin, rolnicy wykorzystują również nawozy naturalne i organiczne. Ponad 70% kierowników gospodarstw rolnych wskazało na wykorzystywanie tej formy użyźniania gleb (70% gospodarstwa z gmin przyrodniczo cennych; 78% z gmin porównawczych). Wykorzystanie nawozów naturalnych ma miejsce głównie w okresie 1 marca – 30 listopada. Jednakże zdarzają się również przypad-

ki stosowania ich w okresie zimowym, w sytuacji gdy zbiorniki na nie są przepelnione (12,8% respondentów). Wśród badanych gospodarstw problemy w zakresie stosowania nawozów deklarowały gospodarstwa z gmin przyrodniczo cennych. Wiązały się one zarówno z kwestiami ekonomicznymi jak także i środowiskowymi. Aspekt finansowy ukierunkowany był na wysokie koszty ponoszone na ich zakup, natomiast kolejna grupa problemów to problemy związane z bliskością zbiorników wodnych, faktem prowadzenia działalności na obszarach chronionych, przez co stosowanie ŚOR jest utrudnione.

Ważnym aspektem stosowania ŚOR jest doświadczanie w tym zakresie oraz stosowanie ich w odpowiednich okresach.

Realizując produkcję rolniczą prowadzący gospodarstwa zobligowani są do dbania o powietrze i atmosferę. W produkcji rolniczej wpływ na ten zasób mają substancje odorowe, które mogą wydzielać się z obornika, gnojówki czy też gnojowicy. Wśród gospodarstw rolnych biorących udział w badaniu 43% podmiotów przechowuje substancje odorowe. Zdecydowana większość producentów rolnych wskazała, iż przechowuje obornik na pryzmach połowych (52,3%). Inną formą było wykorzystywanie w celu przechowywania pomieszczeń inwentarskich (23,3%) oraz bezpośrednio na polu w glebie (10%). Analizując formę przechowywania obornika z uwzględnieniem rodzaju gminy, w której prowadzona jest produkcja rolnicza, można zaobserwować iż w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych zdecydowana większość rolników wykorzystuje uszczelnione pryzmy polowe (58,3%), zaś w gospodarstwach z gmin porównawczych najczęściej wykorzystywane są inne miejsca. W przypadku przechowywania gnojówki i gnojowicy 41% producentów wykorzystuje płytę obornika określoną jako szczelną i nieprzepuszczalną, 26% przechowywało gnojówkę i gnojowicę pod zadaszeniem.

Pomimo tego, iż nie wszyscy kierownicy gospodarstw rolnych wskazywali na stosowanie zasad zwykłej dobrej praktyki rolniczej czy też kodeksu dobrej praktyki rolniczej ponad 95% producentów rolnych było zdania, iż działalność rolnicza prowadzona w ich gospodarstwie rolnym nie wpływa w sposób drastyczny na środowisko przyrodnicze i można je uznać za przyjazne środowisku. Opinię taką wyrazili zarówno prowadzący działalność na obszarach o podwyższonych walorach środowiskowych, jak też prowadzący działalność w gminach porównawczych. W opinii respondentów świadomość tego, że gospodarstwo jest przyjazne środowisku wynika w głównej mierze z samego faktu prowadzenia produkcji ekologicznej, stosowania się do zasad ochrony środowiska, stosowania naturalnych nawozów lub też ograniczania stosowania ŚOR, segregacji odpadów, oszczędnego zużycia wody i energii i innych.

Wydaje się, iż jest jeszcze wiele do zrobienia w zakresie budowania świadomości ekologicznej, czy też zwrócenia uwagi na potrzebę przestrzegania zasad związanych z prowadzoną działalnością rolniczą poprzez wskazywanie jak działalność rolnicza wpływa na środowisko przyrodnicze. Szczególnie taka potrzeba budowania świadomości uwidacznia się, gdy dokonamy analizy zainteresowania rolników podnoszeniem swojej wiedzy. Jedynie niewiele ponad 24% kierowników gospodarstw lub też członków ich gospodarstwa uczestniczyło w szkoleniach dotyczących ochrony środowiska, wpływu działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze. Zainte-

resowanie tego rodzaju szkoleniami wykazało jedynie 28% respondentów. Wskazuje to na bardzo małe potrzeby ze strony rolników w zakresie poszerzania wiedzy o problemach środowiskowych. Może to wynikać z pewnego rodzaju zniechęcania rolników, którzy niejednokrotnie wskazywali na duże problemy związane z przepisami, ich niejasnością, szybki zmianami czy też samą potrzebą ich przestrzegania.

6.4. Zarządzanie środowiskowe realizowane przez urzędy gmin i Zakłady Usług Komunalnych

Narzędziem realizacji polityki ekologicznej przez władze samorządowe jest wdrażanie zarządzania środowiskowego w urzędach gmin. Według M. Niedek na zarządzanie środowiskowe gminą składają się „zasoby wiedzy, umiejętności i techniki zarządzania, które zapewniają rozwój produkcji i usług i przyczyniają się do poprawy jakości życia mieszkańców, przy minimalnym obciążeniu środowiska przyrodniczego. Zarządzanie owo jest zintegrowane z ogólnym systemem administrowania gminą i obejmuje nie tylko wąsko pojętą ochronę środowiska, ale jego racjonalne kształtowanie i zrównoważone korzystanie z jego zasobów”³²⁵. Można przyjąć, że P. Szewczyk i K. Midor, że zarządzanie środowiskowe w urzędzie gminy obejmuje następujące działania³²⁶:

- utworzenie w strukturze organizacyjnej urzędu gminy komórki (wydziału, referatu) do spraw ochrony środowiska i zatrudnienie w niej osób o odpowiednich kwalifikacjach zawodowych (np. o wykształceniu przyrodniczym);
- podnoszenie kwalifikacji gminnej kadry przez kierowanie jej na studia podyplomowe i inne kursy dotyczące szeroko pojętej ochrony środowiska;
- wprowadzenie systemu zarządzania środowiskowego według ISO 14001 lub/i EMAS;
- zarządzanie informacją ekologiczną (pozyskiwanie, przetwarzanie, udostępnianie), w tym tworzenie bazy danych na temat ilości jakości lokalnych zasobów środowiska przyrodniczego oraz ich stały monitoring, a także udostępnianie informacji o stanie środowiska mieszkańcom i wszystkim zainteresowanym;
- edukację ekologiczną mieszkańców gminy, współpraca ze szkołami w tym zakresie;
- realizację proekologicznych inwestycji komunalnych;
- pozyskiwanie funduszy na realizację zadań na rzecz ochrony środowiska zapisanych w opracowaniach planistycznych;
- podejmowanie współpracy międzygminnej w sferze ochrony środowiska (związki komunalne, porozumienia i stowarzyszenia gmin);
- uspołecznienie procesu planowania strategicznego w zakresie ochrony środowiska.

³²⁵ M. Niedek 2006: EMAS w gminie, Biuletyn Finanse Publiczne, nr 4.

³²⁶ P. Szewczyk, K. Midor 2007: Zrównoważony rozwój w gminach województwa śląskiego, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 83–87; K. Giordano 2005: Planowanie zrównoważonego rozwoju gminy w praktyce, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 20.

Działania te ukierunkowane są zatem na ochronę, racjonalne ekologicznie użytkowanie i kształtowanie środowiska naturalnego gminy.

6.4.1. Planowanie strategiczne rozwoju w badanych gminach

Planowanie zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju powinno obejmować tworzenie zestawu spójnych w swych zapisach dokumentów o charakterze zarówno obligatoryjnym, takich jak: opracowanie ekofizjograficzne, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, program ochrony środowiska, jak i fakultatywnych: strategii/planu rozwoju gminy³²⁷, inwentaryzacji przyrodniczej³²⁸.

Planowanie strategiczne rozwoju społeczno-gospodarczego w 28 badanych gminach przyrodniczo cennych realizowane było w oparciu o strategię rozwoju lokalnego, a w pozostałych (Łabunie i Rossosz) na podstawie planu rozwoju lokalnego. W dwóch gminach przyrodniczo cennych, w momencie przeprowadzania badania, tworzone były nowe strategie ze względu na dezaktualizację istniejących dokumentów. W trzech gminach z grupy przyrodniczo cennych – (Urszulin, Wilków, Kazimierz Dolny) opracowano strategię zrównoważonego rozwoju. We wszystkich badanych gminach porównawczych opracowana była strategia rozwoju lokalnego.

W zakresie planowania przestrzennego natomiast planowanie strategiczne prowadzone było w oparciu o plan przestrzennego zagospodarowania, który dla obszaru całej jednostki terytorialnej posiadało w momencie badania (2013 r.) 13 gmin przyrodniczo cennych i 8 porównawczych, w kolejnych 14 gminach przyrodniczo cennych, a 2 porównawczych plany sporządzone były tylko dla niektórych miejscowości. W 22 gminach przyrodniczo cennych, a 6 porównawczych opracowane było studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

W zakresie dokumentacji walorów i zasobów przyrodniczych w pięciu gminach przyrodniczo cennych opracowana była zarówno inwentaryzacja przyrodnicza jak i ekofizjografia gminy. W siedmiu z grupy przyrodniczo cennych opracowana była wyłącznie inwentaryzacja przyrodnicza, w czterech tylko ekofizjografia, a aż w 15 gminach nie opracowano ani inwentaryzacji przyrodniczej, ani (spełniającego po części jej funkcje informacyjne) opracowania ekofizjograficznego. W przypadku gmin porównawczych sytuacja przedstawiała się korzystniej – w ośmiu opracowano inwentaryzację przyrodniczą, a w dwóch pozostałych opracowanie ekofizjograficzne.

Na poziomie taktycznym planowanie strategiczne wspierane było przez programy ochrony środowiska – dokumenty obligatoryjne, które posiadały jednak nie wszystkie z badanych gmin – sporządzono je w 25 z 30 badanych gmin przyrodniczo cennych i w 6 z 10 gmin porównawczych. W 22 gminach przyrodniczo cennych i 9 porównawczych w momencie badania aktualne były jeszcze (perspektywa 2007–2013) plany gospodarki odpadami. Na poziomie operacyjnym gospodarka odpadami w gminach realizowana była w oparciu nowy dokument (zastępujący plan gospodarki odpadami w gminie) wprowadzony jako rozwiązanie znowelizowanej ustawy

³²⁷ Zalecane opracowanie strategii zrównoważonego rozwoju.

³²⁸ D. Guzał-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 269.

o utrzymaniu czystości i porządku³²⁹ – regulamin utrzymania porządku i czystości w gminie. W czasie przeprowadzania badań regulaminy opracowane były dla 28 z 30 badanych gmin przyrodniczo cennych i 9 z 10 gmin porównawczych (tabela 6.9).

Tabela 6.9. Podstawowe dokumenty planistyczne i programowe rozwoju gminy w ramach planowania zrównoważonego rozwoju

Rodzaj dokumentu	Gmina posiada dokument		Dokument jest w trakcie opracowania		Gmina nie posiada dokumentu	
	Gminy przyrodniczo cenne (30)	Gminy porównawcze (10)	Gminy przyrodniczo cenne (30)	Gminy porównawcze (10)	Gminy przyrodniczo cenne (30)	Gminy porównawcze (10)
Strategia rozwoju gminy/Plan rozwoju lokalnego/Strategia ZR gminy	28	10	2	-	-	-
Regulamin utrzymania porządku i czystości w gminie	28	9	-	-	2	1
Program ochrony środowiska	25	6	-	-	5	4
Plan gospodarki odpadami	22	9	-	-	8	1
Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego	22	6	1	-	7	4
Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla wybranych miejscowości/obszarów gminy	14	2	1	-	15	8
Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego całej gminy	13	8	2	-	15	2
Inwentaryzacja przyrodnicza	12	8	-	-	18	2
Opracowanie ekofizjograficzne	9	2	-	-	21	8

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

³²⁹ Powinny być sporządzone do 30.06.2013 r. i podporządkowane zapisom wojewódzkiego Planu Gospodarki Odpadami.

Podstawowym dokumentem ukierunkującym rozwój społeczno-gospodarczy badanych gmin była strategia rozwoju gminy. Jednym z głównych czynników warunkujących jakość dokumentu oraz jego przydatność jako narzędzia zarządzania rozwojem jest uspołecznienie dokumentu na etapie jego przygotowania. Przejawem uspołecznienia jest stworzenie zespołu autorskiego składającego się z przedstawicieli społeczności lokalnej³³⁰. Szczegółowe informacje na temat autorów strategii rozwoju opracowanych w badanych gminach przedstawiono w tabeli 6.10.

Tabela 6.10. Podmioty uczestniczące w opracowaniu strategii rozwoju/zrównoważonego rozwoju gminy

Podmioty uczestniczące w opracowaniu strategii	Liczba wskazań	% wskazań
Wójt/burmistrz i pracownicy urzędu gminy	28	100
Rada gminy	28	100
Reprezentanci środowiska lokalnego (liderzy i lokalne podmioty)	24	85,7
Ekspertsi krajowi reprezentujący instytucje (np. fundacje, agencje rozwoju)	4	14,3
Ekspertsi krajowi reprezentujący prywatne firmy doradcze	4	14,3
Szkoły wyższe	1	3,6
Ekspertsi zagraniczni	-	-

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Jako autorów wszystkich analizowanych dokumentów strategii wskazano przedstawicieli samorządu i pracowników urzędu. Udział reprezentantów środowiska lokalnego w tworzeniu dokumentów wskazano w 24 gminach, a więc w większości badanych gmin uspołecznienie procesu planowania strategicznego nastąpiło już na etapie opracowywania strategii. Negatywne natomiast należy ocenić niewielki udział ekspercki (choćby w postaci koordynatora prac) w przygotowaniu strategii rozwoju badanych gmin. Ekspertsi krajowi reprezentujący różnego rodzaju instytucje (w tym uczelnie) byli współautorami tylko pięciu strategii gmin przyrodniczo cennych i trzech gmin porównawczych. Udział tej grupy ekspertów był czynnikiem korzystnie warunkującym jakość dokumentów planistycznych. Reprezentanci prywatnych firm doradczych byli współautorami czterech strategii rozwoju gmin przyrodniczo cennych i jednej w przypadku gmin porównawczych. W badanych gminach nie wskazano natomiast zaangażowania ekspertów zagranicznych w proces opracowywania strategii. Niewielkie zainteresowanie władz samorządowych zaangażowaniem ekspertów zewnętrznych mogło wynikać, z potrzeby ograniczania kosztów opracowania strategii. We wszystkich badanych gminach środki na finansowanie opracowania strategii pochodziły z budżetu lokalnego.

W gminach przyrodniczo cennych najczęściej (w przypadku 18 dokumentów) w grupie autorów wskazano pracowników administracji publicznej, władze samorządowe oraz reprezentantów środowiska lokalnego. Tworzenie tego rodzaju ze-

³³⁰ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 270.

społów autorskich niewątpliwie pozytywnie warunkuje uspołecznienie strategii, synergię wiedzy lokalnej oraz rozpoznanie wewnętrznych determinant i problemów rozwoju, ale zdecydowanie niekorzystnie wpływa na możliwość rozpoznania uwarunkowań zewnętrznych rozwoju oraz samą jakość warsztatu planistycznego. W czterech gminach przedstawiciele władzy i pracownicy urzędu byli wyłącznymi autorami strategii, co niekorzystnie wpływa na możliwość rozpoznania uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych rozwoju, a brak partycypacji społeczności lokalnej przekłada się na niski stopień akceptowalności ustaleń strategicznych przez mieszkańców. W przypadku dokumentów opracowanych dla gmin porównawczych sytuacja kształtowała się jeszcze bardziej niekorzystnie w aspekcie analizy stopnia uspołecznienia strategii. Aż w 6 gminach wyłącznymi autorami były władze samorządowe i pracownicy rządu i w żadnym z urzędów do współpracy nie zaangażowano przedstawicieli społeczności lokalnej.

6.4.2. Przygotowanie organizacyjne

Stworzenie odpowiednich warunków organizacyjnych urzędu gminy i zakładów usług komunalnych³³¹, w tym zapewnienie obsady kadry o odpowiednich kwalifikacjach zawodowych jest wstępnym warunkiem do usprawnienia i poprawy skuteczności zarządzania środowiskowego. Tymczasem tylko w 8 urzędach³³² gmin przyrodniczo cennych powołane było stanowisko inspektora do spraw ochrony środowiska, a aż w 22 gminach badanych urzędach problematyką środowiskową zajmowała się osoba wykonująca także inne zadania. W gminach porównawczych samodzielne stanowisko ds. ochrony środowiska utworzone było w 7 z 10 badanych urzędów, a więc sytuacja w tej kwestii kształtowała się korzystniej niż w gminach przyrodniczo cennych, ale podobnie jak w przypadku gmin przyrodniczo cennych w większości badanych urzędów gmin porównawczych (6) problematyką środowiskową zajmowała się osoba łącząca różne obszary kompetencji – realizująca także inne zadania.

W badanych urzędach gmin niekorzystnie przedstawiała się także liczebność kadr zajmujących się ochroną środowiska – w 13 urzędach gmin przyrodniczo cennych i odpowiednio w 6 cennych obowiązek ten pełniła tylko jedna osoba.

Tylko w dwudziestu urzędach gmin przyrodniczo cennych (8 urzędach gmin porównawczych), a w dziewięciu Zakładach Usług komunalnych (ZUK) osoby odpowiedzialne za sprawy ochrony środowiska legitymowały się wykształceniem przyrodniczym (w piętnastu urzędach gmin zatrudniony był tylko jeden pracownik, w pozostałych pięciu dwóch³³³, w ZUK-ach w zależności od skali zatrudnienia liczba pracowników z wykształceniem przyrodniczym kształtowała się w przedziale 1–10). W kontekście specyfiki gmin przyrodniczo cennych o szczególnych walorach

³³¹ Funkcjonujących jako jednostki organizacyjne urzędów lub odrębne przedsiębiorstwa.

³³² Nie wykazano przy tym występowania istotnie statystycznego związku między liczebnością kadr urzędu gminy a powołaniem stanowiska inspektora ds. środowiska (stanowiska te były powoływane w gminach o bardzo zróżnicowanym potencjale kadrowym).

³³³ Podobna skala zatrudnienia 1–2 pracowników miała miejsce w przypadku gmin porównawczych.

przyrodniczych, podlegających ochronie prawnej powyższą sytuację należy uznać za utrudniającą sprawną realizację działań z zakresu zarządzania środowiskowego.

Za pozytywną należy natomiast uznać aktywność urzędników w podnoszeniu swoich kwalifikacji. Uczestnictwo pracowników urzędu w kursach, szkoleniach lub studiach podyplomowych dotyczących ochrony środowiska wskazano w 28 urzędach gmin i 10 ZUK, a z tematyki funkcjonowania obszarów Natura 2000 w 22 urzędach gmin i 4 ZUK. Wójtowie i burmistrzowie oraz prezesi ZUK mniej aktywnie niż pozostali pracownicy podnosili swoją wiedzę i kompetencję w tym zakresie. Doksztalanie kadry kierowniczej w zakresie ochrony środowiska wskazano w 18 urzędach gmin i 8 ZUK, a w 16 urzędach gmin i 5 ZUK z tematyki funkcjonowania obszarów Natura 2000. Podobnie aktywność urzędników w podnoszeniu kwalifikacji z zakresu ochrony środowiska i funkcjonowania obszarów chronionych kształtowała się w gminach porównawczych.

Wyjazdy studyjne związane z kwestiami ochrony środowiska odbyło 9 wójtów i burmistrzów oraz 5 prezesów ZUK w gminach przyrodniczo cennych³³⁴. W dwóch przypadkach był to wyjazd zarówno krajowy, jak i zagraniczny. Celem wyjazdów było zdobycie wiedzy i doświadczenia w zakresie gospodarki odpadami, funkcjonowania międzygminnego systemu kanalizacji, alternatywnych źródeł pozyskiwania energii, wdrażania i funkcjonowania obszarów Natura 2000 oraz możliwości wykorzystania warunków przyrodniczych do produkcji zdrowej żywności. Aktywność władz w tym obszarze poszerzania wiedzy, a tym samym podnoszenia świadomości ekologicznej nie była zatem optymalna. Niezwykle ważne wydaje się rozwijanie tej aktywności i promowanie wyjazdów studyjnych, np.: w ramach współpracy z gminami partnerskimi krajowymi czy zagranicznymi.

Przejawem osiągnięcia przez gminę zaawansowanego etapu wdrażania zarządzania środowiskowego jest certyfikacja³³⁵. Systemy zarządzania środowiskowego stanowią dobrowolne zobowiązanie firm i instytucji do podejmowania konkretnych działań technicznych i organizacyjnych w celu zmniejszenia stopnia ich oddziaływania na środowisko. W „Polityce ekologicznej państwa w latach 2009–2012 z perspektywą do 2016 roku” jako cel średniookresowy wskazuje się jak najszerze przystępowanie firm i instytucji do systemu EMAS. Kierunkiem działań państwa w okresie 2009–2012 ma być stworzenie mechanizmów stymulujących przystępowanie instytucji do systemu zarządzania środowiskowego EMAS czy normy ISO 14001³³⁶, w tym ograniczenie kosztów wdrażania, przy podniesieniu prestiżu insty-

³³⁴ W przypadku gmin porównawczych wójtowie 2 gmin i prezes 1 ZUK.

³³⁵ M. Zwolińska-Ligaj 2011: Rola samorządów..., dz. cyt., s. 166.

³³⁶ System ISO 14000 obejmuje i reguluje cały obszar działalności i zarządzania organizacją w stosunku do środowiska, w tym planowanie, organizowanie, monitorowanie i kontrole, również odpadami. Korzyści wynikające z wdrażania norm ISO 14000 związane są z obniżką kosztów wynikającą z racjonalnej gospodarki surowcami, energią czy zagospodarowaniem odpadów. Istotne też są tzw. korzyści niewymierne związane z poprawą wizerunku. Za M. Sadowy 2011: Gospodarka komunalna. [w:] Gospodarka i finanse samorządu terytorialnego, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa s. 375; Obecnie najbardziej wiarygodnym systemem zarządzania środowiskowego jest system EMAS. EMAS w swoich wymaganiach systemowych opiera się na normie ISO 14001, rozszerza on jednak wymagania o cztery elementy: wykazywanie ciągłej poprawy działalności pro środowiskowej organizacji; wykazywanie pełnej zgodności z unijnymi i krajowymi przepisami prawa ochrony środowiska obowiązującymi organizację; informowanie (za pomocą deklaracji środowiskowej) opinii

tucji publicznej posiadającej certyfikat oraz ograniczenie, uproszczenie trybu kontroli takich instytucji³³⁷.

W żadnym z badanych urzędów gmin oraz ZUK nie wdrożono jednakże, ani nie planowano wdrożenia systemu według norm ISO 14001 lub/i EMAS, jako uzasadnienie podając zbyt wysokie koszty wdrażania przy ograniczeniach finansowo-kadrowych. W żadnym z badanych urzędów nie podjęto także proekologicznych usprawnień organizacyjnych. Analizie poddano zatem przyczyny braku aktywności w tym obszarze.

Wśród głównych barier wprowadzania proekologicznych usprawnień organizacyjnych w badanych urzędach gmin przyrodniczo cennych wskazywano niski poziom wsparcia (w tym finansowego) ze strony władz centralnych i wojewódzkich w zakresie realizacji polityki pro środowiskowej oraz niską zdolność do finansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych budżetu (24 wskazania). Często wskazywanymi problemami były ponadto: niski poziom kooperacji samorządów gminnych województwa lubelskiego w zakresie tworzenia wspólnych programów rozwiązywania problemów środowiskowych – 16 wskazań, ograniczony dostęp do zewnętrznych źródeł finansowania działalności proekologicznej – 14 wskazań oraz trudności w zdobyciu certyfikacji EMAS/ISO itp. – 12 wskazań. Problemu nie stanowiła raczej niska świadomość ekologiczna pracowników urzędu (tylko 2 wskazania) natomiast dostrzegalną (12 wskazań) barierą była niska świadomość ekologiczna mieszkańców, utrudniająca sprawną realizację polityki ekologicznej w gminie, np.: w zakresie utrzymania czystości i porządku, sprawnej realizacji gospodarki odpadami.

6.4.3. Zarządzanie informacją ekologiczną i edukacja ekologiczna

Do podstawowych zadań gminy z zakresu zarządzania środowiskowego należy pozyskiwanie i publiczne udostępnianie informacji ekologicznej. Zapewnienie dostępu do informacji o środowisku i jego ochronie oraz o działaniach instytucji publicznych w tej dziedzinie jest istotnym warunkiem kształtowania świadomości ekologicznej i pobudzania aktywności społeczeństwa w działaniach na rzecz ochrony środowiska³³⁸. W „Polityce ekologicznej państwa...”, podkreślono potrzeby m.in. doskonalenia metod udostępniania informacji o środowisku i jego ochronie przez wszystkie instytucje publiczne oraz szkolenia pracowników instytucji publicznych w zakresie przepisów o dostępie społeczeństwa do informacji o środowisku³³⁹.

publicznej i zainteresowanych stron (klientów i społeczności lokalnej) o wpływie na środowisko organizacji, jej produktów i usług oraz o działaniach podejmowanych przez nią w celu minimalizowania negatywnych oddziaływań środowiskowych; włączenie pracowników w proces poprawy efektów działalności środowiskowej organizacji za: www.mos.gov.pl dostęp z dnia 1.02.2015.

³³⁷ Polityka ekologiczna państwa w latach 2009–2012 z perspektywą do 2016 roku, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2008, s. 17–18.

³³⁸ M. Zwolińska-Ligaj 2011, Rola samorządów..., dz. cyt., s. 166

³³⁹ Polityka ekologiczna państwa..., dz. cyt., s. 18–19.

Tabela 6.11. Działania urzędów gmin dotyczące pozyskiwania, przetwarzania i udostępniania informacji ekologicznej

Działania:	Liczba wskazań	
	Gminy przyrodniczo cenne (ogółem 30)	Gminy porównawcze (ogółem 10)
wypełnianie zobowiązań prawnych w zakresie dostępu do informacji ekologicznej (zamieszczanie informacji na stronie BIP)	29	7
sporządzanie publicznie dostępnego wykazu danych o dokumentach zawierających informacje o środowisku i jego ochronie	15	6
sporządzanie inwentaryzacji przyrodniczej	13	8
pozyskiwanie informacji o dyspozycyjnych zasobach gospodarczych, w tym przyrodniczych na terenie gminy, także dla promocji walorów gminy	12	3
pozyskiwanie informacji o zagrożeniach ekologicznych i potencjalnych źródłach konfliktów społecznych na tle ekologicznym	11	1
aktualizacja informacji ekologicznej na potrzeby zarządzania	10	3
sporządzanie opracowania ekofizjograficznego	9	2
budowa bazy danych o stanie poszczególnych elementów środowiska	4	4

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Wśród najczęściej realizowanych zarówno w gminach przyrodniczo cennych, jak i porównawczych działań dotyczących pozyskiwania, przetwarzania i udostępniania informacji ekologicznej wskazano wypełnianie zobowiązań prawnych w zakresie dostępu do informacji – zamieszczanie informacji na stronie internetowej BIP oraz sporządzanie publicznie dostępnego wykazu danych o dokumentach zawierających informacje o środowisku i jego ochronie. Sporadycznie opracowywano natomiast bazy danych o stanie środowiska.

W badanych gminach zasoby środowiskowe zostały zwaloryzowane w takich dokumentach, jak: opracowanie ekofizjograficzne – w dziewięciu gminach przyrodniczo cennych i dwóch porównawczych, czy monografia przyrodnicza – w 13 gminach przyrodniczo cennych i ośmiu porównawczych. Tylko w czterech urzędach (zarówno w gminach przyrodniczo cennych, jak i porównawczych) sporządzono bazę danych o stanie poszczególnych elementów środowiska. Rzadko także, aktualizowano informacje ekologiczne na potrzeby zarządzania. Aktywność badanych urzędów w obszarze gospodarowania informacją ekologiczną należy zatem uznać za niedostateczną.

Źródłami pozyskiwania przez urzędy gmin przyrodniczo cennych³⁴⁰ i ZUK informacji o środowisku naturalnym były głównie: Ministerstwo Środowiska – 25 wska-

³⁴⁰ Podobne preferencje w tym obszarze wskazywane były w gminach porównawczych.

zań w urzędach gmin i 14 w ZUK, zarządcy obszarów chronionych – 20 wskazań w urzędach gmin i 8 w ZUK, a rzadziej instytucje naukowo-badawcze – 15 wskazań w urzędach gmin i 8 w ZUK oraz proekologiczne organizacje pozarządowe – 12 wskazań w urzędach gmin i 1 w ZUK. Do najczęściej (ponad 50% wskazań) wykorzystywanych przez urzędy gmin i ZUK sposobów i narzędzi udostępniania informacji ekologicznej należała, jak już podano, strona BIP i tablica ogłoszeń oraz strona internetowa urzędu gminy, sporadycznie wskazywano inne formy np.: spotkania z mieszkańcami, pośrednictwo radnych, sołtysów, sesje rady gminy.

Rozwój szkolnej i pozaszkolnej edukacji ekologicznej oraz współpraca z innymi podmiotami i instytucjami w zakresie upowszechniania proekologicznych postaw mieszkańców to kolejny obszar kompetencyjny władz lokalnych w zakresie zarządzania środowiskowego. Edukacja ekologiczna jest podstawowym warunkiem zwiększenia udziału społeczeństwa w działaniach na rzecz ochrony środowiska³⁴¹.

Zaangażowanie urzędu w prowadzenie edukacji ekologicznej wskazano we 24 gminach przyrodniczo cennych i 9 gminach porównawczych, w pozostałych przypadkach podano, że działania takie realizują jednostki organizacyjne – głównie zespoły szkół oraz instytucje kultury.

³⁴¹ Polityka ekologiczna państwa..., dz. cyt., s. 46.

Tabela 6.12. Działania urzędów gmin z zakresu edukacji ekologicznej

Działania	Liczba wskazań	
	Gminy przyrodniczo cenne (ogółem 30)	Gminy porównawcze (ogółem 10)
organizacja konkursów, akcji np. „Sprzątanie Świata”, festynów, imprez, itp.	23	8
prowadzenie akcji informacyjno-edukacyjnych dla społeczności lokalnej, np. w zakresie zagospodarowania odpadów, zmiany nośnika energii, wykorzystania energii odnawialnej (OZE)	22	7
podnoszenie kwalifikacji pracowników gminy poprzez uczestnictwo w szkoleniach, konferencjach i seminariach poświęconych zagadnieniom ekologii i ochrony środowiska	22	7
przygotowywanie materiałów informacyjno-edukacyjnych, np. dot. zbiórki i selekcji odpadów	20	7
informowanie o specyfice funkcjonowania sieci Natura 2000	18	3
organizacja zebrań wiejskich, spotkań, wykładów dotyczących problemów środowiskowych dla społeczności lokalnej i młodzieży	17	8
działania edukacyjne w placówkach oświatowych np.: organizowanie wycieczek, spotkań, konkursów itp.	17	5
prowadzenie działań mających na celu zachęcenie rolników do udziału w programie rolno środowiskowym	14	5
organizacja wykładów i szkoleń dotyczących zagadnień środowiskowych dla radnych i sołtysów	13	6
prowadzenie działań mających na celu propagowanie wśród rolników Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej	13	6
promocja działań w zakresie ochrony środowiska w gminie w środkach masowego przekazu	13	3
popieranie uczestnictwa podmiotów zlokalizowanych na terenie gminy w różnego rodzaju konkursach np.: „Przyjaźni środowisku”	11	2
uruchomienie lokalnej strony internetowej o tematyce proekologicznej	2	1

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

Najczęściej pracownicy urzędów podejmowali, we współpracy z placówkami oświatowymi, działania podnoszące świadomość ekologiczną społeczności lokalnej, takie jak np: organizacja festynów i konkursów o tematyce ekologicznej, czy akcji „Sprzątanie świata”. Aktywnie uczestniczono w szkoleniach, konferencjach lub seminariach poświęconych zagadnieniom ekologii i ochrony środowiska. W gminach porównawczych relatywnie częściej niż przyrodniczo cennych podejmowano takie istotne formy przekazu informacji jak: organizacja zebrań wiejskich, spotkań, wy-

kładów dotyczących problemów środowiskowych dla społeczności lokalnej i młodzieży. Relatywnie mało popularne zarówno w gminach przyrodniczo cennych, jak i porównawczych było natomiast uczestnictwo w różnego rodzaju konkursach, czy uruchomienie lokalnej strony internetowej o tematyce proekologicznej.

Informacje na temat partnerów badanych urzędów gmin w realizacji działań z zakresu edukacji ekologicznej przedstawiono w tabeli 6.13.

Tabela 6.13. Główni partnerzy urzędów gmin w realizacji działań z zakresu edukacji ekologicznej

Partnerzy	Liczba wskazań	
	Gminy przyrodniczo cenne (ogółem 30)	Gminy porównawcze (ogółem 10)
nauczyciele szkół i przedszkoli	26	9
Nadleśnictwa	22	8
OSP	20	7
Domy Kultury	20	7
zarządy parków narodowych i krajobrazowych	19	4
pracownicy służb komunalnych	18	9
grupy młodzieży, mieszkańców	17	8
organizacje pozarządowe	12	4
Kościół	9	3
lokalni przedsiębiorcy	8	5
pozostali	2	-

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań.

W realizacji większości wymienionych działań z zakresu edukacji ekologicznej partnerami urzędów gmin przyrodniczo cennych i porównawczych byli głównie nauczyciele szkół i przedszkoli, przedstawiciele nadleśnictw oraz pracownicy domów kultury. Urzędy gmin porównawczych relatywnie częściej niż gmin przyrodniczo cennych podejmowały współpracę w tym obszarze ze społecznością lokalną, lokalnymi przedsiębiorcami oraz pracownikami służb komunalnych. W grupie wskazań pozostałych partnerów w dwóch urzędach gmin przyrodniczo cennych podano ODR-y.

Analiza aktywności badanych urzędów gmin w zakresie edukacji ekologicznej pozwala zatem stwierdzić, że urzędy gmin przyrodniczo cennych w niedostatecznym stopniu podejmują współpracę zwłaszcza ze społecznością lokalną.

6.4.4. Proekologiczne inwestycje komunalne i gospodarka odpadami

Realizacja proekologicznych inwestycji komunalnych to kolejny obszar aktywności samorządu gminy w ramach zarządzania środowiskowego. Istotne znaczenie dla ilościowego wzrostu i jakościowej poprawy infrastruktury służącej ochronie

środowiska, zwłaszcza wobec niskiej zasobności budżetów gminnych, mają umiejętności urzędników z zakresu pozyskiwania funduszy i dokonywania montażu finansowego oraz podejmowanie współpracy z innymi gminami w realizacji tych zadań³⁴².

W badanych gminach zarówno przyrodniczo cennych, jak i porównawczych inwestycje proekologiczne znajdują się często na wstępnym etapie realizacji polegającym na zapewnieniu dostępu mieszkańców do podstawowych mediów, gdyż wśród najczęściej, chociaż nie powszechnie, wskazywanych przedsięwzięć znalazły się rozbudowa sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. Przy finansowaniu tego rodzaju inwestycji dość często wykorzystywano równocześnie co najmniej trzy różne źródła (6 i 8 wskazań), podczas gdy w przypadku pozostałych inwestycji taki montaż finansowy stosowano sporadycznie (pojedyncze wskazania). Szczegółowe informacje zawarto w tabeli 6.14.

³⁴² M. Zwolińska-Ligaj 2011: Rola samorządów..., dz. cyt. s. 169.

Tabela 6.14. Komunalne inwestycje proekologiczne zrealizowane w badanych gminach w okresie 2007–2013 ze wskazaniem zewnętrznych źródeł ich finansowania

Rodzaj inwestycji	Liczba gmin, których zrealizowano inwestycję		Główne zewnętrzne źródła finansowania (liczba przypadków wskazania źródła)	Liczba gmin, w których inwestycję zrealizowano w oparciu o montaż finansowy (przynajmniej 3 źródła finansowania)
	Gminy przyrodniczo cenne (ogółem 30)	Gminy porównawcze (ogółem 10)		
rozbudowa sieci wodociągowej	19	8	PROW, RPO, środki ludności	6
rozbudowa sieci kanalizacyjnej	18	6	PROW, RPO, WFOŚiGW	8*
budowa/modernizacja gminnej oczyszczalni ścieków	11	4	RPO, PROW, WFOŚiGW	1
inwestycje modernizacyjne służące oszczędności energii	11	2	RPO, ZPORR	-
zakup kontenerów na odpady	10	3	WFOŚiGW, środki ludności	-
inwestycje związane z wykorzystaniem odnawialnych źródeł energii	9	2	RPO, PROW	-
inwestycje w przydomowe oczyszczalnie ścieków	8	1	RPO, środki ludności	1
budowa/rozbudowa wysypiska śmieci	4	1	Szwajcarsko-Polski Fundusz Współpracy	1
budowa/rozbudowa sieci gazociągowej	3	-	środki ludności	-
budowa instalacji do recyklingu odpadów komunalnych i niebezpiecznych	1	-	RPO, WFOŚiGW, NFOŚiGW	1
inwestycje w urządzenia do kompostowania odpadów komunalnych	1	-	RPO	-

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie wyników badań; * jeden przypadek montażu finansowego w gminie porównawczej.

W przypadku badanych gmin wyposażenie w podstawowe elementy infrastruktury jest często niezadowalające, czego przyczyną tkwi w niedostatku środków finansowych. Mimo tego podjęto zwłaszcza w gminach przyrodniczo cennych pewne starania o wdrożenie zaawansowanych technologii, służących ochronie środowiska, związanych z wykorzystaniem odnawialnych źródeł energii, czy projekty moderni-

zacyjne służące jej oszczędności (przykłady gmin miejsko-wiejskich: Zwierzyniec, Krasnobród i Janów Lubelski, Józefów oraz gmin wiejskich Rossosz i Kraśniczyn, Janowiec, Włodawa, Sosnowica). Należy jednak zaznaczyć, że na tle badanej zbiorowości trzy pierwsze gminy wyróżnia ich status – są to gminy miejsko-wiejskie, a zatem mają większe możliwości finansowe w zakresie generowania wkładu własnego przy aplikowaniu o dofinansowanie inwestycji³⁴³. Gmina Rossosz inwestycję zrealizowała w partnerstwie międzygminnym w projekcie „Czysta energia w Dolinie Zielawy” finansowanym z RPO województwa lubelskiego na lata 2007–2013. Pozytywne jest również to, że inwestycje związane z wykorzystaniem odnawialnych źródeł energii były planowane w jedenastu kolejnych gminach.

Podstawowym źródłem zewnętrznym finansowania komunalnych inwestycji proekologicznych był Regionalny Program Operacyjny województwa lubelskiego na lata 2007–2013 (RPO), Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (PROW), w dalszej kolejności zaś środki własne ludności oraz Fundusze Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej – Wojewódzki i Narodowy.

Do podstawowych zadań w ramach zarządzania środowiskowego w gminie należy właściwe zagospodarowanie odpadów komunalnych. W badanych gminach wśród najczęściej realizowanych zadań w zakresie zagospodarowania odpadów komunalnych wskazywano te podstawowe: selektywną zbiórkę odpadów (27 wskazań w gminach przyrodniczo cennych i 10 w porównawczych) oraz segregację śmieci (24 wskazania w gminach przyrodniczo cennych i 10 w porównawczych) i odbiór odpadów niebezpiecznych (15 wskazań w gminach przyrodniczo cennych i 3 w porównawczych). W pojedynczych przypadkach stosowano natomiast takie rozwiązania, jak segregacja odpadów niebezpiecznych (6 wskazań) czy odzysk i recykling (zgłaszano w sześciu gminach – w tym pięciu przyrodniczo cennych, na terenie których funkcjonowały odpowiednie do przeprowadzania tych procesów instalacje, pozostałe korzystały z instalacji regionalnych).

6.4.5. Współpraca międzygminna w zakresie ochrony środowiska

Współpraca międzygminna w zakresie ochrony środowiska pozwala na przezwyciężanie barier finansowych pojedynczych gmin uniemożliwiających im podejmowanie działań inwestycyjnych. Wspólna realizacja zadań ukierunkowanych na ochronę środowiska przyrodniczego nabiera szczególnego znaczenia na obszarach przyrodniczo cennych.

W zakresie wykonywania zadań publicznych osiem gmin przyrodniczo cennych współpracowało w ramach czterech związków komunalnych. Ich działalność obejmowała głównie zadania z dziedziny ochrony środowiska, w tym utrzymywanie wysypisk i unieszkodliwianie odpadów komunalnych, zbiorowe odprowadzenie i oczyszczanie ścieków oraz edukację ekologiczną. Jedna z badanych gmin – Sosnowica w celu realizacji projektu służącego rekultywacji nieczynnych składowisk odpadów przystąpiła do ponadlokalnego związku partnerskiego. Związki te, zdaniem

³⁴³ Dodatkowo można podać, że w rankingu 193 gmin wiejskich i miejsko-wiejskich według wskaźnika średniej wpływu podatku CIT do budżetu gminy w latach 2009–2011, gminy Zwierzyniec i Janów Lubelski znalazły się odpowiednio na 5 i 7 miejscu.

przedstawicieli gmin, umożliwiały osiągnięcie dobrych efektów współpracy (ocena 4,5 przy pięciostopniowej skali oceny, gdzie 5 – ocena bardzo dobra).

Inną formą współpracy gminnych samorządów w obszarze ochrony środowiska stanowią porozumienia. Z deklaracji wójtów i burmistrzów wynika, że cztery analizowane samorządy gmin przyrodniczo cennych przystąpiły w sumie do dwóch porozumień. Porozumienia dotyczyły zadań z zakresu utrzymywania wysypisk i unieszkodliwianie odpadów komunalnych. Porozumienia te, zdaniem przedstawicieli gmin, umożliwiały osiągnięcie bardzo dobrych efektów współpracy (ocena 5 przy pięciostopniowej skali oceny, gdzie 5 – ocena bardzo dobra).

Przeprowadzona analiza aktywności badanych samorządów przy wdrażaniu zarządzania środowiskowego w urzędach gmin pozwala stwierdzić, że samorządy te wykazują niedostateczny stan zaawansowania działań przede wszystkim w o obszarze rozwiązań organizacyjnych. Największy niewykorzystany potencjał aktywności samorządów pozostaje w obszarach: dostosowania organizacyjnego urzędów na potrzeby sprawnego wdrażania zarządzania środowiskowego, wprowadzania sformalizowanych systemów zarządzania oraz zarządzania informacją o środowisku przyrodniczym.

Podsumowując rozważania na temat możliwości upowszechniania zarządzania środowiskowego w samorządach, przedsiębiorstwach i gospodarstwach rolnych funkcjonujących na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego stwierdzić należy, że:

- w badanej grupie ogółu przedsiębiorstw tylko w przypadku niespełna 30% organizacji zadeklarowano podejmowanie działań w stosunku do procesów wpływających na stan środowiska naturalnego w celu minimalizacji ich niekorzystnego wpływu na środowisko,
- badaną grupę przedsiębiorstw charakteryzował brak formalnych podstaw wdrażania zarządzania środowiskowego, nieliczne podmioty wprowadziły ekologiczne znaki towarowe,
- deklarowane w badanej grupie uwzględnianie wymogów środowiskowych w działalności przedsiębiorstwa skoncentrowane było na procesie produkcji/ świadczenia usług i niwelowania ich uciążliwości dla środowiska przyrodniczego, a więc działaniach, których nieprzestrzeganie wiąże się z bezpośrednimi negatywnymi konsekwencjami finansowymi dla przedsiębiorstw,
- wśród głównych przyczyn braku wdrożenia oraz planowania wprowadzania sformalizowanych systemów zarządzania przedsiębiorcy wskazywali nadmierne, spodziewane wymagania formalne w stosunku do wielkości przedsiębiorstwa oraz znaczne koszty związane z wdrażaniem procedur,
- znaczna grupa badanych zadeklarowała natomiast, że podejmuje działania ukierunkowane na wzmacnianie wizerunku firmy proekologicznej, nie bez znaczenia dla badanych podmiotów w odniesieniu do kształtowania ekoprodktu była lokalizacja na obszarze cennym ekologicznie, z którą wiązały się dla większości możliwości kreowania proekologicznego wizerunku firmy,
- w odniesieniu do grupy 10 przedsiębiorstw (spoza próby badawczej 200 jednostek), które wdrożyły system zarządzania środowiskowego zgodny z normą ISO 14001 stwierdzić należy, że wiązało się to z dostrzeganiem szeregu

korzyści przede wszystkim związanych z większymi możliwościami pozyskiwania partnerów gospodarczych; podmioty te (średnie i duże) charakteryzowała na tle głównej próby badawczej 200 przedsiębiorstw ugruntowana pozycja konkurencyjna w branży i znaczący potencjał ekonomiczny; ich kadra zarządzająca nie dostrzegała zatem istotnych barier, w tym finansowych, związanych z uzyskiwaniem certyfikatu zgodności z normą ISO 14001,

- zarządzanie środowiskowe w odniesieniu do gospodarstw rolnych analizowano w obszarze przestrzegania zasad dobrej praktyki rolniczej; w przypadku gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych odsetek odpowiedzi wskazujących na znajomość terminu zarządzanie środowiskowe był zdecydowanie niższy (jedynie około 45% badanych),
- problem upowszechniania zarządzania środowiskowego w gospodarstwach rolnych może wynikać z niedostatecznie ukształtowanej świadomości ekologicznej rolników, jedynie około 20% kierowników gospodarstw lub też członków ich gospodarstwa uczestniczyło w szkoleniach dotyczących ochrony środowiska; zainteresowanie szkoleniami z tematyki wpływu działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze wykazało niespełna 30% respondentów,
- w żadnym z badanych urzędów gmin oraz ZUK nie wdrożono, ani nie planowano wdrożenia systemu według norm ISO 14001 lub/i EMAS, jako uzasadnienie podając zbyt wysokie koszty wdrażania przy ograniczeniach finansowo-kadrowych,
- w żadnym z badanych urzędów nie podjęto także proekologicznych usprawnień organizacyjnych; wśród głównych barier wprowadzania proekologicznych usprawnień organizacyjnych w badanych urzędach gmin przyrodniczo cennych wskazywano niski poziom wsparcia (w tym finansowego) ze strony władz centralnych i wojewódzkich w zakresie realizacji polityki pro środowiskowej oraz niską zdolność do finansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych budżetu,
- badane samorządy gmin wykazują niedostateczny stan zaawansowania działań przede wszystkim w obszarze rozwiązań organizacyjnych, największy niewykorzystany potencjał aktywności samorządów pozostaje w obszarach: dostosowania organizacyjnego urzędów na potrzeby sprawnego wdrażania zarządzania środowiskowego, wprowadzania sformalizowanych systemów zarządzania oraz zarządzania informacją o środowisku przyrodniczym; analiza aktywności badanych urzędów gmin w zakresie edukacji ekologicznej pozwala natomiast stwierdzić, że urzędy gmin przyrodniczo cennych w niedostatecznym stopniu podejmują współpracę w tym obszarze zwłaszcza ze społecznością lokalną.

W świetle przedstawionych wyników badań należy pozytywnie zweryfikować postawione w pracy hipotezy 4 i 5. Hipoteza 4 brzmiała: „W badanych podmiotach w niedostatecznym stopniu wdrożono nie tylko sformalizowane, ale i niesformalizowane systemy zarządzania środowiskowego (systemy działań proekologicznych). Hipoteza 5 zakładała natomiast, że: „Głównymi barierami wdrażania zarządzania środowiskowego są: brak wiedzy i świadomości ekologicznej, a głównie potrzeb i korzyści, jakie dają takie rozwiązania oraz zbyt wysokie koszty wdrażania”.

Rozdział 7

Model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach stymulowania rozwoju obszarów przyrodniczo cennych

Podjęte wielopodmiotowe i wieloaspektowe badania nad stanem wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach symulowania zrównoważonego rozwoju w województwie lubelskim wskazują na istnienie w lokalnym środowisku barier i problemów w tym obszarze oraz niewykorzystanych szans. Syntetyczne ujęcie wyników prowadzonych badań nad ekologicznymi uwarunkowaniami i czynnikami rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych badanego regionu postrzeganymi z perspektywy lokalnych władz samorządowych, przedsiębiorców oraz rolników pozwalają stwierdzić istnienie potrzeby organizacyjno-instytucjonalnego wsparcia procesu podnoszenia poziomu konkurencyjności środowiskowej układów lokalnych. Syntezę wniosków dotyczących potrzeb i kierunków działań zmierzających do zwiększenia konkurencyjności środowiskowej zawiera model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego uwzględniający wyniki badań nad wymienionymi podmiotami. Zaproponowano w nim działania wspierające konkurencyjność środowiskową gmin charakteryzujących się cennością środowiska przyrodniczego.

Zaproponowany model wskazuje główne czynniki, które mogą stać się stymulatorem pozytywnych zmian w układach lokalnych prowadzących do ich rozwoju bazującego na dziedzictwie przyrodniczym i powiązanim z nim ściśle – historyczno-kulturowym. Model powstał na skutek wykazania istnienia problemów gospodarczego wykorzystania potencjału badanych obszarów, potrzeby wsparcia szeroko rozumianych działań proekologicznych, dostępu do informacji i niskiej kooperacji środowisk lokalnych.

7.1. Samorząd gminy jako kreator procesów stymulowania konkurencyjności środowiskowej obszarów przyrodniczo cennych

Punktem wyjścia rozważań nad problematyką stymulowania rozwoju obszarów przyrodniczo cennych jest założenie, że lokalne władze samorządowe odgrywają potencjalną, nie w pełni wykorzystaną rolę w tym procesie. Polega ona na inspirowaniu w lokalnych środowiskach dyskusji na temat kwestii gospodarowania zasobami naturalnymi oraz podejmowaniu działań w tym zakresie we współpracy

z przedstawicielami lokalnych środowisk. Ważne jest określenie zakresu wypełniania tej roli przez władze samorządowe oraz wskazanie czynników jej zwiększania.

Problem występujących barier i ich przewyższania jest bardzo złożony i często powiązany z aktywnością władz lokalnych. Oprócz ogólnych trudności dotyczących ogółu gmin wiejskich kraju można wskazać takie problemy, które możliwe są do rozwiązania przy odpowiedniej postawie władz i mieszkańców gmin. A. Rosner i M. Stanny na podstawie wyników badań prowadzonych wśród gmin wiejskich, postawili hipotezę, że aktywność lokalnych władz nie zależy od rozwoju społeczno-gospodarczego gminy, ale stanowi wypadkową zgłaszanych przez władzę i mieszkańców potrzeb działania oraz ich postaw obywatelskich³⁴⁴.

Analiza determinant rozwoju badanych gmin przyrodniczo cennych województwa lubelskiego oraz aktywności władz samorządowych w kreowaniu zrównoważonego rozwoju poprzez podnoszenie poziomu konkurencyjności środowiskowej wskazała na potrzebę organizacyjno-instytucjonalnego wsparcia. Usprawnienia organizacyjne wskazano zarówno w obszarze wewnętrznym funkcjonowania samorządu – funkcjonowania urzędów gmin, gminnych ośrodków kultury i edukacji oraz rad gmin, jak również w obszarze zewnętrznym – organizacja forum współpracy o charakterze międzysektorowym na rzecz zrównoważonego rozwoju – zrównoważonego gospodarowania zasobami i walorami przyrodniczymi gmin³⁴⁵.

Postulowane zmiany w strukturze organizacyjnej urzędów gmin to wyodrębnienie stanowiska inspektora ds. ochrony środowiska i gospodarki odpadami. Działania te są warunkiem koniecznym usprawnienia wdrażania zarządzania środowiskowego i gospodarki odpadami w gminach. Postuluje się także, w celu nadania właściwej rangi zwiększeniu aktywności samorządów w dynamizacji procesów rozwojowych, wyodrębnienie komisji Rady gminy ds. zrównoważonego rozwoju. Działaniem zgodnym z koncepcją partycypacyjnego podejścia do zarządzania rozwojem lokalnym będzie powołanie Lokalnego Komitetu ds. zrównoważonego rozwoju. Jego zadaniem byłoby tworzenie i realizacja: Strategii innowacyjnego zrównoważonego wykorzystania lokalnych zasobów przyrodniczych oraz Programu wspierania przedsiębiorstw proekologicznych³⁴⁶.

Poważnym problemem utrudniającym rozwój partycypacyjnego zarządzania w samorządach badanych gmin jest niedostatek kapitału społecznego. Szczególną rolę w aktywizacji tego kapitału mogą spełnić samorządowe jednostki budżetowe zajmujące się realizacją zadań własnych gminy z zakresu kultury i oświaty. Wskazane jest zatem zwiększenie zaangażowania gminnych instytucji kultury i edukacji w proces edukacji ekologicznej oraz inicjowanie projektów służących rozwojowi kapitału społecznego³⁴⁷.

³⁴⁴ H. Pondel 2013: Środowisko przyrodnicze..., dz. cyt., s. 240; A. Rosner, M. Stanny (red.) 2007: Zróżnicowanie poziomu rozwoju obszarów wiejskich w Polsce według komponentu społecznego [w:] Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian, IRWiR PAN, Warszawa, s. 189–202.

³⁴⁵ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 344.

³⁴⁶ Tamże.

³⁴⁷ Tamże.

Analiza aktywności samorządów w zakresie kształtowania kapitału relacyjnego z różnego rodzaju środowiskami i instytucjami z terenu gminy i instytucjami o zasięgu ponadlokalnym wskazała na potrzebę³⁴⁸:

- intensyfikacji współpracy zwłaszcza z podmiotami lokalnymi: mieszkańcami i przedsiębiorcami (a szczególnie z lokalnymi liderami),
- wzmocnienia i rozwijania współpracy:
 - » w ramach LGD oraz partnerstw międzygminnych krajowych i zagranicznych,
 - » z samorządem powiatowym i wojewódzkim,
 - » z zarządcami obszarów chronionych,
- zainicjowania współpracy z ośrodkami naukowymi.

Proces wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w wdrażaniu zrównoważonego rozwoju w gminie wymaga uwzględnienia zachowania wielu jego uczestników: mieszkańców, przedsiębiorców, rolników, grup interesu, a także organizacji publicznych i społecznych. Winien on mieć zatem charakter uspołeczniony. Badane samorzady w niedostatecznym stopniu wykorzystują rozwojowy potencjał współpracy z podmiotami z terenu gminy – bezpośrednimi interesariuszami procesu rozwoju lokalnego. Postuluje się zatem w pierwszej kolejności intensyfikację współpracy w środowisku lokalnym zwłaszcza z mieszkańcami i przedsiębiorcami (a szczególnie z lokalnymi liderami, uznawanymi w środowisku lokalnym organizacjami społecznymi i lokalnymi mediami, mogącymi spełnić ważną funkcję w kształtowaniu świadomości ekologicznej lokalnej społeczności)³⁴⁹.

Współpraca z samorządem powiatowym i wojewódzkim winna prowadzić do upowszechniania edukacji ekologicznej wśród pracowników urzędów gmin, wzajemnej promocji, ze szczególnym uwzględnieniem upowszechniania marki gminy przyrodniczo cennej, realizacji samorządowych projektów infrastrukturalnych w zakresie gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych, w tym także w zakresie rozwoju turystyki. Zwiększenie konkurencyjności środowiskowej poszczególnych gmin przyrodniczo cennych przełoży się natomiast na poprawę wizerunku i konkurencyjności środowiskowej samorządów powiatowych i samorządu wojewódzkiego.

Pozytywnym przykładem współpracy międzysektorowej badanych samorządów gminnych województwa lubelskiego były LGD. Wskazana jest zatem kontynuacja ich działalności i wsparcie samorządów dla tych stowarzyszeń. Rozwój LGD powinien przyczyniać się do wzrostu zasobu „kapitału miękkiego” w gminie. Zalecana jest także intensyfikacja współpracy z gminami partnerskimi poza LGD, w tym zwłaszcza zagranicznymi, co może skutkować przenoszeniem dobrych praktyk i dyfuzją innowacji.

Badania prowadzone na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego wykazały niski poziom usieciowienia gospodarki. Jest to m.in. wynikiem niedostatecznie ukształtowanej współpracy samorządów lokalnych z instytucjami naukowymi. Warunkiem niezbędnym powstania i realizacji strategii innowacyjnego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych w procesie rozwoju gospodar-

³⁴⁸ Tamże.

³⁴⁹ Tamże.

czego jest zaangażowanie wiedzy naukowej i eksperckiej. Dlatego też konieczna jest ścisła współpraca samorządów gminnych z zarządcami obszarów chronionych oraz uczelniami o profilu przyrodniczym (kształcącymi na kierunkach przyrodniczych). Współpraca z zarządcami obszarów chronionych przyczyni się do usprawnienia procesu zarządzania rozwojem obszarów chronionych znajdujących się w granicach administracyjnych gmin i minimalizacji skali występowania konfliktów ekologicznych. W procesie mediacyjnym rozwiązywania tych problemów mogą być natomiast zaangażowani eksperci reprezentujący uczelnie o profilu przyrodniczym³⁵⁰.

Usprawnienie procesu gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych w gminie wymaga analizy środowiskowych, gospodarczych i społecznych uwarunkowań rozwoju gminy oraz zbudowania uspołecznionej strategii innowacyjnego zrównoważonego wykorzystania lokalnych zasobów przyrodniczych i programu wspierania przedsiębiorstw proekologicznych.

Warunkiem koniecznym zwiększenia konkurencyjności środowiskowej samorządów jest³⁵¹ kształtowanie świadomości ekologicznej mieszkańców gminy, a szczególnie kadry kierowniczej działających na jej obszarze organizacji. Wzrost świadomości ekologicznej pozytywnie warunkować będzie współpracę w podejmowaniu inicjatyw prośrodowiskowych, proces zbiorowego uczenia się, rozwoju wiedzy lokalnej i kapitału społecznego oraz finalnie tworzenie consensusu wokół stworzenia koncepcji rozwoju gmin przyrodniczo cennych. W efekcie zainicjowania wyżej wskazanych procesów możliwe będzie stworzenie uspołecznionej, proaktywnej i faktycznie realizowanej strategii innowacyjnego gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych.

7.2. Instytucjonalne warunki wzmocnienia potencjału lokalnej przedsiębiorczości rolniczej i pozarolniczej

Otoczenie instytucjonalne stanowi ważne uwarunkowanie funkcjonowania podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich³⁵², a lokalne władze samorządowe są podmiotem o decydującym znaczeniu w kreowaniu zrównoważonego rozwoju (lokalnych) układów społeczno-ekonomiczno-przyrodniczych. Sukces planowanych i implementowanych samorządowych strategii zrównoważonego rozwoju zależy także w dużej mierze od aktywności podmiotów sfery gospodarczej w zakresie wykorzystywania lokalnych zasobów naturalnych i prezentowanych przez przedsiębiorców postaw charakteryzujących się społeczną odpowiedzialnością. Ten kierunek przedsiębiorczości przyczyniający się do wdrażania idei zrównoważonego rozwoju może pełnić rolę integratora funkcji ekonomicznych i środowiskowych ob-

³⁵⁰ D. Guzal-Dec 2015: Samorząd gminny..., dz. cyt., s. 369.

³⁵¹ Tamże, s. 347.

³⁵² Wyniki badań prezentowane w niniejszym podrozdziale przedstawiono za: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Integracja funkcji..., dz. cyt. (w szczególności Rozdział 7 pt. „Działalność gospodarcza a lokalne środowisko przyrodnicze”, podrozdział 6 pt. „Warunki spójności między funkcjami środowiskowymi i gospodarczymi”, Rozdział 5 pt. „Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorstw”, podrozdział 4 pt. „Instytucjonalne uwarunkowania przedsiębiorczości” oraz wyniki cząstkowe zawarte w innych fragmentach pracy).

zasarów przyrodniczo cennych. Przyjmowanie przez przedsiębiorców postaw społecznie odpowiedzialnych przyczynia się bowiem do pozytywnego oddziaływania na proces zrównoważonego rozwoju prowadząc do ujawniania się korzyści w sferze ekonomicznej, społecznej i środowiskowej układów lokalnych.

Badani przedsiębiorcy opierający działalność na wykorzystywaniu lokalnych zasobów naturalnych obszarów przyrodniczo cennych oceniali lokalne uwarunkowania działalności gospodarczej jako korzystne i umożliwiające wykorzystywanie wielu szans rozwojowych. Ponadto badani dostrzegali znaczne możliwości zwiększania intensywności wykorzystania potencjału obszarów przyrodniczo cennych w rozwijaniu lokalnej przedsiębiorczości i wykazywali, na tle przedsiębiorców pozostałych branż, większe zaangażowanie w działalność proekologiczną.

Władze samorządowe są podmiotem odpowiedzialnym za wiele elementów charakteryzujących lokalne warunki rozwoju przedsiębiorczości, a w przypadku badanych obszarów znaczenia nabiera ich aktywność w zakresie pomocy prawnej i informacyjnej, której przesłanką są kwestie ekologiczne³⁵³.

Odnotować należy, że cenność środowiska przyrodniczego nie wiązała się z dostrzeganiem przez przedsiębiorców zwiększonej aktywności władz samorządowych w podejmowaniu inicjatyw prośrodowiskowych. Wydaje się, że specyfika uwarunkowań przyrodniczych obszarów przyrodniczo cennych powinna w większym stopniu skłaniać lokalne władze do kreowania lokalnych inicjatyw w zakresie współpracy w obszarze zrównoważonego gospodarowania zasobami naturalnymi.

W przypadku działań samorządów lokalnych na rzecz wspierania przedsiębiorczości istotne jest wyodrębnienie w strukturze organizacyjnej urzędu osoby/komórki odpowiedzialnej za obsługę podmiotów gospodarczych i wzmocnienie kadr służących wspieraniu przedsiębiorczości. Realizacja tego postulatu odbyć się może przez uruchomienie obsługi prawnej, w tym dotyczącej lokalizowania inwestycji na obszarach przyrodniczo cennych, czy też pomoc w wypełnieniu wniosków o dofinansowanie ze środków Unii Europejskiej, zwłaszcza wobec utrudnionego na obszarach wiejskich dostępu przedsiębiorców do instytucji ponadlokalnych, zajmujących się wspieraniem przedsiębiorczości czy związków branżowych³⁵⁴.

Obok władz samorządowych otoczenie biznesu na obszarach wiejskich tworzą także inne instytucje stymulujące powstawanie i wspierające rozwój przedsiębiorstw. Instytucją z usług której badani przedsiębiorcy korzystali powszechnie były banki. Poza tym badane przedsiębiorstwa dosyć rzadko współpracowały z innymi instytucjami otoczenia biznesu korzystając głównie ze wsparcia i usług takich podmiotów, jak, ośrodki doradztwa rolniczego i agencje (fundacje) rozwoju lokalnego lub regionalnego. Przedsiębiorcy wysoko i bardzo wysoko oceniali przydatność usług/wsparcia z których/ego skorzystali, przy czym w przypadku obszarów

³⁵³ Wyniki badań dotyczące skali i zakresu współpracy przedsiębiorstw w skali lokalnej szerzej przedstawiono w pracy: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Współpraca przedsiębiorstw z podmiotami otoczenia w zakresie ochrony środowiska jako czynnik zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, *Roczniki Naukowe SERiA*, tom 17, zeszyt 5, s. 367–372.

³⁵⁴ Postulowane w: D. Guzał-Dec, M. Zwolińska-Ligaj 2010: Relacje gmin „naturowych” z otoczeniem w zakresie realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju [w:] Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000 jako nowy element otoczenia polskiej wsi i rolnictwa, A. Bołtomiuk (red.), Wydawnictwo IRWiR, *Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa*, Warszawa, s. 127–141.

przyrodniczo cennych wyraźnie wyższe oceny przydatności udzielonego wsparcia formułowane były przez przedsiębiorców działających w branżach ściśle powiązanych z zasobami środowiska przyrodniczego.

W grupie przedsiębiorców, którzy nie korzystali w badanym okresie z usług/wsparcia żadnej instytucji, szczególnie wśród podmiotów prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych, ujawniono występowanie problemów ograniczających możliwość skorzystania z oferty. Należały do nich przede wszystkim: niedopasowanie oferty instytucji do potrzeb przedsiębiorstwa, brak wiedzy o możliwościach skorzystania z usług oraz zgłaszane wysokie koszty współpracy.

Pomimo sprzyjających uwarunkowań rozwoju działalności gospodarczej wynikających z dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego działalność gospodarcza na obszarach przyrodniczo cennych wymaga wielokierunkowego, systemowego wsparcia. Jego efektem powinno być zwiększenie zaangażowania przedsiębiorców w aktywność proekologiczną oraz większe wykorzystanie możliwości rozwoju działalności gospodarczej jakie wynikają z lokalizacji podmiotów na obszarach o szczególnych cechach ekologicznych. Problem stanowi przede wszystkim dostępność takich zasobów jak wiedza, informacje i środki finansowe.

W tym miejscu przywołać można rekomendacje sformułowane w odniesieniu do pobudzania rozwoju gospodarczego obszarów objętych siecią Natura 2000³⁵⁵. Wynika z nich, że ważne byłoby stworzenie jednego mechanizmu finansowania, kierowanego do rolników i przedsiębiorców pozarolniczych, który stałby się źródłem rekompensat za utracone korzyści i koszty dostosowywania się o wymogów gospodarowania w nietypowych warunkach wraz ze szczegółowymi wymaganiami i formami zadośćuczynienia, np. w postaci funduszu środowiskowego. Przedsiębiorcy powinni zostać także wyposażeni w odpowiednie regulacje i informacje o źródłach finansowania rekompensat strat i ograniczeń. Za zasadne uznano także stworzenie podręcznika postępowania dla prowadzących firmy zawierającego ramy prawne ustanawiania i funkcjonowania obszarów Natura 2000 oraz przepisy określające dopuszczalne i niedopuszczalne formy i sposoby gospodarowania na nich. Ważne byłoby także sformułowanie różnych ścieżek postępowania w wypadku wystąpienia realnych ograniczeń i strat, wraz z gotowymi rozwiązaniami i wskazówkami dotyczącymi pomocy prawnej oraz wsparcia instytucjonalnego i finansowego, możliwych do zastosowania w konkretnej sytuacji.

Wśród zalecanych działań w zakresie wsparcia działalności gospodarczej na obszarach Natura 2000 wskazać za A. Bołtromiukiem można także szersze zastosowanie preferencyjnych ocen wniosków o dofinansowanie przedsięwzięć gospodarczych, gwarancje określonej puli środków dla projektów realizowanych na rzecz rozwoju obszarów wiejskich, odrębne konkursy dla tej kategorii obszarów, prośrodowiskowe kryteria dostępu oraz wyboru projektów, np. wskaźniki nasycenia danym rodzajem infrastruktury, czy udział sieci Natura 2000 w powierzchni gminy, wydzielone działania zadedykowane terenom objętym siecią Natura 2000, niższy próg wymaganego wkładu własnych środków finansowych i mniejsze minimalne

³⁵⁵ A. Czarniecki 2011: Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich objętych siecią Natura 2000 w opinii lokalnych przedsiębiorców [w:] Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000, Bołtromiuk A. (red.), IRWiR PAN, Warszawa, s. 266–267.

wartości projektów zlokalizowanych w gminach o dużej powierzchni sieci Natura 2000³⁵⁶. Zdaniem Z. Tederko ważne jest także poszukiwanie rozwiązań na rzecz finansowania ochrony zasobów przyrody, które nie będzie zależne tylko od instytucji publicznych i publicznych źródeł finansowania. Wypracowywania wymagają ekologicznie uzasadnione i komercyjnie opłacalne rozwiązania dla małych i średnich przedsiębiorstw, obecnych na terenach cennych przyrodniczo i zależnych od wykorzystywania zasobów naturalnych tych obszarów³⁵⁷.

W obliczu nieznaczącej roli kwestii środowiskowych w planowaniu strategicznym i nie postrzeganiu ich jako czynnika kształtowania pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw poszukiwać należy sposobów wsparcia proekologicznych zmian w przedsiębiorstwach. Badani przedsiębiorcy ocenili więc wybrane czynniki lub formy wsparcia działalności przedsiębiorstw pod względem ich istotności w tworzeniu zachęt do wdrażania innowacyjnych rozwiązań proekologicznych. Do czynników uznanych za najbardziej istotne zaliczono te które powodowały pozytywne konsekwencje finansowe, w tym głównie: wprowadzanie dopłat do produktów przyjaznych środowisku wykorzystywanych przez firmę, możliwość pozyskania bezpośredniego wsparcia finansowego inwestycji, opłacalność finansową inwestycji czy też wprowadzanie preferencji podatkowych.

Badani przedsiębiorcy nie dostrzegali szans na zwiększenie aktywności innowacyjnej w wymiarze ochrony środowiska wynikających ze współpracy z instytucjami sektora badawczo-naukowego czy też częstszym użyciem kryteriów środowiskowych w przetargach publicznych. Wydaje się, że potencjał tych czynników wzmacniania konkurencyjności przedsiębiorstw nie jest dostatecznie wykorzystany. Jego wykorzystanie wymaga zaś wsparcia działań przedsiębiorców w obszarze wiedzy z zakresu zarządzania i działań marketingowych, zwłaszcza w obliczu ujawnionego niedostatecznego stanu zaawansowania działań z dziedziny zarządzania strategicznego.

Badania opinii przedsiębiorców nie wskazywały na szczególną aktywność lokalnych władz samorządowych na obszarach przyrodniczo cennych (w porównaniu do pozostałych) w zakresie działań przyczyniających się do promowania postaw proekologicznych, stymulowania wykorzystania lokalnych zasobów lub podejmowania bezpośrednich inicjatyw we współpracy z lokalnym środowiskiem biznesu na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego gminy wśród lokalnych przedsiębiorców.

Podstawę kreowania zrównoważonego rozwoju gminy tworzą strategie zrównoważonego rozwoju, w których kreślone są kierunki rozwoju przedsiębiorczości zgodne z lokalnymi warunkami. Władze lokalne koncentrując się na wybranych kierunkach rozwoju lokalnej przedsiębiorczości powinny stworzyć program rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw, odnoszący się do wszystkich elementów kapitału wsi. Powinien on zapewniać systematyczną poprawę ogólnych warunków funkcjonowania przedsiębiorstw oraz zawierać system zachęt i bezpośredniego

³⁵⁶ A. Bołtromiuk 2011: Wpływ obszarów Natura 2000 na rozwój lokalny w świetle badań [w:] Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych. Planistyczne i implementacyjne aspekty rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok, s. 254–255.

³⁵⁷ Z. Tederko 2009: Wspieranie biznesu na rzecz bioróżnorodności, Studia i Raporty, IUNG – PIB, zeszyt 15, s. 144.

wsparcia podmiotów reprezentujących branże preferowane z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju gminy.

Istotne jest aby władze lokalne podejmowały inicjatywy proekologiczne kierowane do przedsiębiorców i gospodarstw domowych w miarę ujawniających się potrzeb i możliwości wynikających z bieżącego monitorowania otoczenia. Ważna jest ich aktywna postawa w poszukiwaniu możliwości i odpowiadaniu na potrzeby zgłaszane przez lokalne podmioty. Obszarem aktywności lokalnych władz powinno być także dostarczanie wiedzy o ekologicznych uwarunkowaniach, szansach i ograniczeniach wynikających z lokalizacji kierowanych w głównej mierze do sektora lokalnej gospodarki, którego rozwój uwarunkowany jest dostępem do lokalnych zasobów naturalnych, a także do potencjalnych inwestorów spoza gospodarki lokalnej.

Władze lokalne dążyć powinny do tworzenia lokalnych platform współpracy między środowiskiem lokalnym i instytucjami zewnętrznymi. Efektem takich działań mogą być unikalne, innowacyjne inicjatywy oraz projekty angażujące lokalne podmioty gospodarcze i ich grupy, przyczyniające się do zrównoważonego rozwoju gminy.

Rolą władz lokalnych jest także aktywne poszukiwanie i nawiązywanie współpracy z podmiotami zewnętrznymi i angażowanie ich do współpracy. Oprócz instytucji spoza układów lokalnych, które mogą być źródłem wiedzy eksperckiej i wsparcia merytorycznego oraz zainteresowanych finansowaniem inicjatyw lokalnych ważną jest aktywna współpraca władz samorządowych z przedstawicielami administracji obszarów chronionych.

Innowacje proekologiczne będące efektem podejmowanych na szczeblu lokalnym działań powodować będą poprawę konkurencyjności przyrodniczej układów lokalnych i przyczyniać się jednocześnie do wzmacniania pozycji konkurencyjnej sektora przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne i współpracujących z nimi podmiotów. W efekcie wpłyną korzystnie na osiąganie celów zrównoważonego rozwoju.

7.3. Instytucjonalne warunki wzmocnienia gospodarstw rolnych

Grupą podmiotów kluczowych z punktu widzenia wdrażania zrównoważonego rozwoju są gospodarstwa rolne. Istota bowiem ich działalności opiera się na wykorzystaniu zasobów naturalnych i jednocześnie dostarczaniu dóbr publicznych w związku z kreowaniem efektów zewnętrznych przez działalność rolniczą. Możliwości rozwojowe gospodarstw rolnych związane z podejmowanymi przez nie inwestycjami, wprowadzanymi innowacjami zarówno o charakterze środowiskowym jak także i ogólnorolniczym związane są zarówno z uzyskiwanymi dochodami jak również formami wsparcia jakie otrzymują i z jakich mogą korzystać. Czynnikiem warunkującym ich rozwój jest pozycja gospodarstw na rynkach rolnych. Jednakże ażeby rynki te mogły sprawnie funkcjonować niezbędne jest wsparcie instytucji i organizacji. Jak wskazuje J. Siekierski czynnikiem sprawczym prawidłowego funkcjonowania tych rynków jest rozwój infrastruktury instytucjonalnej³⁵⁸. Duże

³⁵⁸ J. Siekierski 2002: Rolnictwo i wieś polska wobec współczesnych wyzwań rozwojowych i integracji,

znaczenie dla rozwoju rolnictwa i gospodarstw rolnych mają rynki zorganizowane (ryunki hurtowe, giełdy towarowe, aukcje, targi). Rynki te wymuszają większą skalę produkcji, integrację gospodarstw a także specjalizację³⁵⁹. Kolejną grupę instytucji i organizacji tworzą powstałe spontanicznie i dobrowolnie grupy producenckie i marketingowe. Konsolidacja producentów (pozioma oraz pionowa) wpływa na skracanie łańcucha dostaw poprzez wyłączenie pośredników. W wyniku tego wpływa na podniesienie opłacalności produkcji, a także na zwiększenie dochodów producentów rolnych oraz zapewnienia producentom stabilną pozycję na rynku³⁶⁰.

W modelu instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach rozwoju obszarów przyrodniczo cennych można wyodrębnić wiele instytucji i organizacji, z których część stanowi element lub jest silnie zintegrowana z układem lokalnym, ma charakter regionalny lub krajowy. Wyniki badań opinii rolników reprezentujących różne typy gospodarstw rolnych wskazały, iż gospodarstwa poszukują różnych form współpracy z instytucjami i organizacjami działającymi w ich obszarze. Aktywność ta jest zróżnicowana w zależności od rodzaju gospodarstwa.

W ramach instytucji i organizacji lokalnych wskazać należy kluczową rolę samorządów lokalnych – jednostek, które w znaczący sposób mogą oddziaływać na budowanie świadomości ekologicznej gospodarstw domowych, dążyć do wykorzystywania zasobów środowiskowych, na przykład na cele agroturystyczne.

W świetle opinii badanej grupy kierowników gospodarstw aktywność JST koncentrowała się głównie w obszarze organizacji szkoleń, warsztatów, seminariów związanych z ochroną środowiska oraz wskazujących wpływ prowadzonej działalności rolniczej na środowisko naturalne (wskazało jako organizatora blisko 20% uczestniczących).

Rolnicy zgłaszali oczekiwania w kierunku jednostek samorządu terytorialnego polegające na wsparciu produkcji rolniczej w zakresie szeroko rozumianej promocji. Wydaje się, że jednostki samorządu terytorialnego powinny realizować działania pozwalające na poszerzanie wiedzy w obszarze ochrony środowiska, a także wskazujące wpływ działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze.

Badania gospodarstw rolnych wskazują na niewielkie zaangażowanie producentów rolnych w aktywność w grupach producenckich. Jedynie 10% badanych producentów rolnych jest aktywnym członkiem grup producenckich, zaś marketingowych 1,1%. Ponadto producenci rolni nie byli zainteresowani uczestnictwem w sformalizowanych formach współpracy, zarówno w grupach producenckich (80%), czy też marketingowych (90% wskazało brak zainteresowania). Jednocześnie oczekiwali oni wsparcia w zakresie aktywizacji sprzedaży produktów rolnych.

W świetle przedstawionych wyników uzasadnione jest więc poszerzenie wiedzy rolników o możliwościach wynikających z uczestnictwa w grupach producenckich i marketingowych oraz podejmowanie działań zmierzających do zwiększenia liczby

Małopolska Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Tarnowie, Tarnów, s. 77.

³⁵⁹ K. Zieliński 2015: Procesy modernizacyjne rolnictwa, Difin, Warszawa, s. 103.

³⁶⁰ K. Krzyżanowska, M. Trajer 2015: Finansowanie grup producentów rolnych w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, nr 106, s. 57.

grup. Wydaje się że w tym zakresie zasadne jest rozwijanie współpracy między samorządem lokalnym i terenowymi oddziałami ODR-ów lub innych instytucji zajmujących się upowszechnianiem wiedzy rolniczej, w tym w zakresie ekonomii i marketingu. Rozważyć można także bezpośrednie wsparcie przez samorządy lokalne ich powstawania, np. poprzez udostępnianie lokalu w Urzędzie Gminy.

Kolejną instytucją o znaczącej roli w rozwoju obszarów wiejskich są ODR-y, które pełnią wiodącą rolę jako instytucje szkolące, wspierające w wielu aspektach prowadzenia działalności rolniczej. Rolnicy oczekują w odniesieniu do ODR-ów wsparcia w zakresie poradnictwa ale także w zakresie szeroko rozumianej promocji. Wydaje się zasadne wprowadzenie systematycznych szkoleń związanych z ochroną środowiska, ale także w zakresie poznawania działań marketingowych, które mogłyby być wdrażane przez gospodarstwa agroturystyczne czy też ekologiczne. Wyniki badań wskazują, iż w tym obszarze występują znaczące braki. W wielu przypadkach producenci żywności (w tym żywności ekologicznej) nie mają znajomości rynku produktów, nie potrafią poszukiwać nowych możliwości zbytu towarów. Warto byłoby stworzyć platformę wymiany informacji o ewentualnych możliwościach sprzedaży.

Badane gospodarstwa rolne nie wykazywały powiązań z organizacjami pozarządowymi, formami sieciowymi organizacji gospodarki, jak klastry, LGD, stowarzyszeniami proekologicznymi, agroturystycznymi, organizacjami konsumenckimi. Rola prywatnych firm doradczych, instytucji certyfikujących, Izby Rolniczych była także niewielka.

Nie dostrzeżono także szczególnej współpracy i powiązań pomiędzy gospodarstwami z terenu obszarów prawnie chronionych a zarządzającymi nimi. Wskazane byłoby uaktywnienie się instytucji zarządzających ochroną przyrody chociażby poprzez organizację spotkań uczulających rolników w zakresie prowadzenia produkcji rolniczej zgodnie z wymogami ustawodawstwa.

Pomimo braku znaczących powiązań z tego rodzaju organizacjami oraz braku zaangażowania ze strony gospodarstw, to instytucje te postrzegane były jako te, które powinny stanowić wsparcie w zakresie sprzedaży wytwarzanych produktów. Wydaje się, iż powodem tego jest niewielka wiedza rolników o możliwościach stwarzanych przez tego rodzaju instytucje. W odniesieniu do tych instytucji rolnicy produkujący żywność ekologiczną oczekują wsparcia i pomocy w zakresie sprzedaży produkcji rolniczej. Zasadne byłoby wypracowanie rozwiązań systemowych pozwalających na powiązanie gospodarstw z instytucjami oraz podjęcie próby aktywizacji rolników w zakresie uczestnictwa w szkoleniach związanych z budowaniem wiedzy w zakresie ochrony środowiska. Wszelkiego rodzaju media odgrywają znaczącą rolę w grupie producentów rolnych jako źródło informacji środowiskowej. Zalecane jest więc poszerzenie oferty informacyjnej w zakresie problematyki środowiskowej.

Analiza powiązań pomiędzy poszczególnymi instytucjami i organizacjami a gospodarstwami rolnymi wskazuje na małą aktywność zarówno po jednej jak i po drugiej stronie. Zdecydowana większość omawianych jednostek ma możliwości (czy nawet zobowiązanie) wpisane w swoje zadania pobudzanie świadomości ekologicznej rolników. Ze względu na fakt, że jedynie 24% kierowników gospodarstw rolnych

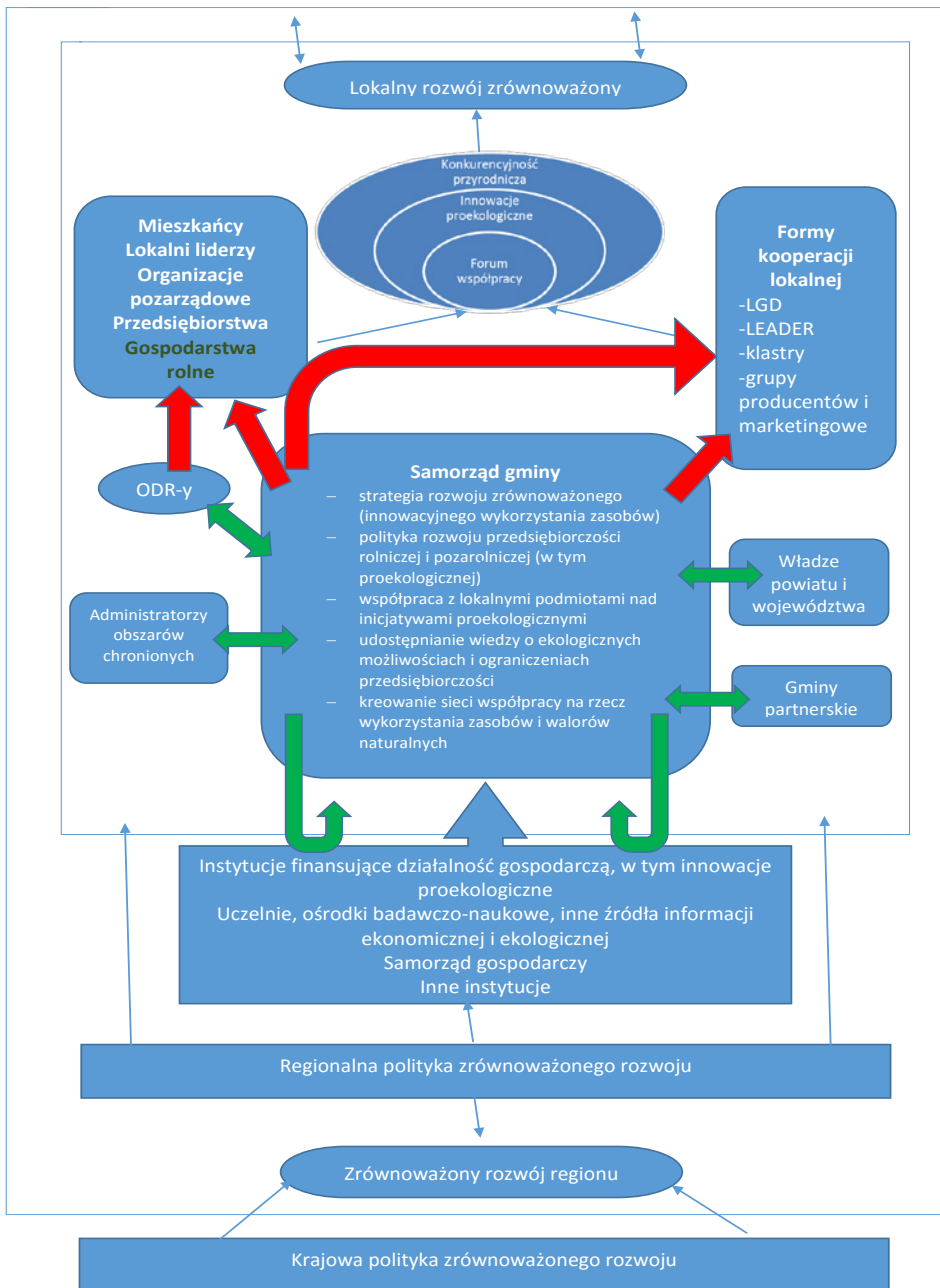
uczestniczyło osobiście lub też ktoś z członków gospodarstwa brał udział w szkoleniach dotyczących ochrony środowiska, zasadne wydaje się stwierdzenie, iż na początek należy obudzić zainteresowanie producentów rolnych problemami środowiskowymi, wskazać działania jakie mogą być podejmowane w gospodarstwie w celu dbania o środowisko przyrodnicze. Odnosi się to zarówno do prowadzenia gospodarstwa rolnego, ale również w kontekście funkcjonowania gospodarstw domowych.

Zasadne również wydaje się wypracowanie rozwiązań systemowych, które pozwoliłyby na zdecydowanie efektywniejszą współpracę pomiędzy poszczególnymi instytucjami, tak aby nie powielały one podejmowanych przez siebie działań a wzajemnie się wspierały i uzupełniały w ich realizacji³⁶¹.

7.4. Propozycja modelu instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego w procesach stymulowania rozwoju obszarów przyrodniczo cennych

Biorąc pod uwagę przedstawione powyżej wyniki badań i płynące z nich wnioski przedstawić należy następujący model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego (rysunek 7.1).

³⁶¹ Postulowane przez A. Siedlecką rozwiązania w zakresie instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia gospodarstw rolnych funkcjonujących na badanych obszarach przyrodniczo cennych.

Rysunek 7.1. Model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego obszarów przyrodniczo cennych

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec, M. Zwolińska-Ligaj.

Obszary przyrodniczo cenne (układy lokalne) przedstawione zostały w modelu jako elementy regionalnego systemu gospodarczo-społeczno-przyrodniczego pozostające pod jego oddziaływaniem i same wpływające na jego funkcjonowanie. Procesy rozwojowe rozpatrywane są zgodnie z paradygmatem zrównoważonego rozwoju, w którym kluczowym zagadnieniem staje się racjonalne z punktu widzenia kryterium społecznego, ekonomicznego i przyrodniczego wykorzystanie lokalnych zasobów środowiska przyrodniczego (i szerzej – geograficznego). Pobudzanie wykorzystania lokalnych zasobów jest zaś warunkiem wzmacniania konkurencyjności przyrodniczej badanych obszarów. Potencjał przyrodniczy i budowana na jego bazie konkurencyjność przyrodnicza jest bowiem tym obszarem, który należy eksponować w przypadku zwykle mniejszej konkurencyjności obszarów przyrodniczo cennych w pozostałych wymiarach konkurencyjności terytorialnej. Wzmocnienie konkurencyjności przyrodniczej badanych obszarów traktowane jest zatem jako podstawowy czynnik zrównoważonego rozwoju układów lokalnych, a zarazem przyczyniający się do zrównoważonego rozwoju regionalnego.

Współczesne ujęcia zrównoważonego rozwoju akcentują, że zależy on w dużej mierze od postaw podmiotów procesów rozwojowych charakteryzujących się zdolnością i skłonnością do partycypacji w tych procesach. Obszary peryferyjne, charakteryzujące się kompleksem współpowiązanych barier rozwojowych zwykle dotyczy także problem niedostatku kapitału społecznego i ludzkiego utrudniających zaangażowanie społeczne w tym zakresie. W związku z powyższymi problemami niezbędne jest zwiększenie roli samorządów lokalnych jako katalizatora procesów integracji lokalnych środowisk wokół kreowania zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych. Przejawia się on we współtworzeniu wizji i podejmowaniu działań na rzecz rozwoju obszarów przyrodniczo cennych we współpracy z przedstawicielami środowisk lokalnych.

Dążyć należy zatem, do powstawania lokalnych forów współpracy bazujących na integrowaniu lokalnych podmiotów do współdziałania na rzecz bardziej pełnego, innowacyjnego i zgodnego z wymogami zrównoważonego rozwoju wykorzystywania lokalnych zasobów. Efektem takich działań powinny być powstające formy kooperacji lokalnej integrujące różne środowiska, w tym LGD, LEADER, klastry czy grupy w sektorze rolnym (grupy producenckie, marketingowe). Ich powstanie traktować można jako innowację, która może stać się ważnym impulsem rozwoju obszarów przyrodniczo cennych.

Oprócz działań samorządów terytorialnych na rzecz kreowania sformalizowanej współpracy w ramach środowisk lokalnych, równoległe instytucje te powinny dbać o utrzymywanie odpowiednich relacji i podejmowanie działań z mieszkańcami, lokalnymi liderami, organizacjami pozarządowymi, przedsiębiorstwami i rolnikami.

Niedostateczne zasoby obszarów przyrodniczo cennych, do których należy zaliczyć przede wszystkim wiedzę i kapitał finansowy nie pozwalają jednak na oparcie procesów rozwojowych wyłącznie na ich potencjale endogenicznym. Stąd tak ważne staje się kreowanie przez samorząd terytorialny powiązań z podmiotami spoza układów lokalnych, których konsekwencją będzie dopływ niezbędnych dla wzmacniania lokalnych procesów rozwojowych zasobów. Zwrócić należy uwagę na szanse

w ich dostępie wynikające z kreowanych przez samorząd województwa działań na rzecz zrównoważonego rozwoju regionu, a także narzędzi kreowanych w ramach polityk krajowych.

Wyniki prowadzonych badań wskazują na ograniczony wpływ instytucji i organizacji regionalnych na możliwości rozwojowe badanych podmiotów i jednocześnie dosyć duże zgłaszane potrzeby w tym zakresie. Przede wszystkim dotyczą one różnego typu wiedzy i dostępu do środków finansowych, w tym z budżetu Unii Europejskiej, umożliwiających podejmowanie inicjatyw rozwojowych przyczyniających się do zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych. Ważne jest więc gromadzenie wiedzy o możliwych do podjęcia obszarach współpracy oraz inicjowanie różnych form współpracy.

W polityce rozwoju obszarów przyrodniczo cennych należy więc brać pod uwagę interdyscyplinarny charakter rozwoju lokalnego i proponować kompleksowe podejście do promowania rozwoju przedsiębiorczości, dostosowane do konkretnego miejsca. Wśród kluczowych działań wskazać można m.in.³⁶²:

- określenie i zrozumienie możliwości i słabych stron obszarów przyrodniczych i zapoznanie z nimi przedstawicieli środowiska biznesu, społeczności i organizacji wspierających przedsiębiorczość;
- wykorzystanie branding i marketingu do tworzenia poczucia wartości miejsca;
- promowanie wśród przedsiębiorców korzyści zamiast restrykcyjnych ograniczeń;
- współpracowanie w szerszym zakresie z instytucjami badawczymi i kreującymi wiedzę w celu jak najlepszego wykorzystania innowacji i poszerzania dostępnej bazy wiedzy;
- korzystanie ze wspólnych działań różnych sektorów do inicjowania wrażliwego rozwoju, np. w turystyce większa liczba małych firm może stworzyć równie dobrą jakość i atrakcyjne oferty dla turystów jak jedna czy dwie duże firmy, ale przy mniejszym oddziaływaniu na środowisko;
- tworzenie sieci i wspólnych zasobów, zachęcanie przedsiębiorców do zaangażowania się we wspólny marketing i podejmowanie wspólnych działań;
- premiowanie pomysłów wspierających innowacje oraz dzielenie się dobrymi praktykami biznesowymi;
- wsparcie projektów typu „Anchor” (kotwica), które tworzą środowisko możliwości biznesowych;
- ukierunkowanie na jakość wyników a nie ich ilość, np. tradycyjne wsparcie biznesu jest często nastawione na tworzenie ilości miejsc pracy lub na zwiększanie dochodów czy poprawę warunków przestrzennych; ważną sprawą jest zrównoważenie tych zadań, na co często ma wpływ jakość produktów, usług lub satysfakcja z pracy;

³⁶² Dokument zamykający projekt „Business to Nature – nowe podejście do rozwoju przedsiębiorczości na obszarach cennych przyrodniczo”, Rekomendacje dla polityki, INTERREG IVC, European Regional Development Fund, 2012, s. 45–47.

- zaakceptowanie, że promowanie przedsiębiorczości na peryferyjnych obszarach wiejskich i chronionych wymaga znacznych nakładów środków finansowych;
- wprowadzenie ram dla polityki w postaci podejścia „*Rural Proof*” – zabezpieczenia potrzeb obszarów wiejskich, co wymaga od twórców polityki uwzględnienia potrzeb wsi i środowiska.

Specyfika obszarów przyrodniczo cennych implikuje szczególną rolę na obszarach przyrodniczo cennych takich instytucji, jak zarządcy obszarów chronionych czy Ośrodki Doradztwa Rolniczego. Powinny one odgrywać bardziej aktywną rolę w szczególności w dostarczaniu wiedzy na temat zagadnień, w tym warunków i wymogów, gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego obszarów przyrodniczo cennych. Intensyfikować także należy współpracę tych instytucji z samorządami terytorialnymi.

W obliczu potrzeby aktywizowania współpracy środowisk lokalnych zasadne wydają się także rekomendacje dotyczące potrzeby wzmocnienia kapitału społecznego w środowiskach lokalnych, którego ważnym fundamentem stać się może dziedzictwo przyrodnicze. Zrealizowane badania przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie nad kapitałem społecznym umożliwiły wskazanie następujących rekomendacji odnoszących się do wykorzystania kapitału społecznego w procesie rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność³⁶³:

- wprowadzenie obowiązku konsultacji społecznych ważniejszych aktów prawa miejscowego;
- wprowadzenie społecznej strategii rozwoju lokalnego, wzorowanej na już istniejących doświadczeniach uspołecznienia Lokalnych Strategii Rozwoju Lokalnych Grup Działania;
- wprowadzenie nieodpłatnych, obywatelskich funkcji publicznych, pełnionych przez mieszkańców, np.: ds. terenów zielonych, obszarów przyrodniczo cennych;
- wprowadzenie elektronicznych form komunikacji z mieszkańcami (portale społecznościowe, obsługa mieszkańców, udostępnianie zbioru danych publicznych na stronach urzędów gmin);
- wspieranie budowy portali informacyjno-społecznościowych, a także portali monitorujących aktywność radnych samorządowych i władz lokalnych;
- rozwijanie i wspieranie różnych form życia kulturalnego i społecznego na poziomie lokalnym, organizacja regionalnych imprez i wydarzeń pokazujących zwyczaje, historię, dziedzictwo kulturowe i tradycje różnych miejsc i społeczności;
- rozwijanie i promowanie postaw liderek w społecznościach lokalnych;

³⁶³ M. Thlon i in. 2015: Raport podsumowujący, Budowa kapitału społecznego do wykorzystania w procesie zarządzania rozwojem kierowanym przez lokalną społeczność, „Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie. ”Projekt opracowany przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Pomocy Technicznej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013”, Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, tab. 45.

- szkolenia i kursy dla liderów lokalnych, budowanie sieci integracji i wymiany doświadczeń liderów lokalnych, promowanie i wspieranie idei wolontariatu i filantropii.

W rozwijaniu kapitału społecznego w środowiskach wiejskich wskazać można także szczegółowe, następujące rekomendacje ukierunkowane na zwiększenie poziomu kapitału społecznego członków LGD, a w konsekwencji wzrostu aktywności społecznej mieszkańców wsi³⁶⁴:

- realizacja programów edukacji obywatelskiej we współpracy z organizacjami pozarządowymi;
- wprowadzenie programów wolontariatu pracowniczego w urzędach administracji samorządowej;
- integracja systemów informacji publicznej w skali ponadlokalnej (nie tylko internetowej, takiej jak BIP, ale także uwzględniającej inne kanały komunikacji z mieszkańcami);
- uspołecznienie procesu tworzenia i aktualizacji kluczowych dokumentów, powstających w skali województwa (strategii województwa, planu zagospodarowania przestrzennego województwa);
- wprowadzenie modułów edukacyjnych w gimnazjach (WOS), dotyczących funkcjonowania instytucji administracji rządowej i samorządowej;
- wykorzystanie nowych form aktywizacji kulturalnej w podtrzymanie wysokiego poziomu integracji lokalnej;
- stopniowa digitalizacja zasobów kultury regionu – zapewnienie dostępu do różnych zasobów kulturowych regionu.;
- wprowadzenie do programów szkolnych „edukacji regionalnych”³⁶⁵;
- wprowadzenie wieloletnich programów edukacyjnych skierowanych do różnych grup odbiorców (młodzieży, seniorów);
- wykorzystanie istniejącej infrastruktury instytucji kulturalnych i edukacyjnych (centrów kultury, szkół, bibliotek, muzeów) – jako instytucji rozwoju kapitału społecznego;
- rozwój sieci komunikacji kultury wewnątrz społeczności lokalnych poprzez np. książki powstające z inicjatywy mieszkańców i/lub dzięki ich zaangażowaniu lub/i tematyczne strony/fora internetowe.

Podsumowując zauważyć należy, że obszary przyrodnicze tworzą specyficzne układy uwarunkowań rozwoju działalności gospodarczej. Unikalny ich układ determinuje potrzebę wyboru optymalnych dla lokalnych uwarunkowań form, rodzajów i skali działalności gospodarczej. Powinny one stanowić efekt szerokiej dyskusji lokalnych środowisk, w których aktywną rolę przyjmują władze samorządowe zain-

³⁶⁴ Tamże.

³⁶⁵ Przykładem może być projekt: Innowacja pedagogiczna „Edukacja regionalna-Żarki Wielkie moja „mała ojczyzna”. Dziedzictwo kulturowe” zrealizowany przez Szkołę Podstawową w Żarkach Wielkich, Nowe Czaple, na bazie którego uczniowie poznali najbliższe środowisko i specyfikę regionu, historię swojej miejscowości, dobra materialne, na bazi ludzi, którzy pozytywnie zapisali się w historii miejscowości, charakterystyczne dla swojej miejscowości i regionu: flory i fauny, chronionych gatunków roślin i zwierząt, uczyli się współpracować w grupie i zespołach, <http://www.ko-gorzow.edu.pl/przyklady-dobrej-praktyki/1393-innowacja-pedagogiczna-edukacja-regionalna-arki-wielkie-moja-maa-ojczyzna-dziedzictwo-kulturowe> dostęp z dnia 12.09.2015.

interesowane stymulowaniem lokalnych procesów rozwoju społeczno-gospodarczego zgodnie z zasadami rozwoju zrównoważonego. Podstawowym wyznacznikiem dokonywanych wyborów powinny być uwarunkowania ekologiczne działalności gospodarczej.

Zakończenie

Degradacja ekosystemów oraz obniżanie jakości środowiska przyrodniczego, powodują negatywne skutki, zarówno w sferze gospodarczej, jak i społecznej, wpływając na ocenę jakości życia. Koncepcja zrównoważonego rozwoju pojawiła się jako reakcja na systematyczne pogarszanie się przyrodniczych warunków życia. Wyzwaniem stało się ustalenie zintegrowania między ładami/sferami rozwoju, które pozwoliłoby na zachowanie trwałości rozwoju cywilizacji ludzkiej. Istotną rolę w integrowaniu ogółu łaadów można przypisać łaadowi instytucjonalnemu – odpowiedniemu kształtowaniu się instytucji. To one powinny określać warunki dostępu do naturalnych przestrzeni i walorów środowiska przyrodniczego wyznaczających ramy rozwoju.

Poszukując instytucji, które miałyby służyć zrównoważonemu rozwojowi obszarów przyrodniczo cennych i określając ich rolę w tym obszarze należy wskazać kilka ważnych problemów, które instytucje te miałyby rozwiązywać. Po pierwsze można tu wymienić wyzwania informacyjno-edukacyjne, gdyż jak wskazują wyniki przeprowadzonych badań i potwierdzają wyniki badań ogólnopolskich, sama kategoria zrównoważonego rozwoju jest wciąż słabo rozpoznawana zwłaszcza wśród społeczności wiejskich. Zmiana obecnego stanu rzeczy wymaga długotrwałego procesu edukacji wszystkich obywateli, tzw. edukacji celowanej dostosowanej do ich wieku, statusu społeczno-zawodowego, dotychczasowego poziomu i kierunku wykształcenia oraz miejsca zamieszkania. By przełamać stereotyp, że zrównoważony rozwój wiąże się jedynie ze wzmożonymi działaniami służącymi ochronie środowiska przyrodniczego należy rozwijać edukację ekologiczną, ale jako edukację na rzecz zrównoważonego rozwoju.

Istotą, a zarazem składową, koncepcji zrównoważonego rozwoju jest jego trwałość. W polityce rozwoju lokalnego tymczasem często brak jest długotrwałych strategii, które byłyby akceptowane społecznie i kontynuowane. W efekcie, od poziomu lokalnego poczynając, brakuje ciągłości w praktycznych działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju.

Wiele społeczeństw, wciąż nie odkryło szans i korzyści, jakie daje zrównoważony rozwój. Obserwowane, zwłaszcza wśród społeczności wiejskich, zachowania świadczą o niskim poziomie świadomości ekologicznej oraz świadomości obywatelskiej – o preferowaniu często stylu życia i konsumpcji będących przeciwieństwem dla wzorców typowych dla zrównoważonego rozwoju. Niskie zainteresowanie aktywnym uczestnictwem w życiu społecznym jest zjawiskiem dotyczącym wielu krajów, ale zwłaszcza tych przechodzących transformację systemową. Tymczasem to obywatelski model zarządzania (governance) uwzględniający partycypację społeczną sprzyja realizacji zrównoważonego rozwoju.

Ostatnim tu wskazanym, ale równie ważnym problemem i wyzwaniem dla określenia ram instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia zrównoważonego gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów obszarów przyrodniczo cen-

nych jest wyartykułowanie i promowanie potrzeby szerszego i perspektywicznego spojrzenia na korzystanie ze środowiska przyrodniczego. To w jego ramach bowiem toczy się aktywność społeczno-gospodarcza i to właśnie w odniesieniu do niego powinna zachodzić zmiana instytucjonalna. Jej podstawą powinno być poszukiwanie rozwiązań instytucjonalnych wsparcia gospodarowania zasobami przyrodniczymi zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Głównym celem niniejszej pracy, a jednocześnie celem projektu badawczego: „Ekologiczne uwarunkowania i czynniki rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego”³⁶⁶ było poznanie lokalnych i regionalnych uwarunkowań oraz problemów związanych z wykorzystaniem czynnika ekologicznego w kreowaniu zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich województwa lubelskiego, sformułowanie relacji przyczynowo-skutkowych oraz wskazanie szans i pożądanych kierunków rozwoju. W toku przeprowadzonych analiz pozytywnie zweryfikowano następujące postawione w pracy hipotezy badawcze:

- badane podmioty gospodarcze w niedostatecznym stopniu (zwłaszcza w zastosowaniach innowacyjnych) wykorzystują lokalne walory i zasoby przyrodnicze w procesach gospodarowania, w związku z czym wymagają w tym obszarze instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia – wykazano niski poziom aktywności w obszarze indywidualnych działań podejmowanych przez analizowane typy podmiotów gospodarczych oraz niski poziom kooperacji na rzecz zrównoważonego gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów w tym w zastosowaniach innowacyjnych;
- barierami gospodarczego wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych są w opinii podmiotów lokalnych: brak preferencji w dostępie do zewnętrznych środków finansowania inwestycji proekologicznych, utrudniony dostęp do informacji związanych z działalnością gospodarczą na obszarach przyrodniczo cennych oraz niski poziom kooperacji między władzą samorządową a podmiotami lokalnymi w zakresie gospodarczego wykorzystania tych zasobów;
- w badanych podmiotach w niedostatecznym stopniu wdrożono nie tylko sformalizowane, ale i niesformalizowane systemy zarządzania środowiskowego (systemy działań proekologicznych);
- głównymi barierami wdrażania zarządzania środowiskowego są: brak wiedzy i świadomości ekologicznej, a głównie potrzeb i korzyści, jakie dają takie rozwiązania oraz zbyt wysokie koszty wdrażania.

Negatywnie natomiast zweryfikowano hipotezę głoszącą, że: „uwarunkowania środowiskowe związane z funkcjonowaniem na obszarach przyrodniczo cennych postrzegane są jako relatywnie istotne, na tle pozostałych determinant – barier i zagrożeń rozwoju” – wykazano brak podstaw do jednoznacznego wskazania uwarunkowań środowiskowych, jako bardziej niekorzystnych w opinii podmiotów z gmin przyrodniczo cennych aniżeli podmiotów z gmin porównawczych.

³⁶⁶ Projekt nr 2011/01/D/HS4/03927 finansowany przez NCN w Krakowie realizowany przez PSW. im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej w latach 2012–2015.

Na podstawie weryfikacji hipotez cząstkowych pozytywnie zweryfikowano zatem hipotezę główną, że: „niski poziom wykorzystania lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych obszarów przyrodniczo cennych oraz problemy gospodarczego wykorzystania tych zasobów powodują potrzebę instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia konkurencyjności środowiskowej gmin przyrodniczo cennych”.

Finalnie, wobec zdiagnozowanych barier rozwoju, a szczególnie problemów wykorzystania walorów i zasobów środowiskowych na cele gospodarcze przez samorządy lokalne, przedsiębiorstwa i gospodarstwa rolne, zaproponowano model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia tegoż procesu. W modelu tym ważnym podmiotem instytucjonalnego wsparcia przedsiębiorców i rolników pozostaje samorząd gminny. Specyfika obszarów przyrodniczo cennych implikuje ponadto szczególną rolę takich instytucji, jak zarządcy obszarów chronionych czy Ośrodki Doradztwa Rolniczego. Powinny one odgrywać bardziej aktywną rolę w szczególności w dostarczaniu wiedzy na temat zagadnień, w tym warunków i wymogów, gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego obszarów przyrodniczo cennych.

Kierownik projektu Danuta Guzał-Dec

Literatura

- Business to Nature – nowe podejście do rozwoju przedsiębiorczości na obszarach cennych przyrodniczo, Rekomendacje dla polityki, INTERREGIVC, European Regional Development Fund, 2012.
- Adamowicz M. 1991: Functions of rural areas in the age of urbanization and industrialization, Annals of Warsaw Agricultural University SGGW-AR, Agricultural Economics and Rural Sociology (Poland).
- Adamowicz M. 2003: Kształtowanie rozwoju lokalnego [w:] Strategie rozwoju lokalnego. Aspekty instytucjonalne, M. Adamowicz (red.), SGGW, Warszawa.
- Adamowicz M. 2004: Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa [w:] Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji, M. Adamowicz (red.), Prace Naukowe KPAiM, numer 33, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Adamowicz M. 2004: Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej, *Więś i Rolnictwo*, nr 4(125).
- Adamowicz M. 2005: Naturalne środowisko i krajobraz wiejski a wspólna polityka rolna, *Acta Agraria et Silvestria 2004*, Series Agraria, Sekcja Ekonomiczna, tom XLIII/1, PAN, Kraków.
- Adamowicz M. 2005: Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmian we Wspólnej Polityce Rolnej, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1, Warszawa.
- Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M. 2009: Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Polityki Europejskie Finanse i Marketing*, nr 2(51).
- Audyty turystyczne gmin Janowiec, Karczmiska, Kazimierz Dolny, Nałęczów, Opole Lubelskie, Poniatowa, Wąwolnica, Wilków, Wojciechów oraz miasta i gminy Puławy, PART, Warszawa 2007.
- Badanie skuteczności kampanii promocyjnej walorów turystycznych wschodniej Polski, Sopot – Warszawa, sierpień 2012.
- Bański J. 2009: Typy obszarów funkcjonalnych w Polsce, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Stola W. 2002: Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, *Studia Obszarów Wiejskich*, tom 3, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Baretje R., Defert P. 1972: *Aspects économiques du tourisme*, Berger-Levrault, Paris.
- Barszczewski J., Twardy S., Liziński T., Wasilewski Z.: Trwałe użytki zielone jako przedmiot interdyscyplinarnych badań naukowych, http://www.imuz.edu.pl/aktualnosci/k251109f/referaty/1_9%20konerencja%20IMUZ.pdf.
- Blakely E.J., Green Leigh N. 2010: *Planning local economic development. Theory and practice*, Sage, Los Angeles.

- Bojar E., Bojar M., Żelazna-Blicharz A., Blicharz P. 2012: Eco-management in Polish Companies, *Problemy Ekorozwoju – Problems OF Sustainable Development*, Vol. 7, no 2.
- Bołtromiuk A. 2003: *Ekonomiczne aspekty funkcjonowania obszarów chronionych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Bołtromiuk A. 2011: Wpływ obszarów Natura 2000 na rozwój lokalny w świetle badań [w:] *Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych. Planistyczne i implementacyjne aspekty rozwoju obszarów przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok.
- Bołtromiuk A. 2011: *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Borys T. 1999: *Wskaźniki ekorozwoju*, *Ekonomia i Środowisko*, Białystok.
- Borys T., Kobyłko G. 2007: *Wybrane narzędzia zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwie* [w:] *Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem*, Kobyłko G. (red.), Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.
- Brauweiler J. 2013: *Rodzaje i zastosowanie koncepcji zarządzania środowiskiem* [w:] *Zintegrowane zarządzanie środowiskiem. Systemowe zależności między polityką, prawem, zarządzaniem i techniką*, Kryński A., Kramer M., Caekelbergh A.F. (red.), Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa.
- Brauweiler J., Helling K., Kramer M. 2005: *Koncepcje kompleksowego zarządzania środowiskiem* [w:] *Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem, Tom II: Instrumenty i systemy zarządzania*, Kramer M., Brauweiler J., Nowak Z. (red.), C. H. Beck, Warszawa.
- Brodowski P., Falkowski J. 2007: *Ekologiczne podstawy gospodarki przestrzennej obszarów wiejskich* [w:] *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*, Grykień S., Hasiński W. (red.), *Studia Obszarów Wiejskich, tom XII, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół badań obszarów wiejskich, IGiPZ PAN*, Warszawa.
- Brol R. 1998: *Rozwój lokalny- nowa logika rozwoju gospodarczego* [w:] *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, Obrębalski M. (red.), *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu*, nr 785, Wrocław.
- Burchard-Dziubińska M. 2004: *Ochrona środowiska jako przyczyna konfliktów na szczeblu lokalnym* [w:] *Regionalne strategie rozwoju zrównoważonego*, S. Kozłowski (red.), *Ekonomia i Środowisko*, Białystok.
- Burchard-Dziubińska M. 2010: *Zarządzanie środowiskiem i zasobami naturalnymi* [w:] *Zarządzanie zasobami środowiska, Łaguna T. M. Łaguna*, Witkowska-Dąbrowska M. (red.), *Ekonomia i Środowisko*, Białystok-Olsztyn.
- Burchard-Dziubińska M., Rzeńca A., Drzazga D. 2014: *Zrównoważony rozwój – naturalny wybór*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Burzyńska D. 2012: *Rola inwestycji ekologicznych w zrównoważonym rozwoju gmin w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Chureina O. 2004: *The influence of natura and climatical conditio on the efficiency of agricultural production* [w:] *Problemy rolnictwa światowego. Aktualne tendencje w międzynarodowych stosunkach gospodarczych w rolnictwie i gospodarce żywnościowej*, tom 2, Manteuffel-Szoega H. (red.), SGGW, Warszawa.

- Collados C., Duane T.P. 1997: Natural capital and quality of life: a model for evaluating of natural capital: Economics from an ecological footprint perspective, *Ecological Economics*, Vol. 20, no 1.
- Copus A., Skuras D. 2006: Business network and innovation in selected lagting areas of the European Union: A spatial perspective, *European Planning Studies*, Vol. 14, No. 1.
- Czaja S., Becla A. 2007: Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania, Wydawnictwo AE im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.
- Czaja S., Becla A. 2008, Rozwój prośrodowiskowych systemów zarządzania w przedsiębiorstwie [w:] Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie, Graczyk A. (red.), Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław.
- Czarnecki A. 2011: Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich objętych siecią Natura 2000 w opinii lokalnych przedsiębiorców [w:] Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000, Bołtroski A. (red.), IRWiR PAN, Warszawa.
- Dietl J., Gregor B. 1979: Funkcje obszarów wiejskich i ich wpływ na obsługę handlową, PAN, KPZK, Biuletyn, zeszyt 101, Warszawa.
- Dixton J. A., Sherman P. B. 1991: Economics of protected areas, *Ambio*, Vol. 20, No. 2, *Environmental Economics*.
- Dobrzańska B.M. 2007: Planowanie strategiczne zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Dobrzański G. 2000: Trwały rozwój w ujęciu regionalnym i lokalnym, *Ekonomia i Środowisko*, nr 2(17).
- Domagała-Świątkiewicz I. 2005: Wpływ działalności rolniczej na środowisko naturalne [w:] Ochrona środowiska naturalnego w XXI wieku nowe wyzwania i zagrożenia, Wiech K., Kołoczko H., Kaszycki P. (red.), Fundacja na Rzecz Wspierania Badań Naukowych, Wydziału Ogrodniczego Akademii Rolniczej im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, Kraków.
- Dutkowski M. 1995: Konflikty w gospodarowaniu dobrami środowiskowymi, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Dziemianowicz W. 2008: Konkurencyjność gmin w kontekście relacji władze lokalne- inwestorzy zagraniczni, Wydawnictwo UW, Warszawa.
- Ekins P. 1992: A Four-capital Model of WealthCreation [in:] *Real-life Economics. Understanding Wealth Creation*, P. Ekins, M. Max-Neef, London–New York: Routledge.
- Ekins P., Dresner S., Dahlström K. 2008: The Four-capital Method of Sustainable Development Evaluation, *European Environment*, Vol. 18, No. 2.
- EMAS System Ekozarządzania i Audytu we Wspólnocie. Informacja dla organizacji, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2011.
- Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Komitet Komisji KOM, 3.3.2010, Bruksela.
- Fereniec J. 1999: *Ekonomia i organizacja rolnictwa*, Wydawnictwo Key Tex, Warszawa.
- Fierla I. 2001: Uwarunkowania regionalnego zróżnicowania poziomu rozwoju i struktury gospodarki [w:] *Geografia gospodarcza Polski*, Fierla I. (red.), PWE, Warszawa.
- Firmy rodzinne w polskiej gospodarce – szanse i wyzwania, Projekt współfinansowany przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego, realizowany na zlecenie Zespołu Rozwoju Zasobów Ludzkich PARP, Warszawa 2009.

- Fourth Report on Economic and Social Cohesion. Growing regions, Growing Europe, 2007, European Commission, Luxembourg; Sixth Report on Economic and Social Cohesion. regional investment for jobs and growth, Promoting development and good governance In UE regions and cities, 2014, European Commission, Luxembourg.
- Frenkel I. 2014: Ludność wiejska [w:] Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi, Nurzyńska I., Poczta W., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Giordano K. 2005: Planowanie zrównoważonego rozwoju gminy w praktyce, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Gołembski G. (red.) 2002: Kompendium wiedzy o turystyce, PWN, Poznań-Warszawa.
- Goodall B. 1987: The Dictionary of Human Geography, London: Penguin.
- Gorzelał G. 2008: Polska lokalna 2007– synteza [w:] Polska lokalna 2007, Gorzelał G. (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Gorzelał G., Płoszaj A., Smętkowski M. 2006: Ocena strategii rozwoju regionu- wykorzystanie modelu czterech kapitałów na przykładzie województwa lubuskiego, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 3(25).
- Górka K., Poskrobko B. 1991: *Ekonomika ochrony środowiska*, PWE, Warszawa.
- Grosse T. G. 2007: Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 1(27).
- Guzal-Dec D. 2011: Formalne strategie rozwoju badanych gmin objętych siecią Natura 2000 [w:] Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000, Bołtomiuk A. (red.), IRWiR PAN, Warszawa.
- Guzal-Dec D. 2013: Operacjonalizacja modelu Presja-Stan-Reakcja w badaniu cenności ekologicznej gmin wiejskich na przykładzie województwa lubelskiego, *Annual Set the Environment Protection/Rocznik Ochrona Środowiska*, tom 15, nr 3.
- Guzal-Dec D. 2015: Samorząd gminny w kreowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, PSW Biała Podlaska.
- Guzal-Dec D., Zwolińska-Ligaj M. 2010: Relacje gmin „naturowych” z otoczeniem w zakresie realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju [w:] Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000 jako nowy element otoczenia polskiej wsi i rolnictwa, A. Bołtomiuk (red.), Wydawnictwo IRWiR, *Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa*, Warszawa.
- Haładaj A. 2010: Organ administracji jako mediator w konfliktach związanych z realizacją inwestycji publicznych. Działania faktyczne w postępowaniu w sprawie decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach [w:] Planowanie inwestycji publicznych. Aspekty prawne, ekonomiczne i środowiskowe, K. Giordano, R. Biskup (red.), Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Heffner K., Gibas P. 2013: Delimitacja przestrzenna obszarów wiejskich o słabym dostępie do usług publicznych w województwie lubuskim, Ekspertyza wykonana na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego województwa lubuskiego, Zielona Góra.
- Hopfer A., Bajeroski T., Suchta J. 2000: Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich północno-wschodniej Polski na przykładzie Warmii i Mazur [w:] Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską. Aspekty regionalne, Stasiak A. (red.), *Materiały z Konferencji 16-17 maja 2000 r. zorganizowanej przez KPZK PAN i SGGW*, *Studia*, tom CX, Warszawa.

- Huylenbroeck G., Vandermeulen V., Mettepenningen E., Verspecht A. 2007: Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments, *Living Rev. Landscape Res.*, 1, 3.
- Ilnicki P. 2004: Polskie rolnictwo a ochrona środowiska, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań.
- Jalinik M. 2009: Zarządzanie gospodarstwem ekoagroturystycznym na obszarach przyrodniczo cennych, *Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej. Ekonomia i Zarządzanie – zeszyt 14*, Wydawnictwo Politechniki Białostocka, Białystok.
- Jałowicki B. 1996: Przestrzeń historyczna, regionalizm, regionalizacja [w:] *Oblicza polskich regionów*, B. Jałowicki (red.), Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Warszawa.
- Kamiński W. 1995: Warianty wielofunkcyjnego rozwoju wsi-uwarunkowania przestrzenne, *Zeszyty Naukowe AR im. H. Kołłątaja w Krakowie, Sesja Naukowa 295*, zeszyt 43, Kraków.
- Karpa A., Łaguna D., Łaguna T.M., Napiórkowska-Baryła A., Witkowska-Dąbrowska M., Zapotoczna M. 2010: Gospodarowanie zasobami naturalnymi [w:] *Zarządzanie zasobami środowiska*, Łaguna T. M., Witkowska-Dąbrowska M. (red.), *Ekonomia i Środowisko*, Białystok – Olsztyn.
- Kassenberg A., Rolewicz C. 1985: Przestrzenna diagnoza ochrony środowiska w Polsce, *Studia KPZK PAN, LXXXIX*, PWE, Warszawa.
- Kasztelan A. 2008: Oddziaływanie przemysłu spożywczego na środowisko naturalne, *Przemysł Spożywczy*, 10.
- Kasztelan A. 2010: Środowiskowa konkurencyjność regionów – próba konceptualizacji, *Problemy Ekorozwoju- Problems of Sustainable Development*, tom 5, nr 2.
- Katoła A. 2012: Geneza zarządzania środowiskowego [w:] *Gospodarowanie i zarządzanie środowiskiem*, B. Kryk (red.), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Kawała B. 2009: Nowy model formułowania strategii rozwoju województwa lubelskiego wobec wyzwań polityki spójności Unii Europejskiej po 2013 r., *Barometr Regionalny*, nr 2(16).
- Kiełczewski D. 2009: Rozwój zrównoważony w skali regionalnej. Środowisko przyrodnicze-czynnik czy bariera rozwoju [w:] *Zrównoważony rozwój – aspekty rozwoju społeczności lokalnych*, Fundacja Forum Inicjatyw Rozwojowych, Białystok.
- Kiełczewski D. 2010: Zrównoważony rozwój – istota, interpretacje, związek ze społeczeństwem wiedzy [w:] *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Materiały do studiowania*, Poskrobko B.(red.), Białystok.
- Kistowski M. 2007: Kolizje i konflikty środowiskowe w planowaniu przestrzennym na obszarach przyrodniczo cennych, *Czasopismo Techniczne. Architektura*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, z. 7 – A.
- Kistowski M. 2012: *Atlas sozologiczny gmin Polski 2000-2009*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Kłodziński M. 2010: Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej, *Studia BAS*, nr 4(24).
- Kostrowicki J. 1976: Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne, *Przegląd Geograficzny*, T. XLVIII, Z. 4.

- Kostrowicki A.S. 1992: System „człowiek-środowisko” w teorii ocen, Prace Geograficzne, nr 156, IGiPN PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Kot J. 2003: Zarządzanie rozwojem gmin, a praktyka planowania strategicznego, UŁ, Łódź.
- Kowalczyk A. 2000: Geografia turystyki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kowalczyk A. 2002: Geografia turystyki, PWN, Warszawa.
- Kozak M.W. 2009: Turystyka i polityka turystyczna a rozwój: między starym a nowym paradygmatem, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Kramer M., Strebek H., Buzek L. (red.) 2005: Międzynarodowe zarządzanie środowiskiem. Tom III: Operacyjne zarządzanie środowiskiem w aspekcie międzynarodowym i interdyscyplinarnym, C. H. Beck, Warszawa.
- Krasowicz S. 2006: Sposoby realizacji zrównoważonego rozwoju w gospodarstwie rolniczym, Zeszyty Naukowe AR we Wrocławiu, tom 87, zeszyt 540, Wrocław.
- Kreatywność i innowacje w Unii Europejskiej na rzecz rozwoju obszarów wiejskich, Przegląd Obszarów Wiejskich, Magazyn Europejskiej Sieci na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich. Wspólnoty Europejskie, Luxemburg 2009.
- Kruk H. 2010: Przyrodnicza konkurencyjność regionów, Wydawnictwo TNOiK, Toruń 2010.
- Kryk B. 2012: Zarządzanie środowiskowe w przedsiębiorstwie [w:] Gospodarowanie i zarządzanie środowiskiem, Kryk B. (red.), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Krzymowska- Kostrowicka A. 1999: Geoekologia turystyki i wypoczynku, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Krzyżanowska K., Trajer M. 2015: Finansowanie grup producentów rolnych w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, nr 106.
- Kucińska-Landwójtowicz A. 2013: Oddziaływanie przedsiębiorstwa na środowisko [w:] Kowal E., Kucińska-Landwójtowicz A., Miziołek A., Zarządzanie środowiskowe, PWE, Warszawa.
- Kuciński K. 2009: Organizacja przestrzenna gospodarki [w:] Geografia ekonomiczna, Kuciński K. (red.), Wolters Kluwer Polska, Kraków.
- Kuczuk A. 2012: Zarządzanie środowiskowe na poziomie gospodarstwa rolnego, Handel wewnętrzny. Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju w XXI wieku, tom 2, Szczecin.
- Kudłak R. 2008: Realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju poprzez systemy zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwach w Polsce, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kutkowska B. 2007: Możliwości rozwoju obszarów wiejskich o dużych walorach przyrodniczych na Dolnym Śląsku [w:] Ekologiczne aspekty zrównoważonego rozwoju regionalnego i lokalnego, Michałowski K. (red.), Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok.
- Kutkowska B. 2012: Nowe funkcje obszarów wiejskich na przykładzie terenu sudeckiego, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, Uniwersytet Rzeszowski, . nr 29, Rzeszów.
- Leszczewska K. 2010: Aktywność ekonomiczna regionów peryferyjnych, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy, nr 17, Uniwersytet Rzeszowski.

- Leszczyńska A. 2011: Absorpcja innowacji ekologicznych w przedsiębiorstwie, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Lipiec J., Rejman J. 2014: Fizyczna degradacja gleb i jej przeciwdziałanie [w:] Agrofizyka-procesy, właściwości, metody, Gliński J., Horabik J., Lipiec J., Sławiński C. (red.), Instytut Agrofizyki im. Bohdana Dobrzańskiego PAN w Lublinie, Lublin.
- Łańcucki J. 2010: Trzy filary zrównoważonego rozwoju. Metrologia, ocena zgodności, normalizacja [w:] Znormalizowane systemy zarządzania, Łańcucki J. (red.), Wydawnictwo UE w Poznaniu, Poznań.
- Łuszczak M. 2011: Kierunki rozwoju społeczno – gospodarczego obszarów przyrodniczo cennych [w:] Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych. Planistyczne i implementacyjne aspekty rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, tom 1, T. Porskobko (red.), WSE w Białymstoku, Białystok.
- Makieła Z. 2013: Przedsiębiorczość i innowacyjność terytorialna. Region w warunkach konkurencji, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa.
- Malovics G. 2007: The Role of Natural Capital in Regional Development, 2nd Central European Conference in Regional Science – CERS, Technical University of Košice, Košice.
- Małachowski K. (red.) 2012: Gospodarka a środowisko i ekologia, CeDeWu, Warszawa.
- Mapa podziału hydrograficznego Polski, INGW, Warszawa 2010.
- Marcinkowski T. 2010: Emisja gazowych związków azotu z rolnictwa, Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie, tom 10, zeszyt 3(31), Instytut Technologiczno-Przyrodniczy w Falentach.
- Matuszak-Flejszman A. 2007: System zarządzania środowiskowego w organizacji, Wydawnictwo AE w Poznaniu, Poznań.
- Matuszak-Flejszman A. 2010: Determinanty doskonalenia systemu zarządzania środowiskowego zgodnego z wymaganiami normy ISO 14001, Wydawnictwo UE w Poznaniu, Poznań.
- Michalczyk Z. 2004: Rola obszarów wiejskich w tworzeniu i wykorzystaniu zasobów wodnych w Polsce, Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie, tom 4, zeszyt 2a(11).
- Miszczuk A. 1993: Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny, Dokumentacja Geograficzna, nr 2.
- Miszczuk A. 2013: Uwarunkowania peryferyjności regionu przygranicznego, Wydawnictwo Norbertinum, Lublin.
- Młynarczyk Z., Zajadacz A. (red.) 2009: Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Tom III Walory i atrakcje turystyczne. Potencjał turystyczny. Plany rozwoju turystyki. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace, nr 3.
- Mose I. 2007: Foreword [w:] Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century, Mose I. (red.), Aldershot, England, Burlington, VT: Ashgate.
- Mose I., Weixlbaumer N. 2007: A new paradigm for protected areas in Europe? [w:] Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century, Mose I., C. von Ossietzky (ed.), Aldershot.
- Niedek M. 2006: EMAS w gminie, Biuletyn Finansy Publiczne, nr 4.
- Niedrzwicki W. 2006: Zarządzanie środowiskowe, PWE, Warszawa.

- Niedzielski E. 2015: Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2.
- Nowacki K. 2009: O próbie stanu wyjątkowego w inwestycjach drogowych?- dwie ustawy, jeden wyrok i dwie opinie [w:] *Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, J. Supernat (red.), WUWr, Wrocław.
- Ochrona środowiska 2014. Informacje i opracowania statystyczne, GUS, Warszawa.
- Okuniewski J. 1995: Bezrobocie a pozarolnicze funkcje wsi, *Zeszyty Naukowe AR im. H. Kołłątaja w Krakowie, Sesja Naukowa 295*, zeszyt 43, Kraków.
- Olechnicka A. 2004: Regiony peryferyjne w gospodarce informacyjnej, *Wydawnictwo Naukowe Scholar*, Warszawa.
- Olędzka-Koprowska E. 2000: Przyczyny konfliktów ekologicznych w społeczności lokalnej [w:] *Rola konsultacji i negocjacji społecznych w procedurze uzgadniania inwestycji zmieniających środowisko*, W. Lenart (red.), EKOKONSULT, Gdańska.
- Ossowska L., Poczta W. 2009: Endogenne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich Pomorza Środkowego, *Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu*, Poznań.
- Otoliński E., Wielicki W. 2003: Kierunki rozwoju wsi i gospodarstw rolnych, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu – CCCLVIII*.
- Papuziński A. 2006: Świadomość ekologiczna w świetle teorii i praktyki (Zarys politologicznego modelu świadomości ekologicznej), *Problemy Ekorozwoju*, tom 1, nr 1.
- Pearce D. 1995: *Tourism today. A geographical analysis. Second edition*, Longman Publishing Group, Essex.
- Piekarzewska H. 1999: *Rolnictwo [w:] Geografia gospodarcza świata*, Fierla I. (red.), PWE, Warszawa.
- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego, *Biuro Planowania Przestrzennego*, Lublin 2002.
- Polityka ekologiczna państwa w latach 2009–2012 z perspektywą do 2016 roku, *Ministerstwo Środowiska*, Warszawa 2008.
- Pondel H. 2013: Środowisko przyrodnicze w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie Wielkopolski, *Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu*, Poznań.
- Porter M.E. 1998: *The Competitive Advantage of Nations*, New York.
- Porter M.E. 2006: *Przewaga konkurencyjna. Osiągnięcie i utrzymanie lepszych wyników*, Wydawnictwo Helion, Gliwice.
- Poskrobko B., Poskrobko T. 2012: *Zarządzanie środowiskiem w Polsce*, PWE, Warszawa.
- Potencjał turystyczny Polski Wschodniej – badanie poprzedzające tworzenie kampanii reklamowej. Raport z badania jakościowego. Raport przygotowany przez Dom Badawczy MAISON dla Polskiej Organizacji Turystycznej. Warszawa, kwiecień 2009;
- Program gospodarki wodnej województwa lubelskiego. Część II i III, Lublin 2005.
- Program zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Tom I. *Diagnoza i prognoza rozwoju*, IUNG, Lublin 2004.
- Przewodnik po projektach współpracy osi 4 Leader Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, *Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi*, Warszawa 2012.

- Ptaszycka-Jackowska D., Baranowska-Janota M. 1996: Przyrodnicze obszary chronione. Możliwości użytkowania, IGPIK, Warszawa.
- Radecki W. 1987: Ochrona prawna obszarów przyrodniczo cennych, OA PTTK, Kraków.
- Raport o stanie lasów w Polsce 2011, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa 2012.
- Raport o stanie środowiska województwa lubelskiego w 2013 roku, WIOŚ, Lublin 2014.
- Ray Ch. 1999: Towards a Meta- Framework of Endogenous Development: Repertoires, Paths, Democracy and Rights, *Sociologia Ruralis*, Vol. 39, No. 4.
- Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 r., Urząd Marszałkowski w Lublinie, Lublin 2014.
- Report of the World Commission on Environment and Development: "Our Common Future" 1987; dostęp http://www.channelingreality.com/Documents/Brundtland_Searchable.pdf z dnia 17.04.2015.
- Rio+ 20: w kierunku gospodarki ekologicznej i lepszego zarządzania. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Bruksela, dnia 20.6.2011, COM(2011) 363 wersja ostateczna.
- Rizov M. 2005: Rural development under the European CAP: The role of diversity, *The Social Science Journal*, 42.
- Rosner A. 2008: Uwarunkowania społeczno-gospodarcze związane z restrukturyzacją funkcji rolniczej wsi [w:] Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008-2033, Saganowski K., Zagrzajewska-Fiedorowicz M., Zuber P. (red.), tom I, MRR, Warszawa.
- Rosner A., Stanny M. (red.) 2007: Zróżnicowanie poziomu rozwoju obszarów wiejskich w Polsce według komponentu społecznego [w:] Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian, IRWiR PAN, Warszawa.
- Roszkowska-Mądra B. 2009: Koncepcje rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich, *Gospodarka Narodowa*, nr 10.
- Ryszko A. 2007: Proaktywność przedsiębiorstw w zarządzaniu środowiskowym, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Ryszkowski L. 1984: Idea rolnictwa ekologicznego – postawienie zagadnienia, *Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych* (286).
- Sadowy M. 2011: Gospodarka komunalna [w:] *Gospodarka i finanse samorządu terytorialnego*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa.
- Shucksmith M. 2010: Disintegrated Rural Development? Neo-Endogenous Rural Development Planning and Place-Shaping in Diffused Power Context, *Sociologia Ruralis*, Vol. 50, Issue 1.
- Siedlecka A. 2015: Środowiskowe aspekty funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, PSW Biała Podlaska.
- Siekierski J. 2002: Rolnictwo i wieś polska wobec współczesnych wyzwań rozwojowych i integracji, *Małopolska Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Tarnowie*, Tarnów.
- Sikora J. 2012: Wielofunkcyjność obszarów wiejskich w Polsce, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2(24).

- Siudek T., Zawojska A. 2014: Competitiveness in the Economic Concepts, Theories and Empirical Research, *Oeconomia*, 13 (1).
- Skowronek-Mielczarek A. 2013: Uwarunkowania rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce, OW SGH w Warszawie, Warszawa.
- SMEs and the environment in the European Union, Main Report prepared in 2010 for the European Commission, DG Enterprise and Industry under the Competitiveness and Innovation Programme 2007-2013, Danish Technological Institute and PLANET S.A., Greece, http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/business-environment/files/main_report_en.pdf
- Słodowa-Hełpa M. 2013: Rozwój zintegrowany. Warunki, wymiary, wyzwania, CeDeWu, Warszawa.
- Słodowa-Hełpa M. 2013: Wyzwania stojące przed polskim samorządem lokalnym w perspektywie 2014-2020, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, tom 1, nr 6(25).
- Sobala-Gwosdz A. 2005: Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Stan ochrony środowiska w województwie lubelskim 2003, WIOŚ Lublin 2004.
- Stanny M. 2013: Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, IRWiR PAN, Warszawa.
- Stanny M., Czarnecki A. 2011: Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Zielonych Płuc Polski. Próba analizy empirycznej, IRWiR PAN, Warszawa.
- Stola W. 1987: Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna, IGiPZ PAN, Prace habilitacyjne, Ossolineum, Wrocław.
- Stola W. 1993: Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski, IGiPZ PAN, Dokumentacja geograficzna, zeszyt 3, Warszawa.
- Strategia na rzecz zrównoważonej konkurencyjności branży budowlanej i jej przedsiębiorstw, COM(2012) 433 finał.
- Strategia rozwoju gminy Włodawa na lata 2009-2015, UG Włodawa, Włodawa 2008.
- Strategia rozwoju województwa lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.), Urząd Marszałkowski w Lublinie, Lublin 2014.
- Strategia zrównoważonego rozwoju miasta i gminy Kazimierz Dolny na lata 2008-2013, UMiG, Kazimierz Dolny 2007.
- Studium przestrzenne lokalizacji i możliwości rozwoju Regionalnych Stref Przedsiębiorczości w województwie lubelskim – kierunki rozwoju stref przedsiębiorczości, Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie, Lublin 2008.
- Suchta J. (red.) 1997: Wycena i gospodarowanie nieruchomościami na obszarach cennych ekologicznie (cenna ekologiczna- wartość ekonomiczna, Zachodnie Centrum Organizacji, Olsztyn- Zielona Góra.
- Szeptycki A. 2006: Znaczenie techniki w systemie zrównoważonej produkcji rolniczej, *Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering*, tom 51, nr 2.
- Szewczuk A., Kogut-Jaworska M., Ziolo M. 2011: Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Szewczyk P., Midor K. 2007: Zrównoważony rozwój w gminach województwa śląskiego, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Szromek A.R. 2007: Wskaźniki ilościowe w ocenie sprawności operacyjnej sanatoriów, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej w Gliwicach, Gliwice.

- Szromek A.R. 2012: Przegląd wskaźników funkcji turystycznej i ich zastosowanie w ocenie rozwoju turystycznego obszaru na przykładzie gmin województwa śląskiego, *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie, Politechnika Śląska*, z. 61.
- Szul R. 1996: *Przestrzeń, gospodarka, państwo*, Wydawnictwo Naukowe Jan Szumacher, Warszawa.
- Szymański W. 2008: Planowanie przestrzenne na NIMBY, *Problemy Ocen Środowiskowych*, nr 3.
- Tederko Z. 2009: Wspieranie biznesu na rzecz bioróżnorodności, *Studia i Raporty, IUNG – PIB*, Z.15.
- Tederko Z. 2010: Ochrona bioróżnorodności w działalności przedsiębiorstw. Realizacja unijnej inicjatywy Biznes i Różnorodność, *Ochrona różnorodności biologicznej w Polsce, Posiedzenie Komisji Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa*, Warszawa.
- Thlon M. i in., Raport podsumowujący, Budowa kapitału społecznego do wykorzystania w procesie zarządzania rozwojem kierowanym przez lokalną społeczność, „Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie. ”Projekt opracowany przez Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Pomocy Technicznej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 215, tab. 45.
- Warszyńska J. 1985: Funkcja turystyczna Karpat polskich, *Folia Geographica. Series Geographica-Oeconomica*, tom XVIII.
- Warszyńska J., Jackowski A. 1978: *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa.
- Wielka Encyklopedia PWN, T. 14, PWN, Warszawa 2003.
- Wilkin J. 2007: Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne (Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich: „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”, 29-30 listopada 2007).
- Wiszniewska B., Farr A., Jędrośka J. 2002: Postępowanie w sprawie oceny oddziaływania na środowisko planowanych przedsięwzięć, Ministerstwo Ochrony Środowiska, Warszawa.
- Witkowska-Dąbrowska M. 2010: Wyznaczanie strategicznych obszarów ekologicznie cennych [w:] *Analiza uwarunkowań wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie powiatu olsztyńskiego ziemskiego z wykorzystaniem doświadczeń Portugalii*, T.M. Łąguna, M. de Jesus Ilisio (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn.
- Witkowska-Dąbrowska M., Łąguna T.M. (red.) 2010: *Zarządzanie zasobami środowiska, Fundacja Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych*, Białystok.
- Województwo lubelskie. Podregiony, powiaty, gminy, US w Lublinie, Lublin 2012.
- Zajda K. 2013: Projekty współpracy Lokalnych Grup Działania z województwa łódzkiego, *Wieś i Rolnictwo*, nr 4(161).
- Zajda K. 2013: Współpraca Lokalnych Grup Działania porównanie sieci tworzonych przez organizacje z województwa lubuskiego i małopolskiego, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 1(27).

- Zaręba D. 2006: Ekoturystyka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Zegar J.S. 2003: Kierowanie zrównoważonym rozwojem społeczno-gospodarczym, SGH, Warszawa.
- Zielińska A. 2009: Abilities of running an economic activity on protected areas, *Economics&Sociology*, No 2, Vol. 2.
- Zielińska A. 2013: Gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych w Polsce w kontekście rozwoju zrównoważonego, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
- Zieliński K. 2015, Procesy modernizacyjne rolnictwa, Difin, Warszawa.
- Ziętara W. 2000: Tradycyjne i współczesne podejście do równowagi w gospodarstwach i przedsiębiorstwach rolniczych, *Pamiętnik Puławski*, zeszyt 120(II).
- Zwolińska-Ligaj M. 2011: Rola samorządów gminnych w zarządzaniu zrównoważonym rozwojem obszarów wiejskich regionu Zielone Płuca Polski [w:] *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000*, Bołtromiuk A. (red.), IRWiR PAN, Warszawa.
- Zwolińska-Ligaj M. 2015: Functional Classification of Rural Areas in the Lubelskie Voivodship Including Their Natural Values, *Barometr Regionalny*, tom 13, nr 1.
- Zwolińska-Ligaj M. 2015: The influence of natural valuable areas on the development of entrepreneurship: (based on the exemple of Lublin Voivodeship), *Proceedings of the 2015 International Conference „Economic Science For Rural Development”* no 39, Jelgava.
- Zwolińska-Ligaj M. 2015: Współpraca przedsiębiorstw z podmiotami otoczenia w zakresie ochrony środowiska jako czynnik zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, *Roczniki Naukowe SERiA*, tom 17, zeszyt 5.
- Zwolińska-Ligaj M. 2015: Integracja funkcji gospodarczych i środowiskowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego. *Perspektywa przedsiębiorstw*. Wydawnictwo PSW w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska.
- Zwykła Dobra Praktyka Rolnicza, Wydawnictwo Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi i Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa 2003, s. 5-6.
- Żek M. 2008: Funkcja turystyczna obszaru nadbużańskiego, *Turystyka i Hotelarstwo*, 14.
- Żemigała M. 2012: Ekologiczny kontekst zarządzania [w:] *Nowe kierunki w organizacji i zarządzaniu. Organizacje, konteksty, procesy zarządzania*, Glinka B., Kostera M. (red.), Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa.

Źródła internetowe:

- www.minrol.gov.pl
- www.dna.lgd-region-wloszczowa.pl
- www.ekomuzeumlubelszczyzny.pl
- www.emas.gdos.gov.pl
- www.encyklopedia.pwn.pl
- www.epp.eurostat.ec.europa.eu
- www.gdrc.org
- www.iisd.org
- www.kajakiempowieprzu.pl

www.kazmierz-dolny.pl
www.ko-gorzow.edu.pl
www.kraina.org.pl
www.landscaperesearch.livingreviews.org
www.lgdkram.pl
www.lubelskie.pl
www.minrol.gov.pl
www.mir.gov.pl
www.mos.gov.pl
www.plan.lubelskie.pl
www.programcp.org.pl
www.rc.com.pl
www.stat.gov.pl
www.uncsd2012.org
www.wios.lublin.pl
www.wof.wlodawa.eu
www.eko-net.pl
www.ec.europa.eu
www.eko-net.pl
www.emas.gdos.gov.pl

Akty prawne:

Rozporządzenie Ministra Środowiska z dn. 12.01.11 w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków (Dz.U. Nr 25, poz. 1330).

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880.

Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. Prawo geologiczne i górnicze, Dz.U. 2011 nr 163 poz. 981.

Spis rzeczy

Spis tabel

Tabela 1.1	Wskaźniki cenności przyrodniczej gmin wiejskich/wiejsko-miejskich	17
Tabela 1.2	Określenie „mocy ekologicznej” formy użytkowania	20
Tabela 1.3	Charakterystyka intensywności występowania zagrożeń dla środowiska przyrodniczego w gminie według opinii wójtów i burmistrzów gmin przyrodniczo cennych	25
Tabela 1.4	Charakterystyka konfliktów na tle ochrony środowiska występujących w badanych gminach	27
Tabela 1.5	Charakterystyka wybranych składników potencjału i stanu rozwoju turystyki gmin Włodawa i Kazimierz Dolny na tle badanych gmin otoczenia	32
Tabela 1.6	Kryteria klasyfikacji badanych gmin z uwzględnieniem atrakcyjności wynikającej z warunków przyrodniczych	34
Tabela 2.1	Wyniki analizy wariancji	50
Tabela 2.2	Struktura podregionów województwa lubelskiego według obszarów wiejskich reprezentujących wyodrębnione typy funkcjonalne	55
Tabela 2.3	Struktura obszarów reprezentujących wyróżnione klasy cenności ekologicznej według typów funkcjonalnych	57
Tabela 3.1	Wartości wybranych wskaźników odzwierciedlających skalę przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Polski i województwa lubelskiego w okresie 2011-2013	66
Tabela 3.2	Struktura podmiotów gospodarczych Polski, obszarów wiejskich Polski oraz obszarów wiejskich województwa lubelskiego według rodzaju prowadzonej działalności w roku 2013	66
Tabela 3.3	Struktura podmiotów gospodarczych Polski, obszarów wiejskich Polski oraz obszarów wiejskich województwa lubelskiego według wielkości zatrudnienia w roku 2013	67
Tabela 3.4	Wskaźniki obciążenia demograficznego dla Polski i województwa lubelskiego na dzień 31 grudnia 2013r.	68
Tabela 3.5	Kryteria doboru gmin, w których przeprowadzono badania	71
Tabela 3.6	Struktura badanych gospodarstw	74
Tabela 3.7	Przeciętna wielkość zatrudnienia w badanych przedsiębiorstwach według formy zatrudnienia i lokalizacji	76
Tabela 3.8	Powierzchnia zasiewów wybranych elementów produkcji roślinnej	81

Tabela 3.9 Stan pogłównia wybranych zwierząt w badanych gospodarstwach	82
Tabela 3.10 Poziom wyposażenia w urządzenia i instalacje do produkcji roślinnej i zwierzęcej w badanych gospodarstwach rolnych	83
Tabela 3.11 Struktura gospodarstw ze względu na grupę społeczno-ekonomiczną	84
Tabela 3.12 Poziom zadowolenia z osiągniętych dochodów z tytułu prowadzonej produkcji rolniczej.....	85
Tabela 4.1 Tradycyjne i współczesne ujęcia komponentów rozwoju lokalnego	89
Tabela 4.2 Wewnętrzne uwarunkowania rozwoju gmin w opinii wójtów i burmistrzów	99
Tabela 4.3 Zewnętrzne czynniki rozwoju gmin w opinii wójtów i burmistrzów	101
Tabela 4.4 Problemy rozwoju w sferze społecznej wskazane w analizach SWOT strategii rozwoju badanych gmin	105
Tabela 4.5 Problemy rozwoju w sferze gospodarczej wskazane w analizach SWOT strategii rozwoju badanych gmin	106
Tabela 4.6 Problemy rozwoju w sferze środowiskowej wskazane w analizach SWOT strategii rozwoju badanych gmin	107
Tabela 4.7 Ocena poziomu zainteresowania problematyką ochrony środowiska oraz poziomu wiedzy w tym zakresie w opinii badanych rolników.....	115
Tabela 4.8 Ocena wybranych uwarunkowań wewnętrznych gospodarstw rolnych istotnych dla podejmowania działań z zakresu ochrony środowiska....	119
Tabela 4.9 Ocena wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw.....	124
Tabela 4.10 Ocena lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości w zakresie infrastruktury technicznej według lokalizacji przedsiębiorstw.....	126
Tabela 4.11 Ocena lokalnych uwarunkowań przedsiębiorczości w sferze gospodarczej i społecznej według lokalizacji przedsiębiorstw	127
Tabela 4.12 Ocena aktywności władz gminy w obszarze kształtowania lokalnych warunków przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw	128
Tabela 4.13 Ocena wybranych uwarunkowań środowiskowych działalności gospodarczej według lokalizacji przedsiębiorstw	130
Tabela 4.14 Ocena warunków lokalnych w obszarze stanu i dostępności wybranych zasobów i walorów środowiska przyrodniczego według lokalizacji przedsiębiorstw	131
Tabela 4. 15 Ocena stopnia oddziaływania na przedsiębiorstwo wybranych ograniczeń prowadzenia i rozwoju działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy przyrodniczo cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego (gminy porównawcze).....	132

Tabela 4.16 Szanse i zagrożenia wskazywane przez przedsiębiorców wynikające z lokalizacji na obszarze prawnie chronionym według form obszarów chronionych	134
Tabela 4.17 Ocena aktywności władz samorządowych w zakresie lokalnych inicjatyw prośrodowiskowych według lokalizacji przedsiębiorstw	135
Tabela 4.18 Ocena wybranych uwarunkowań wewnętrznych przedsiębiorstwa istotnych dla podejmowania działań z zakresu ochrony środowiska przyrodniczego według lokalizacji przedsiębiorstw	136
Tabela 4.19 Ocena ważności czynników uwzględnianych w decyzjach dotyczących przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw	137
Tabela 5.1 Działalność gospodarcza według form ochrony przyrody.....	146
Tabela 5.2 Znaczenie i bariery rozwoju poszczególnych funkcji gospodarczych – w opinii wójtów i burmistrzów.....	150
Tabela 5.3 Wdrażane i planowane przez władze gminne do wdrażania w najbliższej przyszłości (w perspektywie 5 lat) kierunki rozwoju gminy	151
Tabela 5.4 Działania urzędów gmin ukierunkowane na wykorzystanie zasobów i walorów gminy w procesie rozwoju	155
Tabela 5.5 Ograniczenia gospodarczego wykorzystania zasobów i walorów przyrodniczych gminy procesie rozwoju postrzegane z perspektywy wójtów i burmistrzów	157
Tabela 5.6 Kierunki wykorzystania zasobów i walorów środowiska na cele gospodarcze w badanych gminach w ramach aktywności LGD	160
Tabela 5.7 Ocena stopnia wykorzystania zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	162
Tabela 5.8 Ocena stopnia wykorzystania w działalności przedsiębiorstwa wybranych zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy według lokalizacji przedsiębiorstw	162
Tabela 5.9 Odsetek przedsiębiorców wykorzystujących w sposób innowacyjny wybrane zasoby i walory środowiska geograficznego gminy według lokalizacji przedsiębiorstw	163
Tabela 5.10 Ocena stopnia wykorzystania poszczególnych zasobów i walorów środowiska geograficznego gmin przyrodniczo cennych przez przedsiębiorstwa reprezentujące wybrane rodzaje działalności gospodarczej.....	164
Tabela 5.11 Walory środowiska geograficznego gminy, które należy wykorzystywać w procesach jej rozwoju według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań).....	165

Tabela 5.12 Ocena pełnego wykorzystania walorów środowiska geograficznego gminy przez lokalne przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	166
Tabela 5.13 Kierunki lokalnej przedsiębiorczości mające szanse rozwoju według lokalizacji przedsiębiorstw	167
Tabela 5.14 Przykłady działalności opartych na zasobach i walorach lokalnego środowiska przyrodniczego według funkcji obszarów wiejskich.....	168
Tabela 5.15 Przedsiębiorstwa wykorzystujące zasoby naturalne i pozostałe według lokalizacji	169
Tabela 5.16 Ocena obecnej roli wybranych obszarów aktywności proekologicznej w działalności przedsiębiorstw wykorzystujących zasoby naturalne i pozostałych zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych	170
Tabela 5. 17 Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia wykorzystania przez przedsiębiorstwa lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych na obszarach przyrodniczo cennych	171
Tabela 5.18 Udział gospodarstw rolnych stosujących Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej.....	172
Tabela 5.19 Stopień wykorzystania w działalności rolniczej wybranych zasobów i walorów środowiska geograficznego przez gospodarstwa stosujące Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej.....	173
Tabela 5.20 Innowacyjne rozwiązania proekologiczne względem wybranych zasobów i walorów środowiskowych wskazane przez rolników prowadzących gospodarstwa realizujące program rolnośrodowiskowe	177
Tabela 5.21 Ocena stopnia wykorzystania w działalności rolniczej wybranych zasobów i walorów środowiska geograficznego przez gospodarstwa realizujące program rolnośrodowiskowe	178
Tabela 5.22 Ocena stopnia zapotrzebowania w poszczególne formy wsparcia wykorzystania przez rolników lokalnych zasobów i walorów przyrodniczych w opinii kierowników prowadzących gospodarstwo rolne.....	180
Tabela 5.23 Ocena uwarunkowań rozwoju produkcji ekologicznej w opinii producentów z obszaru gmin przyrodniczo cennych.....	182
Tabela 5.24 Ocena wpływu wybranych czynników na podjęcie decyzji o podjęciu produkcji ekologicznej w opinii producentów z obszaru gmin przyrodniczo cennych.....	183
Tabela 5.25 Czynniki decydujące o atrakcyjności najbliższej okolicy w opinii usługodawców z gmin przyrodniczo cennych.....	186
Tabela 5.26 Zakres przedsięwzięć projektów współpracy realizowanych przez LGD zrzeczające badane gminy	190

Tabela 5.27 Ocena siły oddziaływania środowiska przyrodniczego gminy na wybrane obszary lokalnej przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw	195
Tabela 5.28 Ocena wykorzystywania szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy przyrodniczo cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska przyrodniczego (gminy porównawcze) (% wskazań)	195
Tabela 5.29 Stopień wykorzystywania wybranych szans działalności gospodarczej wynikających z lokalizacji przedsiębiorstw w gminie o cennych walorach przyrodniczych (gminy przyrodniczo cenne) lub dostępu do zasobów i walorów środowiska (gminy porównawcze)	196
Tabela 5.30 Ocena znaczenia wybranych czynników wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa według lokalizacji przedsiębiorstw ..	197
Tabela 5.31 Ocena znaczenia wybranych czynników wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw z obszarów przyrodniczo cennych według wybranych czynników i rodzaju działalności przedsiębiorstw ..	199
Tabela 5.32 Ocena znaczenia poszczególnych czynników we wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań proekologicznych według lokalizacji przedsiębiorstw	201
Tabela 6.1 Ocena nasilenia wystąpienia efektów ekologicznych wdrożenia certyfikatu zgodności z normą ISO 14001 w badanych przedsiębiorstwach	229
Tabela 6.2 Ocena nasilenia wystąpienia efektów ekonomicznych i społecznych wdrożenia certyfikatu zgodności z normą ISO 14001 w badanych przedsiębiorstwach	230
Tabela 6.3 Ocena znaczenia wybranych czynników, które mogą zachęcić przedsiębiorców do wdrażania certyfikatu zgodności z normą ISO 14001	231
Tabela 6.4 Ocena znaczenia wybranych barier, które mogą zniechęcać przedsiębiorców do wdrażania certyfikatu zgodności z normą ISO 14001	232
Tabela 6.5 Gospodarstwa stosujące między innymi zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej w badanej grupie	234
Tabela 6.6 Działania podejmowane w gospodarstwach rolnych, które można zaliczyć do elementów zarządzania środowiskowego	236
Tabela 6.7 Prowadzenie wybranych praktyk w gospodarstwie	238
Tabela 6.8 Gospodarstwa rolne realizujące wyszczególnione działania na gruntach ornych	239
Tabela 6.9 Podstawowe dokumenty planistyczne i programowe rozwoju gminy w ramach planowania zrównoważonego rozwoju	243
Tabela 6.10 Podmioty uczestniczące w opracowaniu strategii rozwoju/ zrównoważonego rozwoju gminy	244

Tabela 6. 11 Działania urzędów gmin dotyczące pozyskiwania, przetwarzania i udostępniania informacji ekologicznej.....	248
Tabela 6.12 Działania urzędów gmin z zakresu edukacji ekologicznej.....	250
Tabela 6.13 Główni partnerzy urzędów gmin w realizacji działań z zakresu edukacji ekologicznej.....	251
Tabela 6.14 Komunalne inwestycje proekologiczne zrealizowane w badanych gminach w okresie 2007–2013 ze wskazaniem zewnętrznych źródeł ich finansowania.....	253

Spis wykresów

Wykres 2. 1 Struktura typów funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego	53
Wykres 3.1 Struktura badanych przedsiębiorstw według wielkości zatrudnienia i lokalizacji.....	76
Wykres 3.2 Struktura badanych przedsiębiorstw według roku powołania i lokalizacji .	77
Wykres 3.3 Struktura badanych przedsiębiorstw według formy organizacyjno-prawnej i lokalizacji	77
Wykres 3.4 Struktura badanych przedsiębiorstw według rodzaju działalności i lokalizacji.....	78
Wykres 3.5 Opinie przedsiębiorców odnośnie odnotowania rozwoju w działalności przedsiębiorstwa w okresie 2011-2013 według lokalizacji przedsiębiorstw	79
Wykres 3.6 Deklarowane plany przedsiębiorców w perspektywie najbliższych trzech lat według lokalizacji przedsiębiorstw.....	80
Wykres 4.1 Występowanie na terenie gminy obszarów chronionych jako destymulanta rozwoju – w opinii wójtów i burmistrzów gmin przyrodniczo cennych	103
Wykres 4.2 Negatywne efekty występowania na terenie gminy obszarów chronionych w opinii przedstawicieli samorządu gmin przyrodniczo cennych.....	103
Wykres 4.3 Pozytywne efekty występowania na terenie gminy obszarów chronionych w opinii przedstawicieli samorządu	104
Wykres 4.4 Wybrane problemy rozwoju gmin w opinii badanych radnych	108
Wykres 4.5 Ocena wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań produkcji rolniczej według lokalizacji gospodarstw	111
Wykres 4.6 Ocena wybranych, ponadlokalnych uwarunkowań środowiskowych produkcji rolniczej według lokalizacji gospodarstw.....	113
Wykres 4.7 Średni „wiek” budynków i budowli w latach	116

Wykres 4.8 Ogólna ocena występowania w gminie sprzyjających warunków funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorczości według lokalizacji przedsiębiorstw	125
Wykres 5.1 Ocena stopienia wykorzystania w działalności rolniczej wybranych zasobów i walorów środowiska geograficznego przez gospodarstwa realizujące program rolnośrodowiskowy	175
Wykres 5.2 Ocena wpływu poszczególnych czynników na podjęcie działalności agroturystycznej w gospodarstwach z obszarów przyrodniczo cennych	185
Wykres 5.3 Ocena wpływu poszczególnych czynników i walorów na decyzje turystów w wyborze oferty gospodarstwa w opinii usługodawców z gmin przyrodniczo cennych	186
Wykres 5.4 Atrakcje oraz usługi dostępne w ofercie turystycznej gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych	193
Wykres 6.1 Podejmowanie w przedsiębiorstwach działań na rzecz zmniejszania ich niekorzystnego wpływu na środowisko	214
Wykres 6.2 Stan wdrożenia i stopień znajomości wybranych systemów i programów związanych z zarządzaniem środowiskowym w badanych przedsiębiorstwach (ogółem)	215
Wykres 6.3 Stan wdrożenia i stopień znajomości wybranych systemów i programów związanych z zarządzaniem środowiskowym w przedsiębiorstwach z gmin przyrodniczo cennych	216
Wykres 6.4 Stan wdrożenia i stopień znajomości wybranych systemów i programów związanych z zarządzaniem środowiskowym w przedsiębiorstwach z gmin porównawczych	216
Wykres 6.5 Przyczyny nie posiadania i braku planów wprowadzenia sformalizowanych systemów zarządzania środowiskowego w badanych przedsiębiorstwach	217
Wykres 6.6 Struktura organizacyjna zarządzania obszarem ochrony środowiska w przedsiębiorstwie według lokalizacji przedsiębiorstw	218
Wykres 6.7 Ocena aktywności przedsiębiorstw w ramach działań z zakresu planowania i organizacji zarządzania środowiskowego według lokalizacji przedsiębiorstw	219
Wykres 6.8 Ocena aktywności przedsiębiorstw w ramach działań z zakresu proekologicznego rozwoju produktów/usług oraz zaopatrzenia i dystrybucji według lokalizacji przedsiębiorstw	221
Wykres 6.9 Ocena aktywności przedsiębiorstw w ramach działań z zakresu proekologicznego zarządzania produkcją/wytwarzaniem usług według lokalizacji przedsiębiorstw	222
Wykres 6.10 Ocena aktywności przedsiębiorstw w zakresie recyklingu i minimalizacji odpadów według lokalizacji przedsiębiorstw	223

Wykres 6.11 Ocena aktywności przedsiębiorstw w zakresie upowszechniania wiedzy i komunikowania w obszarze ochrony środowiska według lokalizacji przedsiębiorstw	224
Wykres 6.12 Ocena aktywności przedsiębiorstw w zakresie współpracy z wybranymi interesariuszami w celu podejmowania inicjatyw proekologicznych według lokalizacji przedsiębiorstw	225
Wykres 6.13 Przedsiębiorstwa w przypadku których deklarowano podejmowanie wybranych działań z zakresu marketingu ekologicznego według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	226
Wykres 6.14 Przedsiębiorstwa posiadające prawo do wykorzystywania znaków ekologicznych przy oznaczaniu produktu według lokalizacji przedsiębiorstw (% wskazań)	226
Wykres 6.15 Znajomość terminu „zarządzanie środowiskowe” przez badanych rolników	233
Wykres 6.16 Gospodarstwa posiadające wybrane dokumenty związane z prowadzeniem produkcji rolniczej	237

Spis map

Mapa 1.1 Przestrzenne zróżnicowanie cenności przyrodniczej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego	22
Mapa 2.1 Struktura typów funkcjonalnych obszarów wiejskich województwa lubelskiego	54
Mapa 3.1 Rozmieszczenie przestrzenne 40 gmin z próby badawczej	72

Spis rysunków

Rysunek 2.1 Obszary wiejskie jako miejsce produkcji i konsumpcji	40
Rysunek 6.1 Klasyfikacja rodzajowa metod i systemów zarządzania prośrodowiskowego w przedsiębiorstwie	208
Rysunek 7.1 Model instytucjonalno-organizacyjnego wsparcia wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego obszarów przyrodniczo cennych	268

Aneks

Tabela A.1. Funkcje obszarów wiejskich przyporządkowane do wyodrębnionych grup oraz reprezentujące je wskaźniki i ich źródła

Funkcja	Numer i nazwa funkcji	Numer i nazwa wskaźnika według funkcji	Źródło wskaźnika
Funkcje rolnicze	1. Rolnictwo	odsetek użytków rolnych w powierzchni gminy ogółem w 2011 roku	GUS
		odsetek gospodarstw domowych z dochodem z działalności rolniczej w ogóle gospodarstw domowych w 2010 roku	PSR 2010
		średni obszar indywidualnego gospodarstwa rolnego prowadzącego działalność rolniczą powyżej 1 ha użytków rolnych w 2010 roku	PSR 2010
Pozarolnicze funkcje produkcyjne i usługowe	2. Pozarolnicza aktywność gospodarcza	liczba pozarolniczych podmiotów gospodarczych na 10000 mieszkańców w wieku produkcyjnym w 2012 roku	BDL GUS
	3. Leśnictwo	odsetek lasów w powierzchni ogółem gminy w 2012 roku pozyskanie grubizny drewna w m ³ /100 ha powierzchni lasów w 2012 roku	BDL GUS BDL GUS
	4. Produkcja przemysłowa	odsetek pracujących w przemyśle i budownictwie w liczbie pracujących ogółem w 2011 roku	US w Lublinie
		udział wpływów z opłaty eksploatacyjnej w dochodach własnych gminy ogółem w 2012 roku	BDL GUS
		liczba podmiotów gospodarczych sekcji przemysł i budownictwo na 1000 mieszkańców w 2012 roku	BDL GUS
	5. Usługi	liczba podmiotów gospodarczych sekcji usługowych sektora prywatnego (bez sekcji I i R) na 1000 mieszkańców w 2012 roku	BDL GUS
		odsetek podmiotów sekcji usługowych w ogóle podmiotów zarejestrowanych w systemie Regon w 2012 roku	BDL GUS
	6. Turystyka	miejsca noclegowe turystyki ogółem na km ² gminy w 2012 roku	BDL GUS
		liczba udzielonych noclegów w turystycznych obiektach noclegowych na 1000 mieszkańców gminy w 2012 roku	BDL GUS
		liczba podmiotów gospodarczych sekcji reprezentujących turystykę (sekcja I i R) na 1000 mieszkańców w 2012 roku	BDL GUS
	7. Mieszkalnictwo	liczba osób przyjeżdżających do pracy przypadająca na 1 osobę wyjeżdżającą do pracy w 2006 roku	BDL GUS
		współczynnik atrakcyjności migracyjnej (iloraz salda migracji do ich obrotu) w latach 2010-2012	BDL GUS
		gęstość zaludnienia /1km ² w 2012 roku	BDL GUS
	8. Kształtowanie i ochrona krajobrazu naturalnego	udział powierzchni gminy objętej siecią Natura 2000 w powierzchni gminy ogółem w 2011 roku	RDOŚ
		udział obszarów chronionych (parków krajobrazowych i narodowych oraz rezerwatów przyrody) w powierzchni gminy ogółem w 2012 roku	BDL GUS
wydatki samorządów gmin na ochronę środowiska przyrodniczego na 1 mieszkańca w latach 2010-2012 (na ochronę powietrza atmosferycznego i klimatu, gospodarkę ściekową i ochronę wód, gospodarkę odpadami)		BDL GUS	
9. Kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego	liczba uczestników imprez kulturalnych organizowanych przez gminę na 1000 mieszkańców w 2012 roku	BDL GUS	
	liczba zespołów artystycznych w gminie na 1000 mieszkańców w 2012 roku	BDL GUS	
	wydatki samorządów gmin na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego na 1 mieszkańca w latach 2010-2012	BDL GUS	

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj.

Tabela A.2 Współczynniki korelacji między średnimi wartościami mierników poszczególnych grup funkcji

Numer i nazwa funkcji	1. Rolnictwo	2. Pozarolnicza aktywność gospodarcza	3. Leśnictwo	4. Produkcja przemysłowa	5. Usługi	6. Turystyka	7. Mieszkalnictwo	8. Kształtowanie i ochrona krajobrazu naturalnego	9. Kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego
1. Rolnictwo	1	-,284	-,459	-,393	,012	-,240	-,280	-,369	,011
2. Pozarolnicza aktywność gospodarcza		1	,012	,573	,630	,319	,536	-,055	-,102
3. Leśnictwo			1	,195	-,303	,082	-,075	,325	,084
4. Produkcja przemysłowa				1	,062	,221	,332	,137	-,036
5. Usługi					1	,196	,448	-,210	-,073
6. Turystyka						1	,221	,137	,133
7. Mieszkalnictwo							1	-,101	-,114
8. Kształtowanie i ochrona krajobrazu naturalnego								1	,192
9. Kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego									1

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie źródeł podanych w tabeli A1.

Tabela A.3. Charakterystyka wyodrębnionych typów funkcjonalnych według średnich arytmetycznych mierników poszczególnych funkcji

Numer i nazwa grupy funkcji	Typ funkcjonalny			
	Mieszany	Leśny	Rolniczy	Turystyczny
1. Rolnictwo	-0,38	-0,59	0,34	-0,50
2. Pozarolnicza aktywność gospodarcza	1,70	-0,08	-0,40	0,79
3. Leśnictwo	-0,23	0,68	-0,22	0,27
4. Produkcja przemysłowa	0,53	0,29	-0,55	0,28
5. Usługi	1,15	-0,65	-0,03	0,41
6. Turystyka	0,24	0,02	-0,21	5,49
7. Mieszkalnictwo	0,95	-0,22	-0,16	0,65
8. Kształtowanie i ochrona krajobrazu naturalnego	-0,18	0,45	-0,15	0,42
9. Kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego	-0,20	0,17	-0,04	0,65

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie źródeł podanych w tabeli A1.

Tabela A.4. Charakterystyka wyodrębnionych skupień według wartości średnich i odchyleń standardowych wskaźników

Symbol zmiennej	Typ funkcjonalny								Ogółem	
	Mieszany		Leśny		Rolniczy		Turystyczny			
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
1.1	73,65	12,13	57,31	15,37	74,31	8,21	58,70	22,33	69,92	13,24
1.2	87,72	6,82	89,41	7,86	94,95	4,83	87,48	6,07	92,47	6,71
1.3	6,66	1,44	7,73	2,24	9,68	3,01	9,08	7,48	8,77	2,98
2	102,78	16,44	72,12	12,48	66,59	10,22	87,04	21,33	73,48	17,29
3.1	17,88	10,40	34,28	16,64	17,53	7,77	26,76	20,71	21,71	13,10
3.2	28,98	17,96	42,03	31,74	29,85	20,23	36,42	23,06	32,73	23,67
4.1	37,45	12,99	39,99	19,71	17,76	12,97	33,51	24,90	27,94	18,43
4.2	0,66	1,14	0,69	2,19	0,16	0,41	0,24	0,17	0,36	1,21
4.3	16,65	3,01	14,64	4,39	10,07	3,02	14,94	1,26	12,19	4,29
5.1	43,11	8,58	25,33	5,14	26,28	4,80	33,99	11,92	28,61	8,30
5.2	71,70	3,25	61,88	6,31	69,45	6,21	69,08	5,38	67,97	6,81
6.1	37,04	41,39	60,00	135,63	11,90	36,49	1727,67	794,97	53,68	238,38
6.2	316,66	411,68	584,09	1328,59	107,13	476,88	22744,90	15468,79	603,09	3299,58
6.3	2,89	0,78	2,16	0,86	1,85	0,66	4,54	2,39	2,12	0,90
7.1	0,38	0,19	0,66	2,56	0,27	0,22	0,22	0,22	0,38	1,26
7.2	0,22	0,19	-0,14	0,16	-0,17	0,15	0,03	0,15	-0,10	0,21
7.3	82,00	31,95	45,46	17,90	45,41	15,11	78,33	46,23	51,24	23,57
8.1	0,12	0,26	0,38	0,40	0,10	0,17	0,15	0,15	0,17	0,28
8.2	8,93	13,92	15,31	22,48	8,34	18,52	35,65	40,84	10,51	19,67
8.3	28,41	45,67	100,09	152,78	50,11	103,41	62,47	72,63	59,07	113,19
9.1	674,41	946,98	1141,27	1806,10	811,72	1223,30	715,95	1230,10	868,86	1352,16
9.2	0,56	0,53	0,91	1,17	0,67	0,76	0,31	0,33	0,71	0,85
9.3	91,81	51,36	112,62	54,92	106,81	54,14	264,61	234,54	108,47	61,92

Źródło: opracowanie M. Zwolińska-Ligaj na podstawie źródeł podanych w tabeli A1.

Tabela A.5. Gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin wiejsko-miejskich województwa lubelskiego według przynależności do określonego typu funkcjonalnego i klasy cenności ekologicznej*

Klasa cenności	Typ funkcjonalny			
	Mieszany	Leśny	Rolniczy	Turystyczny
1	Janowiec, Tomaszów Lubelski, Urszulin	Aleksandrów, Bełżec, Dzwola, Janów Lubelski*, Józefów*, Krasnobród*, Łukowa, Modliborzycze, Rossosz, Stary Brus, Susiec, Tereszpol, Zwierzyniec*	Adamów, Dubienka, Potok Wielki, Sławatycze	Kazimierz Dolny*
2	Wąwolnica	Janów Podlaski, Jeziorzany, Konstantynów, Potok Górny, Sosnowica, Stężyca, Wilków, Wola Uhruska	Białopole, Borzechów, Dębowa Kłoda, Kraśniczyn, Lubycza Królewska, Łabunie, Obsza, Radecznicza, Ruda-Huta, Rybczewice, Skierbieszów, Stary Zamość, Tarnawatka, Uścimów	Włodawa
3	Chełm, Chodel, Głusk, Końskowola, Kurów, Łęczna*, Markuszów, Mełgiew, Niedrzwica Duża, Spiczyn, Wólka, Zamość	Adamów (zam.), Baranów, Biłgoraj, Borki, Cyców, Firlej, Frampol*, Gościeradów, Hańsk, Księżpol, Puchaczów, Rejowiec Fabryczny, Szczepietyn*, Tarnogród*, Ułęż, Wiryki, Żyrzyn	Batorz, Biszczka, Czemierniki, Dołhobyczów, Dorohusk, Drelów, Dzierzkowice, Goraj, Hanna, Horodło, Izbica, Jarczów, Józefów nad Wisłą, Kamień, Karczmiska, Kąkolewnica Wschodnia, Kodeń, Komarów-Osada, Krzczonów, Leśna Podlaska, Leśniowice, Ludwin, Łaszczów*, Łaziska, Łopiennik Górny, Miączyn, Milejów, Mircze, Nielisz, Nowodwór, Opole Lubelskie*, Ostrówek, Piszczac, Podewórze, Poniatowa*, Rachanie, Rokitno, Rudnik, Sawin, Serniki, Serokomla, Siennica Różana, Sitno, Sosnowka, Sułów, Telatyn, Terespol, Trzeszczany, Tucznia, Ułhówek, Urzędów, Wojciechów, Wola Mysłowska, Zalesie, Żmudź	Nałęczów*

Tabela A.5. c.d.

4	Garbów, Jabłonna, Jastków, Konopnica, Lubartów, Łuków, Puławy, Strzyżewice	Kłoczew, Kraśnik, Krzywda, Ostrów Lubelski*, Stoczek Łukowski, Szastarka	Abramów, Annopol*, Bełżyce*, Bychawa*, Chrzanów, Godziszów, Grabowiec, Jabłoń, Kock*, Krasnystaw, Krynice, Łomazy, Michów, Milanów, Niedźwiada, Parczew*, Piaski*, Rejowiec, Siedliszcze, Siemień, Trawniki, Uchanie, Werbkowice, Wierzbica, Wilkołaz, Wojcieszków, Wojsławice, Zakrzówek	-
5	Biała Podlaska, Kamionka, Niemce, Radzyń Podlaski	Międzyrzec Podlaski, Ryki*	Fajslawice, Gorzków, Hrubieszów, Komarówka Podlaska, Stanin, Trzebieszów, Trzydnik Duży, Turobin, Tyszowce*, Ulan-Majorat, Wisznice, Wohyń, Wysokie, Zakrzew, Żółkiewka	-

*obszary wiejskie w gminach wiejsko-miejskich

Źródło: M. Zwolińska-Ligaj 2015: Functional Classification of Rural Areas..., dz. cyt., s. 73.

Tabela A.6. Podstawowe ograniczenia działalności gospodarczej dotyczące obszarów chronionych

Forma ochrony przyrody	Podstawa prawna	Ograniczenia
Park narodowy i rezerwat przyrody	Art. 15 Ustawy o ochronie przyrody	<ul style="list-style-type: none"> - zakaz budowy lub przebudowy obiektów budowlanych i urządzeń technicznych, - zakaz chwytania lub zabijania dziko występujących zwierząt, zbierania jaj, polowania; -zakaz pozyskiwania roślin oraz grzybów; - zakaz użytkowania obiektów przyrodniczych, obszarów oraz zasobów, tworów i składników przyrody; - zakaz zmiany stosunków wodnych, regulacji rzek i potoków; - zakaz pozyskiwania skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, minerałów i bursztynu; - zakaz niszczenia gleby lub zmiany przeznaczenia i użytkowania gruntów; - zakaz prowadzenia działalności wytwórczej, handlowej i rolniczej, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych w planie ochrony; - zakaz stosowania chemicznych i biologicznych środków ochrony roślin i nawozów; - zakaz zbioru dziko występujących roślin i grzybów oraz ich części; - zakaz połowu ryb i innych organizmów wodnych, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych w planie ochrony lub zadaniach ochronnych; - zakaz ruchu pieszego, rowerowego, narciarskiego i jazdy konnej wierzchem; - zakaz wspinaczki, eksploracji jaskiń lub zbiorników wodnych; - zakaz ruchu pojazdów poza drogami publicznymi; - zakaz umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych; - zakaz używania sprzętu motorowego; - zakaz wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu; - zakaz biwakowania; - zakaz prowadzenia badań naukowych; - zakaz wprowadzania gatunków roślin, zwierząt lub grzybów, wprowadzania organizmów genetycznie zmodyfikowanych; - zakaz organizacji imprez rekreacyjno-sportowych. - zakaz realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko; - zakaz umyślnego zabijania dziko występujących zwierząt, z wyjątkiem racjonalnej gospodarki rolnej, leśnej, rybackiej i łowieckiej; - zakaz likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych; - zakaz pozyskiwania do celów gospodarczych skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, a także minerałów i bursztynu; - zakaz wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu;

Tabela A.6. c.d.

Park krajobrazowy	Art. 17 Ustawy o ochronie przyrody	<ul style="list-style-type: none"> - zakaz dokonywania zmian stosunków wodnych; - zakaz budowania nowych obiektów budowlanych w pasie szerokości 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych, z wyjątkiem obiektów służących turystyce wodnej, gospodarce wodnej lub rybactwu; - zakaz lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 200 m od krawędzi brzegów klifowych oraz w pasie technicznym brzegu morskiego; - zakaz likwidowania, zasypywania i przekształcania zbiorników wodnych, starorzeczy oraz obszarów wodno-błotnych; - zakaz wylewania gnojowicy, z wyjątkiem nawożenia własnych gruntów rolnych; - zakaz prowadzenia chowu i hodowli zwierząt metodą bezściółkową; - zakaz utrzymywania otwartych rowów ściekowych i zbiorników ściekowych; - zakaz organizowania rajdów motorowych i samochodowych; - zakaz używania sprzętu motorowego na otwartych zbiornikach wodnych.
Obszar Natura 2000	Art. 33 Ustawy o ochronie przyrody	<ul style="list-style-type: none"> - zabrania się, z zastrzeżeniem sytuacji, kiedy przemawiają za tym konieczne wymogi nadrzędnego interesu publicznego, w tym wymogi o charakterze społecznym lub gospodarczym i braku rozwiązań alternatywnych, podejmowania działań mogących, osobno lub w połączeniu z innymi działaniami, znacząco negatywnie oddziaływać na cele ochrony obszaru Natura 2000, w tym w szczególności: <ol style="list-style-type: none"> 1) pogorszyć stan siedlisk przyrodniczych lub siedlisk gatunków roślin i zwierząt, dla których ochrony wyznaczono obszar Natura 2000 lub 2) wpłynąć negatywnie na gatunki, dla których ochrony został wyznaczony obszar Natura 2000, lub 3) pogorszyć integralność obszaru Natura 2000 lub jego powiązania z innymi obszarami.
Obszar chronionego krajobrazu	Art. 24 Ustawy o ochronie przyrody	<ul style="list-style-type: none"> - zakaz zabijania dziko występujących zwierząt, z wyjątkiem wykonywania czynności związanych z racjonalną gospodarką rolną, leśną, rybacką i łowiecką; - zakaz realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko; - zakaz likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych; - zakaz wydobywania do celów gospodarczych skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, a także minerałów i bursztynu; - zakaz wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu; - zakaz dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli służą innym celom niż ochrona przyrody lub zrównoważone wykorzystanie użytków rolnych i leśnych oraz racjonalna gospodarka wodna lub rybactwo; - zakaz likwidowania naturalnych zbiorników wodnych, starorzeczy i obszarów wodno-błotnych;

Tabela A.6. c.d.

		<ul style="list-style-type: none"> - zakaz lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych, z wyjątkiem urządzeń wodnych oraz obiektów służących prowadzeniu racjonalnej gospodarki rolnej, leśnej lub rybackiej; - zakaz lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 200 m od linii brzegów klifowych oraz w pasie technicznym brzegu morskiego.
<p>Pomnik przyrody stanowisko dokumentacyjne, użytek ekologiczny, zespół przyrodniczo-krajobrazowy</p>	<p>Art. 45 Ustawy o ochronie przyrody</p>	<ul style="list-style-type: none"> - zakaz niszczenia, uszkodzenia lub przekształcania obiektu lub obszaru; - zakaz wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu; - zakaz uszkodzenia i zanieczyszczenia gleby; - zakaz dokonywania zmian stosunków wodnych; - zakaz likwidowania, zasypywania i przekształcania naturalnych zbiorników wodnych, starorzeczy oraz obszarów wodno-błotnych; - zakaz wylewania gnojowicy, z wyjątkiem nawożenia użytkowanych gruntów rolnych; - zakaz zmiany sposobu użytkowania ziemi; - zakaz wydobywania do celów gospodarczych skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, a także minerałów i bursztynu; - zakaz umyślnego zabijania dziko występujących zwierząt, z wyjątkiem wykonywania czynności związanych z racjonalną gospodarką rolną, leśną, rybacką i łowiecką; - zakaz zbioru roślin i grzybów na obszarach użytków ekologicznych; - zakaz umieszczania tablic reklamowych.

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie Ustawy o ochronie przyrody.

Tabela A.7. Kierunki rozwoju badanych gmin wskazane w strategiach rozwoju

Gmina	Preferowane w strategiach rozwoju kierunki rozwoju
Janów Podlaski	agroturystyka, hodowla bydła mlecznego, zdrowa żywność, turystyka wiejska, turystyka kwalifikowana (turystyka wodna, konna, rowerowa), turystyka transgraniczna i przyrodnicza
Konstantynów	Agroturystyka, turystyka wiejska, turystyka kwalifikowana (turystyka wodna, konna, rowerowa, turystyka transgraniczna i przyrodnicza)
Józefów	agroturystyka, przetwórstwo owocowo-warzywne i drzewne, rolnictwo ekologiczne, leśnictwo, turystyka wiejska, przetwórstwo produktów rolnych lub jadalnych produktów leśnych, wytwarzanie produktów energetycznych z biomasy
Łukowa	agroturystyka, lecznictwo sanatoryjne, produkcja mebli, agroturystyka, turystyka wiejska, produkcja energii ze źródeł odnawialnych
Obsza	rozwój produkcji zdrowej żywności metodami ekologicznymi, rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego szczególnie w zakresie biopaliw, rozwój turystyki i agroturystyki, produkcja energii ze źródeł odnawialnych
Dzwola	agroturystyka, produkcja zdrowej żywności, turystyka wiejska, produkcja i usługi oparte na lokalnych zasobach przyrodniczych oraz rzemiosło i rękodzielnictwo
Janów Lubelski	agroturystyka, ekoturystyka, produkcja zdrowej żywności, rozwój produktów tradycyjnych i regionalnych, turystyka wiejska, rzemiosło i rękodzielnictwo, turystyka aktywna, edukacyjna, przyrodnicza
Modliborzyce	agroturystyka, rolnictwo ekologiczne, turystyka wiejska, produkcja i usługi oparte na lokalnych zasobach przyrodniczych oraz rzemiosło i rękodzielnictwo
Janowiec	rolnictwo ekologiczne, rolnictwo specjalistyczne, agroturystyka, turystyka wiejska, rzemiosło, turystyka w oparciu o dziedzictwo historyczno-kulturowe, turystyka zdrowotna powiązana z aktywną, turystyka przyrodniczo-kulturowa
Kazimierz Dolny	turystyka zrównoważona rekreacja i turystyka, rolnictwo ekologiczne, agroturystyka, lecznictwo uzdrowiskowe, turystyka wiejska, rzemiosło, turystyka w oparciu o dziedzictwo historyczno-kulturowe, turystyka zdrowotna powiązana z aktywną, turystyka przyrodniczo-kulturowa
Wąwolnica	agroturystyka, turystyka aktywna, turystyka wiejska, rzemiosło, turystyka w oparciu o dziedzictwo historyczno-kulturowe, turystyka zdrowotna powiązana z aktywną, turystyka przyrodniczo-kulturowa

Tabela A.7. c.d.

Kraśniczyn	potencjał produkcyjny gospodarstw rolnych umożliwia rozwój praktycznie wszystkich kierunków upraw i hodowli, produkcja wysokiej jakości żywności, turystyka, rozwój produkcji odnawialnych źródeł energii (szczególnie z biomasy), agroturystyka, turystyka wiejska, rolnictwo specjalistyczne, zielarstwo, rolnictwo ekologiczne, wytwarzanie energii ze źródeł odnawialnych, uprawy energetyczne
Wilków	turystyka kwalifikowana, produkcja chmielu i jabłek, produkcja i przetwórstwo owoców i warzyw agroturystyka i turystyka wiejska, produkcja energii odnawialnej, rolnictwo ekologiczne, turystyka edukacyjna i tematyczna
Dębowa Kłoda	agroturystyka, przetwórstwo rolno-spożywcze, usługi turystyczne i wspomagające turystykę, produkcja dóbr usług opartych na lokalnych zasobach

Źródło: opracowanie D. Guzal-Dec na podstawie strategii rozwoju badanych gmin i LSR LGD.

Tabela A.8. Kierunki rozwoju badanych gmin wskazane w strategiach rozwoju c.d.

Gmina	Preferowane w strategiach rozwoju kierunki rozwoju
Sosnowica	produkcja ekologiczna, produkcja surowców bioenergetycznych, agroturystyka, turystyka wiejska, turystyka kulturowa, turystyka przyrodnicza
Stężyca	turystyka, agroturystyka, produkcja energii ze źródeł odnawialnych
Lubycza Królewska	rolnictwo konwencjonalne, turystyka wiejska, rolnictwo ekologiczne, przetwórstwo ekologicznych produktów rolnych, produkcja energii odnawialnej
Susiec	ekoturystyka, turystyka wiejska, rolnictwo ekologiczne, przetwórstwo ekologicznych produktów rolnych, produkcja energii odnawialnej
Tarnawatka	agroturystyka, produkcja biomasy, turystyka wiejska, rolnictwo ekologiczne, przetwórstwo ekologicznych produktów rolnych, produkcja energii odnawialnej
Tomaszów Lubelski	przemysł spożywczy, turystyka wiejska, rolnictwo ekologiczne, przetwórstwo ekologicznych produktów rolnych, produkcja energii odnawialnej
Rossosz	zielarstwo, produkcja energii ze źródeł odnawialnych, agroturystyka, turystyka wiejska, turystyka kwalifikowana (turystyka wodna, konna, rowerowa), turystyka transgraniczna, wodna i przyrodnicza
Sławatycze	rolnictwo, agroturystyka, turystyka wiejska, turystyka kwalifikowana (turystyka wodna, konna, rowerowa), turystyka transgraniczna, wodna i przyrodnicza
Urszulin	rolnictwo ekologiczne, agroturystyka, turystyka wiejska, turystyka przygodowa (ekstremalna), edukacyjna, przyrodnicza, kulturowa
Włodawa	rolnictwo ekologiczne, agroturystyka, turystyka zrównoważona nad jeziorem Białym, rolnictwo ekologiczne, produkcja energii ze źródeł odnawialnych, usługi transportowe, budowlane, turystyka kulturowa, turystyka przyrodnicza
Adamów	agroturystyka, turystyka wiejska, przetwórstwo produktów rolnych lub jadalnych produktów leśnych, wytwarzanie produktów energetycznych z biomasy
Krasnobród	turystyka kwalifikowana: wędkarstwo, myślistwo, sporty zimowe, kolarstwo, jazda konna itd., turystyka uzdrowiskowa, turystyka wiejska, agroturystyka, przetwórstwo produktów rolnych lub jadalnych produktów leśnych, wytwarzanie produktów energetycznych z biomasy, turystyka zdrowotna, turystyka uzdrowiskowa
Łabunie	produkcja zdrowej żywności, turystyka kwalifikowana, agroturystyka i turystyka wiejska rzemiosło lub rękodzielnictwo, przetwórstwo produktów rolnych i leśnych, usługi budowlane

Tabela A.8. c.d.

Skierbieszów	turystyka krajoznawcza, agroturystyka, turystyka kwalifikowana, agroturystyka i turystyka wiejska, rzemiosło lub rękodzielnictwo, przetwórstwo produktów rolnych i leśnych, usługi budowlane
Stary Zamość	rolnictwo ekologiczne, agroturystyka i turystyka wiejska rzemiosło lub rękodzielnictwo, przetwórstwo produktów rolnych i leśnych, usługi budowlane
Zwierzyniec	agroturystyka, turystyka wiejska, agroturystyka, przetwórstwo produktów rolnych lub jadalnych produktów leśnych, wytwarzanie produktów energetycznych z biomasy, turystyka przyrodnicza i zdrowotna- klimatoterapia, sylwoterapia, turystyka zrównoważona

Źródło: opracowanie D. Guzał-Dec na podstawie strategii rozwoju badanych gmin i LSR LGD.